

**Andrey
Platonov**

MÜASİR DÜNYA ƏDƏBİYYATI

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
İlham Əliyevin
**“Dünya ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrinin
əsərlərinin Azərbaycan dilində nəşr edilməsi
haqqında”** 2007-ci il 24 avqust tarixli
sərəncamı ilə nəşr olunur.

“Şərq-Qərb”
Bakı – 2009

Андрей Платонов

Andrey Platonov

SEÇİLMİŞ ƏSƏRLƏRİ

MÜASİR DÜNYA ƏDƏBİYYATI

“Şərq-Qərb”

Bakı – 2009

ISBN 978-9952-448-55-9

Tərcümə edəni və ön sözün müəllifi:	Nəriman Əbdülrəhmanlı
Redaktor:	Aqşin Dadaşov
Korrektor:	Aqşin Məsimov
Bədii tərtibat və dizaynın müəllifi:	Tərhan Qorçu
Kompüter düzümü:	Hikmət Aydınov Mehman Musabeyli

Andrey Platonov. Seçilmiş əsərləri.

Bakı: "Şərql-Qərb", 2009, 448 səh.

Kitaba böyük rus yazıçısı Andrey Platonoviç Platonovun (1899-1951) müxtəlif illərdə yazdığı hekayələri, dünya nəsrinin incilərindən sayılan "Can" povesti, məktublarından və gündəliklərindən seçmələr daxil edilmişdir. Bu, Azərbaycan oxucusunun A.Platonov yaradıcılığı ilə ilk sanballı tanışlığıdır.

Mətn: Bakı Slavyan Universiteti, "Kitab aləmi" NPM, 2009
Bədii tərtibat, səhifələnmə: "Tutu" nəşriyyatı, 2009
© "Şərql-Qərb" ASC, 2009

ANDREY

PLATONOV:

QƏLBİN YANINDA OLAN

YAZIÇI

Andrey Platonov, yaradıcılığı sovet dövrünün ideoloji meyarlarına uyğun gəlmədiyinə görə sıxışdırılan, təqiblərə məruz qalan, bununla belə, ədəbi vicdanını qoruyub saxlayan qələm adamlarından biridir. 52 illik ömründə (1899-1951) maddi məhrumiyətlərə, mənəvi qadağalara, ağır xəstəliklərə düşər olması onun Sözə münasibətini qətiyyənlə dəyişmədi. Hətta ölümündən sonra da Platonovun yaradıcılığı barədə uzun müddət susmağı üstün tutdular: Qərbi Avropada və ABŞ-da çap olunan kitablarını vətəninə buraxmadılar; yalnız 80-ci illərin ortalarında tarix bütün maneələri aradan qaldırdı.

“Həyat tez bir müddətdə məni gəncliyimdən məhrum eləyib, uşaqdan yaşlı adama çevirdi”, – o, sonralar belə yazacaqdı. 1899-cu il avqustun 16 (28)-də Voronejin ətrafında yerləşən fəhlə qəsəbəsində, dəmiryol emalatxanası çilingərinin ailəsində doğulan Andrey Platonoviç Klimentovun taleyinə çox ağır uşaqılıq illəri düşmüşdü. Kiçik yaşlarından gücü çatan-çatmayan bütün işləri görməyə məcbur olmuş, 1914-cü ildə kilsə nəzdindəki məktəbi buraxıb çörək pulu qazanmağa getmişdi: qara fəhlə, tökməçi, çilingər... peşələrini sınaqdan çıxarmışdı. Yazıçı həmin illərdəki maddi və mənəvi yaşantılarını “Növbəti” (1918), “Seryoqa və mən” (1921), “Semyon” (1927) hekayələrində qələmə alıb.

Əlbəttə, bu cür ağır həyat sürmüş gənc üçün sovet hakimiyyəti hələ mahiyyətini tamam dərk eləmədiyi bir ümid yeri idi. 1918-ci ildən Voronejdə çıxan qəzet

və jurnallar ona özünü ifadə eləməyə imkanlar açdı. On üç yaşından şeirlər yazan, yenicə publisistikada və nəsrdə özünü sınaayan gələcək yazıçı bu imkan-dan yararlanmağa can atırdı. O hələ “gözəl və hiddətli aləm”ə vurulmuşdu, “bütün dünyanın, bütün bəşəriyyətin xoşbəxtliyinə və azadlığına doğru” getdiyinə əmin idi. Həmin vaxtdan “Jelesnyy put” jurnalında şeirləri, hekayələri və resenziyaları çap olunurdu, qondarma adlarla publisistik məqalələri işıq üzü görürdü.

6

Amma elə həmin illərdə də Andrey Platonov “sosializm quruculuğu” adı altında görülən işlərin mahiyyətini anlamağa başlamışdı. 1920-ci ildə daxil olduğu partiya sıralarından bir il sonra öz xahişi ilə çıxması dünyagörüşündə baş verən təbəddülatların nəticəsi idi. 1922-ci ildə Voronejdə nəşr olunan, V.Bryusovun təqdir elədiyi “Mavi dərinlik” şeirlər kitabı da hələ onun taleyini müəyyənləşdirməmişdi. 1921-ci ildə dəmiryol texnikumuna daxil olan, az sonra təhsilini yarımçıq buraxıb maşinist köməkçisi işləyən, hətta “Elektrikləşdirmə” adlı kitabça yazan Platonov başqa yol seçdi: “Texnik ola-ola mən seyrçi bir işlə – ədəbiyyatla məşğul ola bilmərəm” inamı ilə 1926-cı iləcən Voronej quberniyası torpaq şöbəsində işlədi, kənd təsərrüfatının meliorasiyası və elektrikləşdirilməsilə bağlı təcrübi, həm də nəzəri şəkildə məşğul oldu. Elə həmin illərdə də kənd müəlliməsi M.Kaşintseva ilə evləndi. 1926-cı ildə Moskvaya – Torpaq Komissarlığına çağırılıb Tambov vilayətinə göndərilən Platonov az sonra xidməti işindən istefa verib peşəkar yazıçılığa başladı.

Amma həmin illər A.Platonovun həyatında dərin iz buraxdı, yaradıcılığına böyük təkan verdi. O, bir-birinin ardınca “Qradlar şəhəri” (1926), “Hava yolu” (1926-1927), “Yepifansk şüzləri” (1927), “Məhrəm adam” (1928), “Ustanın mənşəyi” (1929) əsərlərini yazdı. Onun “Yepifansk şüzləri” kitabı M.Qorki tərəfindən yüksək qiymətləndirilmiş, bu da yazıçını “Çevenqur” (1926-1929) romanı üzərində daha səylə işləməyə həvəsləndirmişdi.

Həmin illərdə A.Platonov “Pereval” (“Aşırım”) ədəbi qrupunun üzvü idi. 1929-cu ildə “Şəkkak Makar”

adlı hekayəsini çap etdirən yazıçı “Çevenqur” romanının nəşrinə hazırlaşdı. Amma hekayə ədəbi və ictimai-siyasi aləmdə kəskin tənqidlə qarşılandı, hətta İ.V.Stalin hekayəni “ziyanlı” adlandırdı, əsər haqqında çoxlu mənfi rəy dərc olundu. Üstəlik, M.Qorki “Çevenqur” romanına həddən artıq mənfi rəy verdi. Beləliklə də, əsərin çapı qadağan olundu (roman yalnız 1972-ci ildə Fransada, 1988-ci ildəsə SSRİ-də çapdan çıxdı). Gəncliyindən düşüncəsinə hakim olan həyatın kommunistcəsinə yenidən qurulması ideyasını absurd həddinə çatdıran, bu ideyanın gerçəkləşməsinin faciəvi xülya olduğunu ifadə eləyən yazıçı artıq mövcud quruluşun “qara siyahı”sına düşmüşdü. Əsərin qəhrəmanları həyatın və ölümün sirrinə yetmək üçün uyezd şəhəri Çevenqurda sosializm qururlar, amma onlar Allahın danıldığı aləmdə öz kimsəsizliklərini və tənhalıqlarını hiss eləyirlər. “Bolşevikin qəlbi boş olmalıdır ki, ora hər şey yerləşə bilsin”, – romanın personajlarından biri belə deyir.

Bununla belə, qadağalar A.Platonovun ədəbi vicdanını susdura bilmədi. “Özül yeri” (1930; əsər 1969-cu ildə AFR-də, 1987-ci ildəsə SSRİ-də işıq üzü gördü) povestində yazıçı kommunist utopiyasının daha bir rəmzi – “ümumproletar evi” üçün özül yerinin qazılmasını qələmə aldı. Sosializm quruculuğunu Bibliya-dakı Babil qülləsinin tikintisi barədə hekayətlə eyniləşdirən povestdə özül yeri ölkənin gələcəyinin rəmzi olan qızın ölümünə səbəb olur. İ.Brodskinin dediyi kimi, Platonov artıq “özü-özünü dövrün dibinə təslim eləmişdi, orada elə uçurumlar görmüşdü ki, həmin uçurumlara bir dəfə baxandan sonra daha ədəbi səthlə sürüşə bilməzdi”.

A.Platonovun kollektivləşmənin faciəyə çevrilməsi barədə “Ehtiyat” povest-xronikası 1931-ci ildə A.Fadeyevin kəskin son sözü ilə çap olunandan sonra yazıçının ədəbi aləmə yolu bağlandı. Belə ruhi vəziyyətində “həyatı dərindən öyrənmək üçün” 1934-cü ildə Türkmənistana yollandı, iki il Qaraqum səhrasını dolaşdı, bu əzablı yolçuluğun nəticəsində “Takır” (1934) hekayəsi və “Can” (1935) povesti yarandı. Daşa dönmüş dərdinə qalib gəlmək üçün taleyin bütün zərbələrinə tab gətirən əsir qız

haqqında hekayə də, dünya nəsrinin əsl şedevrlərindən sayılan, insana inam və sevgilə yazdığı “Can”, eləcə də “Yüvenil dənizi” (1934) povestləri, “Fro” hekayəsi, “Şarmanka”, “14 Qırmızı daxma” və “Nuhun gəməsi” pyesləri də yalnız yazıçının ölümündən sonra işıq üzü gördü. 1937-ci ildə nəşr olunmuş “Potudan çayı” nəsr toplusu onun 30-cu illərdə çapdan çıxan yeganə kitabıdır.

A.Platonovun əsərlərinin çapına yalnız müharibə dövründə icazə verildi. “Krasnaya zvezda” qəzetinin müxbiri kimi cəbhəyə gedən yazıçı həmin illərdə hərbi mövzuda hekayələrini yazdı. Yazıçının “Zireh”, “Ruhlanmış adamlar” (1942), “Ölümə – yox!” (1943), “Afrodita” (1944) kitabları ağır müharibə çağlarının böyük istedadla yaradılmış mənzərələri idi.

8

Elə görünə bilirdi ki, artıq A.Platonovun qarşısında qoyulmuş qadağalar götürülüb. Lakin onun 1946-cı ildə çap olunan bənzərsiz “Qayıtma” (“İvanovun ailəsi”) hekayəsi kəskin ideoloji tənqiddə məruz qaldı, hətta yazıçının adı sovet ədəbiyyatından birdəfəlik silindi. Həmin vaxtlarda artıq vərəm xəstəliyinə tutulmuş, cəbhə yollarında sağlamlığını itirmiş, oğlu həbs olunmuş A.Platonov böyük mənəvi təzyiqlərə məruz qalsada, “bərət qazanmaq” üçün ədəbi vicdanının əleyhinə getmədi: 1951-ci il yanvarın 5-də vəfat edənəcən yaradıcılıq kredosuna xəyanət eləmədi.

A.Platonov həyatı və yaradıcılığı ərzində insana hüduzsuz sevgi, yazıçı fikrinin başlıca silahı olan Sözə hədsiz namuslu münasibət bəsləyib. Ədəbiyyatşünaslardan birinin ifadə elədiyi kimi, onu, elə bil, “səsini insan qulağının eşitmədiyi naməlum bir melodiyanın sonsuz variasiyalarını inkişaf etdirə-etdirə ən mükəmməl musiqi gözəlliyi təsəvvürünü yaradan gözəgörünməz orkestr müşayiət eləyirdi”. Qarşılaşdığı ideoloji-siyasi qadağalar üzündən o, qəlbində səslənən ilahi melodiyaların çox az qismini sözə və obrazlara çevirə bildi.

A.Platonovu Azərbaycan oxucusuna görkəmli tərcüməçi Natiq Səfərov tanıtmışdı. Onun çevirdiyi iki hekayə – “Üçüncü oğul” və “Dəmir qarı” bu heyretəmiz söz ustasının yaradıcılığı ilə ilk təmas kimi dəyərlidir. Yazıçının seçilmiş hekayələri və “Can”

povesti, eləcə də həyat yoldaşı M.Kaşintsevaya Türkmənistandan yazdığı məktublardan və qeyd dəftərçələrindən seçmələr oxucularımızın A.Platonovla daha yaxından tanış olması məqsədini güdür.

Nəriman Əbdülrəhmanlı

Hekayələr

POTUDAN ÇAYI

Vətəndaş müharibəsinin toz-torpaqlı yollarında yenə ot bitdi, çünki müharibə qurtardı.

Dünyada, quberniyalarda təzədən sakitlik, seyrəklik oldu: bəzi adamlar döyüşlərdə öldülər, bir çoxları uzun yuxularda ağır müharibə işini unudub, yaralarını sağaldır, doğmalarının yanında dincəldilər, təxis olunanlardan kimsə hələ evə qayıtmağa macal tapmamışdı, köhnə şineldə səfər çantasıyla, yumşaq başlıqda, yaxud qoyun dərisindən papaqda əvvəllər görməyə vaxt tapmadığı, bəlkə də, sadəcə, yürüşlərdə tapdanıb ot da bitməyən – qalın, tanış olmayan otluğun içiyə gedirdi. Onlar yol qıraqlarında yerləşən çölləri və kəndləri təzədən tanıya-tanıya, ölçüb-biçərək, həyəcanlı qəlblə gədirdilər; artıq onların qəlbi müharibənin əzablarında, xəstəliklərdə, qələbə xoşbəxtliklərində dəyişmişdi, – indi özlərinin üç-dörd il əvvəl necə olduqlarını tutqun halda xatırlaya-xatırlaya, elə bil, birinci dəfə yaşamağa gədirdilər, çünki tamam başqa adama çevrilmişdilər – yaşlarından böyük olmuşdular, ağıllanmışdılar, daha səbirli olmuşdular və indi öz içlərində vətəndaş müharibəsinə cən aydın məqsədi və təyinatı olmayan qısa həyatlarının ideyasına çevrilən böyük ümumdünya ümidini hiss eləyirdilər.

Yayın sonunda evə axırıncı təxis olunmuş qırmızı qvardiyaçılar qayıdirdilər. Onlar tanış olmadıqları cürbəcür peşələrdə çalışdıqları, iztirab çəkdiqləri əmək ordularında ləngimişdilər, yalnız indi onlara öz evlərinə, ümumi həyata getməyə icazə vermişdilər. Keçmiş qırmızı qvardiyaçı Nikita Firsov Potudan çayının üzərində geniş açılmış yamacla artıq ikinci sutkaydı evinə, öz tanınan uyezd şəhərinə gedirdi. O, iyirmi beş yaşlı, ciddi, elə bil, daim kədəre bürünmüş görünüşlü adam idi, – amma üzünün bu ifadəsi, ola bilsin, kədərdən yox, xasiyyətinin təmkinli mehribanlığından, ya da gəncliyin adi diqqətcilliyindən idi. Sarı, çoxdan qırılmamış saçları şapkasının altından qulaqlarının üstünə tökülmüşdü, iri boz gözləri, elə bil, piyada buralı deyilmiş kimi, yekcins ölkənin sakit, danıxdırıcı təbiətinə sərt gərginliklə baxırdı.

Günorta Nikita Firsov bulaqdan qobunun dibiyə Potudan çayına axan balaca çeşmənin yanında uzandı. Sonra piyada adam uzandığı yerdə günün altında, burada artıq ötən bahardan bəri yeyib yatmaqdan yorulmuş noyabr otlarının üstündə mürgülədi. Elə bil, həyatın hərərəti onun içində tutqunlaşdı, Firsov gözdən iraq yerin sakitliyindən yuxuya getdi. Firsovun üzərində həşəratlar uçuşur, hörümçək toru yellənirdi, bir sərgərdan isə yatan adama toxunmadan, onunla maraqlanmadan üstündən keçib işinin dalınca getdi. Yayın və uzun quraqlığın tozu səmanın işığını daha da tutqunlaşdırıb, zəiflədib, yüksəkdə havadan asılıb durmuşdu, amma bununla belə, dünyanın vaxtı, həmişə olduğu kimi, uzaqlarda günəşin arxasınca gedirdi... Qəfildən Firsov ağır-ağır, qorxmuş halda nəfəs ala-ala qalxıb oturdu, elə bil, gözəgörünməz qaçışda, əlbəyaxada heydən düşmüşdü. Dəhşətli yuxu görmüşdü: onu təmiz buğdayla bəslənmiş çöl heyvanı kimi balaca kök bir heyvan özünün isti yunuyla boğurdu. Bu heyvan səydən, acgözlükdən qan-tərə batıb, nəfəsini kəsmək üçün iti caynaqlarıyla qəlbini lap ortasına soxulmağa çalışa-çalışa yatanın ağızına, boğazına soxulurdu. Firsov yuxuda boğulub qışqırmaq, qaçmaq istəyirdi. Amma kor, miskin, qorxudan özü tir-tir əsən heyvancıqaz sərbəstcə onun içindən çıxıb öz gecəsinin qaranlığında gözdən itdi.

Firsov çeşmədə yuyunub ağızını yaxaladı, sonrasa sürətlə yoluna davam elədi; atasının evi artıq yaxında idi, axşamacan ora çatmaq olardı. Hava qaralan kimi Firsov tutqun düşən gecənin içində öz vətəninə gördü. Ora Potudanın sahillərindən hündür çovdar tarlalarına doğru qalxan maili dağ yamacı idi. Bu yamacda balaca, indi qaranlıq olduğuna görə, demək olar, görünməyən şəhər yerləşirdi. Orada bircə işıq da yandırdı.

* * *

Nikitanın atası indi yatırdı; o, işdən qayıdıb hələ gün batmamış uzanmışdı. Kişi tək yaşayırdı, arvadı çoxdan ölmüşdü, iki oğlu imperialist müharibəsində yoxa çıxmışdı, axırıncı oğlu, Nikitasa vətəndaş müharibəsindəydi; o, ola bilsin, hələ qayıdacaq, – ata axırıncı oğlu barədə düşündü, – vətəndaş müharibəsi evlərin, həyətlərin yaxınlığında gedir, orada atışma imperialist müharibəsindəkindən azdır. Ata

çox vaxt axşam düşəndən səhər açılanacan yatırdı, yox, əgər yatmasaydı, cürbəcür fikirlər eləməyə, unudulanları xəyalında canlandırmağa başlayırdı, qəlbi itirilmiş oğulların qüssəsindən, cansıxıcı keçən həyatının kədərindən əzab çəkirdi. Səhər açılan kimi artıq uzun illərdən bəri xarrat işlədiyi kəndli mebeli emalatxanasına gedirdi – orada, işin içində daha artıq tablayırdı, özünü unudurdu. Amma axşam yaxın halı pis olurdu, evinə, yeganə otağına qayıdıb təz-tələsik, demək olar, qorxu içində o biri səhərəcən yatırdı; ona kerosin də lazım gəlmirdi. Hava işıqlaşandasa milçəklər keçəlini sancmağa başlayırdılar, qoca oyanırdı, uzun-uzadı, asta-asta, ehtiyatla geyinib-kecinir, yuyunurdu, an çəkirdi ki, ayağının birini götürüb, o birini qoyurdu, otağı yığırdı, öz-özünə donquldanırdı, bayıra çıxırdı, havaya baxıb qayıdırdı – təki kəndli mebeli emalatxanasında işin başlanmasınacan qalan boş vaxtını keçirəydi.

14

Bu gecə Nikita Firsovun atası, həmişəki kimi, zərurət, yorğunluq üzündən yatırdı. Sisəy artıq neçə yay idi torpaq qalağında öz kefinə yaşayır, axşam vaxtlarında oradan oxuyurdu – bu, ya iki il qabaqkı sisəy, ya da onun törəməsi idi. Nikita torpaq qalağına yaxınlaşıb, atasının pəncərəsini döydü; sisəy, elə bil, tanımadığı, vaxtsiz gələn adamın kim olduğuna qulaq asırdı. Ata hələ bütün oğullarının mərhum anasıyla yatdığı, elə Nikitanın özünün də bir vaxtlar doğulduğu köhnə taxta çarpayıdan düşdü. Qoca, arıq adam indi alt tumanındaydı, çox geyilib yuyulduğundan tuman gödəlib süzülmüşdü, buna görə də dizlərinə ancaq çatırdı. Ata pəncərəyə şüşəsinə lap söykəndi, oradan oğluna baxdı. O artıq oğlunu görüb tanımışdı, amma hələ də doymaqdan ötrü hey ona baxırdı. Sonra uşaqsayaq balacaboy, arıq kişi gecələr bağladığı alaqağını açmaq üçün anbardan və həyətdən dövrə vurub qaçdı.

Nikita çarpayısı, alçaq tavanı, küçəyə açılan bir kiçik pəncərəsi olan köhnə otağa girdi. Burada elə uşaqlıqındakı, elə üç il qabaq müharibəyə getdiyi vaxtdakı qoxu vardı. Hətta burada – bütün dünyada bu yeganə yerdə anasının əməyinin qoxusu da hiss olunurdu. Nikita sumkasını, papağını çıxarıb çarpayıda oturdu. Ata nə əməlli-başlı salamlamağa, nə də danışmağa cəsəret eləyib, bu müddətdə ayaqyalın, tumanda onun qarşısında durmuşdu.

– Hə, orada burjuylarla kadetlər necədirlər? – bir az keçəndən sonra soruşdu: – Onların hamısını qırdınız, yoxsa hələ bir az qalıb?

– Yox e, demək olar, hamısını, – oğlu dedi.

Ata azacıq, ancaq ciddi fikrə getdi: hər halda, bütöv bir sinfi məhv eləyiblər axı, bu, böyük iş idi.

– Hə də, onlar ki qudurmuşdular! – qoca, burjuylar barədə dedi. – Neyləyə bilərlər, ancaq havayı yaşamağa öyrəşiblər...

Nikita atasının qabağında durdu, indi ondan bir baş yarım hündür idi. Qoca oğlunun yanında ona sevgisinin ciddi çəşqınlığından susub durmuşdu. Nikita əlini atasının başına qoyub onu sinəsinə doğru çəkdi. Qoca oğluna sığırılıb tez-tez, dərindən nəfəs almağa başladı, elə bil, öz rahatlığına yetişmişdi.

Elə həmin şəhərin birbaşa çölə uzanan bir küçəsində yaşıl pəncərəli taxta ev var idi. Bu evdə bir vaxtlar qoca dul qadın, şəhər məktəbinin müəlliməsi yaşayırdı: onunla birgə uşaqları – oğlu, qızı, qızının onyaşlı oğlu və onbeşyaşlı sarışın qızı Lyuba yaşayırdılar.

Nikita Firsovun atası bir neçə il bundan qabaq dul müəlliməylə evlənmək istəyirdi, amma tezliklə bu niyyətindən özü əl çəkdi. İki dəfə onda hələ uşaq olan Nikitanı müəlliməgilə qonaq aparmışdı, Nikita da yad qonaqlara fikir vermədən oturub kitab oxuyan dalğın qız Lyubanı görmüşdü.

Qoca müəllimə xarratı çayla suxarıya qonaq eləyirdi, xalq zəkasının maarifi, məktəb peçlərinin təmiri barədə danışırdı. Nikitanın atası daim dinməzcə otururdu: o utanırdı, vaqıldayırdı, öskürürdü, siqar çəkirdi, sonrasa çəkinə-çəkinə, suxarıya əl vurmada nəlbəkidən çay içirdi, – görün desin çoxdan doyub.

Müəllimənin mənzilində, otaqların ikisində də və mətbəxdə stullar var idi, pəncərələrdən pərdələr asılmışdı, birinci otaqda pianoyla paltar dolabı dururdu, o biri başdakı otaqdasa çarpayılar, qırmızı məxmərli iki yumşaq kreslo, elə orada da divar rəflərində çoxlu kitab – güman ki, bir yığın seçilmiş əsərlər – yerləşdirilmişdi. Atayla oğula bu şərait həddən artıq zəngin gəlirdi, ata da dul qadına cəmi iki dəfə baş çəkib, ora getməyə son qoydu. O hətta qadına

onunla evlənmək istədiyini də deyə bilmədi. Amma Nikitadan ötrü pianoyla kitab oxuyan dalğın qızı bir də görmək maraqlıydı, buna görə də evlərinə getmək üçün qarıyla evlənməsini atasından xahiş elədi.

– Olmaz, Nikit, – o vaxt atası dedi. – Mənim təhsilim azdır, onunla nə barədə danışacağam! Onları evimizə çağırmaqsa ayıbdı: bizim qab-qacağımız yoxdur, yeməyimiz də fərli deyil... Gördünmü, necə kresloları var? Qədim Moskva kreslolandı! Bəs dolab? Üz tərəfi başdan-başa naxışlı, oyma idi; mən başa düşürəm. Bəs qızı? O, yəqin, tələbə olacaq.

Ata indi artıq bir neçə il idi qoca adaxlısını görmürdü, yalnız hərdənbir, ola bilsin, ondan ötrü danırırdı, yaxud sadəcə, onun barəsində düşünürdü.

Nikita vətəndaş müharibəsindən qayıtdığı sonrakı gün ehtiyata qeyd olunmaqdan ötrü hərbi komissarlığa getdi. Sonra Nikita tanış, doğma şəhərini başdan-başa dolaşdı, köhnəlmiş, balaca evlərin, çürümüş hasarların, çəpərlərin, çoxu artıq ölmüş, həmişəlik qurumuş tək-tük alma ağaclarının görkəmindən ürəyi ağrıdı. O, uşaq olanda bu alma ağacları hələ yaşıl idi, birmərtəbəli evlərsə böyük, zəngin görünürdü, küçələr də onda uzun, pıtraqlar hündür idi, boş sahələrdə başlı-başına buraxılmış dirriklərdəki ot-alaf ötən vaxt ərzində meşəlik, keçilməz cəngəllik kimi olmuşdu. İndisə Nikita gördü ki, camaatın balaca evləri miskin, alçaqdır, onları rəngləmək, təmir etmək lazımdır, boş sahələrdə cəngəllik də qorxunc deyil, yalnız qoca, səbirli qarışqaların yaşadığı ölgün yerdir, bütün küçələr də tezliklə geniş çöllərlə, səmanın açıq ənginliylə qurtarırdı. Nikita fikirləşdi, əgər böyük sirlə şeylər balaca, miskin şeylərə çevrilibsə, deməli, artıq uzun ömür yaşayıb.

O, bir vaxtlar atasıyla qonaq getdiyi yaşıl pəncərəli evin yanından asta-asta keçdi. Pəncərələrin yaşıl rəngini ancaq yaddaşı saxlamışdı, indi ondan yalnız zəif izlər qalmışdı, – rəng günəşdən bozarmışdı, sellərlə-yağışlarla yuyulmuşdu, taxtanın rəngi çıxmışdı; evin tənəkə damı da artıq əməlli-başlı paslanmışdı – yəqin, indi yağış damdan tökülür, mənzildə pianonun üzərindəki tavan islanır. Nikita bu evin pəncərəsinə diqqətlə baxdı, indi pəncərələrdə pərdə gözə dəymirdi, şüşələrin o tərəfi yad, qaranlıq görünürdü. Nikita köhnəlmiş, amma yenə də tanış evin alaqaşısı yanındakı skamyada

oturdu. O fikirləşirdi, ola bilsin, kimsə evdə pianonu dilləndirəcək, onda musiqini eşidər. Amma evin içində sakitlikdi, səs-səmir gəlmirdi. Nikita bir az gözləyib hasarın yarığından həyəət baxdı, orada iri gicitkən bitmişdi, boş çığır həyətin cəngəllikləri arasından anbara aparırdı, üç taxta pilləsi dəhlizə qalxırdı. Ola bilsin, qoca müəlliməylə onun qızı Lyuba artıq çoxdan ölüblər, oğlansa könüllü müharibəyə gedib...

Nikita evlərinə doğru yönəldi. Gün axşama yaxınlaşırdı, – tezliklə atası yatmağa gələcək, onunla birgə bundan sonra necə yaşamaq, hara işə girmək barədə fikirləşmək lazımdır.

Uyezdin baş küçəsində kiçik gəzinti vardı, çünki camaat müharibədən sonra cana gəlməyə başlamışdı. İndi küçədən qulluqçular, tələbələr, tərxis olunmuşlar, yarasını sağaldanlar, yeniyetmələr, ev, kустar əmək adamları və başqaları keçirdilər, fəhlə adamlarsa bura gəzməyə sonra, hava tamam qaralanda çıxacaqlar. Adamlar köhnə, kasıb-yana paltar, ya da imperializm dövrünün köhnəlmiş hərbi mundirlərini geymişdilər.

Demək olar, bütün ötüb-keçənlərin, hətta nişanlı kimi qol-qola girib gəzənlərin də təsərrüfat üçün nəsə bir şeyi var idi. Qadınlar sumkalarında kartof, bəzən də balıq aparırdılar, kişilər bura qoltuqlarında pay çörəyi, yaxud yarım inək başıyla çıxmışdılar, ya da əllərində ehtiyatla tutduqları qaynatmaq üçün içalat vardı. Amma çox ahıl, əldən düşmüş adamlardan başqa, çox az adam kefsiz gedirdi. Daha cavan olanlar, adətən, gülürdülər, vəcdə gəlmiş, sadələvh halda bir-birinin üzünə yaxından baxırdılar, elə bil, əbədi xoşbəxtlik ərəfəsindəydilər.

– Salam! – kənardan bir qadın cəsarətsiz halda Nikita Fırsova dedi.

Həmin səs də dərhal ona toxunub canını qızdırdı, elə bil, itirdiyi əziz bir adam ondan kömək istəmişdi. Amma Nikitaya elə gəldi səhv olub, onunla salamlaşmayıblar; səhv eləməkdən qorxa-qorxa yavaş-yavaş yaxından keçənlərə baxdı. Ancaq onlar cəmi iki nəfərdilər, artıq ötüb-getmişdilər. Nikita ətrafa göz gəzdirdi, – yekəlmiş, böyümüş Lyuba dayanıb ona sarı baxırdı. Qız kədərlə, utana-utana gülüm-sünürdü.

Nikita ona yaxınlaşıb ehtiyatla gözdən keçirdi: qız öz bütövlüyünü dəqiqliklə saxlamışdı, çünki hətta xatirələrində

də Lyuba ondan ötrü qiymətli şey idi. Qayıtanla bağlanmış Avstriya başmaqları lap köhnəlmişdi, rəngi solmuş kiseyi donu dizlərinə ancaq çatırdı, görünür, artığına parça yetməmişdi, – bu don da Nikitanı dərhal Lyubaya yazığı gəlməyə məcbur elədi, – o, tabutdakı qadınların əynində bu cür don görmüşdü, buradasa kiseyi paltar canlı, böyümüş, ancaq yazıq bədəni örtürdü. Donun üstündən köhnə qadın yun köynəyi geyinmişdi, – yəqin, onu hələ qız vaxtlarında Lyubanın anası geyinirmiş, – Lyubanın başındasa heç nə yox idi, təkcə boynunun aşağısında sarışın, bərk-bərk hörülmüş sadə saçları vardı.

– Siz məni xatırlamırsınız? – Lyuba soruşdu.

– Yox, mən sizi unutmamışam, – Nikita cavab verdi.

– Heç zaman unutmaq lazım deyil, – Lyuba gülümsündü.

18

Onun sirliliqlə dolu saf gözləri mehribanlıqla Nikitaya baxırdı, elə bil, ondan zövq alırdı. Nikita da onun üzünə baxırdı, qəlbi həm sevinir, həm də kimsəsizlik ehtiyaclarından çuxura düşmüş, sadələşmiş ümidlə işıqlanmış gözlərinin görkəmindən ürəyi ağrıyrdı.

Nikita Lyubayla onun evinə getdi – qız elə həmin yerdə yaşayırdı. Anası bu yaxınlarda ölmüşdü, balaca qardaşısa aclıqdan Qırmızı Ordunun səhra mətbəxinin yanında qarnını doydururdu, sonra orada olmağa öyrəşdi, Qırmızı Ordu əsgərlərlə cənuba, düşmənlərə qarşı getdi.

– Orada sıyıq yeməyə öyrəşmişdi, evdəsə sıyıq yox idi, – Lyuba qardaşı barədə deyirdi.

Lyuba indi yalnız bircə otaqda yaşayırdı – artığı ona lazım deyil. Nikita Lyubanı, pianonu, zəngin şəraiti birinci dəfə gördüyü bu otaqda donmuş hissələrlə ətrafına baxdı. İndi burada artıq nə piano, nə üz tərəfi başdan-başa oyma olan dolab vardı, təkcə iki yumşaq kürsü, masa, çarpayı qalmışdı, otağın özü də indi ovaxtkı, erkən gəncliyindəki kimi daha bir elə maraqlı, sirlili deyildi: divarın kağızları solub cırılmışdı, döşəmə sürtülmüşdü, naxışlı peçin yanında azacıq qızınmaq üçün bir ovuc talaşayla qalamaq mümkün olan balaca dəmir soba var idi.

Lyuba qoltuğundan ümumi dəftəri çıxardı, sonra ayaq-qabıqlarını soyunub ayaqyalın qaldı. O, indi uyezd tibb elmləri akademiyasında oxuyurdu: həmin illərdə bütün üyezdlərdə universitetlər, akademiyalar var idi, çünki camaat mümkün

qədər tez ali təhsil almaq istəyirdi; elə aclıqla ehtiyac tək həyatın mənasızlığı da insan qəlbini həddən artıq üzümüdü, anlamaq lazım idi ki, adamların varlığı əslində nədir, bu, ciddi, yoxsa qəsddi?

– Ayaqlarımı sürtür, – Lyuba ayaqqabıları barədə dedi. – Siz bir az oturun, mənə uzanıb yatacağam, yoxsa yamanca yemək istəyirəm, bunun barəsində isə fikirləşmək də istəmirəm...

Lyuba soyunmadan çarpayının üstündəki adyalin altına girib hörüyünü gözlərinin üstünə qoydu.

Nikita Lyuba ayılanacan bir-iki saat dinməzəcə oturdu. Artıq gecə düşəndə Lyuba qaranlıqda qalxdı.

– Rəfiqəm, yəqin, bu gün gəlməyəcək, – Lyuba kədərle dilləndi.

– Nə olub, o sizə lazım idi? – Nikita soruşdu.

– Hətta çox, – Lyuba dilləndi. – Onların böyük ailəsi var, atası da hərbiçidir, əgər bir şeyi qalırsa, o mənə yemək gətirir... Yeyirəm, sonra onunla məşğul olur...
– Bəs kerosininiz var? – Nikita soruşdu.

– Yox, mənə odun veriblər... Sobanı qalayırıq, döşəmədə oturub, alovun işığında görürük.

Lyuba aciz, utana-utana gülümsündü, elə bil, ağılına sərt, kədərli fikir gəldi.

– Yəqin, onun böyük qardaşı yuxuya getməyib, – qız dedi. – O, bacısının məni yedirməsinə icazə vermir, heyfi gəlir... Mənə günahkar deyiləm! Onsuz da, yeməyi bir elə xoşlamıram: mən yox, başımın özü ağrımağa başlayır, başım çörək barədə fikirləşir, yaşamağıma, başqa şeylər düşünməyimə mane olur...

– Lyuba! – pəncərənin yanında cavan səs çağırırdı.

– Jenya! – Lyuba pəncərəyə tərəf cavab verdi.

Lyubanın rəfiqəsi gəldi. O, gödəkçəsinin cibindən dörd iri bişmiş kartof çıxarıb, dəmir sobanın üstünə qoydu.

– Bəs histologiyanı¹ tapdın? – Lyuba soruşdu.

– Onu kimdən tapım axı? – Jenya cavab verdi, – məni kitabxanaya növbəyə yazdılar...

– Eybi yoxdu, keçinirik, – Lyuba dilləndi. – Birinci iki fəsli fakültədə əzbərləmişəm. Mən danışacağam, sənə yazarsan. Olar?

¹ *Histologiya* – orqanizm toxumalarından bəhs edən elm

– Əvvəlki kimi! – Jenya güldü.

Nikita dəftərləri alovla işıqlandırmaqdan ötrü peçə qalayıb, atasının yanında yatmaq üçün getməyə hazırlaşdı.

– İndi məni unutmayacaqsınız? – Lyuba onunla vidalaşdı.

– Yox, – Nikita dedi. – Mənim xatırlamağa başqa adamım yoxdur.

* * *

Firsov müharibədən qayıdıandan sonra evdə iki gün yatıb qaldı, sonrasa atasının işlədiyi kəndli mebeli emalatxanasında işə girdi. Onu material hazırlamaq üçün dülgər təyin elədilər, əməkhaqqı da atasınınkindən, demək olar, iki dəfə aşağıydı. Amma Nikita bilirdi ki, bu, müvəqqəti, ustalaşanacandır, onu xarratlığa keçirəndəsə daha yaxşı əməkhaqqı alacaq.

20

Nikita işləməyi heç vaxt yadırgamamışdı. Qırmızı Ordu da da adamlar təkcə müharibəylə məşğul olmurdular – Qırmızı Ordu əsgərləri uzunmüddətli düşərgələrdə, ehtiyatda quyu qazırdılar, kəndlərdə kasıbların daxmalarını təmir eləyirdilər, torpağın daha da sürüşməməsi üçün mövcud yarıqların üstündə kollar əkirdilər. Axı müharibə keçib-gedəcək, həyatsa qalacaq, onun da qayğısını əvvəlcədən çəkmək lazımdır.

Bir həftədən sonra Nikita yenə Lyubaya qonaq getdi; o, qıza bişirilmiş balıqla çörək – fəhlə yeməxanasındaki naharının ikinci yeməyini hədiyyə apardı.

Lyuba hələ günəşin batmamasından istifadə eləyib pəncərənin qabağında kitab oxuyurdu; buna görə də Nikita gecənin qaranlığını gözləyə-gözləyə bir müddət Lyubanın otağında dinməzcə oturdu. Amma tezliklə tutqunluq uyezd küçəsindəki sakitliklə eyniləşdi, Lyubasa gözlərini ovuşdurub dərs kitabını örtüdü.

– Necə yaşayırsınız? – Lyuba astadan soruşdu.

– Atamla yaşayıraq, babat yaşayıraq, – Nikita dedi. – Sizə yemək gətirmişəm, – yeyin, lütfən, – o xahiş elədi.

– Yeyərəm, sağ olun, – Lyuba dilləndi.

– Bəs yatmayacaqsınız? – Nikita soruşdu.

– Yatmayacağam, – Lyuba cavab verdi. – Axı indi yeyəcəyəm, tox olacağam!

Nikita anbardan bir az xırda odun gətirdi, oxumaq üçün işıq olsun deyə, dəmir sobanı qaladı. O, döşəmədə oturub sobanın ağızını açdı, istinin az, işığınsa çox olmasına çalışa-çalışa talaşaları, nazik gödək odunları ocağa qoymağa başladı. Balıqla çörəyi yeyib Lyuba da döşəmədə Nikitayla üzbəüz oturdu, kitabdan öz təbabətini öyrənməyə başladı.

O, dinməzcə oxuyurdu, amma hərdənbir nəşə pıçıldayır, gülümsünür, xırda, sürətli xətlə dəftərçəsinə bir neçə söz – yəqin, ən vacib şeyləri yazırdı. Nikitasa ancaq ocağın düzgün yanmasına göz qoyurdu, yalnız aradabir – tez-tez yox, Lyubanın üzünə nəzər salır, amma sonra yenə uzun-uzadı ocağa baxırdı, çünki öz baxışlarıyla Lyubanı bezdir-məkdən qorxurdu.

Gecəyarı, zəng qülləsində saat zəng çalanda Nikita Lyubadan Jenya adlı rəfiqəsinin niyə gəlmədiyini soruşdu.

– O, yenə yatalaq xəstəliyinə tutulub, yəqin, öləcək, – Lyuba cavab verdi, təzədən təbabəti oxumağa başladı.

– Ay yazıq! – Nikita dedi, amma Lyuba cavabında dillənmədi.

Nikita fikrində xəstə, hərərətli Jenyanı təsəvvür elədi, – əslində, əgər onu əvvəllər tanısaydı, əgər qız ona bir qədər yaxşı münasibət bəsləsəydi, o da onu səmimi-qəlbədən sevərdi. Deyəsən, o da gözəldir: onda qaranlıqda qıza nahaq əməlli-başlı baxmadı, yaxşı yadında saxladı.

– Mən artıq yatmaq istəyirəm, – Lyuba köksünü ötürüb pıçıldadı.

– Bəs oxuduğunuzun hamısını başa düşdünüz?

– Hamısını, tərtəmiz! İstəyirsiniz danışım? – Lyuba təklif elədi.

– Lazım deyil, – Nikita boyun qaçırdı. – Yaxşısı budu, yaddaşıңызda saxlayın, mənşə, onsuz da, unudacağam.

O, süpürgəylə sobanın yanındakı zibili süpürüb atasının yanına getdi.

* * *

Həmin vaxtdan o, hərdənbir Lyubanın ondan ötrü darıxması üçün bir, yaxud iki sutka ötürüb, demək olar, ona hər gün baş çəkirdi. Qız darıxırdı, ya yox – məlum deyil, amma Nikita bu asudə axşamlarda özünü tənhalıqda saxlamaq, Lyubanın həsrətindən, onun yanına getməməkdən

təskinlik tapmayıb dözmək istəyə-istəyə on-on beş verst gəzməyə, bütün şəhərin ətrafında bir neçə dəfə dövrə vurmağa məcbur idi.

Qıza qonaq gələndə o, adətən, sobanı qalamaqla məşğul olur, qızın kitab oxumağından ayrılıb arada ona bir söz deməsini gözləyirdi. Hər dəfə Nikita Lyubaya kəndli mebeli emalatxanasının yeməxanasından şam eləməyə bir qədər yemək gətirirdi; qız öz akademiyasındaca nahar eləyirdi, amma orada çox az yemək verirdilər, Lyubasa çox fikirləşirdi, oxuyurdu, üstəlik də böyüyürdü, ona yemək bəs eləmir. Nikita elə ilk əməkhaqqınaca yaxın kənddən inək ayağı aldı, sonra bütün gecəni dəmir sobanın üstündə xaş bişirdi, Lyubasa gecəyarısınacan kitab-dəftərləriylə məşğul oldu, sonra paltarını yamadı, corablarını gözdədi, hava işıqlaşanda döşəməni yudu, yad adamlar oyanmamış həyətdəki çəlləkdə yağış suyu ilə çimdi.

22

Nikitanın atası bütün axşamları tək, oğlu olmadan yaşamaqdan darıxırdı, Nikitasa hara getdiyini demirdi. “O özü indi müstəqil adamdır, – qoca fikirləşirdi. – Axı müharibədə öldürülə, yaxud yaralana bilərdi, bir halda ki sağdı, qoy gəzsin!”.

Bir dəfə qoca oğlunun haradansa iki ağ bulka gətirdiyini gördü. Amma o, dərhal da bulkaları ayrıca kağıza bükdü, atasınısa qonaq eləmədi. Sonra Nikita, həmişəki kimi, furajkasını başına qoyub gecəyarısınacan çıxıb getdi, hər iki bulkanı da özüylə götürdü.

– Nikit, məni də özünlə apar! – atası xahiş elədi. – Mən orada heç nə danışmayacağam, yalnız baxacağam... Orada maraqlıdı, – ola bilsin, mühüm bir şey var!

– Başqa vaxt, ata, – Nikita utana-utana dedi. – İndisə sənin yatmaq vaxtındı, axı sabah işə getməlisən...

Həmin axşam Nikita Lyubanı tapmadı, qız evdə yox idi. Bunu görüb qapının ağzındakı skamyada oturdu, ev sahibəsini gözləməyə başladı. Ağ bulkaları qoltuğuna qoymuşdu, orada qızdınırdı ki, Lyuba gələncən soyumasın. O, göydəki ulduzlara, evdəki uşaqlarının yanına tələsən tək-tük adamlara baxa-baxa gecəyarısınacan səbirlə gözlədi, zəng qülləsindəki şəhər saatının cingiltisinə, həyətdəki itlərin hürüşməsinə və gündüzlər eşidilməyən cürbəcür asta, tutqun səslərə qulaq asdı. O, burada, yəqin ki, lap öləncən intizar içində otura bilərdi.

Lyuba səssizcə qaranlıqdan Nikitanın qarşısına çıxdı. O, qızın qabağında dayandı, amma qız ona: “Yaxşısı budur, evə gedin”, – deyib ağladı. O, evinə girdi, Nikitasa bir qədər çəşqinlik içində bayırda gözləyib Lyubanın arxasınca getdi.

– Jenya öldü, – Lyuba otaqda ona dedi. – İndi mən neyləyəcəyəm?

Nikita susurdu. İsti bulkalar qoltuğundaydı – ya onları indi çıxarmaq lazım idi, ya daha heç nə gerek deyildi. Lyuba paltarlı-paltarlı çarpayının üstünə uzanıb, üzünü divara çevirdi, beləcə səssiz, demək olar, qımıldanmadan öz-özünə ağladı.

Nikita özgənin dərd-qəminə mane olmaqdan çəkinə-çəkinə bir müddət otağın qaranlığında tək qaldı. Lyuba ona fikir vermirdi, çünki öz dərdindən doğan kədər adamları başqa dərd çəkənlərə qarşı etinasız eləyir. Nikita özbaşına Lyubanın ayaqları yanında çarpayıda oturdu, bir yerə qoymaq üçün qoynundan bulkaları çıxardı, amma hələ onlara yer tapmadı.

– Gəlin indi mən sizin yanınızda olum, – Nikita dedi.

– Siz neyləyəcəksiniz ki? – Lyuba göz yaşları içində soruşdu.

Nikita səhv eləməkdən, yaxud bilmədən Lyubanı incitməkdən qorxub fikrə getdi.

– Mən heç nə eləməyəcəyəm, – cavab verdi. – Siz əzab çəkməyəsiz deyə, əvvəlki kimi yaşayacağıq.

– Gözləyirik, tələsməyə yerimiz yoxdu, – Lyuba fikirli-fikirli, sərhesab halda dilləndi. – Jenyanı nədə basdırmaq – bax bunu fikirləşmək lazımdı, onların tabutu yoxdu.

– Mən sabah tabut gətirərəm, – Nikita söz verib bulkaları çarpayının üstünə qoydu.

Sonrakı gün Nikita ustadan icazə alıb tabut düzəltməyə başladı; tabutları həmişə sərbəst düzəltməyə imkan verirdilər, materialın qiymətini də əməkhaqqından çıxırdılar. Bacarmadığından tabutu uzun müddətə, amma əvəzində səylə düzəltdi, mərhum qız üçün içini xüsusi səliqəylə sahmana saldı; ölmüş Jenyanın fikrini çəkməkdən Nikita özü də kefsizlədi, bir az göz yaşı yonqarın üstünə damcıladı. Atası həyətdən keçib Nikitaya yaxınlaşdı, onun kefsizliyini sezdi.

– Sən niyə kədərlisən: nişanlın ölüb? – atası soruşdu.

– Yox, onun rəfiqəsi, – o cavab verdi.

– Rəfiqəsi? – atası dedi. – Onunku vəba olar!.. Qoy tabutun böyürlərini hamarlayım, sən yaxşı eləməmişən, dəqiqlik görünmür!

İşdən sonra Nikita tabutu Lyubagilə apardı; o, qızın ölmüş rəfiqəsinin harada olduğunu bilmirdi.

* * *

Həmin il isti payız uzun sürdü, camaat da razı idi. “Taxıl qıtlığı olsa da, odunda irəli düşəcəyik”, – qənaətcil adamlar deyirdilər. Nikita Firsov xeyli qabaq özünün Qırmızı Ordu şinelindən Lyuba üçün qadın paltosu tikmək üçün sifariş vermişdi, artıq paltonu hazırlamışdılar, havalar isti keçdi-yindənən hələ də ona ehtiyac yox idi. Nikita qızın yaşamasına kömək eləmək, əvəzində öz qəlbinin zövqü üçün qida almaq məqsədilə hələ də Lyubanin evinə gedirdi.

24

O, qızdan bir dəfə bundan sonra necə – bir yerdə, yoxsa ayrı yaşayacaqlarını soruşmuşdu. Qızsa cavab vermişdi ki, yazacan öz xoşbəxtliyini duymaq imkanı yoxdur, çünki tibbi biliklər akademiyasını mümkün qədər tez bitirməli idi, sonrasa məlum olar. Nikita bu uzaq vədə qulaq asdı, amma artıq Lyubanin sayəsində malik olduğundan çox xoşbəxtlik tələb eləmədi, o, daha yaxşı xoşbəxtliyin olub-olmadığını bilmirdi, bununla belə, ürəyi – uzunmüddətli səbirdən, inamsızlıqdan – əsdi: o, öz-özlüyündə kasıb, azsavadlı, tərxis olunmuş adam kimi Lyubaya lazımdırımı? Lyuba hərdən bir içində iri, qara, anlaşılmaz nöqtələr olan işıqlı gözləriylə gülümsəyə-gülümsəyə ona baxırdı, gözlərini dövrələyən sifətsiz xeyirxahlıqla doluydu.

Bir dəfə Nikita evə getməmişdən qabaq gecə Lyubanin üstünü adıyla örtə-örtə ağladı, Lyubasa yalnız onun başını sığallayıb dedi: “Yaxşı, nolub, hələ sağ olduğum bir vaxtda belə əzab çəkmək yaramaz”.

Nikita evdə gizlənmək, özünə gəlmək, bir neçə gün Lyubanin yanına getməmək üçün çıxıb atasının yanına getməyə tələsdi. “Mən oxuyacağam, – o qət eləyirdi, – əməlli-başlı yaşamağa başlayacağam, Lyubanısa unudacağam, onu yada salmayacağam, tanımayacağam. O nə matahdı belə, dünyada milyonlarla adam yaşayır, ondan da yaxşısı var. O çirkindi!”

Səhəri o, döşəmədə yatdığı döşəyin üstündən qalxdı. Atası işə gedəndə əlini oğlunun alınına qoyub dedi:

– Hərərət in var: çarpayıya uzan! Bir az xəstələ, sonra sağalarsan... Sən müharibədə heç yerindən yarananmısan?

– Heç yerimdən, – Nikita cavab verdi.

Axşama yaxın o, huşunu itirdi; əvvəlcə elə hey tavanı, üstündə həyatlarını davam etdirmək üçün orada qızınmağa sığınacaq tapmış iki qoca, ölüm ərəfəsində olan milçəyi görürdü, sonrasa elə bu şeylər də onu kədərləndirməyə və iyrendirməyə başladı – tavanla milçəklər, elə bil, beyninin içinə girdilər, onları oradan qovmaq, bərələrində artıq get-gedə daha da böyüyən, beyin sümüklərini gəmirən fikirlərlə düşünməyə ara vermək mümkün deyildi. Nikita gözlərini yumdu, amma milçəklər beynində qaynaşdılar, o, milçəkləri tavadan qovmaq üçün yerindən sıçrayıb geri – yastığın üstünə yıxıldı: ona elə gəldi ki, yastıqdan hələ də anasının nəfəsinin qoxusu gəlir – axı anası elə burada, atasının yanında yataıdı, – Nikita onu xatırlayıb özündən getdi.

Dörd gündən sonra Lyuba Nikita Firsovun evini axtarıb tapdı, birinci dəfə özü onun yanına gəldi. Təzəcə günorta olmuşdu; fəhlələrin yaşadıqları bütün evlər bomboşdu – qadınlər ərzaq tapmağa getmişdilər, məktəb yaşı çatmamış uşaqlarsa həyətlərə, çəmənlərə dağılışmışdılar. Lyuba Nikitanın yanında çarpayıda oturdu, onun alnını sığalladı, dəsmalının ucuyla gözünü silib soruşdu:

– Nölub, haran ağrıyır?

– Heç yerim, – Nikita dilləndi.

Güclü hərərət onu öz axarıyla bütün adamlardan, yaxın şeylərdən uzağa aparıb gedirdi, o, Lyubanı laqeyd ağlının zülmətində itirməkdən qorxa-qorxa qızı indi çətinliklə görür, xatırlayırdı; əliylə onun Qırmızı Ordu şinelindən tikilmiş paltosunun cibindən yapışdı, sıldırım sahildən uzaqdakı yorulmuş üzgüçü kimi batıb, çıxaxıxa qızı buraxmadı. Xəstəlik elə hey onu bərq vuran, bomboş üfütə – açıq dənizə aparmağa çalışırdı ki, orada ahəstə, ağır dalğaların üzərində dincəlsin.

– Sən qripsən, yəqin, müalicə eləyərəm, – Lyuba dedi.

– Bəlkə də, elə yatalaıdı!.. Amma eybi yoxdu – qorxulu deyil!

O, Nikitanın çiyinlərindən tutub qaldırdı, kürəyini divara söykədi. Sonra Lyuba cəld, inadla öz paltosunu Nikitaya

geydirdi, atasının şərfini tapıb xəstənin başına bağladı, ayaqlarınisa qısa qədər çarpayının altında atılıb qalan keçə çəkmələrə soxdu. Lyuba Nikitanı qucaqladı, ayaqlarını yerə basmağı tapşırıb onu küçəyə çıxardı. Küçədə faytonçu dururdu. Lyuba xəstəni faytona oturtdu, yola düşdülər.

– Camaat yarıcan yaşayır! – faytonçu üzünü onlara tutub, elə hey atları cilovla uyezd küçəsi boyu asta löhrəm yerişlə qova-qova dedi.

Öz otağında Lyuba Nikitanı soyundurub çarpayuya uzatdı, onu adyalla, köhnə ayaqaltıyla, anasının köhnə şalıyla – bütün isidici var-yoxuyla bürüdü.

– Niyə evdə yatasan? – Lyuba adyalı Nikitanın hərərətli bədəninin altına soxa-soxa məmnun halda deyirdi. – Hə, niyə?.. Atan işdədi, bütün günü tək qalırsan, heç bir qulluq görmürsən, mənim həsrətimi çəkirsən...

26 Nikita uzun müddət Lyubanın faytonçu üçün pulu haradan tapdığını götür-qoy elədi. Bəlkə də, Avstriya ayaq-qabıllarını, yaxud dərs kitabını (lazım olmasın deyə əvvəlcə əzbər öyrənmişdi) satmışdı, ya da faytonçuya bütün biraylıq təqaüdünü vermişdi...

Gecə Nikita şüuru tutqunlaşmış halda uzanmışdı: hərdənbir indi harada olduğunu başa düşürdü, sobanı qalayan, üstündə yemək bişirən Lyubanı görürdü, sonrasa Nikita başının sıxılmış, hərərətli daracaqlığında ağılının onun ifadəsindən qıraqda hərəkət eləyən naməlum görüntülərinə baxırdı.

Onun titrətməsi get-gedə daha da artırdı. Aradabir Lyuba ovcuyla Nikitanın alnını yoxlayırdı, biləyində nəbzini sayırdı. Gecədən xeyli keçmiş qız oğlana qaynanmış isti su içirdi, üst paltarını soyunub xəstənin yanına, adyalın altına girdi, çünki Nikita qızdırmadan titrəyirdi, onu qızındırmaq lazım idi. Lyuba Nikitanı qucaqlayıb özünə sıxdı, o da üşəntidən yumağa döndü, özgə, ali, ən yaxşı həyatı daha yaxından duymaq, öz əzabını, öz donmuş bomboş bədənini unutmaq üçün üzünü qızın sinəsinə söykədi. Amma Nikita indi özünə görə yox, Lyubayla, başqa həyatla təmasda olmaq xətrinə ölməyinə heyifsilənirdi, – buna görə də pıçılıyla Lyubadan sağalacağını, yoxsa öləcəyini soruşdu: axı o, oxumuşdu, bilməliydi.

Lyuba əlləriylə Nikitanın başını sıxıb dedi:

– Tezliklə sağalacaqsan... Adamlar ona görə ölürlər ki, tək xəstələnirlər, onları sevən bir kəs yoxdu, sənə indi mənimləsən...

Nikita qızınıb yuxuya getdi.

* * *

Üç həftədən sonra Nikita sağaldı. Artıq qar yağmışdı, qəfildən hər şey sakitliyə bürünmüşdü. Nikita da qışı keçirməyə atasının yanına getdi; – o, akademiyanı bitirənəcən Lyubaya mane olmaq istəmirdi, qoy ağılı tam qol-qanad açsın, o da kasıb adamlardandır. Lyubanın yanına iki gündən bir gedib, hər dəfə ona yemək, əlinə keçən sovqatı gətirsə də, ata oğlunun qayıtmasına sevindi.

Gündüzlər Nikita yenə emalatxanada işləməyə başladı, axşamlarsa Lyubaya baş çəkir, sakitcə qışı yola verirdi: o bilirdi ki, baharda Lyuba onun arvadı olacaq, həmin vaxtdan da xoşbəxt, uzun həyat başlanacaq. Aradabir Lyuba ona toxunur, hərəkətə gətirirdi, ondan otaqda qaçırdı, həmin vaxt – oyundan sonra – Nikita qızın üzündən ehtiyatla öpürdü. Adətənsə, Lyuba boş yerə özünə toxunmağa ona icazə vermirdi.

– Yoxsa səni bezdirərəm, bizsə hələ bütün ömrümüzü yaşamalıyıq! – o deyirdi. – Axı mən o qədər də dadlı deyiləm. Sənə elə gəlir!..

İstirahət günlərində Lyubayla Nikita qış yollarıyla şəhər kənarına gəzməyə gedirdilər, ya da yanıqcaqlaşib yuxuya getmiş Potudan çayının üzəriylə çay axarı boyu çox uzaqlara yollanırdılar. Nikita qarnı üstə uzanıb aşağı, buzun altında suyun necə sakit axdığına baxırdı. Lyuba da onun yanında otururdu, onlar bir-birlərinə toxuna-toxuna suyun gizli axarını izləyirdilər, Potudan çayının nə qədər xoşbəxt olduğunu söyləyirdilər, çünki o, dənizə axıb gedir, buzun altındakı su indi çiçəklərin boy atdığı, quşların oxuduğu uzaq ölkələrin sahilləri yaxınlığından axacaq. Lyuba bu barədə bir qədər fikirləşib, dərhal Nikitaya buzun üstündən qalxmağı əmr eləyirdi; Nikita indi atasının köhnə pambıq penceyində gəzirdi, pencək əyninə qısa idi, Nikita soyuqlaya bilirdi.

Onlar bax beləcə, özlərinin yaxın gələcək xoşbəxtliklərindən yorulmuş halda, bütün uzun qışı ikilikdə səbirlə dostluq elədilər. Potudan çayı da bütün qışı buzun altında

gizləndi, payızlıq taxıl da qarın altında mürgüləyirdi, – təbiətin bu təzahürləri Nikita Firsovu rahatladır, hətta ona təskinlik verirdi; yazqabağı təkçə onun qəlbi dəfn olunmamışdı. Fevralda səhər yuxudan oyanıb dinşəyirdi – artıq yeni milçəklər vızıldaşmırlar ki; həyətdə göyə, qonşu bağın ağaclarına baxırdı: ola bilsin, artıq uzaq ölkələrdən ilk quşlar uçub gəlirlər. Amma ağaclar, otlar, milçəklərin törəmələri hələ öz qüvvələrinin dərinliyində, öz rüşeymlərində yatırdılar.

Fevralın ortalarında Lyuba Nikitaya dedi, buraxılış imtahanları ayın iyirmisində başlanır, çünki həkimlər çox lazımdı, xalqın onları uzun müddət gözləməyə vaxtı yoxdu. Marta qədərsə artıq imtahanlar başa çatacaq – buna görə də qoy lap iyul ayınacan qar qalsın, çay buzun altıyla axsın! Onların qəlblərinin sevinci təbiətin hərərətindən qabaq gələcək.

28

Bu müddətdə – mart ayınacan – Nikita Lyubayla birgə həyat müddətinə qədər də tez səbir eləmək üçün şəhərdən çıxıb getmək istədi. O, kəndli mebeli emalatxanasında xarratlar briqadasıyla kəndlərin kənd sovetləri və məktəblərindəki mebeli təmir eləmək istədiyini bildirdi.

Atası bu müddətdə – mart ayınacan – tələsmədən gənclərə hədiyyə olaraq kimi, hələ anası Nikitanın atasının, az qala, nişanlısı olanda onun mənzilindəki dolaba oxşayan böyük şkafla düzəltdi. Qoca xarratın gözlərində həyat artıq ikinci, yaxud üçüncü dəfə dövr eləyirdi. Bunu başa düşmək olar, dəyişməksə, deyəsən, olmaz, Nikitanın atası ah çəkdi, dolabı kirşəyə qoyub onu oğlunun nişanlısının mənziline apardı. Qar isinmişdi, gün düşən yerlər əriyirdi, amma qoca kişi hələ güclüydü, hətta kirşəni çılpaqlanmış torpağın qara səthiylə inadla sürütləyirdi. O, öz-özlüyündə düşünürdü: bir halda ki anasıyla evlənməyə utandı, bu Lyubayla özü də, şübhəsiz, evlənə bilərdi, amma nəşə ayıbdır, bu cür cavan qızı əzizləmək, özünə cəlb eləmək üçün evində də bolluq yoxdur, Nikitanın atası da buradan belə nəticəyə gəlirdi ki, həyat o qədər də normal deyil. Bax, oğlu yenicə müharibədən qayıdıb, yenə, indi birdəfəlik evdən gedir. Görünür, ona, qocaya öz yanına lap küçə dilənçisini gətirmək lazım gələcək – ailə həyatı xətrinə yox, ev kirpisi, yaxud dovşanı kimi evdə ikinci bir varlığın olması üçün: qoy yaşamağa mane olsun, murdarlasın, amma onsuz insan ola bilməzsən.

Nikitanın atası dolabı Lyubaya təhvil verib, ondan toya nə vaxt gəlməli olduğunu soruşdu.

– Elə Nikita nə vaxt gəlsə, mən hazırım! – Lyuba dedi.

Ata gecə iyirmi verst uzaqdakı Nikitanın məktəb partalarını düzəltdiyi kəndə getdi. Nikita boş sinfin döşəməsində yatırdı, amma atası onu oyadıb dedi ki, şəhərə getmək vaxtıdır – evlənmək olar.

– Sən tərپən, mənse sənin əvəzində partaları düzəldib qurtararam, – atası dedi.

Nikita şapkasını başına qoydu, dərhal da, səhərin açılmasını gözləmədən, piyada uyezdə yollandı. O, gecənin bütün ikinci yarısını bomboş yerlərlə gedirdi; çöl küləyi gah üzünə toxunur, gah arxasından əsir, gah da yolqırağı dərənin sakitliyinə çıxıb gedə-gedə onun ətrafında nizamsız cövlan eləyirdi. Yamaclardakı, hündür əkinlərdəki torpaq qapqaraydı, qar oradan aşağılara enmişdi, təzə su, payızdan qurumuş ot qoxusu gəlirdi. Amma artıq payız unudulmuş, uzaqda qalmış vaxt idi, – torpaq indi kasıb, boş idi, o, hər şeyi təzədən, yalnız heç vaxt mövcud olmayan şeyləri dünyaya gətirəcəkdi. Nikita hətta Lyubanın yanına getməyə tələsmirdi; bu, üzərində bütün yaşayanları unutmuş, isti, yeni yayla dolacağını bilməyən, yaddaşsız erkən torpağın tutqun gecə işığında olmaq onun xoşuna gəlirdi.

Səhərə yaxın Nikita Lyubanın evinə yaxınlaşdı. Tanış damla kərpic özü ilə azacıq qırov qonmuşdu, – Lyuba, yəqin, indi isinmiş yataqda şirin-şirin yatırdı, Nikita da nişanlığını oyatmamaq, öz marağı üzündən canını soyutmamaq üçün onun evinin yanından ötüb keçdi.

Elə həmin gün axşama yaxın Nikita Firsovla Lyubov Kuznetsova uyezd sovetində nikahlarını qeydiyyatı aldırtdılar, sonra Lyubanın otağına gəlib nə ilə məşğul olacaqlarını bilmədilər. İndi Nikita utanırdı ki, tamamilə xoşbəxt olmuşdur, dünyada ondan ötrü ən lazımlı adam həm də onun həyatıyla yaşamaq istəyir, elə bil, içində böyük, qiymətli vərədlət vardı. Lyubanın əlini əlinə alıb xeyli saxladı; bu əlin ovcunun hərərətindən ləzzət alırdı, bu əl vasitəsilə onu sevən qəlbin uzaq döyüntüsünü duyur, anlaşılmaz sirr barədə düşünürdü: niyə Lyuba ona gülümsünür, onu Allah bilir, nəyə görə sevir. Özü Lyubanın ondan ötrü niyə əziz olduğunu dəqiq hiss eləyirdi.

– Gəl əvvəlcə yeyək! – Lyuba dillənib əlini Nikitanın əlindən çəkdi.

O, bu gün müəyyən şeylər hazırlamışdı: akademiyanı bitirəndə ona ərzaq, pul vəsaiti formasında gücləndirilmiş yardım eləmişdilər.

Nikita utana-utana arvadının dadlı, cürbəcür yeməklərini yeməyə başladı. Onu nə vaxtsa, demək olar, havayı qonaq elədiklərini xatırlamırdı, öz kefi üçün adamların evinə getməli, üstəlik də onlarda qarnını doyurmalı olmamışdı.

Lyuba yeyib masanın arxasından birinci qalxdı. O, qollarını Nikitaya açıb dilləndi:

– Hə!

Nikita qalxdı, bu xüsusi, zərif bədəndə bir şeyə zərər toxundurmaqdan qorxa-qorxa ehtiyatla qızı qucaqladı. Lyuba özü onu sıxmaqda kömək elədi, amma Nikita xahiş elədi: “Dayanın, ürəyim yaman ağrıyır”, Lyuba da ərinin rahat buraxdı.

30

Bayırda toran qovuşmuşdu. Nikita da işıq olsun deyə sobanı qalamaq istəyirdi, amma Lyuba dilləndi: “Lazım deyil, axı mən artıq məktəbi bitirmişəm, bu gün bizim toyumuzdur”. Belə olanda Nikita yatağı açdı, Lyubasa həmin müddətdə ərindən utanmadan onun yanında soyundu. Amma Nikita atasının dolabının arxasına keçib orada paltarını tələm-tələsik soyundu, sonra da Lyubanın yanında yatağa uzandı.

Səhəri Nikita erkəndən durdu. O, otağı süpürdü, çaydanı qaynatmaq üçün sobanı qaladı, anbarda yuyunmağa vedrədə su gətirdi, axırda artıq Lyuba yatdığı müddətdə daha neyləyəcəyini bilmədi. O, stulda oturub kədərləndi: Lyuba indi, yəqin, ona atasının yanına birdəfəlik çıxıb getməyi əmr eləyəcək, çünki, sən demə, kef eləmək lazımdır, Nikitasa öz xoşbəxtliyi xətrinə Lyubaya əzab verə bilməz, onun bütün gücü qəlbində vurur, başqa heç bir yerdə qalmayıb boğazına yığılır.

Lyuba oyanıb ərinə baxdı:

– Ruhdan düşməyə dəyməz, – gülə-gülə dedi. – Hər şeyimiz yoluna düşəcək!

– Qoy döşəməni yuyum, – Nikita xahiş elədi, – yoxsa otağımız çirklidi.

– Yaxşı, yu, – Lyuba razılaşdı.

“Mənə sevgisi üzündən nə qədər miskin, zəifdi! – Lyuba çarpayıda fikirləşirdi. – Yanında axıracan qız qalsam da, nə qədər mehriban, əzizdi!.. Dözərəm. Bəlkə də, bir vaxtlar məni daha az sevəcəm, onda da güclü adam olacaq!”.

Nikita döşəmə taxtalarından çirki yuya-yuya yerdə yaş əsgiyə eşələnirdi, Lyubasa yataqdan onu məsxərəyə qoyurdu.

– Budur, mən ərə getdim! – o, öz-özünə sevinirdi, sonra köynəkdə adyalın üstünə çıxdı.

Nikita otağı yığışdırıb, həm də yaş əsgiyə bütün mebeli sildi, sonra vedrədəki soyuq suya isti su qatdı, çarpayının altındakı tası çıxardı ki, Lyuba orada yuyunsun.

Çay içəndən sonra Lyuba ərinin alnından öpüb xəstəxanaya işə getdi, dedi saat üçdə qayıdacaq. Nikita alnında arvadının öpüşünün yerini yoxlayıb tək qaldı. O, bu gün niyə işə getmədiyini özü də bilmirdi, – ona elə gəlirdi, indi yaşaması ayıbdı, bəlkə də, qətiyyətlə lazım deyil; onda çörək-pulu qazanmaq nəyə gərəkdir axı?

O, ayıbından və kədərindən vərəmləyənəcən ömrünü birtəhər beləcə yaşamağı qət elədi.

Nikita mənzildəki ümumi ailə əmlakını yoxlayıb ərzaq tapdı, bir xörəkdən – mal ətiylə xəşildən ibarət nahar bişirdi. Bu cür işdən sonrasa çarpayıda üzüüstə uzanıb Potudan çayında özünü boğmaq üçün çayın buzunun əriməsinə nə qədər vaxt qaldığını hesablamağa başladı.

– Buz əriyənəcən gözləyəyəm: çox qalmayıb! – rahatlanmaq üçün ucadan, öz-özünə danışdı mürşülədi.

Lyuba işdən hədiyyə – iki dibçək qış çiçəyi gətirdi; onu xəstəxanada həkimlər, şəfqət bacıları nikah münasibətilə təbrik eləmişdilər. O da əsl qadın kimi onlarla özünü yekəxana, sirlə aparmışdı. Şəfqət bacılarından, baxıcılardan olan gənc qızlar ona həsəd aparırdılar, xəstəxana aptekinin bir səmimi qulluqçususa gizlicə Lyubadan soruşdu – düzdürmü ki, sevgi möcüzəli, sevib ərə getməksə məstedici xoşbəxtlikdir? Lyuba ona cavab verdi ki, bütün bunlar tamamilə doğrudur, elə adamlar da dünyada buna görə yaşayırlar.

Axşam ər-arvad söhbət eləyirdilər. Lyuba deyirdi, uşaqları ola bilər, bu bərədə qabaqcadan fikirləşmək lazımdır. Nikita emalatxanada işdən sonra uşaq mebeli – balaca masa, kətil, beşik düzəltməyi vəd elədi.

– İnqilab birdəfəlik qaldı, indi doğmaq yaxşıdı, – Nikita deyirdi. – Daha uşaqlar heç vaxt bədbəxt olmayacaqlar!

– Sənə demək asandı, amma mən doğmalı olacağam axı! – Lyuba inciyirdi.

– Ağrıdacaq? – Nikita soruşurdu. – Onda yaxşısı budur, doğma, əziyyət çəkmə...

– Yox, yəqin ki, dözərəm! – Lyuba razılaşırdı.

Hava qaralanda o, yatağı açdı, həm də yatmaq dərindən olmasın deyə, ayaqlarını qoymaq üçün çarpayıya iki stul söykəyib, yataqda çəpinə uzanmağı tapşırırdı. Nikita göstərilən yerə uzandı, susdu, gecədən xeyli keçmiş işə yuxuda ağıladı. Amma Lyuba uzun müddət yatmadı, o, ərinin ağlamağını eşidirdi, yatan Nikitanın üzünü mələfənin ucuyla ehtiyatla sildi, səhər oyanandasa o, gecənin kədərini xatırlamadı.

* * *

32

Həmin vaxtdan onların birgə həyatı öz axarıyla getdi. Lyuba xəstəxanada adamları müalicə eləyirdi, Nikitasa kəndli mebeli düzəldirdi. Boş vaxtlarında, bazar günləri, Lyuba bunu xahiş eləməsə də, – qız indi bu evin kimin olduğunu özü də dəqiq bilmirdi, – həyətdə, evdə işləyirdi. Əvvəllər ev anasına məxsus idi, sonra dövlətin mülkiyyətinə keçirdilər, amma dövlət evi yaddan çıxardı – heç kəs bir dəfə də olsun evin salamat olub-olmadığını soruşmağa gəlməmişdi, mənzil haqqı almamışdı. Bunun Nikitaya isti-soyuğu yox idi. O, atasının tanışları vasitəsilə yaşıl mis rəngli boya tapdı, yaz havası özünü bildirən kimi damı, pəncərə taxtalarını təzədən rənglədi. Elə o cür səylə yavaş-yavaş həyətdəki köhnəlmiş anbarı təmir elədi, alaqağını, hasarı düzəltdi; köhnə zirzəmi uçduğundan yenisini qazmağa hazırlaşdı.

Potudan çayı artıq əriməyə başlamışdı. Nikita iki dəfə onun qırağına getdi, axan sulara baxdı, Lyuba ona dözənəcən ölməməyi qət elədi, səbrini itirəndə ölməyə macal tapar – çay gec donacaq. Nikita həyətlərini, adətən, otaqda oturmamaq, boş yerə Lyubanı bezdirməmək üçün görürdü. İşini tam qurtarandan sonra köhnə zirzəmidən köynəyinin ətəyinə gil doldurub evə aparırdı. Evdə dözəmədə oturur, gildən adam fiqurları, oxşarı, təyinatı olmayan əşyalar – sadəcə, beynində dağ kimi böyüyən heyvan, yaxud ağac kökü şəklində ölü uydurmalar düzəldirdi. Bu

ağac kökləri, sanki, adi idi, amma o qədər qarışıq, keçilməz idi, zoğları bir-birinin canına elə yerikləmişdi, özləri-özlərini elə gəmirir, əzab verirdi ki, o bu köklərə çox baxanda yatmaq istəyirdi. Nikita özünün gil işi zamanı, istər-istəməz, ləzzətlə gülümsünürdü, Lyubasa elə onun yanındaca döşəmədə oturur, bir vaxtlar eşitdiyi mahnıları oxuya-oxuya dəyişək tikir, işarası bir əliylə Nikitanı oxşayırdı – gah başını sığallayır, gah qoltuğunun altını qıdıqlayırdı. Nikita bu saatlarda sıxılmış sakit qəlbiylə yaşayırdı, ona daha yüksək, daha güdrətli bir şeyin lazım olub-olmadığını, yaxud həyatın, əslində, böyük olmadığını – elə artıq tanıdığı kimi olduğunu bilmirdi. Amma Lyuba ona səbirli, xeyirxahlıqla dolu, yorğun gözləriylə baxırdı, elə bil, xeyirxahlıqla xoşbəxtlik ondan ötrü ağır zəhmətə çevrilmişdi. Bu vaxt Nikita öz oyuncaqlarını əzişdirir, onları təzədən gilə çevirirdi, arvadından çay qaynatmaq üçün sobanı qalayıb-qalmamağı, yaxud iş dalınca harasa gedib-getməməyi soruşurdu.

– Lazım deyil, – Lyuba gülümsəyirdi. – Hamısını özüm eləyəyəm...

Nikita da başa düşürdü ki, həyat böyükdür, ola bilsin, döyünən ürəyində hələ tamamilə cəmləşmədiyindən gücü çatmır – o həyat başqasında, onun əli çatmayan adamda daha maraqlı, güclü, əzizdir. O, vedrəni götürdü, suyu küçə hovuzlarındakından daha təmiz olan şəhər quyusuna su dalınca getdi. Nikita öz dərdini heç nəylə, heç bir işlə ovuda bilmirdi, uşaqlıqdakı kimi, yaxınlaşan gecədən qorxurdu. Nikita su götürüb, dolu vedrəylə atasının yanına getdi, orada oturdu.

– Niyə toy eləmədiniz ki? – atası soruşdu. – Gizlicə, sovetşayağı evləndiniz?

– Sonra eləyərik, – oğul söz verdi. – Gəl səninlə balaca stol-stul, beşik düzəldək, – sən sabah ustayla danış ki, taxta-tuxta versinlər... Axı bizim, yəqin, uşaqlarımız olacaq!

– Yaxşı, nolar, mümkündür, – atası razılaşdı. – Axı sizin uşaqlarınız tezliklə olmamalıdır: hələ vaxtı deyil...

Bir həftədən sonra Nikita özünə bütün lazım olan uşaq mebelini düzəltdi; o, hər gün işdən sonra qalır, səylə çalışırdı. Atasına hər şeyi tərtəmiz cılalayıb rənglədi.

Lyuba uşaq şeylərini ayrıca guşəyə qoydu, gələcək körpənin masasının üstünü iki gül dibçəyi ilə bəzədi, stulun söykənəcəyinə təzə tikilmiş dəsmal qoydu. Ona, onun

naməlum uşaqlarına sədaqətinə görə, təşəkkür əlaməti olaraq, Nikitanı qucaqladı, boynundan öpdü, sinəsinə sıgındı, artıq heç bir şey eləməyin mümkün olmadığını bilə-bilə, onu sevən adamın yanında uzun-uzadı qızındı. Nikitasa əllərini aşağı salıb, öz qəlbini gizləyə-gizləyə dinməzcə qabağında durmuşdu, çünki aciz ola-ola güclü görünmək istəmirdi.

Həmin gecə Nikita tez yatıb doydı, gecəyarından bir az keçəndən sonra oyandı. O, sakitlikdə xeyli uzanıb şəhər saatının zənginə qulaq asdı – birin yarısı, bir, ikinin yarısı, üç dəfə eyni bir zərbə. Səmada, pəncərədən o tərəfdə tutqun işıqlaşma vardı – hələ dan yeri ağarmırdı, yalnız qaranlığın hərəkətə gəlməsi, boş məkanın asta-asta çırpılaşmasıydı, otaqdakı bütün əşyalar, yeni uşaq mebeli də görünməyə başlamışdı, amma keçirdikləri zülmət gecədən sonra miskin, yorğun görünürdülər, elə bil, özlərinə yardım istəyirdilər. Lyuba adyalın altında qımıldanıb ah çəkdi: ola bilsin, o da yatmırdı. Nikita hər ehtimala qarşı donub qaldı, qulaq asmağa başladı. Amma Lyuba daha tərpənmədi, o, yenə ahəngdar nəfəs alırdı, Lyubanın yanında sağ-salamat, qəlbi üçün gərəkli, yuxuda onun – ərinin mövcud olub-olmadığını xatırlamadan yatması xoşuna gəlirdi. Təki o, sağ-salamat, xoşbəxt olsun, Nikitayasa yaşamaq üçün təkcə onun haqqında düşünmək bəs elər. O, yaxın, əziz adamın yuxusundan təskinlik tapıb rahatlıq içində mürgülədi, sonra təzədən gözlərini açdı.

34

Lyuba ehtiyatla, demək olar, səssiz-səmirsiz ağlayırdı. O, başını bürüyüb, öz dərdini səssiz-küysüz öldürmək üçün nəfəsini qısa-qısa orada əzab çəkirdi. Nikita üzünü Lyubaya çevirdi, onun adyalın altında necə qəmgin-qəmgin büzüşüb tez-tez nəfəs aldığı, zülm çəkdiyini gördü. Nikita susurdu. Bütün dərdləri ovundurmaq olmaz, yalnız ürək üzüləndən sonra uzun huşsuzluqda, yaxud gündəlik həyat payğılarının dağınıqlığında sona yetən dərd də var.

Lyuba hava işıqlaşanda sakitləşdi. Nikita fürsət gözlədi, sonra adyalın ucunu azacıq qaldıraraq arvadının üzünə baxdı. O, ilıq, sakit, qurumuş göz yaşlarıyla rahatca yatırdı...

Nikita qalxdı, səssizcə geyinib bayıra çıxdı. Dünyanın zəif səhəri başlanırdı, yoldan keçən dilənçi küçənin ortasıyla dolu dağarcığı çiyində gedirdi. Nikita harasa getməyinin mənası olsun deyər, bu adamın arxasınca yollandı. Dilənçi

şəhərdən qırağa çıxıb, böyük yolla ta qədimdən iri bazarları olan, zəngin camaatın yaşadığı Kantemirovka slobodasına¹ doğru yönəldi; düzdür, orada dilənçiyə həmişə az pay verildilər, ancaq uzaq, kasıb kəndlərdə dolanmaq olurdu, əvəzində Kantemirovkada qələbəlik, maraqlı idi, qəlbini müvəqqəti əyləndirmək üçün bazarda eləcə çoxlu adama baxmaqla yaşamaq olardı.

Dilənçiyə Nikita Kantemirovkaya günortaya yaxın gəldilər. Şəhərin qırağında dilənçi balaca arxın üstündə oturdu, dağarcığını açıb Nikitayla birgə oradan yemək yeməyə başladı, şəhərdə onlar müxtəlif səmtlərə ayrıldılar, çünki dilənçinin öz fikri vardı, Nikitanınsa belə bir fikri yox idi. Nikita bazara gəldi, üstüörtülü ticarət köşkünün arxasındakı kölgəlikdə oturub Lyuba, həyat qayğıları barədə, özü barədə düşüncələrdən əl çəkdi...

* * *

35

... Bazar gözetçisi artıq iyirmi beş ildə bazarda yaşayırdı, bütün bu illər ərzində tosqun, qısır qarışıyla doyunca tıxırdı. Ona həmişə tacirlərlə kooperativ mağazalar ət, keyfiyyətsiz qalıqlar, tullantılar verirdilər, maya dəyərinə tikış materialları, eyni zamanda sap, sabun və bu kimi təsərrüfat şeyləri buraxırdılar. O, artıq özü də çoxdan yavaş-yavaş boş, çıxdaş edilmiş tara alveri eləyir, əmanət kassasına pul yığırdı. Vəzifəsinə görə bütün bazarın zibilini süpürməli, ticarət rəflərinin qanını yumalı, ayaqyolunu təmizləməli, gecələri ticarət talvarlarının, binanın qarovulunu çəkməliydi. Amma o, gecələr, yalnız isti kürkdə bazarda dolaşırdı, çirkli işisə burada gecələyən avaralara, dilənçilərə tapşırırdı; arvadı, demək olar, həmişə dünənki ətli şorbaların qalığını zibilliyə töküdü, buna görə də gözetçi həmişə ayaqyolunu təmizləmək üçün hər hansı xoşsul adamı yedizdirə bilərdi.

Arvadı həmişə ona göstəriş verirdi – çirkli işlə məşğul olma, axı artıq ağı saqqalı xeyli uzanıb, indi gözetçi deyil, nəzarətçidir.

Amma bəyəm avaranı, yaxud dilənçini hazır yeməklə daimi əməyə öyrəşdirə bilərsən: o, bir dəfə işləyəcək, veriləni yeyəcək, yenə istəyəcək, sonra da geri, uyezdə çıxıb yox olacaq.

¹ Sloboda – böyük kənd, qəsəbə, kiçik şəhər

Axır vaxtlar artıq dalbadal neçə gecəydi gözətçi bazar-
dan elə eyni bir adamı qovurdu. Gözətçi həmin yatan ada-
mı itələyəndə isə o qalxıb dillənmədən gedirdi, sonrasa
yənə bir uzaq köşkün arxasında uzanır, yaxud otururdu. Bir
dəfə gözətçi bütün gecəni bu yurdsuz adamın ardınca düş-
dü, hətta yad, üzgün varlığa əzab vermək, ona qalib gəl-
mək ehtirasından qanı coşdu... Gözətçi iki dəfə ona dəyə-
nək atıb başına vurdu, amma, hər halda, avara hava işıqla-
şanda gözündən yayına bildi, – yəqin, bazar meydanından
tamam çıxıb getdi. Səhərsə gözətçi həmin adamı yenə
tapdı – ayaqyolunun arxasında, eşikdəcə, çirkab quyusunun
qapağının üstündəcə yatırdı. Gözətçi yatanı çağırdı, o, göz-
lərini açdı, amma cavab vermədi, baxdı, yenə laqeydcəsinə
mürğülədi. Gözətçi fikirləşdi ki, bu adam laldır. O, dəyənə-
yinin ucuyla mürğüləyənin qarnına toxunub əliylə göstərdi
ki, arxasınca gəlsin.

36

Gözətçi səliqə-sahmanlı dövlət mənzilində – mətbəxlə
otaqlardan ibarət idi – lal adama camda yeməyə tullantılı
soyuq şorba verdi, yeməkdən sonrasa dəhlizdən süpür-
gəni, kürəyi, qaşovu, əhəng dolu vedrəni götürüb ayaqyo-
lunu tərtəmiz təmizləməyi tapşırdı: yəqin, o həm də kar idi...
Amma yox, o qədər də kar deyildi – gözətçinin dediyi kimi,
lal dəhlizdən bütün lazımı şeyləri götürdü, deməli, eşidir.

Nikita işini səliqəylə gördü, gözətçi də sonra işin neçə
alındığını yoxlamaq üçün gəldi, başlanğıc üçün pis alınma-
mışdı, buna görə də gözətçi Nikitanı atlar bağlanan yerə
apardı, ona peyini yığıb arabayla daşımağı etibar elədi.

Evdə gözətçi-nəzarətçi arvadına indən belə şam, nahar
yeməklərinin qalıqlarını zibilxanaya atmamağı, ayrıca cama
tökməyi əmr elədi, qoy lal doyunca yesin.

– Bəlkə, onun otaqda yatmağını əmr eləyəsən? – ev
sahibəsi soruşdu.

– Buna lüzum yoxdu! – ev sahibi müəyyən elədi.
– O, eşikdə yatacaq: axı kar deyil, qoy uzanıb oğruları
pussun, eşidəndəsə qaçıb mənə xəbər versin... Ona qalın
bir şey ver, özünə yer tapıb yatar...

* * *

Nikita sloboda bazarında uzun müddət qaldı. O, əvvəl-
cə danışımağı yadırgayıb daha az fikirləşməyə, xatırlamağa,

əzab çəkməyə başladı. Yalnız aradabir qəlbinə ağırlıq çökürdü, amma bu ağırlığa düşünmədən dözürdü, qəlbindəki dərd duyğusu get-gedə üzülür, ötüb-keçirdi. Artıq bazarda yaşamağa adət eləmişdi, camaatın çoxluğu, səs-küy, gündəlik hadisələr onu özünü yada salmaqdan, özünün maraqlarından – yeməkdən, istirahətdən, atasını görmək arzusunun yayındırırdı. Nikita ara vermədən işləyirdi, hətta gecə susmuş bazarın ortasında yeşiyin üstündə yatanda gözetçi-nəzarətçi ona baş çəkirdi, ölü kimi yatmağı yox, mürgülməyi, dinşəməyi əmr eləyirdi. “Azmi şey ola bilər, – gözetçi deyirdi, – lap bu yaxınlarda dələduzlar köşkdən iki taxta qoparıblar, bir pud balı çörəksiz yeyiblər...”. Hava işıqlaşanda Nikita artıq işləyirdi, o, camaat gələnəcən bazarı yığırdırmağa tələsirdi; gündüz də yemək olmazdı, gah peyini tuğlardan kommunal arabasına daşımaq, gah zibil, tullantılar üçün yeni çala qazmaq, gah gözetçinin alverçilərdən havayı aldığı, sonra ayrıca taxtalar kimi kəndə satdığı köhnə yeşikləri sökmək lazım gəlirdi, – ya da başqa iş tapılırdı.

Yayın ortasında Nikitanı selponun¹ bazar filialından rəngsazlıq mallarının oğurlanmasında şübhəli bilib türməyə saldılar, amma təhqiqat ona bəraət verdi, çünki lal, lap üzülmüş adam ittihama həddən artıq etinasız idi.

Müstəntiq Nikitanın xasiyyətində, bazar gözetçisinin köməkçisi kimi xırda işində həyata heç bir acgözlük, zövqə, yaxud həzzə meyillilik əlaməti tapmadı – o hətta türmədə də bütün yeməyi yemirdi. Müstəntiq başa düşdü ki, bu adam şəxsi və ictimai şeylərin dəyərini bilmir, işinin təfərrüatındasa birbaşa sübut yoxdur. “Türməni belə adamlar zibilləməyə dəyməz!” – müstəntiq qət elədi.

Nikita türmədə cəmi beş sutka oturdu, oradansa təzədən bazara gəldi. Gözetçi-nəzarətçi onsuz işləməkdən əldən düşmüşdü, buna görə də lal təzədən bazar köşklərinin yanında görünəndə sevindi. Qoca onu mənzilinə çağırdı, öz təsərrüfatında qaydanı, qənaətcilliyi pozub Nikitaya yeməyə təzə isti şorba verdi. “Bir dəfə yeyəcək – müflis eləməz! – qoca gözetçi – ev sahibi özlüyündə fikirləşdi. – Sonrasa yenə dünənki soyuq yeməyə keçər, nə qalıbsa, onu yeyər!”

– Tərpən, yeyinti malları sırasında zibili kürü! – Nikita ev sahibinin şorbasını yeyəndən sonra gözetçi ona göstəriş verdi.

¹ *Selpo* – kənd istehlak cəmiyyəti

Nikita öyrəşdiyi işə yollandı. O, indi özünü zəif hiss eləyirdi, çox az, yalnız özü də istəmədən beynində yaranan şeyləri fikirləşirdi. Payıza qədər, yəqin, kim olduğunu tamamilə unudacaq, ətrafında aləmin hərəkətini görüb daha onun barəsində təsəvvürə malik olmayacaq; qoy hamıya elə gəlsin ki, bu adam dünyada özü üçün yaşayır, əslində o, yalnız burada olacaq, yaddaşsızlıq, əqli kasadlıq, duyğusuzluq içində, öz ev-əşiyində, ölüm kədərindən gizləndiyi sığınacaqda olduğu kimi, ömür sürəcək...

* * *

Türmədən az sonra, artıq yay ömrünü başa vuranda – gecələr daha uzun olanda – Nikita, qaydanın tələb etdiyi kimi, axşam ayaqyolunun qapısını bağlamaq istəyirdi, amma oradan səs eşidildi:

38

– Dayan, a kişi, bağlama!.. yoxsa buradan da mal oğurlayırlar?

Nikita o adamı gözlədi. Ayaqyolundan qoltuğunda boş kisə olan atası çıxdı.

– Salam, Nikit! – atası əvvəlcə dilləndi, qəfildən göz yaşlarından utana-utana, ağladığını gizlətmək üçün silib-eləmədən şikayətli səslə ağladı. – Fikirləşirdik ki, çoxdan ölübsən... Deməli, salamatsan?

Nikita arıqlamış, sınıxmış atasını qucaqladı – içində hiss yadırgamış ürəyi hərəkətə gəldi.

Sonra boşalmış bazara gedib iki köşk arasındakı keçid-də sığınacaq tapdılar.

– Mənsə bura yarma dalınca gəlmişəm, burada ucuzdu, – atası aydınlaşdırdı. – Amma bax, görürsən, gecikmişəm, bazar artıq dağılıb... Yaxşı, indi gecəni burada keçirərəm, səhərsə alıb yola düşərəm... Bəs sən burada neyləyirsən?

Nikita atasına cavab vermək istədi, amma boğazı qurudu, necə danışmaq lazım gəldiyini unutdu. Buna görə də öskürüb dedi:

– Mən babatam, Lyuba sağdır?

– Çayda batdı, – atası dedi. – Amma balıqçılar onu tez görüb çıxardılar, qulluq göstərdilər, – o, xəstəxanada da yatdı, sağalıb.

– Bəs indi sağ-salamatdı? – Nikita astadan soruşdu.

– Yox, hələ ölməyib, – atası dilləndi. – Boğazından tez-tez qan gəlir, yaqın, suda batanda soyuqlayıb. O, vaxtı pis seçib, – necə olubsa hava korlanıb, su soyuq idi...

Ata cibindən çörək çıxarıb yarısını oğluna verdi, axşam yeməyinə bir az çeynədilər. Nikita susurdu, atasına kisəsini yerə sərib, uzanmağa hazırlaşdı.

– Bəs sənın yerin var? – atası soruşdu. – Gəl kisənin üstündə uzan, mən sə yerdə uzanaram, soyuqlamaram, qocayam...

– Bəs Lyuba nəyə görə özünü boğmaq istəyib? – Nikita pıçıldadı.

– Sənın boğazınımı ağrıyır, nədi? – atası soruşdu. – Keçib-gedər!.. Səndən ötrü lap özünü öldürürdü, darıxırdı, bax buna görə... Düz bir ay Potudan çayı boyu, çayın qırağıyla irəli-geri yüz verst getmişdi. Elə bilirdi boğulubsan, üzə çıxacaqsan, səni görmək istəyirdi. Sənsə, sən demə, bax burada yaşayırsan. Bu, yaxşı deyil...

Nikita Lyuba barədə düşünürdü, yenə qəlbi dərdlə, qüssəylə doldu.

– Sən tək yat, ata, – Nikita dedi. – Mən gedim Lyubaya baş çəkim.

– Tərpən, – atası razılaşdı. – İndi getmək yaxşıdır, sərin-dir. Mənsə sabah gələrəm, danışarıq...

Nikita slobodadan çıxıb bomboş uyezdin ana yoluyla qaçdı. Yorulub bir müddət addımla gedirdi, sonra qaranlıq çöllərlə boş, yüngül havada yenə qaçırdı.

* * *

Gecədən xeyli keçmiş Nikita Lyubanın pəncərəsini döyüb bir vaxt yaşıl rənglə rənglədiyi pəncərə taxtalarına toxundu – indi taxtalar zülmət gecədən göy görünürdü. O, üzünü pəncərə şüşəsinə söykədi. Çarpayıdan sallanan ağ mələfədən otağa işıq saçılırdı, Nikita atasıyla birgə düzəltdiyi uşaq mebelini gördü – mebel salamat idi. Bu zaman Nikita pəncərə çərçivəsini bərk döydü. Amma Lyuba yenə cavab vermədi, onu tanımaq üçün pəncərəyə yaxınlaşmışdı.

Nikita alaqaqarının üstündən aşdı, dəhlizə, sonra otağa girdi, – qapılar bağlı deyildi: burada yaşayan var-yoxunun oğrularından qorunmasının qayğısını çəkmirdi.

Çarpayıda başını adyalla bürümüş Lyuba uzanmışdı.

– Lyuba! – Nikita onu astadan çağırırdı.

– Nədi? – Lyuba adyalın altından soruşdu.

O yatmırdı. Bəlkə də, qorxu içində, xəstə halda uzanmışdı, yaxud pəncərənin döyülməsini, Nikitanın səsinə yuxu sayırdı.

Nikita çarpayının qırağında oturdu.

– Lyuba, gələn mənəm! – Nikita dilləndi.

Lyuba adyalı üzündən atdı.

– Tez yanıma gəl! – qız əvvəlki, incə səsiylə xahiş eləyib əllərini Nikitaya uzatdı.

Lyuba bütün bunların hamısının indicə yox olacağından qorxurdu; o, Nikitanın əllərindən yapışib özünə doğru çəkdi.

Nikita özgə, sevdiyi adamı özünün ehtiyacı olan qəlbinin içində yerləşdirməyə çalışan adam kimi, Lyubanı var gücüylə qucaqladı; amma tez özünə gəlib utandı.

– Ağrıtmadı? – Nikita soruşdu.

– Yox! Hiss eləmirəm, – Lyuba cavab verdi.

O, qızın təskinlik tapması, qəddar, miskin qüvvəsinin özünə qayıtması üçün ona hər şeyi arzuladı. Amma Nikita Lyubayla yaxın sevgisindən qızı həmişə tanıdığından daha yüksək sevinc almırdı, – yalnız onu hiss eləyirdi ki, indi ürəyi bütün bədəninə hökmranlıq eləyir, öz qanını miskin, amma zəruri zövqlə bölüşür.

Lyuba Nikitadan xahiş elədi, bəlkə, peçi qalası, axı bayırda hələ uzun müddət qaranlıq olacaq. Qoy ocaq otağa işıq salsın, onsuz da daha yatmaq istəmir, dan yerinin ağarmağını gözləyib Nikitaya baxacaq.

Amma dəhlizdə daha odun yox idi. Buna görə də Nikita bayırda anbardan iki taxta qopartdı, doğrayıb xırdaladı, dəmir sobanı qaladı. Ocaq alışanda Nikita sobanın ağzını açdı ki, eşiyə işıq düşsün. Lyuba çarpayıdan düşüb Nikitayla üzbəüz işıq olan yerdə oturdu.

– İndi yaxşısan, mənimlə yaşamağa heyfin gəlmir? – O soruşdu.

– Yox, yaxşıyam, – Nikita cavab verdi. – Artıq səninlə xoşbəxt olmağı öyrənmişəm.

– Sobanı yaxşı qala, bərk üşümüşəm, – Lyuba xahiş elədi.

O, indi təkcə nimdaş gecə köynəyindəydi, arıqlamış bədəni gecəyarısının sərin toranlığında üşümüşdü.

TUTQUN GƏNCLİYİN DAN YERİNDƏ

I

Valideynləri vətəndaş müharibəsində yatalaقدan birçə gecədə öldülər. Onda Olqanın on dörd yaşı vardı, atasının qatar tərtibatçısı işlədiyi dəmir yol stansiyası yanındakı kiçik qəsəbədə tək, qohum-əqrəbasız, köməksiz qaldı. Ata-anasını qonşularla tanışlar köməkləşib dəfn eləyəndən sonra qız bir neçə gün boş, yiyəsiz mənzildə tək qaldı. Olqa mətbəxin, otağın döşəməsini yudu, yığışdırdı, bundan sonra neyləyəcəyini, necə yaşayacağını bilmədən taburetın üstündə oturdu. Qonşu – nənə qıza fındanda sıyıq gətirdi ki, anıq, yaşına görə çox çəlimsiz olan yetim bir şey yesin, Olqa da hamısını tərtemiz yedi. Nənə gedəndən sonrasa Olqa paltar – anasının köynəyini, atasının dizliyini, onların alt və üst paltarlarından qalanları – yumağa başladı. Axsam atasıyla-anası sağ, xəstə olanda yatdıqları çarpayıya uzandı. Səhər obaşdan qalxdı, yuyundu, yatağı yığışdırdı, otağı süpürüb dedi: “Yenə yaşamaq lazımdı!” – anası tez-tez belə deyirdi. Sonra Olqa mətbəxə getdi, əl-ayaq eləməyə başladı, ölən anası kimi, nahar tədarükü gördü; bişirməyə bir şey yox idi, ərzaq-filan qalmamışdı, amma bununla belə, Olqa boş qazanı peçin odluğunun üstünə qoydu, mütəkkəni götürdü, ona dirsəklənib anasının elədiyisayaq peçin yanında qəmə batdı. Sonra bütün qabları dönə-dönə silib masanın siyirməsinə qoydu, saata baxdı, daşını siferblata doğru dartıb düşündü: “Atam növbədən vaxtıdamı gələcək, gecikəcəkmı? Əgər marşrut tərtib olunacaqsa, onda gecikəcəkmı...” – Olqanın anası, adətən, öz ərini “ata” adlandırıb, belə fikirləşirdi. İndi yetim qız da fikirləşirdi, anası kimi hərəkət eləyirdi, bunun sayəsində də tək yaşamaq ondan ötrü asan olurdu. Anasının əvəzinə bütün təsərrüfat işlərini görəndə, onun sözlərini təkrar eləyəndə, ehtiyac üzündən ah çəkəndə, dinməzcə mətbəxdə oturanda da qız xəyalına gətirirdi ki, anası hələ qəlbində bir qədər sağdır, onu özüylə birgə hiss eləyirdi.

Axşam Olqa dibində nə vaxtsa atasının tökdüyü kerosin olan çırağı yandırıb pəncərənin qabağına qoydu. Hava qaralanda atasını gözləyən anası da belə eləyirdi. Atasını evə yaxınlaşanda hələ uzaqdan öskürüb burnunu çəkirdi ki, arvadıyla qızı atanın gəldiyini eşitsinlər. Amma indi bayırda həmişə sakitlikdi: camaat kəndin yemək-içməkli yerlərinə dağılıbmışdı, ya da zəif, xəstə halda öz evlərində yatırdılar, bir neçə həyətdəsə ölü düşmüşdü. Olqa, bununla belə, hava qaralanacan atasını, yaxud yanına gələcək kimisə gözləyirdi, amma heç kəs, nə qonşu – nənə, nə də başqa adamlar yetimi yadına salırdı, çünki özlərinin dərdi, qayğısı başdan aşırırdı. Buna görə də ata-anasının çarpayısına uzanıb tək yuxuladı. Qız evdə iki gün də qalıb, gecələdi, sonrasına stansiyaya getdi. Uzaqlarda, Volqa sahilindəki quberniya şəhərində xalası yaşayırdı; o, iki il əvvəl anasına qonaq gəlmişdi, Olqanın təxəyyülündə varlı, xeyirxah qadını idi. Xalası anasının doğma bacısı idi, hətta üzdən də ona oxşayırdı, qız da tezliklə onun yanına getmək istəyirdi ki, xalasının yanında yaşasın, anası üçün darıxmasın. Ölməmişdən qabaq, xəstə vaxtı anası deyirdi, əgər Olqanın qismətində yaşamaq varsa, qoy dünyada tək-tənha qalmamaq üçün xalasının yanına getsin; anasının bacısı onu həm yedirər, həm geyindirər, həm də oxumağa verər. İndi qız anasını xatırlayıb, onun sözünə əməl elədi.

* * *

Vağzal bomboşdu; burjuylarla müharibə cənub tərəfə uzaqlaşmışdı. Vağzal platformasının üzbəüzündə dəmir yolunun üstündə bir balaca, köhnə parovoz, iki boş yük vaqonu dururdu. Parovozun kabinəsindən qıza maşinist köməkçisi baxırdı; o, qızın ata-anasını tanıyırdı, öldüklərini bilirdi, ona görə də yetim qızı maşına çağırırdı. Qız pilləkənlə parovoza qalxdı; mexanik içində yemək olan qırmızı dəsmal açdı, oradan dörd bişmiş kartof çıxardı; sonra kartofları ocaqda qızdırdı, duz səpib Olqaya iki kartof verdi, ikisini özü yedi. Olqa istəyirdi mexanik onu öz evinə aparsın, qız kişinin yanında yaşayar, ona öyrəşərdi. Amma parovoz mexaniki qıza xoş söz demədi, yalnız yedizdirib, boş dəsmal gizlətdi. O özü böyük külfət yiyəsiydi, artıq bir qarnı doyurub-doydurmayacağını qət eləyə bilmirdi.

Olqa axşam şər qarışanacan, içində Qırmızı Ordu əsgərləri olan isti vaqonlardan ibarət uzun qatar vağzala yaxınlaşanacan parovozda oturdu.

– Mən daha gedim, xalamın yanına getməliyəm, – Olqa mexanikə dedi. – Hələ sağ olanda anam tapşırmışdı.

– Bir halda ki lazımdır, onda get, – mexanik dilləndi.

Olqa parovozdan düşüb Qırmızı Ordu qatarına sarı yönəldi. Bütün vaqonların qapısı açıq idi, bütün Qırmızı Ordu əsgərləri bayıra çıxmışdılar, onlardan bəziləri vağzal platformasında gəzişirdilər, ətrafda olanlara – su qülləsinə, stansiyanın yanındakı evlərə, uzaqlara, adi taxıl zəmilərinə baxırdılar. Dörd əsgər sink vedrələrdə stansiya mətbəxindən şorba gətirirdi; Olqa şorba dolu həmin vedrələrə yaxınlaşıb içinə baxdı; oradan dadlı ətlə şüyüd qoxusu gəlirdi, amma bu, əsgərlərdən ötrüydü, çünki onlar müharibəyə gedirdilər, güclü olmalıydılar, Olqasa bu şorbanı yeyə bilməzdi.

Vaqonlardan birinin yanında fikirli əsgər durmuşdu; o, yeməyə getməyə tələsmirdi, yoldan, müharibədən dincəlirdi.

– Əmi, olarmı, mən də sizinlə gedim? – Olqa xahiş elədi. – Məni doğma xalam gözləyir...

– Bəs o, harada yaşayır? – əsgər soruşdu: – Uzaqda?

Olqa şəhərin adını dedi, əsgər də razılaşdı ki, uzaqdır, piyada gedib çata bilməzsən, qatarlasa, bəlkə də, ora səhərə çatarsan.

Bu zaman vaqona əllərində şorba vedrəsi olan iki əsgər yaxınlaşdı, arxalarınca daha bir neçə əsgər çörək, tənbəki, qazanda sıyıq, sabun, kibrit, başqa ərzaq gətirirdi.

– Bax, bu qız xalasının yanınacan getməyi xahiş eləyir, – əsgər yaxınlaşan yoldaşlarına dedi. – Onu götürmək lazımdımı, görəsən?

– Niyə də yox, – qoy getsin! – qoltuğunda iki çörək gələn əsgər dedi. – Gəlin olmağa yaramaz – balacadı, bacı olmağasa – yarayar...

Olqanı vaqona mindirdilər, ona qaşığı, iri çörək parçası verdilər, o da həmin sink vedrədən şorba yemək üçün əsgərlərin arasında oturdu. Az sonra əsgərlərdən biri sezdi ki, yerdə oturub yemək ondan ötrü çətindir, qıza dizləri üstə durmağı tapşırırdı – onda qaşığıyla yağın üzünü, mal ətinin olduğu qatı dibindən götürəcək.

Şam yeməyindən sonra qatar tərpendi. Qırmızı Ordu əsgərləri Olqanı yuxarı taxta qoydular, ora isti, sakit idi, üstünə də gecə, yaxud səhər ayazından üşüməsin deyə iki şinel örtülər.

II

Əsgərlər Olqanı səhər xeyli gec oyatdılar. Qatar böyük bir stansiyada dayanmışdı; naməlum parovozlar uzaqda yad səslə uğuldayırdı, günəş Olqanın yaşadığı qəsəbədə çıxdığı tərəfdən yox, başqa tərəfdən işıq saçırdı. Əsgərlər Olqaya bişmiş çörəyin yarısıyla bir parça donuz piyi bağışladılar, onu qucaqlarına götürüb vaqondan yerə düşürdülər.

44 – Xalan burada yaşayır, – dedilər. – Onun yanına get, oxu, böyük adam ol, sənin vaxtında yaşamaq gözəl olacaq.

– Mənsə xalamın harada yaşadığını bilmirəm, – Olqa aşağıdan dilləndi; o, indi köhnə tumanında, ayaqyalın, əlində çörək tək dayanmışdı.

– Axtarıb taparsan, – fikirli əsgər cavab verdi. – Adamlar göstərələr.

Amma Olqa çıxıb getmirdi; o, əsgərlərlə vaqonda qalmaq, onlarla birgə yollandıqları yerə getmək istəyirdi. Qız əsgərlərə artıq bir qədər isinişmişdi – hər gün mal ətiylə şorba yemək istəyirdi.

– Yaxşı, yavaş-yavaş get, – onu vaqondan tələsdirdilər.

– Axı siz dediniz, mənim vəziyyətim yaxşı olacaq, bəs nə vaxt? – o, dərhal xalasının yanına, Allah bilir, hara çıxıb getməkdən qorxa-qorxa soruşdu.

– Bir az döz, – bayaqkı, fikirli əsgər ona cavab verdi. – İndi qayğımız çoxdu: ağların axırına çıxmaq lazımdı.

– Dözərəm, – Olqa razılaşdı. – İndisə salamat qalın, mən xalamın yanına gedirəm.

* * *

Xalasını yalnız lap axşama yaxın axtarıb tapdı. O, bütün rastlaşdıqlarından, görkəmlərindən xeyirxahlıq yağan adamlardan soruşurdu, amma Tatyana Vasilyevna Blaqixin yaşadığı yeri kimsə bilmirdi. Olqanın əlindən çörəyi yoldan ötən, bir dişdəm almağı xahiş eləyən adam qapdı, amma çörəyi

bütöv götürüb kənara çəkildi, qıza dedi, indi çörəklə möhtəkirlik eləmək qadağandır. Olqa daha heç kəs əlindən almaşın deyə, əsgərlərin verdiyi donuz piyini tələm-tələsik yedi, sonra su istəmək üçün bir həyəət girdi. Ahıl qadın ona bir dolça su gətirdi, dedi, verməyə başqa bir şeyi yoxdur.

– Mən sədəqə yığmıram axı, xalamın yanına gəlmişəm, – Olqa dedi.

– Xalan kimdi ki? – həyətdəki qadın şübhəylə soruşdu.

Olqa xalasını ətraflı təsvir elədi; bu vaxt qadın nədənsə ah çəkdi, qıza hara getmək lazım gəldiyini göstərdi: sağ tərəfdəki tinə get, orada rənglənmiş pəncərə taxtaları olan üçüncü ev görəcəksən, ər-arvad Blaqixlər elə orada yaşayırlar, uşaqlarına yoxdu.

– Yoxdu? – Olqa soruşdu.

– Yoxdu, – qadın təsdiq elədi, – uşaqlar belə adamlardan doğulmağı sevmirlər.

Olqa rənglənmiş pəncərə taxtaları olan balaca taxta evi tapdı, alağ otları basmış həyəət girib bağlı qapını döydü. İçəridən narazı, sakit səs, sonra addım səsləri eşidildi, ardınca qapı açıldı – elə bil, gecəmiş kimi, cəftə sürgüylə bağlanmışdı. Ayaqyalın, saçı dağınıq Tatyana Vasilyevna Olqanın qabağına çıxıb qızı nəzərdən keçirdi. Olqa qarşısında xalasını gördü; o, Tatyana Vasilyevnanın ata-anasına qonaq gələndə, uşaqlıqda xatırladığı kimi, onun şən, xeyirxah olduğunu fikirləşirdi, indisə xalası qıza laqeyd nəzərlərlə baxırdı, atasız-anasız yetimin yanına gəldiyinə sevinmirdi.

– Bura niyə gəlibsən? – xalası soruşdu.

– Anam tapşırırdı, – Olqa dilləndi. – Axı o, indi atamla birgə ölüb, mənə tək yaşayıram... Xala, onlar daha yoxdular.

Tatyana Vasilyevna önlüyünün ucunu qaldırıb gözlərini sildi.

– Bizim qohumlar çox yaşamırlar, – dedi. – Axı mən də yalnız üzdən sağlamam, özüm sə o dünyalığam... E-eh, yox, o dünyalığam!

Olqa xalasına təəccüblə baxırdı, – indi o, qıza xeyirxah görünürdü, çünki ölmüş bacısıyla özünün dərdini çəkirdi.

– Yaşayırsan, yaşayırsan, dərd çəkməyə də vaxt tapmırsan, – Tatyana Vasilyevna ah çəkdi. – Sən get hələ bayırda otur, – o, bacısı qızına tapşırırdı, – mən döşəmələri təzəcə yumuşam, yır-yığış eləmişəm, girməyə yer yoxdu...

– Mənsə həyətdə duracağam, burada ot bitib, – Olqa dedi.

Amma Tatyana Vasilyevna incidi:

– Sənin həyətdə nə işin var! Burada toyuqlar gəzirlər, onsuz da yumurtlamırlar, sənə oturub onları ürküdəcəksən. Otusa dovşanlara yem üçün biçirik, üstündə gəzmək olmaz... Cığırda darvazadan çölə çıx!

* * *

Olqa küçəyə çıxdı, küçənin ortasında üst-üstə yığılmış köhnə relslər vardı, onların arasında artıq dəfələrlə otlar bitib qurumuşdu, indi də təzədən bitmişdi. Qız həmin relslərin üstündə oturdu, – relslər məhz xalasının yaşadığı evin pəncərəsiylə üzbəüz idi, – xalasının otaqlarında döşəmələrin nə vaxt quruyacağını, həmin vaxt onu çağırub yedirəcəklərini gözləməyə başladı.

46

Amma artıq bütün yoldan ötənlər keçib-getmişdilər, kəndlilər arabalarda öz kəndlərinə yollanmışdılar, stansiya-dan kisələrdə taxıl daşıyan kənd arabacılarının da ayağı kəsildi, – axşam düşdü, hava qaraldı. Olqanın yalın ayaqları üşüdü, o, ayaqlarını altına yığıb soyumuş relslərin üstündə oturaraq mürgülədi. Sonra gözlərini açıb gördü ki, indi xalasının pəncərələrində işıq yanır, küçədəsə başdan-başa qorxudan bütün adamların qaçıb evdə gizləndikləri, qapını dəmirle bağladıkları güclə görünən, naməlum məxluqların dolu olduğu uşaqlığın qorxunc sakit gecəsidir. Olqa tələsik xalasının yanına qaçdı. Alaqarı bağlı idi, ona görə də qız işıq gələn pəncərəni döydü. İçəridən pərdəni çəkildilər, oradan Olqaya üzünü qalın qara saqqal basmış yaşlı adamın iri sifəti baxırdı; o, elə bil, yeməyini əlindən almağa gəldiklərindən qorxub nəyisə tezcə uddu, çox xırda olduqlarından, heyvanın kimi çəkingən görünən gözləriylə diqqətlə qaranlığa baxdı. Həmin adamın arxa tərəfində üstündə şam yeməyi olan masa görünürdü, indi Tatyana Vasilyevna masanın üstündən çörəyi, qabları tələsik yığırdı.

Olqa pəncərədən qırağa çəkildi. Az sonra alaqarı aralandı. Oradan xalası başını çıxarıb baxdı:

– Niyə döyürsən? Bizsə elə bilirdik çoxdan çıxıb gedibsən...

– Nə vaxt çağıracağınızı gözləməkdən yoruldu, – Olqa dedi. – Küçədə tək qorxuram...

– Yaxşı, gəl də... – xalası çağırdı.

Xalasının mətbəxiylə otağı təmiz, səliqəli, rahat idi, varlı evlərindəki kimi gözəl qoxu gəlirdi. “Mən burada yaşama-yacağam, – Olqa fikirləşdi. – Burada olmaz: deyərlər, hər şeyi batırırsan”.

Tatyana Vasilyevnanın pəncərədən baxan əri yenə şam yeməyini yemək üçün masa arxasında oturdu.

– Öz uşaqlarımızdan Allah canımızı qurtardı, əvəzində onları qohumlarımız səpələyirlər, – Tatyana Vasilyevna ah çəkdi. – Görürsən, Arkaşa, bacım qızıdı, indi atasız-anasız yetimdir: onu yedir, geyindirib-kecindir!..

– İcazənizlə sevinək! – Tatyana Vasilyevnanın əri etinasızlıqla, elə bil, öz-özünə dedi. – Hə, qıza yemək ver, qoy bu gün burada yatsın... Yoxsa hələ ona görə cavab vermək də lazım gələr!

– Bəs onunçün nə salacağam axı! – xalası səsləndi. – Axı artıq bir şeyimiz yoxdu: nə mələfə, nə adyal, nə təmiz yastıqüzü!

– Mən eləcə taxtın üstündə yatacağam, üstümü öz pal-tarımla örtəcəyəm, – Olqa razılaşdı.

– Qoy gecələsin, – əri, Arkadi Mixayloviç arvadına dedi. – Özünsə indi vəhşilik eləmə, yoxsa sovet hakimiyyəti sənə göstərər!

Tatyana Vasilyevna əvvəl fikrə getdi, sonrasa qəzəbləndi.

– Mənə nəylə göstərəcək axı?.. Sovet hakimiyyəti nədir, fikirləşir ki, adamlar mələklərə taydırlar – onlarsa uşaq törədirlər, özləri də ölürlər, – qoy o sovet hökuməti də uşaqları yedizdirdin!..

– Yedizdirər, – xalasının əri yağlı sıyığı qaşıqla yeyə-yeyə inamla dedi.

– “Yedizdirər!” – Tatyana Vasilyevna ərinin ağzını əydi. – Əgər valideynləri daim doğub-törəyirlərsə, onları kim yedizdirəcək! Mən ki sovet hakimiyyətinin necə çətinlik çəkdiyini bilirəm, mənim ki ona rəğbətım var!..

– Məni yedizdirmək lazım deyil, yatmaq istəyirəm, – Olqa dilləndi, o, sandığın üstündə oturub üzünü ev sahibinin qarşısındakı sıyıq nimçəsindən döndərdi.

Xalasının əri qaşığını silib nimçənin yanına qoydu, yetim qıza dedi:

– Otur, qarnını doydur, burada qalıb.

Olqa masanın arxasında oturub buğda sıyığını nimçənin dibindən sıyıra-sıyıra yavaş-yavaş yedi.

– Bax belə, bəs deyirdin məni yedirtmək lazım deyil, yatmaq istəyirsən, – xalası dilləndi, tez-tələsik sandığın üstünə üzsüz yastıq atdı ki, qız uzanıb yatsın.

– Bir azca da yeyim, – Olqa cavab verdi; o, bir də yarım qaşığı sıyıq götürdü, sonra qaşığı tərtəmiz yalayıb səliqəylə masanın üstünə qoydu. – Daha yeməyəcəyəm, – məlumat verdi.

– Artıq doymusan? – Tatyana Vasilyevna mehriban səslə soruşdu.

– Yox, daha istəmirəm, – Olqa dedi.

– Yaxşı, daha uzan yat, dincəl, – xalası onu sandığın üstünə dəvət elədi. – Yoxsa indi işığı söndürəcəyik: kerosini əbəs yerə niyə yandırmaq ki!

48

Olqa sandığın üstünə uzandı, sakitcə bütün bədəniylə büzüşdü ki, özünü isti hiss eləsin, bərk taxtanın üstündə yumşaq yataqdakı kimi yatdı, çünki dünyada başqa yeri yox idi.

III

Səhər əmiylə xala tez oyandılar, əmi dəmir yol maşinis-ti idi, yük vaqonunda növbəti səfərinə çıxırdı. Tatyana Vasilyevna ərindən ötrü yola bol yemək – iri parça donuz piyi, çörək, isti horra üçün bir stəkan buğda, dörd bişmiş yumurta – qoydu, maşinist də isti pencəyini geyinib, küləkdə soyuğa verməsin deyə, şapkasını başına qoydu.

– İndi bu cür necə yaşayaq axı? – Tatyana Vasilyevna pıçılıyla ərindən soruşdu.

– Nolub? – Arkadi Mixayloviç dedi.

– Görürsənmi onu, – xalası Olqanı göstərdi, – yeni vər-dövlətimiz yatır ki!

– O sənin qohumundu, – əri cavab verdi, – onunla özün neyləyirsən elə, mənəsə evdə rahatlıq olsun.

Əri gedəndən sonra xala yatmış bacısı qızının qənşərində oturdu, əlini yanağına dayayıb dər-də batdı, astadan pıçıldadı:

– Gəlib yıxılmışan – əminlə xalanın yatırını çoxdu axı: yedizdirəcəklər, geyindirib-kecindirəcəklər, cehizlə də ərə verəcəklər!.. Deməzsənmi, məni bəxşiş qəbul eləyin – bax,

ayaqyalınam, bircə tumandayam, acam, çirkliyəm. Bədbəxt yetiməm... Bəlkə, Allah eləyəcək, siz – əmimlə xalam tezliklə öləcəksiniz, mən də burada ev yiyəsi kimi qalacağam: sizin əlləşib-vuruşub qazandığınızı bir göz qırpımında dağıdacağam!.. Nolar, əzizim, qoy cəhənnəm şeytanları səni öz yanlarına aparsınlar, səni isə mənim var-dövlətimin tozunu silməyə də qoymaram, bir tikəmi də yeyə bilməzsən!.. Kişi bütün günü işdədir, küləyin, soyuğun qabağındadır, mən sə səhərdən axşamacan ayağımı qatlayıb oturmuram, bir buna bax, hazırım nazir çıxdı: məni sevindirin, yedizdirin... Olqa, niyə elə hey yatırsan? – qəfildən Tatyana Vasilyevna ucdan çağırırdı. – Buna bax, deməzsənmi yorulubsan, çoxdan durmaq vaxtıdır! Mən sənin üzündən əlimi heç bir işə vura bilmirəm!..

Olqa üzünü divara çevirib hərəkətsiz uzanmışdı; o, dizlərini az qala çənəsinə söykəyib, əllərini qarnının üstündə çarpazlayıb, nəfəsini sinəsinə verib, qızdırmaq üçün başını aşağı əyib balaca bir cismə çevrilmişdi; üzülmüş boz paltar qızı örtürdü, amma bu paltar artıq əyninə gəlmirdi – gödək olurdu, yalnız Olqa lap büzüşüb uzandığından bəs eləyirdi; gündüzsə yeniyetmənin arıq ayaqları az qala dizlərinəcən açıq qalırdı, qollarına paltarının qırçınlarıyla yalnız dirsəklərinəcən örtülürdü.

– Yatmıram, – Olqa dedi.

– Onda bəs niyə uzanmısan, axı otağı yığışdırmaq vaxtıdır!

– Mən sizə qulaq asırdım, – qız cavab verdi.

Xalası acıqlandı:

– Sən hələ əməlli-başlı böyüməmişən, amma indidən görünür ki, acıdilsən!

Olqa qalxıb paltarını qaydaya saldı. Tatyana Vasilyevna dilləndi:

– Get yuyun, sonra samovar qaynadacağam. Deyəsən, yemək istəyirsən!

Olqa dillənmədi; indi nə fikirləşmək lazım gəldiyini, neyləyəcəyini bilmirdi.

Çay içəndə xalası Olqaya bir qədər qara suxarıyla bişmiş yumurtanın yarısını verdi, o biri yarısınısa özü yedi. Olqa veriləni yedi, masa örtüyünün üstündən suxarı qırıntılarını da yığıb ağzına atdı.

– Yoxsa hələ doymamısan? – xalası soruşdu. – İndi səni doyurmaq da olmaz!.. Evdən çıxarsan, sənə dolablardan qırıntı toplamağa başlayacaq, üstəlik, tabaqlara girəcəksən. Amma mən elə indi bazara getməliyəm, səni bütün günü evdə necə tək qoya bilərəm?

– Mən indi gedəcəyəm, sizdə qalmaram, – Olqa ona cavab verdi.

Xalası razı halda gülümsündü.

– Nolar, get, deməli, getməyə yerin var... Darıxandasa bizə qonaq gələrsən. Belə daha yaxşı olar ki.

– Darıxanda gələrəm, – Olqa söz verdi və çıxıb getdi.

* * *

50

Bayırda səhər idi, Göydə günəş işıq saçırdı; artıq tezliklə payız gələcək, amma hələ gəlməyib, yalnız ağacların yarpaqları bir qədər saralıb. Olqa yad, böyük şəhərin evlərinin böyrü ilə getdi, amma bütün naməlum yerlərə, əşyalara həvəssiz baxırdı, çünki indi xalasına görə kədərlənirdi, bu kədər də qəlbində incikliyə, qəddarlığa yox, etinasızlığa çevrilirdi; indi yeni bir şey görmək ondan ötrü maraqsız olmuşdu, elə bil, bütün həyat onun qarşısında qəfildən ölmüşdü. O, ötüb-keçən cürbəcür adamlarla birlikdə irəli gedir, ətrafında gördüklərini dərhal unudurdu. Sarı rəngli bir evin üzərində elanlarla plakatlar asılmışdı, adamlar dayanıb yazılanları oxuyurdular. Orada yazılanı Olqa da oxudu. Plakatda harasa, yeddidərəcəli tarif cədvəli üzrə hansı dərəcəyə səmənə ilə işçi tələb olunduğu yazılmışdı, sonra elan edilirdi ki, universitetə təqaüd, yataqxana verilməklə dinləyicilər qəbul olunur. Olqa universitetə getdi, – o, yataqxanada yaşamaq, oxumaq istəyirdi; valideynlərinin yanında yaşayanda artıq dörd qış məktəbə getməmişdi.

Universitetin yataqxanasında kimsə yox idi, hamı yeməxanaya getmişdi, amma stulda bir qoca gözətçi oturub barmaqlarıyla içindən islanmış çörək parçalarını çıxara-çıxara dəmir parçadan çörək doqramacı yeyirdi. O, Olqaya dedi, yaşının azlığına, yetkinləşmədiyinə görə indi universitetə qəbul eləməzlər, qoy əvvəlcə aşağı məktəbdə savad öyrənsin.

– Mən yataqxanada yaşamaq istəyirəm, – Olqa dedi.

– Burada yaxşı nə var! – qoca ona cavab verdi. – Doğmalarınla yaşa, orada sənə daha yaxşı olacaq.

– Baba, qoy doğramacın qalanını mən yeyim, – Olqa xahiş elədi. – Bir az qalıb, onsuz da tamam yeyə bilməyəcəksən, islananlarınsa artıq hamısını çıxarıbsan...

Qoca parçını yetimə verdi.

– Ye: hələ balacasan, sənə bəs eləyər, bəlkə, doyacaqsan... Bəs özün kimin qızısan?

Olqa doğramacını yeməyə başlayıb cavab verdi:

– Mən heç kəsin qızı deyiləm, özüm özümünəm.

– Bir buna bax, özü-özününkünə bax! – qoca dilləndi.

– Bəs mənim doğramacımı niyə yeyirsən? Özün öz vətəndən yeyərdin, keflə yaşayırdın...

– Qalanını özün ye, burada hələ qalıb... Məni adam kimi qəbul eləməzlər!

IV

51

Yeməxanadan gələn dəftərxana qulluqçuları Olqanı şəfqətlə qəbul elədilər. Müdir kiçik dəmiryol agentlərinin hazırlıq kurslarına yetim qalmış fəhlə qızını yaşamaq üçün qəbul, lazımı hər şeylə təmin eləmək xahişiylə məktub yazdı. Gözətçi qoca axşam Olqanı həmin ünvana apardı, kursların komendantı da Olqa üçün yataqxanada balaca, ağardılmış otaqda eynilə bu cür çarpayı, dolabın yanında yer – çarpayı və dolab ayırdı; dəhlizin o biri tərəfində şagirdlərin yaşadıkları çoxlu başqa otaq da vardı. Komendant Olqaya sabahı gün səhərdən müdir gələndə kurslara daxil olmasını anketlər doldurmaqla qeydiyyatdan keçirməyi tapşırırdı.

Bir neçə gün Olqa öz yataqxana rəfiqələrinə, yeni həyatına öyrəşirdi, sonrasa duydu ki, burada özünü yaxşı hiss eləyir. Səhər-axşam kursun nəzdindəki hazırlıq kurslarında oxuyurdu. Günorta də naharla istirahət fasiləsiydi. Müdir Olqanın ehtiyacı olduğundan, yeməxanada yemək pulunu verə bilmədiyindən xəbər tutub təzə şagirdə təqaüdünü yarım ay qabaqcadan, üstəlik, norma üzrə düşən başmaqlar, alt paltar, sap, iki cüt corab, üst gödəkçəsi və başqa şeylər verməyi tapşırırdı.

İndi ata-anasının ölümünün, xalasının yanında gecələməsinin, bütün adamların onsuz keçindiği, kimsəyə lazım olmadığı duyğusunun Olqanın qəlbində doğurduğu həyə-

can ara vermişdi. Olqa başa düşürdü ki, o, daha əziz, sevimlidir, çünki ona pul, yemək verdilər, elə bil, valideynləri dirilmişdilər, yenə evdə, onların yanında yaşayırdı. Deməli, bütün adamlar, bütün sovet hakimiyyəti qızı özləri üçün gərəkli sayırlar, onsuz özlərini pis hiss eləyəcəklər.

Olqa da qəlbən rahat, xoşbəxt olduğunu hiss edib, cidd-cəhdlə oxuyurdu, yalnız aradabir qəlbi ata-anasının ovunmayan xatirələriylə üzülürdü, qız istəyirdi ki, indi onu yenedən yedirdib oxudan, amma yaxşı tanımadığı bütün adamlar yox, kimsə – ata-anası kimi ayrıca bir adam sevsin.

52

Olqa gecələr oyanıb unudurdu ki, yataqxanada yatır, ona elə gəlirdi, toranlıqda yanındakı köhnə çarpayılarında ata-anası yatırlar, stansiyadan manevr eləyən parovozun fiti eşidilir, uzaqlarda itlər öz yiyələrinin həyət anbarlarına yığılmış var-dövlətini qoruya-qoruya hürüşürlər. Amma gözləri toranlıq azacıq öyrəşirdi, qız da yatan rəfiqəsini – qonşusunu, on beş yaşlı Lizanı görürdü. Rəfiqəsi həmişə üsulluca sakit bədən ilə nəfəs ala-ala yatırdı; ola bilsin, yuxusunda qızlıq öncəduyumunu – gələcək xoşbəxt həyatını görürdü; iri binanın qalın divarlarının o tərəfindən həmişə, elə bil, uzaqlaşan, amma gecə əməyindən, adamların hərəkətindən təzədən yaranan uzun-uzadı uğultu eşidirdi.

Olqa sinifdə çoxları kimi yarıyetim olan Lizayla yanaşı otururdu: qızın atasını imperialist müharibəsində öldürmüşdülər, cavan qadın olan anasısı yeməxana müdirinə ərə getmişdi, daha qızının qayğısını çəkmədən səs-küylü, tox həyata, hansısa ictimai fəaliyyətə baş vurmuşdu. Amma Lizanın qarşısında başqa yaxın adamlar peyda olmuşdular: anasını itirib, yataqxanada rəfiqələr tapmışdı, Leninin kim, inqilabın nə olduğunu öyrənmişdi, – ehtiyac kədəri də, yetimlik də bu vaxtacan kasıb, bədbəxt olan qəlbindən əl çəkmişdi, çünki o, həyatı yalnız anasıyla birgə, öz otağının tənhalığında, üstündə yatdıqları, unla qamqalaq tapanda hərdənbir yemək bişirdikləri soba-kürsünün yanında aclığa, kədərə tab gətirmək zərurəti kimi hiss eləyirdi. Sonra anası ərinin yanına çıxıb getdi. Qızına da çörək gətirməyi unudurdu...

Rəfiqələr, yataqxana, elm öyrənmək, özfəaliyyət dərəcələri, yeməxanada bütün hazır yeməklərdən yemək – bu, uşaq qəlbini bezdirən ev bezgınliliyi, daimi çörəyin qayğısını çəkmək deyildi.

Olqa əvvəlcə onu burada nəyə görə yedizdirdiklərini, təmiz, isti yerdə yaşamağa imkan verdiklərini, niyə oxumaqdan əlavə işləməyin lazım gəlmədiyini, yalnız düşünmək, oxumaq, axşamlar klubda qarmon çalınanda musiqiyə qulaq asmaq, bütün həyatı təsvir eləyən kitablar oxumaq gərəkdir olduğunu başa düşmürdü. Olqa qorxurdu onu məktəbdən, yataqxanadan qovarlar, çünki hələ elə bir iş görməyib ki, qızı sevsinlər, yedizdirlərsinlər, etibar eləyib xalqın var-dövlətini ona xərcləsinlər. O, ehtiyacdan, daldalanacaqsız yerlərdə gecələməkdən qorxmasa da, yataqxanadakı bu xoşbəxt, şən həyatdan, azadlıq hissindən, kurslarda kitablardan və müəllimlərdən qazandıqlarından məhrum olmağa heyfi gəlirdi; artıq indi əvvəlki kimi gizlədilmiş, sakit ürəklə yaşamaq istəmirdi, – əvvəl bilmədiklərinin hamısını duymaq istəyirdi.

* * *

Oktyabr inqilabının ildönümü şərəfinə gecədə Olqa həyatında ilk dəfə Əmək Sarayından gətirilmiş royalda uzun-uzadı musiqiyə qulaq asdı, bunun yaxşı olduğuna görə yox, həyatın darıxdırıcı, adi ola bilməyəcəyinə, eyni zamanda sehrli, uşaq, yaxud yeniyetmə qəlbində olan həqiqi öncəduyumuna oxşar olmasının zəruriliyinə görə ağladı.

Olqa yanındakı stulda oturan Lizadan soruşdu:

– Liza, bizi buradan evə qovmazlar? Axı daha mənim evim yoxdur! Bütün bunların hamısını bizim üçün kim eləyir?

– Lenin, – Liza dedi. – O heç vaxt bizə toxunmaz!

– Niyə axı? – Olqa soruşdu.

Liza təəccübləndi:

– Niyə?.. Ona görə ki, o, bizi də sevir, biz gələcək adamlarıq, biz kommunizm olacağıq... Bizsiz hamının vəziyyəti pis olar.

Olqa fikrə getdi, o, Lizanı başa düşmədi.

– Bəs o kommunizm necə olacaq? Axı çalışmaq lazımdı.

– Lenin hər şeyin necə olduğunu bilir! – Liza asanlıqla cavab verdi.

Olqa Leninin portretinə baxdı. “O artıq qocadı, – fikirləşdi, mənim atam kimi, biz çoxlu çörək yeyirik, paltarları tez köhnəldirik, dünənsə kurslara beş araba odun gətirdilər, – özümüz işləməkdən ötrü tez oxumalı, böyüməliyik”. Onun boyu balaca, bədəni çəlimsiz idi, bunu özü də bilirdi.

“Təki ölməyim, – bir daha qayğılandı, – bu yaxınlarda yataqla qrip gəzirdi, axı Lenin bizə son qəpiklərini xərcləyir, bizsə qəfildən xəstəlikdən ölərik, heç nə eləyə bilmərik, hətta onu heç vaxt görə bilmərik”.

Olqa axşam başını bürüyüb özünün həyatını, ümumi həyatı düşünməyə başladı; o, öz-özlüyündə Lenini özü və bütün kasıb, yaxşı adamlar üçün canlı, əsas ata kimi təsəvvir elədi – bu fikirdən qəlbində aydın, şəksiz inam duydu, elə bil, bütün tutqun torpaq onun qarşısında işıqlı, təmiz peyda oldu, miskin dolanacağını, daldalanacağını itirmək qorxusu ötüb-keçdi, çünki bəyəm Lenin onu incidərdimi, yaxud dünyada tək, ümitsiz, doğmasız qoyardımı?.. Olqa dünyanın düzgün nizamını sevirdi ki, hər şey orada yerində, anlaşılıq olsun, – ondan ötrü dünya barədə düşünmək daha yaxşı, yaşamaq daha fərəhli idi.

54

Zəifləmiş, arıq şagirdlərə, əgər özləri istəyirdilərsə, nahara əlavə – ikinci boşqab şorba, yaxud sıyıq verirdilər. Təhsilin ilk vaxtları Olqa da tez-tez yeyib doymaq üçün özünə əlavə götürürdü, amma indi əlavə istəməyə ara vermişdi, həmişə ikinci yeməyin ikiqat payını yeyən Lizaya narazılıqla baxırdı. Olqanın qırmızı respublika ərzağına heyfi gəlirdi ki, Qırmızı Ordu əsgərlərinə, fəhlələrə – ondan daha çox lazım olan hər kəsə çox çörək qalsın.

Amma bir neçə aydan sonra, yaza yaxın yeməxanada qəfildən ərzaq verməyi dayandırdılar, bütün oxuyan şagirdlərə təqaüd paylanmasınisa ləngitdilər. Sonra məlum oldu ki, bunun günahkarı ağ zabitlər, quberniya ərzaq komitəsində, maliyyə şöbəsində qulluq eləyənlər, onlara sovet qulluğunu etibar eləyənlərdir.

Liza cəmi iki gün yeməyib üçüncü gün ağladı, Olqasa ağlamadı. Olqa səhər tezdən evin müxtəlif azad sakinlər yaşayan üçüncü mərtəbəsinə getdi, mənzil sahiblərindən ev işləri istədi – həmin gün dərsi buraxdı. Amma sahiblər qənaət üzündən bütün işləri özləri görürdülər, yalnız bir mənzildə gonbul qadın, Polina Eduardovna ona döşəmələri yumağı tapşırırdı, çünki həddən artıq kök olduğundan özü əyilib-qalxmaqda çətinlik çəkirdi. Olqa bu işə görə bir givrənkə çörək, iki tikə qənd, hələ bir qədər də pul aldı.

Olqa yataqxanaya qayıdıb Lizanı, gündüz dərslərinin qurtarmasını gözlədi, çörəklə qəndi onunla yarıbayarı

böldü. Liza öz payını yedi, amma doymadı, yenə aclıqdan kədərləndi.

– De görüm, bu gün hansı dərslər vardı? – Olqa ondan soruşdu.

– Bu gün maraqsız dərslər oldu! – Liza cavab verdi.

Olqa qaşqabağını salladı:

– Nə qədər ki bizə təqaüd vermirlər, indi özünlə mənim əvəzimə oxu, – dedi. – Mən də səni yedizdirəcəyəm, səndən dərsləri köçürəcəyəm, axşamlarsa dərslərimi hazırlayaçağam...

Liza soruşdu:

– Bəs indi neyləyəcəksən?

– Gedib camaatın döşəməsini yuyacağam, uşaqlara baxacağam, iş hər yerdə çoxdu, – Olqa kədərlə cavab verdi. – Sənsə oxu, təkbaşına səni yedizdirərəm.

– Yemək istəyirəm, – Liza dilləndi. – Sənin çörəyin və bir tikə qəndinlə doymadım.

– İndi sənə yenə çörək gətirərəm, – Olqa söz verib otaqdan çıxdı.

* * *

O, xalasının yanına yollandı, amma dərhal evə girməyə qorxurdu, küçədə, xalasının evinin pəncərəsiylə üzbəüzdəki relslərin üstündə oturdu. Allah bilir, kimin olan köhnə relslər əvvəlki yerindəydi, Olqa da görüş, tanışlıq təbəssümüylə onları sığalladı. Xeyli oturdu, xalasının iki dəfə pəncərədən ona baxdığını gördü, Olqa artıq qış soyuğunda üşüsə də, indi qohumlarının evinə getmək qızdan ötrü daha çətin idi.

Axşam Tatyana Vasilyevna alaqağıdan bayıra çıxıb bacısı qızını çağırırdı:

– Gəl də, niyə oturursan!.. Mənim sıyığımndan dad...

Olqa evə girdi, dəmir nimçədə xalasının ona verdiyi sıyığı yedi; Arkadi Mixayloviç evdə yox idi, amma Tatyana Vasilyevna tələsdirirdi ki, Olqa tez yesin, çünki çıxıb getməliydi, hətta tələsdiyindən yetimə çörək verməyi də unutmuşdu, Olqa da xalasının yanına ona görə gəlmişdi ki, Lizaya çörək aparsın.

Tatyana Vasilyevna bacısı qızına çörəksiz sıyıq yedizdirib, gözlənilmədən dedi:

– Bir az da otur, hələ getməyin tezdi, – qəfildən önlüyü ilə yaş olmayan, yaxud çox az yaş olan gözlərini sildi.

Sonra xalası Olqaya danışdı ki, bir azdan dəmir yol yeməxanasına getməlidir: əri Arkadi Mixayloviç indi həmişə əvəz olunanda elə parovozdaca yuyunur, sonra qoca vaxtında bir ofisiant-xörəkpaylayan qadınla – Maruska Vixryovayla tapışdığı yeməxanaya gedir, bu xəyanəti dəqiqləşdirmək üçün ora getməlidir...

– Xala, – Olqa ona müraciət elədi, – mənə iri çörək parçası verin.

Xala dinməzcə yetimə baxdı, hələ bir müddət fikirləşdi.

– Hə də, götür görək, – xalası bütün həyatının məhvi olmasından hiddətlənmiş halda dilləndi. – Hamısı birdi, indi yaşamaq mənə qismət deyil... Bəlalı başım...

Tatyana Vasilyevna ağlayır, özü-özünə, sonra ərinə, viran qalmış evinə ağı deyirdi. Olqasa ərzaq saxlanan dolabı özbaşına açdı, oradan bişmiş kömbənin birini götürdü. Xalası ona baxır, amma heç nə demirdi, yalnız Olqa kömbəni bölüb çörəyin yarısını əlinə götürəndə Tatyana Vasilyevna qışqırıb daha bərkdən ağladı.

– Bax, mənim ömrümün də sonu çatdı, – astadan dedi. – İndi kimi yedirdib-içirdim, evdə kimi gözləyim...

Olqa xalasına tezliklə yenə baş çəkəcəyinə söz verib onunla vidalaşdı; o tələsirdi.

– Heç olmasa, sənəə yanıma gəl! – Tatyana Vasilyevna xahiş elədi. – Sən ki görürsən, nə hala düşmüşəm, heç adama da oxşamıram...

* * *

Yataqxanada Olqa Lizanı tapdı; qız artıq dərslərini buraxıb məşğələdən qayıtmışdı. Olqa çörəyi ona verib yeməyi tapşırırdı, özüsə geri qalmamaq üçün bu gün keçilməmiş fənlər üzrə hazırlaşmağa başladı. Liza çörək gəvələyirdi, rəfiqəsinə gün ərzində sinifdə nə baş verdiyini danışdı, amma özü dərsləri pis mənimsəmişdi, dövrü rəqəmlərin nə demək olduğunu bilmədi.

– Çalışmaq lazımdı, – Olqa ona dedi. – Niyə dərslərdə axıracan oturmursan? Oturanda da nə barədə fikirləşirsən? Ay səni, dərdli başçıqaz!

– Sənin nə işinə! – Liza incidi. – Sabah nə yeyəcəyik? – o, köksünü ötürdü.

– Bu gün yediyimizdən, – Olqa cavab verdi, – mən taparam. Bizim gələcək adamlar olduğumuzu söyləmək artıqdır, axı sən hər şeydən çox ölməkdən qorxursan, dövrü sayları da yadında saxlamamısan... Keçmiş burjua adamları beləydilər – ah çəkirdilər, qorxurdular, özlərisə qırx-əlli il yaşayırdılar... Biz salamat qalmalıyıq, bizi Lenin sevirlər!

Liza çörək yeməyə ara verib dedi:

– Mən daha belə eləməyəcəyəm, gəl dərslərimizi birgə hazırlayaq, qarnım quruldayırdı, yemək istəyirdim.

– Nədi, səndə qarından başqa bir şey yoxdumu?

– Olqa incidi. – Haradasa şüurun olmalıdı!

Rəfiqələr ümumi masa arxasında oturub dərslərini hazırlamağa başladılar, işıq hələ onların fikirli halda aşağı əyilmiş, indi ürəklərindən qidalanan qanla işləyən insan beyinlərinin olduğu başlarını uzun müddət işıqlandırdı. Amma az sonra qeyri-ixtiyari mürgülədilər, bir anlığa diksinib gülümsündülər, çarpaylarına uzanıb rahat uşaq yuxusuyla yatdılar.

* * *

Səhəri Olqa özünü və Lizanı yedizdirmək üçün yenidən adamların üstünə getdi, Lizasa hələ ikisinin əvəzinə təkçə oxumalı idi.

Olqa arvadını erkən itirmiş bir kişinin gəlib-gedən dayəsi işləməli oldu – heç yerdə başqa ev işi yox idi. Uşaq cəmi yaşayırılıqdı, adı Yuşkaydı, Olqa da Yuşkanın atası axşam zavoddan qayıdanacan onunla doqquz-on saat bir otaqda olmalıydı, bu işə görə Olqa ev sahibindən yeməklə Xalq İşlər Komissarlığının tarifi üzrə maaş almalıydı.

Olqa Yuşkanı sevdi; o, iribaşlı, qarasaçlı, otaqdakı bütün hadisələri, əhvalatları diqqətlə, etinasızlıqla izləyən boz, durugözlü uşaq idi; o, adətən, ağlamırdı. Hiddətlənmədən, incimədən bütün körpə çətinliklərinə dözürdü. Olqanı uşağın bir xüsusiyyəti cəlb elədi: o, qızın bağısladıqlarını əvvəlcə alır, sonra hamısını geri qaytarırdı, əlinin altında – yürükdə, yaxud oynayıb-iməklədiyi döşəmədə – olan bir şeyi də onların üstünə əlavə eləyirdi. Əgər Olqa ona köhnə oyuncağı verirdisə, oğlan əvəzində o vaxtacan oynadığı taxta çəlləyi bağışlayırdı, hələ əmziyi, yaxud ondan ötrü adı olan başqa şeyi verməyə can atırdı. Olqa Yuşkaya sıyıq yedirdəndə o halda həvəslə yeyirdi ki, dayə də onunla birgə yesin – bir

qaşiq onun ağızına, o birini öz ağızına qoysun, yoxsa uşaq yemək istəmirdi. Yuşka, yəqin, hələ anasını yadırgamayıb, Olqanın əvvəlki sevgisiylə onun yanına qayıdan anası olduğunu fikirləşib, əlləriylə dayənin sinəsini yoxlayır, şikayət dolu nəzərlərlə qıza baxırdı. Dayə onun əllərini aralayır, tərgidirdi, amma Yuşka inanmırdı, deyəsən, sorub doymağa macal tapmadığı ana südüne doğru can atırdı; onda Olqa bir dəfə uşağın xahişinə tab gətirməyib, döşünün birini onun ağızına verdi, çünki hələ döşü rüşeym halındaydı, çox balacaydı. Amma Yuşka döşdən heç bir qida almayıb acgözlüklə dodaqlarını marçıldadırdı, sonra, hər halda, razı qaldı. Elə bil, doğrudan da, yeyib doymuşdu. Yuşka az sonra Olqanın əlini qucaqlayıb, unudulmuş, ona qaytarılmış xoşbəxtliyindən yuxuya getdi. O hələ dayəsinə bu xoşbəxtliyə görə heç nə verə bilmirdi.

58

Olqa hər axşam Lizaya öz payından yemək apara-apara düz bir ay dayəlik etdi, sonrasa iş ehtiyacı ötüb-keçdi: kursantlara bütün təqaüd borclarını tamamilə verdilər, yeməxanaya ərzaq gətirməyə başladılar. Amma Olqa artıq Yuşkanı tək, köməksiz qoya bilmirdi; demək olar, hər gün dərslər arasındakı nahar fasiləsində, ya da axşam məşğələlərdən sonra ona baş çəkirdi.

Artıq Yuşkanın başqa, qoca dayəsi vardı, amma Yuşka Olqanı qarından uca, sevimli sayırdı, həmişə ona doğru can atırdı, döşünü tapmağa çalışırdı, Olqa da gizlicə, qarı qıraqda qurdalananda, onları görməyəndə öz quru qız döşünü sormağ üçün Yuşkaya verirdi.

Yuşkanın atası, otuz yaşlı mexanik-dizelçi uşağa onun yanında qulluq eləyib əzizləyəndə dinməzcə Olqaya baxır, öz-özünə pıçıldayırdı: "Yazıq, yazıq!". O, Olqanın heç vaxt Yuşka üçün ögey ana ola bilməyəcəyindən təəssüflənirdi, üzünü oğlundan və Olqadan döndərüb pəncərəyə baxır, pəncərənin tutqunlaşdığını görürdü, çünki qeyri-ixtiyari axan yaşdan gözləri torlanırdı.

Yeni dayə-qarı Olqanın xoşuna gəlmədi; o, indi Yuşkanı yalnız böyük ehtiyatla etibar eləyə bilirdi; buna görə də Olqa körpələr evi axtarır, Yuşkanı ora düzəltmək üçün atanı dilə tuturdu. Ata əvvəlcə tərəddüd eləyirdi, – inanmırdı ki, dövlət dayələri, tarif cədvəliylə maaş alan həmkarlar təşkilatı üzvləri uşaqlar üçün analarını əvəz eləyə bilərlər, amma

Olqa ona etirazını bildirdi ki, özü də dövlət, sovet dayəsidir, o da dövətdən tarif cədvəliylə maaş alırdı. Bu zaman ata fikrə getdi və Yuşkanı körpələr evinə aparmağa razı oldu.

V

Üç ildən, kursları bitirəndən sonra Olqayla Lizanı dəmir yol xəttinə təcübəyə göndərdilər. Yola düşməzdən qabaq Olqa Yuşkayla vidalaşdı, ondan ötrü ağladı. Böyümüş uşaq artıq çoxdan Olqanı “ana” çağırmağa alışmışdı; onu qucaqlayıb, ayrılıq vaxtı çatanacan özündən qırağa buraxmırdı.

Həmin vaxt Olqanın on yeddi, Lizanın on səkkiz yaşı vardı. Rəfiqə kimi darıxmasınlar, yaxşı işləsinlər deyə, qızları birgə oxuduqları şəhərin yaxınlığındakı kiçik Serqa stansiyasında təcübə keçməyə göndərdilər. Burada kontorçu, qapançı işləməli, stansiya növbətçisini əvəz eləməli, hətta parovozların manevrini idarə eləməyi öyrənməliydilər.

Yay gəlmişdi, stansiyanın yaxınlığında yaşayış qəsəbəsi yox idi, buna görə də stansiya rəisi kursant qızları lap o başda saxlanan, qoşunları daşımaq üçün təchiz olunmuş yük vaqonunda yerləşdirdi.

Əvvəlcə rəfiqələr stansiya parovozunda təcübə keçmək istədilər, stansiya rəisi də bununla razılaşdı – onlar bütün uzun yay günlərini “O-v” seriyalı köhnə parovozda növbətçilik elədilər. Yaşlı maşinist olan adam məzuniyyətə çıxmışdı, onu indi yaşı otuzu keçmiş qaradınmaz köməkçi İvan Podmetko əvəz eləyirdi, Olqayla Lizasa onun birgə köməkçisi idilər. Podmetko qızları öz üsuluyla – maşında necə işləmək lazım gəlmədiyini – öyrətməyə başladı.

– Görürsən, indi parovozum yerindən tərpənməyəcək, mənə buxarı buraxıram, – Podmetko deyirdi. O, tənzimləyicini açırdı, amma maşın tərpənmirdi.

Olqayla Liza bunun nəyə görə baş verdiyini tapmalıydılar.

– Məsafə azdı, revers¹ çevir! – Olqa başa düşürdü.

– Hə, düzdü, – Podmetko gülümsəyirdi. – Bəs əgər indi maşını irəli sürsəm, sonrasa reverslə geri versəm, tənzimləyicinisə tamam açıq qoysam, – Podmetko təklif eləyirdi, – onda məndə nə alınar?

¹ Revers – maşının geriyə hərəkətinə imkan verən mexanizm

– Əgər yelçəkən kranları açmasan, silindrlərin qapaqlarını qopardarsan, ya da porşenin oxunu əyərsən, ya da dişləri xarab eləyərsən, – Olqa ona məlumat verirdi.

– Hər bir axmağa aydındı, – Podmetko razılaşırdı. – Bəs qazanı yandıra bilərsiniz? Sizi öyrədərəm... Hə, bunu sonra, indisə gedin bütün maşını silin ki, par-par parıldasın, sonra da özünü yuyunun, parovozda pinti adamlar kimi nə çirkli-paslı oturmusunuz, axı çirk – artıq sürtünmə və ölümdür!.. Mənə baxıb fikirləşin!

Parovozda üçaylıq işdən sonra Liza kontorda, stansiya rəisinin yanında işləməyə – qatarların cədvəl üzrə hərəkəti sənətini öyrənməyə başladı, Olqasa anbara – qapançıya köməkçi göndərildi; o, dəmir yollarının əsas işi olan yük əməliyyatları işini dəqiqliklə bilmək istəyirdi.

60

Payızın axırında hər iki kursantın təcrübə məşğələləri başa çatırdı: qızlar indi kurslara geri qayıtmalı, imtahanları verməli, daimi, adi qulluğa təyinat almalydılar. Onları çətin ki bir yerə təyin edəydilər, rəfiqələr də ayrılmalıydılar. Tez-tez ayaqlarını çölə sallayıb, öz yaşayış vaqonlarında oturur, özlərini irəlində gözləyən böyük həyat barədə danışirdilər. Onların qarşısında gecələr soyuyan tutqun, böyük, kədərli, amma gəncliyi gözləyən gələcək zaman kimi mehriban, sehrlə çöl dururdu.

* * *

Serqa stansiyasından həmişəlik getməzdən bir qədər əvvəl Olqa bir dəfə səhər şəfəqləri doğanda ayıldı. Liza başını yataq vaqonundan götürdüyü boz dəmiryol adyalına bürüyüb böyründə möhkəm yatmışdı. Hərbi vaqonda adət elədikləri istilik, sakitlik vardı, rəfiqələr uzun yay ərzində vaqonda rahatlıq yarada bilmişdilər. Onların qaranlıq, sakit sığınacağını parovozun uzaq, həyəcanlı, yel kimi çox sürətlə şığıyan fiti doldurmağa başlayırdı. Bu vaxt Olqa nəyə görə oyandığını başa düşdü: yəqin, parovoz daha əvvəl, o yatan-da fit verirdi. Dərhal yerindən durub Lizanı oyatdı:

– Qalx... Onun əyləcləri tutmur!

Olqa paltarını taburetə üstündən qayıb geyinməyə başladı. Parovoz uzaqdan yaxınlaşa-yaxınlaşa yenə səsləndi. Olqa maşının “söylədiklərinə” diqqətlə qulaq asdı.

“Yox, – fikirləşdi, – o, vaqonların açıldığını xəbər verir”.

O, qapını itələdi, vaqondan atılıb stansiyaya doğru qaçdı; artıq Lizanı gözləməyə vaxtı yox idi, qoy sübh tezdən tək yatsın, üstündəki adyalı götürməsin.

Vaqzal binasının üzbəüzündəki üçüncü yolda tənha parovoz dururdu; stansiyada yeganə parovoz idi, ətrafında vaqzal binasından başqa heç nə görünmürdü, indi çöl də işıqlı, bomboş idi. Parovozdan yaxınlaşan qatarla tərəf iki adam – ahıl maşinist və köməkçisi İvan Podmetko baxırdı; onlar qatarın vaqonları qopanda nə baş verəcəyini gözləyirdilər, qaydaya görə, poçt qatarlarından başqa, bütün qatarlar Serqa stansiyasından sənişin qatarları kimi – hərəkətdə, dayanmadan ötürdü.

Həmin gecə stansiyada stansiya rəisinin özü növbə çəkirdi. O, indi platformada dayanmışdı, furajkasını çıxarıb uzun enişlə gələn, yaxınlaşan qatarın siqnalına qulaq asırdı.

Olqa onun yanına qaçdı:

– Eşidirsiniz, onun vaqonları açılıb!

– Eşidirəm, – stansiya rəisi narazı halda dilləndi, qəfil-dən yorulmuş adam kimi kədərlənib incidi. – Axı niyə bütün bu hadisələr mənim növbətçiliyimdə baş verir? Doğrudanmı, mənə rahatlıq lazım deyil?..

Olqa rəisə cavab vermədi; o, yaxınlaşan fəlakətə sarı baxırdı; çaşıb qalmış rəis də o tərəfə göz qoyurdu.

Uzaqdan stansiyadan dümdüz sərt, uzun yoxuşa qalxan yol görünürdü, oradan, uzun enişdən sinəsini irəli verib, bütün buxarını püskürdü, bütün sürətiylə parovoz gəlirdi.

Həmin parovoz gah açılma barədə fit verə-verə, gah da ara keçidi istəyə-istəyə aradabir həyəcanla uğuldayırdı.

Stansiya rəisi diqqətlə Olqaya baxdı.

– Axı açılan hərbi vaqonlardır!.. Tez bir tədbir görmək lazımdır!

Olqa ondan xahiş elədi:

– Əmr verin!

– Bu dəqiqə, – stansiya rəisi həyəcan içində, tələsik dilləndi, – indi beynimə bir fikir gələr!

– Uzun çəkəkək, – Olqa dedi, – lazım deyil, özüm bilirəm...

O, platformadan aşağı endi, manevr qatarına çatıb maşının kabinəsinə qalxan pilləkənin dəstəyindən yapışdı. Sonra stansiya rəisinə sarı çevrildi:

– Qonşu stansiyanı xəbərdar eləyin, ara keçidi verin!
– sonra astadan fısıldayan, dinc parovoza atıldı.

Stansiyanın çıxış semaforu bağlıydı. Stansiya rəisi ona baxıb platformadan yox oldu.

– Sifon!! – Olqa parovoza girib dərhal dilləndi. – Burada nə oturub baxırsınız?

İvan Podmetko dinməzəcə sifonun kranını çevirdi, ocaq-xananın qapısını açıb ora dolu kürəklə kömür atmağa başladı. Alov boruyla eşiyə sorulmağa macal tapmırdı, uzun qırmızı dilləriylə açıq olduğundan parovoz budkasının içinə soxulurdu.

– Mənimlə gedərsən? – Olqa maşının sahibindən – ahıl, sakit maşinistdən soruşdu.

Mexanik dərhal cavab vermədi: fikirləşdi, çənəsində saqqalının qalın tüklərini sığallayıb dilləndi:

62

– Eniş uzundu: qəzaya düşərik... Axı Serqadan o tərəfdə də Volqaya doğru eniş davam eləyir – orada, yalnız stansiyada kiçik meydança var. Mənimlə ailəm böyükdür...

Çıxış semaforunu stansiya rəisi açdı. Hərbi qatarın parovozu lap yaxında fısıldayırdı. Olqa mexanikə dedi:

– Yaxşı, biz getməliyik – sən düş, öz balalarını qoru!

Podmetko hələ də tələsik ocaqxananı doldururdu.

– Bəs sən? – Olqa ondan soruşdu.

– Mənə olar, – Podmetko cavab verdi. – Gəl görək! Mənim uşağım yoxdu!

Vağzalı platformasına stansiya rəisi çıxdı; o, irəli uzaldılmış əlində açıq-sarı bayraq tutmuşdu: sərəncam üzrə ehtiyatlı hərəkət. Ağır qatarsa yaxında polad çarxlarıyla guruldayırdı, parovoz da yenidən qəza barədə ulayırdı.

Stansiya parovozunun sürücüsü sakitcə yerə endi, guya, maşın xidmətinə dəxli olan ümumi işin dalınca yollanmış kimi, yolun qırağıyla asta-asta getdi.

Ötüb-keçən qatar stansiya rəisini Olqadan gizlətmişdi. Əvvəlcə parovoz şütüyüb keçdi. Onun arxasınca ulaya-ulaya, cırıldaya-cığıldaya, yayların dəlisov oyunuyla qapıları taybatay açıq olan bir neçə vaqon ötdü. “Bəs Liza haradadır axı?.. – Olqa fikirləşdi. – Doğrudanmı, yatıb eşitmir?..”. Vaqonların açıq qapılarından bir anlığına Qırmızı Ordu

¹ *Sifon* – parovoz ocağında hava cərəyanını gücləndirmək üçün cihaz

əsgərləri görünməyə başladılar; onlar sürətdən, vaqonların silkələnməsindən qorxub vurnuxan atları gənc qollarının qüvvəsiylə saxlayırdalar, atlar da dırnaqlarıyla vaqonların divarlarının taxtalarını qoparmışdılar, ona görə də taxtaların kəsiklərində oduncaq görünürdü.

Parovoz vaqonlarla ötüb-keçdi, platformada da parovozdan atılmış dəmir çubuq düşüb qaldı. Stansiya rəisi dəmiri götürdü, onun içindən yazı çıxarıb oxudu: “Otuz-qırx vaqon açılıb. Arxamdakından uzaqlaşırım. Keçid verin, irəlini də xəbərdar eləyin. Mexanik A.Blaqix”.

Stansiya rəisi əlində həmin məktub platformadan atıldı, relslərin üstündən qaça-qaça keçib kağızı Olqaya verdi.

Olqa məktubu alıb oxudu, parovozun qatarın baş hissəsiylə gəldiyi tərəfə baxdı.

Oradan, üfüqdən qatarın şığıyan arxası yaxınlaşır, dərhal böyüyürdü. İndi yalnız vaqonun sürətdən göz qabağında böyüyən küt, dümdüz qabaq hissəsi görünürdü.

Olqa stansiya rəisinin məktubunu gizlətməyə üstündə yer tapmayıb, ağızına qoydu, reversin dəstəyini bir neçə dəfə axıracan irəli çevirdi, tənzimləyicini buxarın açılmasına doğru hərəkət etdirdi: parovoz yerindən tərpəndi.

Manevr parovozu artıq stansiyadan çıxıb getmişdi, amma rəis, hər ehtimala qarşı, dayanacaq siqnalını – qırmızı disklə boş əlinin ovcunu qatara doğru qaldırdı. Onun qarşısında qatarın ildırım və sərbəst sürətin musiqisi kimi iyirmi-otuz vaqondan ibarət arxa qismi peyda oldu; vaqonların əksər hissəsi açıq platformalı idi. Həmin platformalarda yüngül toplar, mətbəx vardı, brezentlə örtülmüş müxtəlif hərbi müxələfət dururdu. Qırmızı Ordu əsgərləri platformalarda rahatca oturub öz mahnılarını oxuyurdular. Yalnız onların komandiri bir əyləc vaqonunun dirəyindən yapışıb dinməzcə irəli baxırdı, həmin vaqonun altındakı əyləc də stansiya rəisinin qeyri-iradi sezdiyi kimi bərk-bərk sıxılmışdı, amma enişəşığı şığıyan heyəti bir vaqonla saxlamaq mümkün deyildi.

Stansiya rəisi dərhal növbətçi otağına – istismar xidməti şöbəsinə yaxınlaşmaqda olan hadisə barədə xəbər verməyə getdi.

Olqanın sürdüüyü parovoz sürətdən bərk silkələnirdi, amma o, buxarın həcmi və sürəti azaltmırdı. Qız aradabilir suölçən şüşəyə, manometrə və arxaya, onu açılmış sərbəst

vaqonların qovduğu yerə baxırdı. İvan Podmetko qazanlarda təzyiqli yaxşı saxlamaq, irəli getmək üçün ocağa fasiləsiz kömür doldururdu. Amma geri baxıb şübhə eləyirdi: qatarın açılmış quyruğu onları sürətlə yaxalaydı.

– Vaqonları saxlaya bilmərik, toqquşarıq, – o dedi. – Ölmək lazım gələcək.

– Tullan! – Olqa ona məsləhət gördü.

– Bəs sən? – Podmetko soruşdu.

– Mən tək qalacağam, – Olqa cavab verdi.

– Mən də səninlə qalacağam, – o dedi. – Öhdəsindən gələrik.

Artıq Olqanın maşını son sürətlə gedirdi; çarxların dişləri öz hərəkətlərinin sürətindən, demək olar, görünmürdü. Maşının vəziyyətini indi yalnız Olqa bilirdi. Başsız heyət onun qatarından daha sürətlə gəlir, qaçan maşını demək olar, birbaşa yaxalaydı.

64

– İvan! – o qışqırdı. – Tez ocağı körüklə! Sən alovun üstünü kömürlə basdırıbsan, – mənim başıma nə iş açırsan?

Podmetko maşanı götürüb cövlan eləyən alovun içinə soxdu. Amma parovozla başsız vaqonların arasındakı məsafə get-gedə daha da azalırdı. “Doğrudanmı? – Olqa fikirləşdi. – Doğrudanmı, indi öləcəyəm? İstəmirəm!”.

Birdən qız onu qovan dəlisov qatardakı açıq platformalarda oxunan əsgər mahnısını eşitdi. “Ölməyəcəyəm!” – qət elədi, başını parovoz kabinəsinin pəncərəsindən xeyli eşiyə çıxarıb, indi ondan ötrü çətin olacağını gördü: vaqonlar sürətlə gəlib qızın yüngül parovozunu aşıracaq.

O, İvan Podmetkoya sarı çevrildi.

– Çıx get! İndi bizə çırpılacaq.

İvan, üstəlik, hələ bir az fikirləşdi.

“Suyu buraxmaq lazımdı, daha sürətlə gedərik”, – sonra silindrlərin yelçəkən kranının qolunu çəkdi, sonrasa pilləkənin dəstəyindən yapışdı aşağıda gözdən itdi: deyəsən, öz canını qurtarmaq üçün yolun qırağındakı qumluğa tullandı.

Olqa Podmetkonun yox olduğunu gördü, bir vaxtlar rəhmətlik anasının söylədiyi kimi, “İlahi!” pıçıldadı. Sonra heç nə düşünməyə macal tapmadı. O, maşına dəyən zərbəni hiss elədi, qatar canlı, şüurlu bir şey kimi irəli atıldı. Olqa pəncərədən arxaya boylandı – nə olub? – elə bu zaman da ikinci, gurultulu küt zərbə duydu. “Vay yazıq!

– qorxuyla ucadan öz-özünə dedi. – Qoy mahnını sənsiz oxusunlar!” – sonra Olqa tənzimləyicini bağladı, çarxların altına qum buraxdı, geriye hərəkətə keçdi, tənzimləyiciylə buxarı var gücüylə geri buraxdı, parovozun əyləcinin kranını axıracan çəkdi. Onun maşını bir anlığa yerində mıxlanıb qaldı, – Olqa dərhal hava əyləcini buraxdı, arxaya hərəkətlə ona zərbə endirən vaqonları sıxdı, amma geridəki söykənmiş vaqonların ətaləti hələ sönməmişdi – onlar da sürətin böyük qüvvəsilə parovozun arxa tərəfini tənha mexanikin olduğu kabinəyə doğru kip sıxışdırdı. Olqa nə baş verdiyini anladı, maşinist yerində yumağa döndü: “Bu, xalamın əri, əclaf Blaqix Arkadi Mixayloviçdir, o, vaqonları açıb! Dişlərimin arasında kağız vardı, onu harada itirdim? Liza haradadır, doğrudanmı, hələ yatır?”.

Olqa maşında sıxılırdı. Necə boğulduğunu – bütün – başdan-ayağa, paltarıyla bircə – yad qüvvənin onu qaynar qazanın dəmir cisminə sıxdığını, bir vaxtlar Yuşka soran döşlərinin qopduğunu hiss eləyirdi.

Manevr parovozu hətta relslərdən çıxmıdı, maşında yalnız arxa tərəf qazana doğru sürüşdü, amma əgər parovoza toxunan ön vaqonlardan birinin qoşqu cihazlarını nəzərə almasaq, açılmış vaqonlar salamat qaldı. İndi bütün qatar küləksiz səhər günəşiyə işıqlanmış hündür torpaq yığınının üzərində, dümdüz çölün ortasında sakitcə durmuşdu. Əsgərlər və komandir əvvəlcə otluğa düşüb parovoza yaxınlaşdılar. Parovozda tanımadıqları tənha qadın yuxu, yaxud ölüm içində uzanmışdı. Bu vaxt komandirle köməkçisi parovozun budkası üzərindəki tavanı sökdülər, qadını maşından çıxarıb oradan əsgərlərin əlləri üzərinə endirdilər.

Bundan sonra komandir kənara çəkilib ucadan dedi:

– Dörd nəfər burada qalır! Qalanlar – qaçışla geri, stansiyaya doğru. Birinci dörd nəfər yaralını gətirir, sonra onu başqa dörd adamın əlinə, onlarsa – o birilərə ötürürlər! Vəssalam.

Yarım saatdan sonra Olqa əsgərlərin qucağında geri – Serqa stansiyasına çatdırıldı. Elə onunla da qızı yolda qoymayan eşelon komandiri gəldi. O, dəmir yol teleqrafında hərbi dairə komandanlığı ilə əlaqə saxlayıb, baş verənlər barədə məlumat çatdırdı: mexanikin başıyla sinəsi

yaralanıb; bütün əsgərlər salamatdırlar, əmlaka ziyan dəyməyib; sərbəst sürətin sonrakı inkişafı halında açılmış vaqonlar mütləq Volqa körpüsünün qarşısındakı yarım dairədə, ya da düz körpünün üstündə relsdən çıxardı; ya da vaqonlar qatarın soxulacağı, çayın o tərəfindəki, körpünün arxasındakı stansiyaya çırpıldılar. Hərbi dairədən məlumat verdilər ki, iki həkim, müalicə üçün bütün avadanlıqla birgə “təcili yardım” sanitar avtomobili göndərirlər; avtomobil şose ilə düz gedəcək, təyin olunan stansiyaya sürətli parovozdan tez catacaq.

Komandir teleqraf otağındakı divanın üstündə uzanmış Olqaya sarı əyildi:

– Kimi görmək istəyirsiniz? İndi çağırıraq, bəlkə, qohumlarınızı, yaxud dostlarınızı?

66

– Yuşkanı, – Olqa dedi. – Başqa heç kəs lazım deyil, qoy mənəm əvəzimdə dünyanın bütün adamları yaşasınlar...

– Yaxşı, – komandir dillənib teleqrafçıya ötürməyə hazırlaşmaq işarəsi verdi. – Bəs bu Yuşka kimdi?

– Uşağımdır, – Olqa dilləndi.

Komandir ananın cavan olmasından təəccübləndi, amma heç nə demədi.

* * *

Olqa uzun-uzadı, səbirlə xəstə yatdı, amma sağaldı, yaşamağa başladı, indiyəcən də yaşayır.

FRO

O, uzun müddətə, demək olar, biryolluq uzaqlara getdi, sürət qatınının parovozu uzaqlaşmış bomboş düzənlikdə uzun-uzadı ayrılıq fiti verdi. Adamlarını yola salanlar sərnəşin platformasından enib, oturaq həyatlarına geri qayıtdılar, yükdaşıyan əlində lifli süpürgəylə gəldi, saya oturmuş gəminin göyertəsini təmizləyirmiş kimi, perronu süpürməyə başladı.

– O yana çəkilin, vətəndaş, – yükdaşıyan bir cüt tək ayağa müraciətlə dilləndi.

Qadın poçt qutusu asılmış divara sarı çəkilib, qutunun üstündə məktublarnın götürülmə müddətlərini göstərən yazını oxumağa başladı: tez-tez aparıldılar, hər gün məktub yazmaq olar. O, barmağını qutunun dəmirinə toxundurdu – çox möhkəmdi, heç kəsin məktubu buradan itib-batmaz.

Vağzalı arxa tərəfində yeni salınmış dəmiryolçular şəhəri yerləşirdi; evlərin bəyaz divarlarında ağac yarpaqlarının kölgələri titrəşirdi, yay axşamının günəşi təbiəti və evləri aydıncıca, qüssəylə işıqlandırır, elə bil, bura nəfəs almaq üçün havanın çatışmadığı şəffaf boşluqdan keçib tökülürdü.

Gecə düşməzdən qabaq aləmdə hər şey həddən artıq aşkar, gözqamaşdırıcı, şəffaf görünürdü – aləm buna görə ona mövcud olmayan kimi gəlirdi.

Cavan qadın heyretindən bu qədər qərribə işığın ortasında ayaq saxladı: yaşadığı iyirmiillik ömründə belə boşalmış, bərq vuran, lal yer görməmişdi; hiss eləyirdi ki, havanın yüngüllüyündən, sevdiyi adamın qayıdacağı ümidindən ürəyi zəifləyir. O, bərbərxananın pəncərəsində öz əksini gördü: görkəmi bayağıdı, saçları pırtlaşıq, qat-qatdı (belə saç dəbini bir vaxtlar on doqquzuncu əsrdə saxlayırdılar), boz dərin gözləri gərginliklə, elə bil, saxta mehribanlıqla baxır, – o, gedən adamı sevməyə alışmış, cisminin daxilində, adi, darıxdırıcı qəlbinin ortasında ikinci, doğma həyatın intizar çəkib böyüməsi üçün onun tərəfindən daim, fasiləsiz sevlməsini istərdi. Amma özü istədiyi kimi – qüvvətlə, daimi sevə bilməzdi; bəzən yorulurdu, bu zaman dərddən ağlayırdı ki, qəlbi şiddətlə sevə bilmir.

O, təzə üçotaqlı mənzildə yaşayırdı; otağın birində dul atası – parovoz maşinisti olurdu, digər ikisində qadın indi sirli elektrik cihazlarını sazlayıb işə salmaq üçün Uzaq Şərqlə gətmiş əriylə yerləşmişdi. Əri mexanizmlərin köməyiylə bütün dünyanın, bəşəriyyətin rifahı və zövqü üçün, yaxud daha nə üçünsə – arvadı bunu dəqiq bilmirdi – dəyişdirməyə ümid eləyib, həmişə sirli maşınlarla məşğul olurdu.

Atası yaşlandığından işə az çıxırdı. O, ehtiyat mexanik işləyirdi, xəstələnən adamları əvəz eləyirdi, təmirdən çıxan parovozların sınaqdan keçirilməsində çalışırdı, yaxud yaxın məsafəyə gedən azvaqonlu qatarları sürürdü. Bir il bundan qabaq onu pensiyaya göndərməyə cəhd göstərdilər. Qoca bunun nə demək olduğunu bilməyib razılaşdı, amma azadlıqda dörd gün yaşayıb beşinci gün semaforun yanına çıxdı, dəmir yol zolağındakı təciliyinin üstündə oturdu, qatarların qabağında ağır-ağır gedən parovozların arxasınca ağıllar gözləriylə baxa-baxa orada gecə düşənəcən eləcə qaldı. Həmin vaxtdan maşınlarla baxmaq, rəğbətlə, xəyalla yaşamaq, axşama yaxınsa, elə bil, ağır səfərdən qayıtmış kimi, yorğun halda evə dönmək üçün hər gün həmin təciliyə gedirdi. Mənzildə əllərini yuyurdu, nəfəsini dəyirdi, deyirdi, doqquz mininci enişdə vaqonlardan birinin əyləc qəlibi qopub, yaxud başqa buna oxşar bir şey baş verib, sonra çəkinə-çəkinə su tənzimləyicisinə bərk sürtülmüş sol ovcunu yağlamaq üçün qızından vazelin istəyirdi, şam eləyirdi, donquldanırdı. Tezliklə də rahatca yuxuya gedirdi. Səhəri istefada olan mexanik təzədən dəmir yol zolağına gedirdi. Müşahidələr, göz yaşları, rəğbət, tənha qoca coşqunluğu içində növbəti gününü keçirirdi. Əgər, onun fikrincə, gələn parovozda nasazlıq vadısa, yaxud maşinist maşını lazım olduğu kimi sürmürdüsə, öz hündür mühakimə və göstəriş məntəqəsindən ona qışqırırdı: “Suyu artıq vurmusan! Kranı aç, əclaf! Fırılacaq!”; “Quma qənaət elə, yoxuşda qalasan! Niyə onu axmaqcasına səpirsən?”; “Bəndləri sıx, buxarı hədərləmə: səninki maşındır, yoxsa hamamdır?”. Qatarın yanlışı tərtibi zamanı, yüngül boş platformalar qatarın başında və ortasında olanda, qəfil əyləmə vaxtı az qala sıxılarda müstəqil mexanik təciliyinin üstündən arxada bələdçini yumruğuyla hədələyirdi. Ən geridə qalan maşinistin maşını gələndə, qatarı keçmiş köməkçisi Veniamin

sürəndə qoca həmişə parovozda dərhal çatışmazlıq tapır, – onun vaxtında belə deyildi – maşinistə səhlənkər köməkçiyə qarşı ölçü götürməyi məsləhət görürdü: “Veniaminci-yəz, Veniaminci-yəz, onun ağız-burnunu əz!” – qoca mexanik öz yerindən ona qışqırırdı.

Tutqun havalarda özüylə çətir götürürdü, ondan ötrü təpəciyə naharısa yeganə qızı gətirirdi, çünki qoca axşam arıq, ac, razı qalmadığı iş şövqündən qəzəblənmiş halda evə qayıdanda atasına yazığı gəlirdi. Amma bu yaxınlarda ahıllaşmış mexanik öz təpəciyindən bağırıb söyəndə ona deponun partiya təşkilatçısı yoldaş Piskunov yaxınlaşdı. Partiya təşkilatçısı qocanın qoluna girib depoya apardı. Deponun qulluqçusu təzədən qocanı parovoz xidmətinə yazdı. Mexanik bir soyuq maşının budkasına girdi, qazanın yanında oturub, öz xoşbəxtliyindən məmnun halda, bir əlilə parovozun qazanını təzədən qoşulduğu bütün əməkçi bəşəriyyətin qarnı kimi qucaqlayıb mürgülədi.

– Frosya! – ərini uzaq yola ötürüb, stansiyadan qayıdandan sonra ata qızına dedi. – Frosya, mənə bişmişlərdən gəvələməyə bir şey ver, birdən gecə yola çıxmaq üçün çağırarlar.

O, hər dəqiqə səfərə çağıracaqlarını gözləyirdi, amma qocanı nadir hallarda – üç-dörd gündən bir, yıqma, asan marşrut olanda, yaxud başqa yüngül ehtiyac yarananda çağırırdılar. Bununla belə, ata işə ac, hazırlıqsız, qəzəbli çıxmağa qorxur, buna görə də öz-özünü aparıcı dəmir kadr sayıb, daim sağlamlığının, çevikliyin, düzgün qidalanmasının qayğısına qalırdı.

– Vətəndaş mexanik! – bəzən qoca şəxsən özünə müraçit eləyib ləyaqətlə, aydın təzədə deyirdi, cavabında, elə bil, uzaqdakı alqışlara qulaq asıb çox mənalı halda susurdu.

Frosya pılətinin dəmir qutusunda camı çıxarıb, atasına yemək verdi. Axşam günəşi mənzili tamam işığa qərğ eləmişdi, işıq düz Frosyanın qızan və arasıkəsilmədən axan qanını, həyat hissini hərəkətə gətirən ürəyinin olduğu cisminə çatırdı. O, otağına keçdi. Masanın üstündə ərinin uşaqlıq şəkli vardı; uşaqlığının sonrakı vaxtında bir dəfə də olsun şəkil çəkdiirməmişdi, çünki özüylə maraqlanmırdı, öz sifətinin vacibliyinə inanmırdı. Saralmış kartonda iri, körpə başlı, solğun köynəkli, ucuz şalvarlı ayaqyalın oğlan dururdu;

onun arxa tərəfində sehrli ağaclar ucalırdı, uzaqda fəvvarəylə saray yerləşirdi. Oğlan hələ o qədər də tanımadığı aləmə maraqla baxır, öz arxasında fotoqrafın tablosundakı gözəl həyata fikir vermirdi. Gözəl həyat isə əlində oyuncaq əvəzinə ot saplağı tutmuş, torpağa sadələvh çılpaq ayaqlarıyla toxunan enli, vəcd dolu, çəkingən sifətli oğlanın özündəydi.

Artıq axşam düşmüşdü. Qəsəbə naxırçısı sağmal inəkləri çöldən gecələməyə gətirdi. İneklər yiyələrinin yanında rahatlanmaq istəyib, böyürüdülər: qadınlar, ev sahibləri inəkləri həyəətə aparırdılar, uzun gün gecənin ağuşunda soyuyurdu; Frosya qaranlıqda, gedən adama qarşı sevgi xoşbəxtliyi və xatirəsi içində oturdu. Bayırda ilahi xoşbəxt məkan başlanan yolda şam ağacları uzanır, naməlum balaca quşların zəif səsləri axırıncı mürgülü nəğmələri oxuyur, zülmət köməkçiləri olan çəyirtkələr öz çəkingən, dinc səslərini çıxarırdılar, hər şeyin qaydasında olduğunu yatmayıb gördükləri barədə cırlıdayırdılar.

Atası Frosyadan kluba gedib-getməyəcəyini soruşdu: orada bu gün yeni quruluş, çiçək müsabiqəsi və bələdçilər ehtiyatından oyunbazların çıxışı var.

– Yox, – Frosya dedi, – getməyəcəyəm. Ərimdən ötrü darıxacağam.

– Fedkadan? – mexanik dilləndi. – O gələcək, bir il keçər – burada olacaq... Darıx özünçün, nolar! Bəzən bir-iki sutkalığa gedirdim – rəhmətlik anan onda da darıxırdı: meşşandı!

– Mənsə meşşan deyiləm, bununla belə, darıxıram! – Frosya təəcüblə dilləndi. – Yox, yəqin, mən də meşşanam...

Atası onu sakitləşdirdi:

– Sən haradan meşşan oldun axı!.. İndi meşşanlar yoxdur, onlar çoxdan ölüblər. Sən meşşan olmaq üçün çox yaşayıb-oxumalısın: onlar yaxşı qadın idilər...

– Ata, öz otağına get, – Frosya dedi. – Tezliklə sənə şam yeməyi verəcəyəm, indi tək qalmaq istəyirəm.

– İndi şam eləmək vaxtıdı! – atası razılaşdı.

– Yoxsa bir də gördün depodan gəlib çağırdılar, bəlkə, kimsə xəstələnib, sərxoşluq eləyib, yaxud ailədə qalmaqal baş verib, azmı şey var. O zaman dərhal getməliyəm, hərəkət heç vaxt dayana bilməz! Eh, Fedka, indi sənin sürət qatarın şütüyür, onun üçün yaşıl siqnalalar yanır, qırx

kilometr qabaqda ondan ötrü yolu boşaldırlar, mexanik uzaqlara baxır, onun maşınını elektrik işıqlandırır – hər şey qaydasındadır!

Qoca getməyə ləngiyirdi, ayaqlarını götürüb-qoyurdu, sonra da donquldanırdı: parovoz qəlbinə və ağına hakim olmayanda qızının, yaxud başqa adamın yanında olmağı xoşlayırdı.

– Ata, get yeməyini ye! – qızı tapşırıq verdi, o, çəyirt-kələrin səsinə qulaq asmaq, bayırda gecənin şam ağaclarını görmək, əri barədə düşünmək istəyirdi.

– Yaman zibilə düşməsen! – atası astadan dilləndi, çıxıb getdi.

* * *

Frosya atasını yedirdib, evdən çıxdı. Klubda vurhavar vardı. Orada musiqi çalınırdı, sonra bələdçilərin ehtiyatından oyunbazların xorunun oxuduğu eşidilirdi: “Ah, küknar, nə küknardır! Üstündəki nə qozalardır!”, “Tu-tu – tu-tu: parovoz, ru-ru-ru-ru: təyyarə, pır-pır-pır-pır: buzqıran... Bizimlə birgə əyil, bizimlə birgə dikəl, tu-tu-ru-ru söylə, hər bir tabut tərənəcə, daha çox plastik, mədəniyyət, istehsal bizim məqsədimizdi!”.

Klubdakı camaat tərپəşirdi, oyunbazların ardınca sevinc xətinə çəkinə-çəkinə mızıldanır, əzab çəkirdi.

Frosya yan keçdi; artıq buradan o tərəfə boşluqdur, əsas yolun hər iki tərəfindən qoruyucu ağaclar başlanırdı. Uzaqdan, şərq tərəfdən sürət qatarı gəlirdi, parovoz böyük məsafədə çalışırdı, maşın məkanı döyüşlə alırdı, öz cəbhəsindən irəli bərq vuran gur işıq salırdı. Bu qatar haradasa Uzaq Şərqə şütüyən sürət qatarıyla rastlaşmışdı, bu vaqonlar Frosyanın sevdiyi adamları ayrılığandan sonra onu görmüşdü, indi özündən sonra ərilə yanaşı olmuş sürət qatarını böyük diqqətlə nəzərdən keçirirdi. Frosya geri – stansiya getdi, amma o getdiyi müddətdə qatar dayanıb yola düşdü; sonuncu vaqon bütün qarşılaşdığı və ötüb-keçən adamları unudub zülmətdə gözdən itdi. Perronda və vağzalın içində Frosya bir nəfər də yad, təzə adam görmədi – sərnişinlərin heç biri sürət qatarından düşmədi, qarşıdan gələn sürət qatarı və əri barədə soruşmağa kimsə yox idi. Bəlkə, kimsə onu görüb, nəse bilir!

Amma vağzalda yalnız yerli əhəmiyyətli gecəyarısı qatarını gözləyən iki qarı oturmuşdu, gündüzkü kişi yenə Froşyanın ayaqları altından zibili süpürməyə başladı. Onlar durub fikrə getmək istəyəndə həmişə süpürürlər, kimsə xoşlarına gəlmir.

Froşya süpürgəçi kişidən bir az aralandı, amma kişi yenə ona yaxınlaşdı.

– Bilmirsiniz, – o, kişidən soruşdu. – İki nömrəli sürət qatarı sağ-salamatmı gedir. Qatar buradan gündüz yola düşüb. Nədi, stansiyaya onun barəsində heç bir xəbər verməyiblər?

– Perrona qatar yaxınlaşanda çıxmaq lazımdır, – süpürgəçi dilləndi. – İndi qatar gözlənilmir, vağzala gedin, vətəndaş... Həmişə burada cürbəcür adamlar gəzir, evdə çarpyıllarında uzanıb qəzet oxuyayıdılar. Yox, bunu eləməzlər – zibilləməyə getmək lazımdı...

72

Froşya yollarla, oxlarla vağzalın o biri başına getdi. Orada yük parovozlarının girdə deposu, kömürverən mexanizm, qalığ xəndəyi, parovoz dairəsi vardı. Uca fənərlər üzərində buxarla tüstü dumanı qalxan yeri aydın işıqlandırır: bəzi maşınlar yola çıxmaq üçün buxar buraxıb ucadan guruldayır, digərləri su altında soyuyub buxarlanırdı.

Froşyanın yanından çalovşəkilli dəmir kürəklə dörd qadın ötdü, onların arxasınca bir kişi – naryadçı, yaxud briqadir gedirdi.

– Burada kimi itirmisən, gözəl qız, – kişi Froşyadan soruşdu. – İtirdin – tapmazsan, gedən qayıtmaz... Gedək, nəqliyyata kömək elə!

Froşya fikrə getdi.

– Kürək ver! – o dilləndi.

– Al mənimkini, – briqadir kürəyini qadına verdi. – Arvadlar! – o biri qadınlara dedi. – Gedin üçüncü xəndəyi düzəldin, mən sə birincidə olacağam...

O, Froşyanı parovozların öz ocaqlarını təmizlədikləri qalığ xəndəyinə aparıb işləməyi tapşırırdı, özüsə çıxıb getdi. Xəndəkdə isti qalığı eşiyə ata-ata artıq iki qadın işləyirdi.

Froşya da onların yanına endi, böyründə tanımadığı rəfiqələrinin olduğundan məmnun halda işləməyə başladı. Yanıq iyi ilə qazdan nəfəs almaq çətin idi, qalığı yuxarı atmaq zəhlətökən, naqolay idi, çünki xəndək ensiz, isti idi.

Əvəzində Frosyanın qəlbi yüngülləşdi: burada vaxtını keçirirdi – adamlarla – rəfiqələri ilə – yaşayırdı, ulduzlarla, elektrikle işıqlandırılmış ucsuz-bucaqsız azad gecəni görürdü. Sevgi qəlbində sakitcə uyuyurdu; sürət qatarı uzaqlara çıxıb getmişdi, adi vaqonun üst taxtında Sibirlə əhatə olunmuş əziz adamı yatırdı. Qoy yatsın, heç nə fikirləşməsin! Qoy maşinist lap uzaqlara baxsın, qəzaya imkan verməsin.

Tezliklə Frosyayla daha bir qadın xəndəkdən çıxdı. İndi atılmış qalığı platformaya yükləmək lazımdı. Qadınlar kömür külünü platformanın üstünə ata-ata bir-birinə baxır, dincəlmək, nəfəs almaq üçün aradabir danışırdılar.

Frosyanın rəfiqəsinin otuz yaşı vardı. O, nədənsə, üşüyür, kəsibyanə paltarını düzəldir, yaxud ona görə özünə yazığı gəlirdi. Onu həbsdən bu gün buraxmışdılar, orada pis adamın böhtanı ucbatından dörd gün yatmışdı. Əri gözətçi işləyir, berdankayla bütün gecəni kooperativin ətrafında dolaşır, ayda altmış manat alır. Həbsdə olanda gözətçi ondan ötrü göz yaşı tökürdü, buraxmaları üçün rəisin yanına gedirdi, qadınsa həbsə qədər bir yarıməşuquyla yaşayırdı, həmin məşuqu qeyri-ixtiyari, açıqlandığından (ola bilsin, əzginlikdən, yaxud qorxudan) öz dələduzluğundan danışib, sonrasa, görünür, qorxub, şahid lazım gəlmədiyindən onun başını əkmək istəyib. Amma indi özü ilişib, qoy cəzasını çəksin, qadınsa əriylə azadlıqda yaşayacaq; işi var, indi çörək satır, paltarına ikilikdə birtəhər qazanarlar.

Frosya qadına dedi, onun da dərdi var: əri uzaqlara gedib.

– Çıxıb getmək – ölmək deyil, geri qayıdır! – fəhlə rəfiqəsi təskinlik verib dilləndi. – Mənsə orada, həbsdə danırıxdım, dərd çəkirdim. Əvvəl oturmamışdım, öyrənməmişdim, əgər otursaydım, onda o qədər dərd çəkməzdim. Axı mən həmişə elə günahsız adam olmuşam ki, dövlət dəyib-dolaşmayıb... Oradan çıxıb evə gəldim, ərim sevinib ağladı, məni qucaqlamağasa qorxur: elə bilir, cinayətkaram, sanballı adamam. Mənsə elə bu cürəm, sadəyəm... Axsam da o, növbəyə getməli idi, çox kədərləndik. Berdankanı götürür: “Gedək, – deyir, – səni meyvə şirəsinə qonaq eləyim”. Mənisə dərd bürüyür, ötüb-keçmir. Ona bufetə tək getməyi tapşırıdım, qoy şirin suyu özü tək içsin, pulumuz yığılanda, həbsxana dərdi qəlbimdən silinəndə bufetə

gedərik. Ona belə dedim, özüm sə yola, bura işləməyə gəldim. Bəlkə, fikirləşirəm, haradasa çınqıl səpirlər, relsləri dəyişirlər, ya da başqa bir iş görürlər. Gecə vaxtı olsa da, iş həmişə olur. Fikirləşdim, orada alamların yanında olaram, qəlbimlə uzaqlaşaram, yenə sakitləşərəm. Doğrudan da, indi səninlə söhbət eləyirəm, elə bil, doğma əmiqizimə rast gəlmişəm... Hə, gəl platformanı qurtaraq – kontorda pul verərlər, səhər gedib çörək alaram... Frosya! – O, qalığ xəndəyinə qışqırdı: orada yuxarıdakının adamı işləyirdi. – Orada çox qalıb?

– Yox, – o biri Frosya cavab verdi, – az qalıb, ancaq tör-töküntüdür...

– Bura qalx, – berdankalı gözətçinin arvadı ona tapşırırdı. – Tez qurtaraq, gedək haqq-hesabımızı alağ.

74 Onların ətrafında səs-küylə uzaq səfərlərə çıxmaq üçün güc toplayan, yaxud öz nəfəslərini havaya buraxıb dincələ-dincələ soyuyan parovozlar yığışmağa başladı.

Naryadçı gəldi.

– Hə, vəziyyət necədi, arvadlar? Xəndəyi qurtardınız?.. Aha! Yaxşı, kontora tərpinin, mən indi gəlirəm. Oradasa pul alacaqsınız – orada baxarıq: kim kluba rəqs eləməyə, kim evə uşağ dövləndirməyə gedəcək! İşiniz çoxdu.

Kontorda qadınlar imza atdılar. Yefrosinya Yevstafyeva, Natalya Bukova, savadı olmayan daha bir Yefrosinyanın əvəzində “Yeva” sözünə oxşayan, axırında orağ-çəkiclə üç hərf. Adama üç manat iyirmi qəpik alıb evlərinə getdilər. Frosya Yevstafyevayla gözətçinin arvadı, Natalya birgə gəldilər. Frosya yeni rəfiqəsini yuyunub üst-başını qaydaya salmaq üçün evə dəvət elədi.

* * *

Atası başdan-ayağa geyinmiş, hətta qalın qış pencəyində, parovoz nişanlı şapkada mətbəxdəki sandığın üstündə yatırdı: o, qəfil çağırış, ya da müəyyən bir texniki qəza gözləyirdi, bu zaman bir an içində fəlakətin ortasında peyda olmalıydı.

Qadınlar dinməzəcə öz işlərini gördülər, bir az pudralanıb getdilər. İndi artıq gec idi, yaqın, artıq klubda rəqs-filan başlanmışdı. Nə qədər ki Frosyanın əri adi vəqonda yatır, onsuz da qəlbini onu duymur, xatırlamır, sevmir, qadın, elə

bil, xoşbəxtlikdən, dərddən azad halda bütün dünyada təkdi, indi bir az rəqs eləmək, musiqiyə qulaq asmaq, başqa adamlarla əl-ələ tutmaq istəyir. Səhər, əri orada tək oyananda, dərhal da onu xatırlayanda Froşya, ola bilsin, ağlayacaq.

Qadınlar klubacan qaça-qaça getdilər. Yerli qatar ötübkəçdi: gecəyarıdı, hələ çox gec deyil, klubda özfəaliyyət caz-orkestri çalırdı. Froşya Yevstafyevanı dərhal maşinist köməkçisi “Rio-Rita” valsına rəqsə dəvət elədi.

Froşya xoşbəxt görkəmlə rəqs eləyirdi: o, musiqini sevirdi, ona elə gəlirdi, musiqidə kədərlə xoşbəxtlik əsl həyatdakı, öz qəlbindəki kimi ayrılmaz tərzdə birləşib. Rəqs eləyəndə özünü, demək olar, unudurdu, az qala yuxuda təəcüb içində olurdu, bədəni gərginləşmədən lazımı hərəkəti özü tapırdı, çünki Froşyanın qanı melodiya qızıyırdı.

– Bəs artıq çiçək yarışını olub? – O, tərəf-müqabilindən astaca, nəfəsi tənqiyə-tənqiyə soruşdu.

– Elə bayaq başa çatdı, niyə gecikdiniz? – maşinist köməkçisi Froşyanı həmişə sevirmiş və daim ondan ötrü danıxmış kimi, eyhamla dilləndi.

– Ah, çox təəssüf! – Froşya dilləndi.

– Bura xoşunuza gəlir? – tərəf-müqabili soruşdu.

– Əlbəttə, xoşuma gəlir! – Froşya cavab verdi. – Bura çox gözəldir.

Natalya Bukova rəqs eləməyi bacarmırdı, o, zalda divarın dibində dayanıb əlində öz gecə rəfiqəsinin şlyapasını tutmuşdu.

Fasilədə orkestr dincələndə Froşya ilə Nataşa sitro¹ içirdilər, iki şüşə boşaltmışdılar. Nataşa bu klubda bircə dəfə, o da çoxdan olmuşdu. O, təmiz, bərbəzəkli zala çəkingən sevinclə baxırdı.

– Fros, ay Fros! – o pıçıldadı. – Nədi, sosializmdə bütün otaqlar beləcə olacaq, yox?

– Bəs necə olacaq? Əlbəttə, belə olacaq! – Froşya dilləndi. – Hə, bəlkə, bir qədər yaxşı olacaq.

– Bu, pis olmazdı! – Natalya Bukova razılaşdı.

Fasilədən sonra Froşya yenə rəqs eləyirdi. Onu indi manevr dispetçeri dəvət eləmişdi. “Mənim körpəm” fokstrot musiqisi çalınırdı, dispetçer yanağını Froşyanın saçlarına

¹ Sitro – spirtsiz içki.

sıxmağa çalışıb tərəf-müqabilini bərk-bərk qucaqlamışdı, amma bu açıq-aşkar nəvaziş Frosyanı həyəcanlandırmırdı, o, uzaqdakı adamı sevirdi, biçarə ürəyi gərginliklə, küt-küt döyünürdü.

– Yaxşı, adınız nədir axı? – tərəf-muqabili rəqsin ortasında onun qulağına deyirdi. – Sifətiniz mənə tanışdı, amma atanızın kim olduğunu unutmuşam.

– Fro! – Frosya cavab verdi.

– Fro? Rus deyilsiniz?

– Əlbəttə ki yox!

Dispetçer fikrə getdi.

– Niyə də olmasın? Axı atanız rusdur: Yevstafyevdi!

– Əhəmiyyəti yoxdur, – Frosya pıçıldadı. – Mənim adım Frodu.

76

Onlar dinməzcə rəqs eləyirdilər. Camaat divarın dibində dayanıb oynayanlara baxırdı. Cəmi üç cüt adam oynayırdı, qalanlar utanırdılar, ya da bacarmırdılar. Frosya başını dispetçerin sinəsinə yaxınlaşdırdı, o, gözlərinin altında qızın gur, köhnə dəbdə daranmış saçlarını gördü, bu zəifləmiş etibar xoşuna gəlir, izzəti-nəfsini oxşayırdı. Dispetçer camaatın qarşısında fəxr eləyirdi. Hətta ehtiyatla qızın saçlarını sıgallamağı bacardı, amma ətrafdakıların xəbər tutmasından qorxurdu. Bundan başqa, camaatın arasında sözləşdiyi nişanlısı vardı, sonra həmin bu Frosyayla yaxınlığına görə qol-qabırğasını sındırardı. Buna görə də dispetçer nəzakət xatirinə qadından azacıq aralandı, amma Frosya başını onun sinəsinə, qalstukuna söykədi, başının ağırlığı altında – qalstuk yana sürüşdü, köynəkdənsə çılpaq bədəninin bir hissəsi göründü. Dispetçer musiqinin kəsilməsini gözləyə-gözləyə qorxu, narahatlıq içində rəqsə davam eləyirdi. Amma musiqi get-gedə daha vəcdlə, daha qızgın çalınırdı, qadın onu qucaqlayan dostundan geri qalmırdı. Kişi hiss elədi ki, qalstukun altında çılpaq qalmış sinəsiylə, kişilik tükələrinin bitdiyi yerlə qıcıqlayan su damcılarını axır.

– Ağlayırsınız? – dispetçer qorxdı.

– Bir azca, – Fro pıçıldadı. – Məni qarının ağzına aparın. Daha rəqs eləməyəcəyəm.

Tərəf-muqabili rəqsi qısaltmadan Frosyanı çıxışa aparadı, o da dərhal adamların az olduğu dəhlizə çıxdı.

Nataşa rəfiqəsinin şlyapasını gətirdi. Frosya evə getdi, Nataşasa ərinin gözətlədiyi kooperativ anbarına sarı yönəldi. Həmin anbarla yanaşı tikinti materialları anbarı vardı, orada yaraşlıq qadın gözətçilik eləyirdi, Nataşa da ərinin həmin gözətçi qadınla gizli sevgisinin, rəğbətinin olub-olmadığını yoxlamaq istəyirdi.

* * *

Səhəri gün Frosya Sibir stansiyasından, Uraldan o tərəfdən teleqram aldı. Əri ona yazırdı:

“Əziz Fro, səni sevirəm, yuxuda görürəm”.

Atası evdə yox idi. O, qırmızı guşədə oturub söhbət eləmək, “Qudok” qəzetini oxumaq, dartıcı sahədə gecənin necə keçməsindən xəbər tutmaq, sonrasa yol tanışıyla pivə içmək, ruhi maraqları barədə qısaca danışmaq məqsədilə onu bufetə çəkmək üçün depoya getmişdi.

Efrosya dişlərini təmizləmədi, üzünə azca su vurub elə-belə yuyundu, daha az zahiri gözəlliyinin qayğısına qaldı. O, vaxtını, sevgi hissindən başqa, ayrı bir şeyə sərf eləmək istəyirdi, indi öz bədəninə qadın meyli yox idi. Frosyanın otağının üstündə, üçüncü mərtəbədə elə hey dodaq qarmununun qısa səsləri eşidilirdi; sonra musiqi kəsilirdi, amma tezliklə yenə səslənirdi. Frosya bu gün hələ səhər açılmamış oyanmışdı, sonra təzədən yuxuya getmişdi, – bu zaman da gücünü işə sərf elədiyindən nəğməyə nəfəsi çatmayan, boş-boşuna gücənən quşcuğaz nəğməsinə oxşar həmin adi melodiyarı başı üzərində yenə eşidirdi. Orada, yuxarıda balaca oğlan, depo xarratının oğlu yaşayırdı. Yəqin, atası işə getmişdi, anası paltar yuyurdu – o darıxırdı, çox darıxırdı. Frosya yemək yeməyib dərsə – dəmir yol rabitəsi və siqnalizasiyası kursuna getdi.

Yefrosinya Yevstafyeva dörd gün kursda olmamışdı, yəqin, artıq rəfiqələri ondan ötrü darıxmışdılar, Frosyasa onların yanına həvəssiz gedirdi. Öyrənmə bacarığına, texniki elmlər üzrə mövzuları dərinləndirən mənimsədiyinə görə Frosyaya kursda çox şeyi bağışlayırdılar; amma özü bütün bunlara necə nail olduğunu aydın başa düşmürdü – çox şeylərdə o, ərinə, maşın mexanizmlərini öz bədənini kimi dəqiqliklə hiss eləyən və iki texniki institut bitirmiş adamı yamsılamaqla yaşayırdı.

Əvvəlcə Frosya pis oxuyurdu. Qəlbini Pupin qarqaraları, reləli qoşqular, yaxud naqilin müqavimətinin hesablanması cəlb eləmədi. Amma ərinin ağzından bir dəfə həmin sözlər çıxdı, üstəlik də o, hətta anlaşılmaz, maraqsız maşınları təcəssüm etdirən xəyali səmimiyyətlə ondan ötrü sirlə, ölü predmetlərin canlı işini, maşınların yaşamasına şərait yaranan həssas təxminlərin sirlə keyfiyyətini izah elədi. Frosyanın əri şəxsi duyğusu kimi elektrik cərəyanı gərginliyinin səviyyəsini hiss eləmək xüsusiyyətinə malikdi. O, əlinə və fikrinə toxunan hər şeyi cana gətirirdi, buna görə də hər hansı bir mexaniki qurğuda güc axını barədə həqiqi təsəvvür yarırdı, metalın maşın cisminin əzabkeş səbirlə müqavimətini bilavasitə hiss eləyirdi.

78 Həmin vaxtdan qarqaralar, Uinston körpüçükləri, sıxılma mexanizmləri, işıq gücü vahidləri Frosyadan ötrü müqəddəs şeylər oldu, elə bil, sevdiyi adamın cana gəlmiş üzvləri idilər; qız onları anlamağa, həm ağılında, həm qəlbində saxlamağa başladı. Çətin hallarda Frosya evə gəlib bezgin-bezgin deyirdi: “Fyodor, orada mikrofaradlar, bir də dəyişən cərəyanlar var”. Gündüz ayrılığından sonra Fyodor arvadını qucaqlamadan özü müvəqqəti mikrofarada, dəyişən enerjiyə çevrilirdi. Frosya əvvəl istəmədiklərini, anlamadıklarını, demək olar, gözləriylə görürdü. Bu, çöldəki rəngbərəng otlar kimi, eynilə sadə, təbii, cazibəli əşyalardı. Gecələr Frosya tez-tez danırırdı ki, tənha qadındır, özünü mikrofarad, parovoz, elektrik hiss eləyə bilməz, Fyodorsa bilər – o, barmaqlarını ehtiyatla ərinin hərəkətli kürəyində gəzdirdirdi; Fyodor yatır, oyanmırdı. O, həmişə, nədənsə, qızğın, qəribəydi, pulunu boş yerə xərcləməyi sevirdi, səs-küy altında yata bilirdi, hər cür yeməyi – dadlı və dadsız – eyni tərzdə yeyirdi, heç vaxt xəstələnmirdi, sovet Cənubi Çininə getməyə, orada əsgər olmağa hazırlanırdı...

İndi Yevstafyeva kursda ötəri, dağınıq fikirlə otururdu, növbəti mühazirələrdən heç nə mənimsəmədi. O, lövhədən dəftərinə cərəyan əks-sədasının vektor diaqramını həvəssiz köçürürdü, müəllimin doymuş dəmirin ali harmoniyaların yaranmasına təsiri haqqında dediklərinə kədərle qulaq asırdı.

Fyodor yox idi, indi rabitə və siqnalizasiya qızı çəkmirdi, elektrik cərəyanı da yad olmuşdu. Pupin qarqaraları,

mikrofaradlar, Uinston körpücükləri, dəmir oxları ürəyində qurumuşdu, cərəyanın ali harmoniyalarına qətiyyənlə anlamırdı; onun yaddaşında elə hey uşaq dodaq qarmonunun yeknəsəq nəğməsi səslənirdi: “Ana paltar yuyur, ata işə gedib, tezliklə gəlməyəcək, danırıram, tək danırıram”.

Frosya mühazirədən diqqətini yayındırıb dəftərində öz fikirlərini yazmağa başladı: “Mən axmağam, mən miskin qızam, Fedya, tez gəl, rəbitə və siqnalizasiyanı öyrənərəm, bir də gördün, öldüm, məni dəfn eləyib Çinə gedərsən”.

* * *

Evdə atası geyim-kecimli, papaqlı oturmuşdu. Bu gün onu mütləq səfərə çağıracaqlar – kişi belə güman eləyirdi.

– Gəldin? – o, qızından soruşdu: evə kimsə gələndə sevinirdi; pilləkəndəki bütün addım səslərinə qulaq asırdı, elə bil, daim onu papağına tikilmiş xoşbəxtlik gətirən qeyri-adi qonaq gözləyirdi.

– Sənə yağlı sıyıq qızdırırm? – atası soruşdu. – Mən qıvrığam.

Qızı imtina elədi.

– Yaxşı, kolbasa qızardaram!

– Yox! – Frosya dilləndi.

Ata bir müddət susdu; sonra yenə, amma daha çəkinə-çəkinə soruşdu:

– Bəlkə, qoğalla çay içəsən? Axı mən dərhal qızdıraram...

Qızı susurdu.

– Bəs dünənki makaronlar!.. Əl dəyməyib, səninçin saxlamışam.

– Daha əl çəkməzsənmi! – Frosya dilləndi. – Heç olmasa, səni Uzaq Şərqi ezam eləyəydilər.

– Xahiş elədim, götürmədilər, deyirlər, qocasan, gözlərin yaxşı görmür, – ata izah elədi.

O, Frosyanın indicə öz otağına gedəcəyindən qorxurdu, amma qızının yanında olub söhbət eləməyini istəyirdi, qoca Frosyanı yanında saxlamaq üçün bəhanə axtarırdı.

– Niyə bu gün dodaqlarını boyamamısan? – ata soruşdu. – Yoxsa bütün pomada qurtarıb? Onda indi aptekə qaçıb alaram...

Frosyanın boz gözlərində yaş göründü, o, otağına getdi. Ata tək qaldı; qoca mətbəxi yığışdırmağa, əl-ayaq eləməyə

başladı, sonra çömbəlib piletənin qızdırıcısının qapısını açdı, başını ora soxub, makaron dolu sapılcanın üzərində ağıladı.

Qapını döydülər, Frosya çıxıb açmadı. Qoca başını qızdırıcıdan çıxardı, bütün əsgilər çirkli halda asılmışdı, üzünü süpürgəyə silib qapını açmağa getdi.

Depodan çağırmağa gəlmişdilər.

– Qol çək, Nefed Stepanoviç; bu gün saat səkkizdə gəlməlisən – nasaz parovozu əsaslı təmirə müşayiət etməyə gedəcəksən. Üç yüz onuncu yığma qatara qoşacaqlar, yeməklə paltar götür, bir həftədən tez qayıtmayacaqsan...

Nefed Stepanoviç kitaba qol çəkdi, çağırmağa gələn çıxıb getdi. Qoca dəmir sandığını açdı – orada artıq hələ dünənki çörək, soğan, bir parça da qənd vardı. Mexanik ora bir ovuc un, iki alma əlavə elədi, fikrə gedib yol sandığına iri asma kilid vurdu.

80

Sonra ehtiyatla Frosyanın otağının qapısını döydü.

– Qızım!.. Qapını arxamca bağla, mən sə reysə çıxıram – iki həftəliyinə. “Şa” seriyalı parovoz veriblər, soyuqdu, amma bunun eybi yoxdu.

Frosya dərhal çıxmadı, artıq atası gedəndən sonra çıxıb mənzilin qapısını bağladı.

– Çal! Niyə çalmırsan? – Frosya yuxarı, dodaq qarmonu olan oğlanın yaşadığı yerə üz tutdu.

Amma oğlan, yəqin, gəzməyə getmişdi, – uzun yay günüydü, külək gecə ərzində yuxulu, xoşbəxt şam ağaclarının arasında uyuyurdu. Musiqiçi hələ balacaydı, hələ bütün aləmdən əbədi sevgi üçün yeganə bir şey seçməmişdi, qəlbi həyatın var-dövlətindən özü üçün bir şey oğurlamaqdan boş-boşuna sərbəstcəsinə döyünürdü.

Frosya pəncərəni açdı. İri yatağa sərilib mürgülədi. Havanın yuxarı axınından şam ağaclarının budaqlarını necə zəif-zəif xışıldatdığı, uzaqdakı bir cırcıramanın havanın qaralmasını gözləməyib cırlıdadığı eşidilirdi.

Frosya oyandı; hələ aləm işıqlı idi, yaşamaq üçün qalmaq lazım gəlirdi. O, qızmar hərarətlə dolu, batan günəşin canlı izləriylə örtülü səmaya baxdı, elə bil, xoşbəxtlik onun zahirindən insanın daxilinə nüfuz eləsin deyə, orada təbiət tərəfindən özünün bütün saf qüvvələriylə yaratdığı səadət vardı.

Frosya iki yastığın arasında qısa tük tapdı; bu tük yalnız Fyodora məxsus ola bilərdi. O, tükü işıqda nəzərdən

keçirdi – tük ağdı, Fyodor artıq iyirmi doqquz yaşındaydı, başında iyirmiyəcən tük ağarmışdı. Atasının saçı da ağarmışdı, amma o, heç vaxt, hətta onların yatağına yaxın gəlmirdi. Frosya Fyodorun yastığını qoxuladı, – yastıq hələ onun bədəninin, onun başının qoxusunu verirdi, yastıqüzü ərinin başı axırıncı dəfə üstündən qalxandan sonra yuyulmamışdı. Frosya sifətini Fyodorun yastığında gizlədib sakitləşdi.

Yuxarıda, üçüncü mərtəbədə oğlan qayıtdı, dodaq qarmonunda bu gün səhər açılmamış çaldığı həmin mahnını çalmağa başladı. Frosya qalxıb ərinin tükünü masasının üstündəki boş qutunun içinə qoydu. Oğlan çalmağına ara verdi – yatmaq vaxtıdır, axı erkən qalxır, – ya da işdən gələn atasıyla məşğul oldu, onun dizlərinin üstündə oturur. Anası qəndoğrayanla qəndi xırdalayıb deyir: “Alt paltar almaq lazımdır, köhnələr üzülüb, yuyanda çırılır”. Ata susub fikirləşir: “Belə keçinərik”.

* * *

Frosya bütün axşamı stansiyanın yollarında, yaxın meşələrdə, çovdar basmış çöllərdə gəzdi. O, dünən işlədiyi qalıq xəndəyinin yanında oldu – qalıq yenə də, demək olar, yetərin-cəydi, amma kimsə işləmirdi. Nataşa Bukova, Allah bilir, harda yaşayırdı, Frosya dünən onu axtarmamışdı; rəfiqələrinin, tanışlarının yanına getmək istəmirdi, hamının qabağında nədənsə utanırdı – başqalarıyla öz sevgisi barədə danışa bilmirdi, ayrı cür həyatsa ondan ötrü maraqsız, ölüydü. O, Nataşanın tək-tənha ərinin berdankayla gəzdirdiyi kooperativ anbarının yanından keçdi; Frosya sabah arvadıyla meyvə suyu içməsi üçün kişiyyə bir neçə rubl vermək istəyirdi, amma utanırdı.

– Keçin, vətəndaş! Burada durmaq olmaz: bura anbardır, dövlət yeridir, – Frosya dayanıb gödəkçəsinin dərinliklərində pulu əlləşdirəndə gözətçi ona dedi.

Anbarlardan o tərəfdə baş almış yararsız torpaq vardı, orada alçaq, cod, pis qoxulu ot bitmişdi. Frosya həmin o yerə gəlib çəlimsiz otun kiçik aləminin ortasında yorğun-yorğun dayandı, ona elə gəlirdi, buradan ulduzlaracan iki kilometr olardı.

“Ah, Fro, Fro, heç olmasa səni bir adam qucaqlayaydı!”.

Frosya evə qayıdıb dərhal yatağa uzandı, çünki dodaq qarmonunda çalan oğlan artıq çoxdan yatırdı, cırcıramalar

da cırıldamağa ara vermişdilər. Amma nəşə onun yuxuya getməsinə mane olurdu. Frosya toranlıqda ətrafına boylanıb qoxuladı: onu bir vaxtlar yanında Fyodorun yatdığı yastıq narahat eləyirdi. Hələ də yastıqdan hərərətli, tanış bədəninin zəifləmiş, torpaqsayağı qoxusu gəlirdi, həmin qoxudan da Frosyanın qəlbində qüssə yaranırdı. O, Fyodorun yastığını mələfəyə büküb dolabda gizlətdi, sonra tək, yetim kimi yuxuya getdi.

* * *

82

Frosya daha rabitə və siqnalizasiya kursuna getmədi – onsuz da daha elm başına girmirdi. O, poçtalyonun kimsəni tapmayıb geri aparacağından qorxa-qorxa evdən bayıra çıxmır, Fyodordan məktub, ya da teleqram gözləyirdi. Amma artıq dörd, sonra altı gün keçdi, Fyodorsa birinci teleqramdan başqa heç bir xəbər göndərmədi.

Atası nasaz parovozu aparıb reysdən qayıtdı; o, səfərə çıxıb işlədiyinə görə, çoxlu adam, uzaq stansiyalar, cürbəcür hadisələr gördüyünə görə xoşbəxt idi; indi uzun müddət xatırlamaq, fikirləşmək, danışmaq üçün bunlar bəs eləyirdi.

Amma Frosya heç şey soruşmadı; bu zaman atası ona özü soyuq parovozun necə getdiyi, gecələr yolüstü stansiyaların çilingərlərinin maşından hissələri sökməsinlər deyərək yatmadığı, harada ucuz giləmeyvə satıldığı, haradasa giləmeyvələri yazda şaxta vurduğu barədə danışmağa başladı. Frosya ona heç bir cavab vermirdi, hətta Nefed Stepanoviç qızına markizet¹ barədə, Sverdlovskdakı süni ipək barədə danışanda da atasının dedikləriylə maraqlanmadı.

“Fəşistdimi, nədi? – atası onun haqqında fikirləşdi. – Onu anasının bətnində necə yaratmışam? Yadımda deyil!”.

Frosya Fyodordan nə məktub, nə də teleqram alıb, poçt şöbəsində məktubdaşıyan işləməyə başladı. Fikirləşirdi, məktublar, yəqin, itir, buna görə də məktubları ünvanlara özü sağ-salamat aparmaq istəyirdi. Fyodorun məktublarınınə yad adamın ona gətirməsindən daha tez almaq istəyirdi, onun əlində məktubları itməzdi. Poçt ekspedisiyasına digər məktubdaşıyanlardan qabaq gəlirdi – yuxarı mərtəbədəki oğlan hələ dodaq qarmonunu çalmağa başlamamışdan göndərişlərin seçilib bölüşdürülməsində könüllü

¹ *Markizet* – nazik, şəffaf parça

iştirak eləyirdi. O, qəsəbəyə gələn bütün zərflərin üzərindəki ünvanları oxuyurdu – Fyodor ona məktub-filan göndərmirdi. Bununla belə, Frosya səliqəylə, gündə iki dəfə məktubları evlərə aparırdı, ümid eləyirdi ki, o məktublarda yerli sakinlər üçün təskinlik var. Səhər dan yeri ağaranda qəsəbənin küçəsiylə hamilə kimi qarnının üstündə ağır sumka tez-tez gedirdi, qapıları döyürdü, məktubları, göndərişləri alt paltarındakı adamlara, yarıçılpaq qadınlara, böyüklərdən tez oyanmış uşaqlara verirdi. Hələ işıqlaşmamışdı, mavi səma ətrafındakı yerlərin üzərində dururdu, Frosyasa artıq işləyirdi, narahat qəlbi yorulsun deyə ayaqlarını haldan salmağa tələsirdi. Bir çox ev sahibləri qızı həyat barədə sorğu-suala tuturdular, göndərişləri alanda suallar verirdilər: “Ayda doxsan iki manata işləyirsiniz?” – “Hə, – Frosya deyirdi. – Çıxılardan sonra bu qədər qalır”. “Krasnaya nov” jurnalının bir alıcısı sınaq üçün ona ərə getməyi təklif elədi: nə alınacaq, bəlkə, xoşbəxt olacaq, xoşbəxtliklə faydalıdı. “Buna necə münasibət bildirərsiniz?” – abunəçi soruşdu. “Fikirləşərəm”, – Frosya cavab verdi. “Fikirləşməyin! – ev sahibi məsləhət gördü. – Mənə qonaq gəlin, əvvəlcə məni hiss eləyin: mehriban, mütaliəli, mədəni adamam – görürsünüzmü, nəyə abunə yazılıram! Bu, jurnalıdı, redkollegiyanın redaktəsilə çıxır, orada ağıllı adamlar var, görürsünüz, orada da adam bir deyil, biz də iki nəfər olacağıq! Axı bu, çox mötəbərdir, sizin də ərli qadın kimi nüfuzunuz daha çox olacaq!.. Qızsa – bir şey deyil, təkdir, antiictimai bir şeydi!”

Frosya məktub, yaxud torbayla yad adamların qapısı ağzında dayanıb çox şey öyrəndi. Onu çaxıra, çərəzə qonaq eləmək istəyirdilər, öz şəxsi, mövcud talelərindən qıza şikayətlənirdilər. Həyat heç yerdə boş, sakit deyil.

* * *

Fyodor gedəndə dərhal iş yerinin ünvanını xəbər verməyi vəd eləmişdi: harada olacağını özü dəqiq bilmirdi. Amma budur, gedişindən on dörd gün keçmişdi, ondansa xəbər-ətər yoxdu, qız da hansı ünvana məktub yazacağını bilmir. Frosya bu ayrılığa dözürdü, o, poçtu get-gedə daha sürətlə daşıyırdı. Ürəyini kənar işlə məşğul eləmək, ümid-sizliyinə öhdəsindən gəlmək üçün get-gedə daha tez-tez nəfəs alırdı. Amma bir dəfə ikinci poçtu daşıyanda küçənin

ortasında özündən ixtiyarsız qışqırdı. Frosya sinəsində qəfil-dən nəfəsinin sıxıldığını, ürəyinin qopub düşdüyünü hiss eləmədi, uca, ahəngdar səslə qışqırdı. Onu ötüb-keçənlər gördülər. Frosya özünə gəlib poçt sumkasıyla düzənliyə qaçdı. Çünki özünün itib-batan nəfəsinə çətinliklə dözürdü; orada yerə yığılıb ürəyi boşalanacan qışqırdı.

Frosya qalxıb oturdu. Paltarını düzəldib gülümsündü, indi özünü yenə yaxşı hiss eləyirdi, daha qışqırmaq lazım deyildi.

Frosya poçtu paylayandan sonra teleqraf şöbəsinə girdi, orada ona Fyodordan ünvan, həm də öpüşlə teleqram verdilər. Evdə dərhal, yemək yemədən ərinə məktub yazmağa başladı. Bayırda günün necə başa çatdığını görmürdü, yatmadan qabaq dodaq qarmonu çalan uşağa qulaq asmırdı. Atası qapını döyüb qızına bir stəkan çay, yağlı bulka gətirdi, elektrik işığını yandırdı ki, Frosya toranlıqda gözlərini xarab eləməsin.

84

Gecə Nefed Stepanoviç mətbəxdəki sandığın üstündə mürgülədi. Onu artıq altı gün idi depoya çağırırdılar; qoca güman eləyirdi ki, bu gecə mütləq çağıracaqlar, pilləkəndə çağıracaq adamın addım səslərini gözləyirdi.

Gecə saat birdə Frosya əlində qatlanmış kağız mətbəxə girdi.

– Ata!

– Nədir, qızım? – qoca yanına, sərvaxt yatırdı.

– Teleqramı poçta apar, mən yorulmuşam.

– Birdən mən getdim, çağırmağa gəldilər? – ata qorxdı.

– Gözləyər, – Frosya dilləndi. – Axı sən tez qayıdacaq-

san... Amma teleqramı özün oxuma, orada pəncərəyə ver.

– Oxumayacağam, – qoca söz verdi. – Bəs sən axı məktub da yazırdın, gətir bir yerdə aparım.

– Nə yazdığının sənə dəxli yoxdu... Pulun var?

Atasının pulu vardı; o, teleqramı götürüb yola düşdü. Poçt-teleqraf kontorunda qoca teleqramı oxudu. “Azmi şey olar, – qət elədi, – bəlkə, qızım yanlış bir şey yazır, baxmaq lazımdı”.

Teleqram Fyodora, Uzaq Şərqə ünvanlanırdı: “İlk qatarla gəl, arvadın – qızım Frosya nəfəs yollarının ağırlaşmasından ölüm ayağındadı. Nefed Yevstafyev”.

“Cavanlıq məsələləridi” – Nefed Stepanoviç fikrindən keçirib, teleqramı pəncərəyə uzatdı.

– Mən Froşyanı bu gün gördüm axı! – teleqraf xidmətçisi dilləndi. – Doğrudanmı, xəstələnib?
– Deyəsən, belədir, – maşinist izah elədi.

* * *

Səhər Froşya atasına yenə poçta getməyi – səhhətinin pisləşməsi ilə əlaqədar könüllü işdən azad olmaq barədə ərizəni aparmağı tapşırırdı. Qoca yenə getdi, onsuz da depoya getmək istəyirdi.

İki sutkadan sonra “təcili” cavab gəldi: “Gəlirəm, narahatam, əzab çəkirim, mənsiz dəfn eləməyin, Fyodor”.

Froşya ərinin gəldiyi vaxtı dəqiq hesabladı, teleqramın gəldiyinin yeddinci gününü əsə-əsə, kefikök halda vağzalın perronunda gəzişirdi. Transsibir ekspresi Şərqdən gecikmədən gəldi, Froşyanın atası elə burada, perrondaydı, amma qızının əhvalını korlamamaq üçün uzaq gəzirdi.

Ekspresin mexaniki qatarı stansiyaya dəbdəbəli sürətlə, ahəstə çatdırdı, əyləci istəklə basdı. Nefed Stepanoviç bunu müşahidə eləyə-eləyə, hətta bura nəyə görə gəldiyini unudub, ağıladı.

Qatardan bu stansiyada bircə sənişin düşdü. Onun başında şlyapa, əynində uzun mavi plaş vardı, çuxura düşmüş gözləri diqqətdən parıldayırdı. Ona doğru bir qadın qaçdı.

– Fro! – sənişin dillənib çamadanı perrona tulladı.

Ata sonra həmin çamadanı götürüb qızıyla kürəkəninin arxasınca apardı.

Yarı yolda qızı atasına sarı döndü:

– Ata, depoya get, xahiş elə ki, səni səfərə göndərsinlər, axı həmişə evdə oturmaq səndən ötrü darıxdırıcıdır...

– Darıxdırıcıdı, – atası razılaşdı. – İndi gedərəm. Bu çamadanı al.

Kürəkəni qoca maşinistə baxırdı.

– Salam, Nefed Stepanoviç!

– Salam, Fedya! Xoş gəlmisən!

– Sağ olun, Nefed Stepanoviç...

Cavan oğlan daha nəsə demək istəyirdi, amma qoca çamadanı Froşyaya verdi, o tərəfdəki depoya getdi.

– Mən səni sevirəm, darıxmışam, – Fyodor qüssəylə dilləndi.

Frosya kədərlandı.

– Qorxuram bir vaxt məni atasan, onda, doğrudan da, ölərəm.

Fyodor əyilib onun yanağından öpdü.

– Əgər ölsəm, onda hamını, məni də unudacaqsan, – dedi.

Frosya dərddən özünə gəldi.

– Yox, ölmək maraqsızdır. Bu, süstlükdür.

– Əlbəttə, süstlükdü, – Fyodor gülümsündü; o, qızın dəbdəbəli, elmi sözlərini sevirdi. Əvvəllər Fro, hətta ondan xüsusi olaraq xahiş eləyirdi ki, ona müdrik sözlər öyrətsin, Fyodor qızdan ötrü bütöv bir dəftər müdrik və mənasız sözlər yazmışdı: “A” deyən adam “b” də deməlidir”, “Küncə qoyulmuş daş”, “Əgər belədisə, məhz belədi” və ilaxır. Amma Fro yalanı başa düşdü. Qız Fyodordan soruşdu: “Əgər gərək yoxdusa, həm də istəmirəmsə, nəyə görə “a” hərfindən sonra “b” hərfini söyləmək lazımdır?”.

86

* * *

Onlar evdə dərhal dincəlmək üçün uzandılar, sonra yuxuya getdilər. Üç saatdan sonra ata qapını döydü. Frosya qapını açdı, qocanın dəmir sandığa yemək qoyub təzədən getməsinə gözlədi. Yəqin, onu reysə təyin eləmişdilər. Frosya qapını bağlayıb təzədən yatağa uzandı. Onlar oyananda artıq gecəydi. Bir qədər söhbət elədilər, sonra Fyodor Fronu qucaqladı, səhərəcən susdular.

Səhəri gün Frosya tələsik yemək hazırladı, ərini yedirdi, özü də yedi. O, indi hər şeyi birtəhər, səliqəsiz, dadsız eləyirdi, amma nə yeyib-içdikləri ikisinin də eyninə deyildi, təki öz sevgi vaxtlarını maddi, kənar ehtiyaqlara sərf eləməsinlər.

Frosya Fyodora indi yaxşı, səylə oxuyacağı, çox biləcəyi, ölkədə hamının daha yaxşı yaşaması üçün işləyəcəyi barədə danışdı.

Fyodor Froya qulaq asdı, sonra ona öz fikirləri, layihələri – güc enerjisinin naqilsiz, ionlaşdırılmış hava vasitəsilə ötürülməsi, bütün metalların möhkəmliyinin onların ultrasəs dalğalarıyla emalı nəticəsində artırılması, insanın əbədi həyatını təmin eləməyə qabil – buna görə də səmayla bağlı qədim dünyanın arzusu indi həyata keçə bilər – xüsusi işıq, istilik, elektrik şəraitinin olduğu yüz kilometr hündürlükdəki

stratosfer barədə – ətraflı izahat verdi. Froşyanın xətrinə, eyni zamanda bütün qalan adamların xətrinə çoxlu başqa şeylər düşünüb gerçəkləşdirməyə söz verdi.

Froşya artıq yorulmuş ağzını açıb ərinə ləzzətlə qulaq asırdı. Söhbəti qurtarıb qucaqlaşdılar – onlar dərhal, elə indi, gələcək halal zəhmətləri şəxsi və ümumi xoşbəxtlik üçün nəticə verməmişdən qabaq xoşbəxt olmaq istəyirdilər. Heç bir ürək yubanmanı sevmir, ağrıyır, elə bil, heç nəyə inanmır. Fikirlərdən, söhbətlərdən, zövqdən yorulduqlarından yatıb təzədən gümrəh, düşündüklərini həyata keçirməyə hazır oyanırdılar.

Froşya istəyirdi uşaqları olsun; o, uşaqlarını tərbiyə eləyəcək, onlar böyüyüb atalarının işini, kommunizm və elm işini axıra çatdıracaqlar. Fyodor xəyal şiddəti içində Froşyaya bəşəriyyətə var-dövlət bəxş eləyəcək sirlə təbiət qüvvələri, insanın miskin ruhunun köklü dəyişiklikləri barədə sözlər pıçıldayırdı... Sonra öpüşüb bir-birinə nəvaziş göstərirdilər, xeyirxah arzuları, elə bil, dərhal da gerçəkləşib zövqə çevrilirdi.

Axşamlar Froşya evdən çıxıb, özü və əri üçün ərzaq alırdı, indi ikisinin də elə hey iştahası artırdı. Artıq dörd sutkaydı bir-birindən ayrılmadan yaşayırdılar. Ata hələ indiyəcən səfərdən qayıtmamışdı, yəqin, soyuq vəqonu yenə uzaqlara aparmışdı.

* * *

İki gün də keçəndən sonra Froşya Fyodora dedi, bir az da bir yerdə beləcə olacaqlar, sonrasa işə, həm də həyata başlamaq lazımdı.

– Elə sabah, ya da birisi gün səninlə əsl həyata başlayacağıq, – Fyodor dillənir, Fronu qucaqlayırdı.

– Birinci gün! – Fro pıçılıyla razılaşırdı.

Səkkizinci gün Fyodor yuxudan kədərli oyandı.

– Fro! Gedək işləyəək, gedək lazım olduğu kimi yaşayaq... Sən yenə rabitə kursuna girməlisən.

– Sabah! – Fro pıçıldadı, ərinin başını əlləri arasına aldı. Fyodor ona gülümsünüb razılaşdı.

– Bəs nə vaxt, Fro? – Fyodor sonrakı gün soruşurdu.

– Tezliklə, tezliklə, – mürgülü, mülayim Fro cavab verirdi; əli ərinin əlindən yapışmışdı. Fyodor arvadının alınından öpdü.

Bir dəfə Frosya gec oyandı, bayırda gün çoxdan qalxmışdı. O, otaqda tək idi, əriylə ayrılmaz görüşünün, güman ki, onuncu, yaxud on ikinci günü gedirdi. Frosya dərhal yataqdan qalxdı, pəncərələri taybatay açdı, tamam unudduğu dodaq qarmonunun səsinə eşitdi. Qarmon yuxarıda çalınmırdı. Frosya pəncərədən baxdı, anbarın yanında ağac vardı, ağacın üstündə iri uşaq başlı, ayaqyalın oğlan oturub dodaq qarmonu çalırdı.

Bütün mənzildə qəribə sakitlik var idi. Fyodor harasa getmişdi. Frosya mətbəxə çıxdı. Orada atası taburetə oturmuşdu, şapkalı başını mətbəx masasının üstünə qoyub mürgüləyirdi. Frosya onu oyatdı.

– Nə vaxt gəldin?

– Hə? – qoca dilləndi. – Bu gün, səhər tezdən.

– Bəs sənə qapını kim açdı? Fyodor?

88

– Heç kəs, – atası dedi, – qapı açıqdı... Məni Fyodor vağzalda tapdı, orada skamyanın üstündə yatırdım.

– Bəs niyə vağzalda yatırdın, nədi, yerin yoxdu? – Frosya incidi.

– Nolar! Ora öyrəşmişəm, – atası dilləndi. – Fikirləşdim, sizə mane olaram...

– Yaxşı görək, yalançı! Bəs Fyodor haradadır, nə vaxt gələcək?..

Atası dilini sürüdü.

– O gəlməyəcək, – qoca dedi, – getdi...

Fro atasıyla üz-üzə durub susurdu. Qoca diqqətlə mətbəx əsgisinə baxır, davam eləyirdi:

– Səhər sürət qatarı vardı, minib Uzaq Şərqə getdi. Bəlkə, deyir, sonra Çinə gedəcəyəm – məlum deyil.

– Daha nə dedi? – Frosya soruşdu.

– Heç nə, – atası cavab verdi. – Mənə evə gedib sənə qorumağı tapşırırdı. Bütün işlərini qurtaran kimi deyir, ya bura qayıdacaq, ya sənə öz yanına aparacaq.

– Hansı işlərini? – Frosya baş açmadı.

– Bilmirəm, – qoca dilləndi. – Dedi, sən hər şeyi bilir-sən: kommunizm, ya da başqa bir şeydi.

Frosya atasından əl çəkdi. O, otağına getdi, başını pəncərədən bayıra çıxarıb, oğlanın necə dodaq qarmonu çaldığına baxdı.

– Ay oğlan! – səslədi. – Mənə qonaq gəl.

– Bu dəqiqə, – qarmonçu cavab verdi.

O, ağacın üstündən qalxdı, qarmonunu köynəyinin ətəyinə silib, evə doğru yollandı.

Fro gecə köynəyində iri otağın ortasında tək dayanmışdı.

Qonağını gözləyə-gözləyə gülümsəyirdi.

Ola bilsin, axmaqdır, ola bilsin, həyatı iki qəpiyə dəymir, onu sevib qorumaq lazım deyil, amma əvəzində iki qəpiyi necə iki rubla çevirməyi təkcə özü bilir.

– Əlvida, Fyodor! Sən mənim yanıma qayıdacaqsan, mən də səni gözləyəcəyəm!

Balaca qonaq bayır qapısını çəkinə-çəkinə döydü. Frosya onu içəri buraxdı, oğlanın qarşısında döşəmədə oturdu, musiqiçini gözdən keçirməyə başladı: bu adam, yəqin, Fyodorun haqqında ona xoş sözlər söylədiyi həmin bəşəriyyətdi.

ÜÇÜNCÜ OĞUL

Vilayət şəhərində qarı öldü. Onun əri, yetmiş yaşlı pensiyaçı fəhlə teleqraf kontoruna getdi, müxtəlif diyarlara və respublikalara eyni məzmunlu altı teleqram vurdu: “Anan öldü gəl atan”

Teleqrafın ahıl xidmətçisi pulu uzun-uzadı sayırdı, hesabı qarışdırırdı, qəbz yazırdı, titrəyən əllərilə möhür vururdu. Qoca ona taxta pəncərədən qızarmış gözləriylə çəkinə-çəkinə baxır, dərdi öz ürəyindən qovmaq üçün fikri dağınıq halda nəsə düşünürdü. Ona elə gəlirdi, ahıl xidmətçi qadın da qəlbisınıqdır, ruhu həmişəlik küskündü, – ola bilsin, o, dul, yaxud insafsızcasına atılmış arvad idi.

90

İndi budur, o, asta-asta işləyir, pulu qarışdırır, yaddaşını, diqqətini itirir; hətta adi, asan zəhmət üçün də insana daxili xoşbəxtlik lazımdır.

Qoca ata teleqramları göndərəndən sonra evə qayıtdı, o, uzun masanın böyründə, mərhum arvadının soyuq ayaqlarının yanında kətildə oturdu; siqaret çəkir, kədərli sözlər pıçıldayırdı, qəfəsdəki atmalarda atılıb-düşən boz quşun yeknəsəq həyatına göz qoyurdu, aradabir ağlayırdı, sonra sakitləşirdi, cib saatını doldururdu, arxasındakı təbiətdə havanın dəyişdiyi – gah islaq, yorğun qar lopalarıyla birgə yarpaq düşür, gah yağış yağır, gah da ulduz kimi soyuq, gecikmiş günəş işıq saçır; qoca gözlərini pəncərəyə dikir, oğullarını gözləyirdi.

Birinci böyük oğul – elə sonrakı gün – aeroplanla uçub gəldi. Qalan beş oğul sonrakı iki sutka müddətində topladı.

Onlardan biri, yaşına görə üçüncü, babasını heç vaxt görməmiş altıyaşlı qızıyla gəldi.

Ana masanın üstündə artıq dördüncü gün idi gözləyirdi, amma xəstəlikdən, arıq-quru olduğundan o qədər səliqəliydi ki, cismindən ölüm qoxusu gəlmirdi; oğullarına mükəmməl, sağlam həyat vermiş qarı özünə qənaətcil, balaca xəsis bədən saxlamışdı, uşaqlarını sevmək, onlarla fəxr eləmək xətrinə öləncən, heç olmasa ən miskin görkəmdə uzun müddət özünü qoruyub saxlamağa çalışmışdı.

İri kişilər – iyirmi yaşından qırx yaşınacan – masanın üstündəki tabutun ətrafında dinməzəcə dayandılar. Onlar altı nəfər idilər, yeddincisi, boyca ən kiçik oğlundan balaca, ondan zəif ataydı. Baba yarıaçıq bəbəklərinin arasından ağ, qırılmayan gözləriylə azacıq ona baxan ölünün, tanımadığı qanın qarşısında duyduğu qorxudan gözlərini qırpan nəvəsinin əlindən tutmuşdu.

Oğullar dərdə səssiz dözmək üçün sifətlərini əyə-əyə aradabir, xəsis yaş axıda-axıda ağlayırdılar. Ataları artıq ağlamırdı, hamıdan qabaq təkcə ağlayıb qurtarmışdı, indisə öz oğullarının qüdrətli altılığına gizli həyəcanla, yersiz sevinclə göz qoyurdu. Onlardan ikisi dənizçi – gəmi komandirləri, biri Moskva artisti, biri – qızı olan, fizik, kommunistdi, ən balacası aqronomluq oxuyurdu, böyük oğulsa aeroplan zavodunun sex rəisiydi, sinəsində fəhlə ləyaqətinə görə ordeni vardı. Bütün altısı və yeddinci ata ölmüş ananın ətrafında dinməzəcə durmuşdular, bir-birindən öz ümitsizliklərini, öz uşaqlıq xatirələrini, uzun minnətsiz anın içində doğulan, həmişə – min verstdən də – onları tapan, daim, hesabat vermədən hiss elədikləri, bu duyğudan daha da gücləndikləri həyatda daha cəsarətlə uğur qazandıqları, indisə məhv olmuş sevgi xoşbəxtliyi barədə xatirələrini gizlədə-gizlədə sakitcə ağı deyirdilər. İndi anaları meyitə çevrilmişdi, o, daha kimsəni sevə bilməzdi, laqeyd yad qarı kimi uzanmışdı.

Onun hər bir oğlu indi özünü tənha, pis hiss eləyirdi, elə bil, haradasa, qaranlıq çöldəki köhnə evin pəncərəsi qabağında çırağ yanırdı, bu çırağ gecəni, uçan bəcəkləri, göy otları, havadakı mığmığaların vizitısını – burada doğulanların atıb getdikləri köhnə evi əhatə eləyən bütün uşaqlıq aləmini işıqlandırır; həmin evdə oradan gedənlərin geri qayıda bilmələri üçün qapıları heç vaxt bağlanmamışdı, amma heç kəs geri qayıtmırdı. İndisə, elə bil, gecə pəncərəsində işıq qəfildən söndü, reallıqsa xatirələrə çevrildi.

* * *

Qarı öləndə qoca ərinə tapşırılmışdı ki, oğullarını incitməməkdən, onların tabutun arxasınca rahatca getmələrindən ötrü keşiş o, evdə olanda dua oxusun, aparıb qəbirə sallamaqsa keşişsiz də olar. Qarı Allaha o qədər inanmırdı

ki, ömrü boyu sevdiyi əri dua sədaları mum şamların işığı altında onun ölümdən sonrakı üzünü üzərində daha artıq həsrət çəkib kədərlənsin; o, həyatla təntənəsiz, yaddaşsız vıdalaşmaq istəyirdi. Uşaqlarının gəlişindən sonra qoca uzun müddət bir keşiş axtardı, nəhayət, axşama yaxın evə özü kimi qoca, adi, mülki paltar geyinmiş, pəhrizli bitki yeməyindən çəhrayı rəngli, içində naməlum xırda məqsədli fikirlər parıldayan diri gözlü bir adam gətirdi. Keşiş yanbızının üstündə hərbi komandir çantasıyla gəldi; çantada özünün dini şeylərini – ətir, nazik şamlar, kitab, əl ağacı, zəncirli kiçik buxurdan gətirmişdi. O, şamları tabutun ətrafına düzüb yandırdı, buxurdandakı buxuru üfürdü, dərhal, xəbərdarlıq eləmədən kitabdan oxuyub mızıldadı. Otaqdakı oğullar ayağa durdular: özlərini nədənsə narahat hiss eləyib utanıdılar. Onlar gözlərini yerə dikib tabutun qarşısında hərəkətsiz, bir-birinin arxasında durmuşdular. Oğulların qarşısında ahıl adam xırda, anlaqlı gözləriylə mərhum qarının varislər qvardiyasına baxa-baxa tələsik, demək olar, istehzayla oxuyur, mızıldanırdı. Keşiş onlardan qismən qorxur, qismən hörmət eləyirdi, görünür, onlarla söhbətə girişməkdən, hətta sosializm quruculuğu qarşısında vəcdə gəldiyini söyləməkdən boyun qaçırmazdı. Amma oğullar susurdular, heç kəs, hətta qarının əri də xaç çevirmədi – bu, ibadətdə iştirak eləmək yox, tabutun yanında qarovulda durmaqdı.

92

Keşiş cənazə duasını tələsik bitirib, tez şeylərini yığışdırdı, sonra tabutun ətrafındakı şamları söndürdü, öz var-yoxunu yenə komandir çantasına qoydu. Ata onun ovcuna pul basdı, keşiş ləngimədən ona baxmayan altı kişinin sırası arasından keçib qorxa-qorxa qarının arxasında yox oldu. Əslində, o, bu evdə ehsana məmnuniyyətlə qalardı, müharibələrin, inqilabların perspektivləri barədə danışardı, gizlicə rəğbət bəslədiyi, amma sıralarına girə bilmədiyi yeni dünyanın nümayəndələriylə görüşdən uzun müddətə təskinlik tapardı; o, tənhalıqda parlaq gələcəyə, yeni nəsillərin çevrəsinə soxulmaq üçün nə vaxtsa birdəfəlik fədakarcasına igidlik göstərməyi arzulayırdı, – hətta bundan ötrü yerli aerodroma onu oksigen maskası olmadan paraşütlə ən yüksək hündürlüyə qaldırmaları, oradan aşağı buraxmaları barədə ərizə vermişdi, – amma ona aerodromdan cavab verməmişdilər.

Axşam ata ikinci otaqda altı yataq açdı, qız nəvəsinə çarpayısında yanına, rəhmətlik qarının qırx il yatdığı yerə qoydu. Çarpayı tabutun olduğu elə həmin iri otaqdaydı, oğullarsa o biri otağa keçdilər. Uşaqlar soyunub uzananacan ata qapının arasında durdu, sonrasa qapını örtdü, hər yerdə işığı söndürüb nəvəsinin yanında yatmağa getdi. Nəvəsi artıq adyalı başına çəkib enli çarpayıda təkəə yatmışdı.

Qoca gecə toranlıqında nəvəsinin başı üzərində dayanırdı; yağan qar bayırda göyün olan-qalan yaygın işığını toplayır, pəncərədən keçib otağın qaranlığını işıqlandırır. Qoca qapağı açıq tabuta yaxınlaşdı, arvadının əlindən, alnından, dodaqlarından öpüb qarına dedi: “İndi dincəl”. O, ehtiyatla nəvəsinin yanında uzandı, qəlbinin hər şeyi unutmaması üçün gözlərini yumdu. Qoca mürgüleyib qəfildən yenə oyandı. Oğullarının yatdığı otağın qapısı altından işıq süzülürdü – orada işığı təzədən yandırmışdılar, içəridən gülüş, səs-küylü söhbət eşidilirdi.

Qız səs-küydən qurcalanmağa başladı, ola bilsin, o da yatmırdı, yalnız gecəylə ölü qarı qarşısında qorxudan başını adyalın altından çıxara bilmirdi.

Böyük oğul içiboş metal pərlər barədə maraqla, inandırıcı vəcdlə danışdı, onun səsi tox, güclü səslənirdi, sağlamlığı vaxtında düzəldilmiş dişləri, qırmızı dərin qığırdağı hiss olunurdu. Dənizçi qardaşlar xarici limanlarda baş verən əhvalatları danışır, sonra gülüşürdülər ki, ataları onların üstünə hələ uşaqlıq, yeniyetməlik illərində örtükdükləri adyaları salıb. Bu adyalara yuxarıdan – aşağıdan düzgün salmaq, ayaqlarının olduğu çirklə, tərlə tərəfiylə üzlərini örtmələri üçün üzərində “baş”, “ayaq” sözləri yazılmış ağ bez zolaqlar tikilmişdi. Sonra dənizçilərdən biri artistlə tutaşdı, uşaqlıqda, bir yerdə yaşadıkları vaxtda olduğu kimi, döşəmədə süpürləşməyə başladılar. Kiçik oğulsa, hər ikisini tək bircə sol əlində qaldırmağa söz verib, onları qızışdırırdı. Görünür, bütün qardaşlar bir-birini sevir, görüşdüklərinə sevinirdilər. Artıq uzun illərdi hamısı bir yerdə gəlməmişdi, gələcəkdə məlum deyildi bir də nə vaxt yığısacaqlar. Ola bilsin, yalnız atalarının dəfninə gələcəkdilər? İki qardaş süpürləşib stulu aşdı, həmin məqamda bir dəqiqəliyə sakitləşdi, amma, görünür, analarının ölü olduğunu, heç nə eşitmədiyini xatırlayıb, öz işlərinə davam elədilər. Az

sonra böyük oğul artistdən asta səsle bir şey oxumağı xahiş elədi: axı o, yaxşı Moskva mahnıları bilirdi. Amma artist dedi, haradan, nədən, hansı sözdən başlamaq ondan ötrü çətindir. “Yaxşı, başımı bir şeyle bürüyün”, – Moskva artisti xahiş elədi. Onun üzünü nəyləsə örtüdü, o, başlamaqdan utanmamaq üçün örtüyün altından oxumağa başladı. Oxuduğu müddətdə kiçik oğul orada nə işə gördü, buna görə də o biri qardaşı çarpayıdan üçüncüsünün, döşəmədə uzananın üstünə aşdı. Hamısı gülüşdü, kiçik oğula tez yıxılanı təkcə sol əliylə qaldırıb yerinə qoymağı əmr elədilər. Kiçik qardaş qardaşlarına astadan cavab verdi, onlardan ikisi gülüşdü – elə ucadan gülüşdülər ki, qız nəvə qaranlıq otaqda başını adyalın altından çıxarıb səsləndi:

– Baba! Ay baba! Yatırsan?

– Yox, yatmıram, elə-belə, – qoca cavab verib çəkinə-çəkinə öskürdü.

94

Qız özünü saxlaya bilməyib hıçqırdı. Qoca onun üzünü sıgalladı: üzü islaqdı.

– Nədir, ağlayırsan? – qoca pıçıltıyla soruşdu.

– Nənəmə yazığım gəlir, – nəvə dedi. – Hamı yaşayır, gülür, təkcə o ölüb.

Qoca cavab vermədi. O, gah burnunu çəkir, gah da öskürürdü. Qız qorxdı, babasını daha yaxşı görmək, yatmadığını bilmək üçün pəncələri üstə qalxdı. O, qocanın üzünə baxıb soruşdu:

– Bəs niyə sən də ağlayırsan? Mən ağlamıram.

Baba onun başını sıgallayıb pıçıltıyla cavab verdi:

– Belə... Ağlamıram, məndən tər axır.

Qız qocanın baş tərəfindən çarpayıda oturdu.

– Sən qarından ötrü darırırsan? – dedi. – Yaxşısı budur, ağlama: qocasan, tezliklə öləcəksən, onda onsuz da ağlamayacaqsan.

– Ağlamayacağam, – qoca astadan cavab verdi.

* * *

O biri səs-küylü otaqda qəfildən araya sükut çökdü. Oğullardan kimsə bundan qabaq nəsə dedi. Orada dərhal hamı səsini kəsdi. Bir oğul yenə astadan nəsə dedi. Qoca səsindən üçüncü oğlunu – alim-fiziki, qızın atasını tanıdı. Bu vaxtacan onun səsi eşidilmirdi: heç nə demir, gülmürdü.

O, nə isə deyib, bütün qardaşlarını sakitləşdirdi, onlar hətta söhbəti də kəsdilər.

Az sonra oradan qapı açıldı, gündüzdəki kimi geyinmiş üçüncü oğul çıxdı. O, tabutdakı anasına yaxınlaşdı, daha kimsəyə qarşı bir hiss olmayan tutqun sifətinin üzünə əyildi.

Gecədən xeyli keçdiyindən sakitlik çökdü. Küçəylə kimsə keçmir, maşın ötmürdü. Beş qardaş qonşu otaqda qımıldanmırdılar. Qoca və nəvəsi diqqət üzündən nəfəs almadan öz oğluna və atasına göz qoyurdu.

Üçüncü oğul qəfildən qəddini düzəltdi, qaranlıqda əlini uzadıb tabutun qırağından yapışdı, amma bununla özünü saxlaya bilmədi, yalnız onu masanın üstüylə bir az kənara sürüşdürüb özü döşəməyə yıxıldı. Onun başı adi bir şey kimi döşəmənin taxtasına dəydi, amma oğul heç bir səs çıxarmadı – yalnız qızı qışqırdı.

Beş qardaş alt paltarında qardaşlarının yanına qaçdı, onu ayılmaq, sakitləşdirmək üçün yanlarına apardı. Bir müddətdən, üçüncü oğul özünə gələndən sonra hələ gecə saat ikiyə işləsə də, bütün qalan oğullar artıq formalarını, paltarlarını geyinmişdilər. Onlar tək-tək, gizlicə uşaqlıqda yaşadıkları evin otaqlarına, həyəətə, evi bürümüş bütün gecəyə dağılışdılar, sözlər pıçıldaya-pıçıldaya, şikayətlənə-şikayətlənə ağladılar, elə bil, ana hər birinin başının üstündə durmuşdu, onu eşidir, kədərlənirdi ki, ölüb, öz uşaqlarını onun həsrətini çəkməyə məcbur elədi; əgər bacarsaydı, ondan ötrü bir kimsə əziyyət çəkməsin, övladları öz qəlbini, cismini ona sərfləməsin deyə, daim yaşayıb qalardı. Amma ana uzun yaşamağa tab gətirmədi.

* * *

Səhər altı oğlu tabutu çiyinlərinə götürüb basdırmağa apardı, qocasa nəvəsinin əlindən tutub arxalarınca getdi; o, indi artıq qarının həsrətini çəkməyə alışmışdı, onu da bu altı qüvvətli adamın dəfn eləyəcəyindən, həm də bundan da yaxşı dəfn eləyəcəyindən məmnundu və fəxr eləyirdi.

SEMYON

(*köhnə vaxtların hekayəsi*)

96

Yeddi yaşlı uşaq həyatının bütün uzun yay günlərini işlə məşğul olurdu: hələ özündən də kiçik olan iki qardaşının qayğısını çəkirdi. Ən balaca bacısına hələlik anasının özü baxırdı, böyük yeddi yaşlı oğul da, elə bil, bir müddət qızdan dincəlirdi. Amma bilirdi ki, tezliklə bacısı da onun öhdəsinə veriləcək, çünki oğluna bunun yeməkdən olduğunu desə də, anasının qarnı yenə qalxırdı. Yeddi yaşlı Semyon Ponomaryovun ata-anası xeyirxah adamdılar, buna görə də anası daim uşaq doğurdu; birinə azacıq döş verib, dərhal artıq başqasını dölləndirirdi.

– Qoy yaşasınlar, – atası arvadının yenə doğduğunu eşidib deyirdi, – orada qalıb neyləyəcəklər?

– Ata, ora haradır elə? – Semyon soruşurdu. – Onlar orada ölüdülər?

– Bəs necədilər ki? – atası deyirdi. – Bir halda ki bizimlə yaşamırlar, deməli, ölüdülər.

– Onlar orada əziyyət çəkirlər? – Semyon öyrənirdi.

– Görürsən, hamısı bura soxulur, deməli, əziyyət çəkirlər, – atası məlumat verirdi. – Bizim yanımızda özlərini yaxşı hiss edirlər, böyük oğlansan – özün bilirsən, amma orada daha pisdi...

– Bizim vəziyyətimiz pisdi, – anası çörəyin yumşaq yerini ən balaca qızının ağzına soxaraq deyirdi. – Oh, pisdi...

Atası anasına çəkingən, iti nəzərlərlə baxırdı:

– Eybi yoxdu. Qoy böyüsünlər: orada yaşamayacaqlar ki, ora daha pisdi.

Doğulandan sonra Semyon yalnız üç-dörd il körpəlikdə dincəlib yaşadı, sonra dincəlməyə vaxtı olmadı. Atası özü səbətlə dəmir təkərlərdən araba düzəltdi, anasına nahar hazırlayanacan kiçik qardaşını həyətdə gəzdirməyi tapşırırdı. Günorta balaca qardaşı yatırdı, amma tez də oyanıb ağlayırdı; belə vaxtda onu yenə həyətdə dövrə vurub, anbarın, ayaqyolunun, bağın qapısının, artırmanın, hörmə çəpərin küçə qapısının, yenə də anbarın yanından keçib, gəzdirmək

lazım gəlirdi. Sonra daha bir qardaşı doğulub böyüyəndə Semyon eyni vaxtda ikisini də arabada oturdur, onları da əldən düşənəcən dövrələmə gəzdirirdi. Heydən düşüb pəncərədən anasından çörək istəyirdi, anası da ona bir tikə çörək verirdi, Semyonsa təzədən cidd-cəhdlə arabanın dəstəyindən yapışıb, həyətin samanı, zibilli, daşları, adda-budda otları arasında itələyə-itələyə uzun səyahətə çıxırdı: oğlan yuxulu gözlərilə onlara yuxarıdan aşağı baxır, onlarla nə barədəsə pıçıl-daşır, yaxud beynindən keçirirdi ki, gördükləri də onun kimidilər, darıxmağın yeri yoxdu, axı samanlar da, otlar da susur, darıxmır. Semyon bəzən arabadakı qardaşlarıyla söhbət eləyirdi, amma körpələr onu az başa düşür, ağlamağı sevirdilər; əgər uzun-uzadı ağlayırdılarsa, onda Semyon başlarına vurub, onları cəzalandırırdı, amma bu nadir hallarda baş verirdi. Semyon görürdü qardaşları yazıq adamlardı, bəlkə də, qorxudan ağlayırdılar ki, onları ölü olduqları, doğulmazdan qabaq olduqları yerə geri qovurlar. “Qoy yaşasınlar”, – Semyon razılaşırdı. Aradabir Semyon pəncərədən boylanıb anasından soruşurdu:

– Ana, vaxtdı?

– Yox, yox, onları yenə gəzdir! – anası otaqdan cavab verirdi.

Anası orada axırıncı qızını bələyir, yedirir, yırğalayır, alt paltarlarını yamayıb abıra salır, döşəmələri yuyurdu, olan-qalan pulu var-dövlət kimi qoruyurdu, özü qucağında qız uşağı anbarın yanından, kişilərin gətirdikləri, təsadüfən arabadan saldıqları, atlara yüngül olsun deyə sonra yerdən götürmədikləri – odun başqasının, atlırsa özünün – odunları yığmağa gedirdi.

* * *

Semyonun atası min verstlərlə Moskvaya, oradan da o tərəfə uzanan şose yolunun qırağındakı dəmirçixanada dəmirçi işləyirdi. Ata evə yalnız yatmağa gəlirdi, səhərsə hamıdan tez oyanır, bir parça çörək götürür, çıxıb gedirdi. Qışda, yayda gecələrsə o, qaranlıq düşəndə gəlirdi, ən böyük oğlu Semyonu nadir hallarda oyaq görürdü. Yatmazdan qabaq atası, adətən, döşəmədə yatan uşaqların arasında dizi üstə sürünürdü, üstlərini yorğanla yaxşı-yaxşı örtürdü, bir-bir başlarını sığallayırdı, onları sevdiyini, yazığı gəldiyini

söyləyə bilmirdi, elə bil, yoxsul həyatları üçün onlardan üzr istəyirdi; sonra atası elə döşəmədə, uşaqların yanındaca yatan anasının böyründə uzanırdı, soyuq, donmuş ayaqlarını onun isti ayaqlarının üstünə qoyub yuxuya gedirdi.

Səhər uşaqlar oyanıb aqlamağa başlayırdılar – yemək, içmək istəyirdilər, üstəlik, yaşamaq onlardan ötrü qəribə, xoşagəlməz şey idi, bədənlərində daim nəsə ağrıyırdı, çünki hələ sümükləri bərkiməmişdi. Təkcə Semyon aqlamırdı, o, qida ehtiyacına dinməzcə tab gətirirdi, əvvəlcə qardaşlarının qayğısını çəkirdi, sonrasa anasıyla birgə balaca qardaşlarından artanı, yaxud əbəs yerə yeməyi atmamaq üçün təsadüfən xarab olanı, kiflənəni yeyirdi. Anası artıq yaşlıydı, yemək istəyəndə çox əziyyət çəkə bilməzdi, amma Semyon naharacan güclə dözürdü. Qardaşlarını arabada gəzdirə-gəzdirə kədərlənirdi, çünki acından ürəyi ağrıyırdı, o, ağılayır, yadından çıxarmaq üçün sakitcə dişlərini qıcırırdı. Qardaşları arabadan ona baxırdılar, bir halda ki böyük qardaşları nədənsə qorxur, onlar da qorxudan qışqırmağa başlayırdılar. Bu vaxt Semyon atılmış soba külü içərisindən odun kömürü parçası tapır, yaxud artırmanın divarından suvaq qoparıb qardaşlarına verirdi; onlar kömürü sormağa, udmağa girişirdilər, acgözlükdən çığırmağa ara verirdilər. Semyonsa arabanı qardaşlarıyla birgə anbarın, hinin arxasına, hörmə çəpərlə anbar divarının arasında qanqalın bitdiyi, tənəklərin, zir-zibilin olduğu yerə sürürdü, özüsə küçəyə çıxırdı. Küçədə yad evlərin yanından keçir, gözləriylə yerə atılmış bir şey axtarırdı. Alma, yaxud kök dişləyi tapmağı hər şeydən çox istəyirdi. Belə şeyləri tapanda yeyirdi, sevincdən ürəyi zəifləyirdi, dərhal gülür, tez geri – qardaşlarının yanına qaçırdı – onlar tək qalıb arabadan düşər, iməkləyib harasa gedər, birdəfəlik itərdilər. Semyon qaça-qaça köynəyinin ətəyini qaldırıb öz qarnına baxırdı; ona elə gəlirdi qarnında ona gah əziyyət verən, gah nəvaziş göstərən başqa bir kimsə var, amma yaxşı olardı orada heç kəs olmayaydı, təkcə dərdsiz-qəmsiz yaşamaq daha yaxşıdır.

Qardaşları, doğrudan da, arabadan özbaşlarına düşmüşdülər – biri yalnız iməkləməyi bacarırdı, o birisə artıq yavaş-yavaş yeriyirdi. Yeriyan uzağa gedə bilməmişdi – rastına çıxan şeylərin hamısı alınına, böyrünə, qarnına dəyirdi, tezcə də ağrıdan yıxılıb ağıladı. Ondən kiçik, iməkləyən

qardaşı Petka daha təhlükəliydi; o, hələ tamam yumşaq, körpəlikdən gonbuldu, yavaş-yavaş iməkləyirdi, qabağına çıxan şeylər ona az toxunurdu, buna görə də çəpərin yarığundan asta-asta sürünüb keçə, uzaq özgə həyətlərin otluğunda – kolluğunda gizlənə, yaxud it damında yuxuya gedə bilərdi.

Semyon qardaşlarını yenidən arabaya mindirib, dünyada necə yağışların, ildırımların, varlıların yaşadıkları şəhərlərdə necə qüllələrin olduğunu – artıq o kifayət qədər yaşayıb, hər şeyi də görüb – danışa-danışa onları gəzdirir; meşənin qırağında dəmir evi var, ora gecələr gedir ki, orada təkbaşına dəhşətli həyat yaşasın, çünki canavarların padşahıdır. Qardaşları ona qorxa-qorxa, inana-inana qulaq asırdılar; balacasının, Petkanın ağılı o qədər də kəsmirdi, amma bununla belə, qorxurdu. Semyonun özü də öz heka-yələrinə maraqla qulaq asırdı, doğrudan, dəmir evi olmasa da, gecələr canavarların padşahı vəzifəsini yerinə yetirməsə də, həqiqətən, öz xəyalında xoşbəxt idi. Qardaşları ağızlarını açıb, kirpiklərini qırmağı unudub Semyona ilahi, dəhşətli insan kimi baxırdılar; onların danışmalı bir şeyləri yox idi, həm də azacıq söz deməyi bacarırdılar, buna görə də uşaqlar qulaq asıb, özlərini unudurdular.

Amma Semyonun qəfildən hər iki qardaşına yazığı gəldi; onların, hətta özlərini xəyallarında yaxşı canlandırmağa ağılları da çatmırdı, hələ təkə öz həyatlarını sevməyə öyrəşməmişdilər. Uşaqlar böyük qardaşlarına sadələvhəsənə, yazıq-yazıq baxırdılar, gözləri şirin sevinc, uydurulmuş fikir, yaxud qürur ifadə eləməirdi, xoşbəxtliyin onların içində, yaxud kənardə baş verməsinin əhəmiyyəti yox idi, tək o xoşbəxtlik mövcud olaydı, onlar şübhə eləməmək üçün bunu biləydilər.

– Mən qəsdən padşah işləmirəm, – Semyon kədərlə deyirdi. – Onda evə pul, ya da mal əti gətirərdim, yoxsa evdə ehtiyacımız var, heç nə çatışmır.

– Sən də mal ətini oğurlayıb anama ver, – Semyondan sonra ikinci olan beşyaşlı Zaxar məsləhət görürdü. – Anamın dərdədən başı ağrıyır, mənə deyirdi, – Zaxar xatırlayırdı; o, artıq samovarı odlamaq üçün talaşa yığmağı bacarırdı, nahar vaxtı anasının onun tikəsini kəsməməsinə göz qoyurdu – atasına ondan çox düşməlidir, Semyona lap azacıq

çox, Petkayasa hamıdan az verilməli, hələ böyüməyib, çox yeyib köpər.

* * *

100

Bir dəfə nahardan qabaq anası pəncərədən Semyona qışqırdı ki, tez evə gəlsin. Onun doğuş ağrıları başlanmışdı, Semyona tapşırı, Kapişkanın – mamaça arvadın yanına getsin, onu çağırı. Semyon dərhal qaranın əlindən tutub gətirdi, mamaçanı əvvəllər də tanıyırdı. Kapişkanın olub-qalan bircə laxlayan dişi vardı, o, bu dişlə alt dodağını tuturdu, yoxsa dodağı aşağı sallanırdı, bu vaxt da boş ağızının qaranlıq uçurumu görünürdü. Gecə yatmaq vaxtı gələndə Kapişka alt çənəsini üst çənəsinə yaylıqla bağlayırdı, çünki ağız yuxuda aralanırdı, ora özlərinə isti yer axtaran milçəklər girirdilər. Kapişkanın üzü çoxdan kişi üzünə oxşamağa başlamışdı, qocalıqdan, ola bilsin, qəzəbindən yaşıl rəngə çalır, üst dodağında ağ tüklər çıxmışdı. Qarı o qədər arıqdı, Semyon əlindən tutub evə aparanda bədəninə nəyinsə səs saldığını, cırladığını eşidirdi, yəqin, damarları sümüklərinə sürtünürdü.

Kapişka lap balaca, əl boyda bacısını – qız uşağını anasından alıb Semyona verdi, ona uzun müddət evə gəlməməyi tapşırı. Semyon bacısını arabaya, iki qardaşının arasına qoyub dedi, anası yenə doğur, indi daha pis yaşayacaqlar. O, uşaqları sakit yer olan hinə apardı, orada hamısı mürgülədi, çünki artıq günorta olmuşdu, nahar vaxtıydı, anasına xəstələnmişdi. Semyon uşaqları arabada yırğaladı ki, daha bərk yatsınlar, özüsə evə gedib qaranlıqda gizləndi. O, uşaqların necə doğulduqlarını, nəyə görə yaşadıklarını öyrənmək istəyir, dərddən, qorxudan titrəyirdi. Anası otaqda gah qışqırır, gah inildəyir, gah da nəsə pıçıldayırdı.

Kapişka qab-qacağı dinqıldadırdı, parçanı cırıb əsgə eləyirdi, gündəlik ev işi kimi əlləşirdi.

– Sənsə ağlama, qəm yemə, qızım! – Kapişka Semyonun anasına deyirdi. – Qoy sənin yanında uzanım, bəlkə, halın yaxşılaşdı!...

Kapişka bir qədər hıçqıldadı, sonrasa otağa sakitlik çökdü. Yəqin, qarı anasının yanına döşəməyə sərilmiş kilimin üstünə uzandı. Anasının, elə bil, öz əzabını ötürməyə tələsə-tələsə necə tez-tez, çətin nəfəs aldığı eşidilirdi.

– Sənə çətindi, bəs ona necə, çətin deyil? – Kapişka deyirdi.

– Kimə, nənəcan? – anası tələsik, ağlamamağa çalışsa çalışsa soruşdu.

– Bax, ona, doğulana! – Kapişka dilləndi. – Axı ruh onun bədəninə, ən dar yerə, bədəninin ortasına indi daxil olur, ora soxulur, bütün damarları sıxıb dartır... Sənə nə var, doğacaqsan, güləcəksən, sonra yenə uşağa qalacaqsan, nəylə məşğul olasan axı?

– Mən daha doğmayacağam, – anası yorğun-yorğun dedi.

– Doğrudanmı, doğmayacaqsan? – qarı dilləndi. – Ay sənə inandım ha!... Onları, qızım, doğmayacaqsan, bulanaçaqsan, çürüyəcəksən, başdan-ayağa iy verəcəksən – ömür sürdüyünü xatırlamayacaqsan, hirsli olacaqsan... Əziyyət çəkmək, sağ-salamat olduğunu bilmək daha yaxşıdır!

Anası yenə inildədi.

– Yenəmi çətindi? – Kapişka dedi. – Yaxşı, nəfəs ver, nəfəs ver, əməlli-başlı nəfəs ver! Gəl bir yerdə eləyək, mən də doğacağam! – qarı qaqqıldamağa, nəfəs verməyə başladı; o, doğan qadına təskinlik vermək, heç olmasa təkcə zahirən onun əzablarının bir hissəsini özünə götürmək xatirinə bu məsələdə anasından çox çalışırdı.

Semyon intizardan, qüssədən titrədi; otaqdan nəse turş, elə bil sidik qoxusu gəlirdi, oğlan oturur, qorxurdu. Uzaqda, həyətdə, hinin arxasında dərhal kiçik bacısı Nyuşka nədənsə qışqırdı – bəlkə də, arabadan başıüstə yıxılmışdı. Amma bacısının qışqırtısı qəfildən kəsildi, sanki bu qışqırtı yerli-dibli yox idi, yalnız ona elə gəlmişdi. Semyon ora uşaqları yoxlamağa qaçdı. Arabanın içində təkcə balaca Petka yatırdı, Zaxarkayla Nyuşkasa artıq oradan harasa çıxmışdılar: yəqin, bacısını Zaxar çıxarmışdı, qızın özü arabadan düşə bilməzdi. Semyon ətrafa göz gəzdirdi, Zaxarın kiməsə: “Ay heyvanın biri, sən niyə doğuldun!” dediyini eşitdi. Semyon hinə girdi. Orada toranlıqda, boş toyuq tarlarının altında Zaxarka balaca bacısının qarının üstündə oturmuşdu, əlləriylə onu boğurdu. Qız onun altında arxası üstə uzanmışdı, hinin çirkli torpağını çılpaq ayaqlarıyla qazıya-qazıya özünə kömək eləməyə, nəfəs almağa çalışırdı. Qızın yaş dolu gözləri sakitcə, artıq,

demək olar, laqeyd halda Zaxarkanın üzünə baxırdı, gonbul əllərinisə qardaşının onu boğan əllərinə dayamışdı. Semyon arxadan yumruqla Zaxarkanın sağ yanağına vurdu. Zaxarka bacısının üstündən aşdı, sol gicgahı hinin divarındakı hörmə ağacına dəydi; oğlan heç ağlamadı da, əksinə, dərhal başındakı kəskin ağrıdan özünü itirdi. Semyon qardaşını harası gəldi, bir neçə dəfə də vurdu, amma tezliklə özünə gəldi, vurmaqdan əl çəkib özü ağladı. Artıq bacısının kefi kökəlmişdi, iməkləyə-iməkləyə yaxın gəldi, böyük qardaşı ona diqqət yetirənəcən gözlədi. Semyon qızı qucağına götürdü, ovcunun birini tüpürçəkləyib, yaş dolu gözlərini sildi, sonrasa onu arabaya aparıb orada layla çaldı, bacısı da itaətlə, qorxmuş halda balaca qardaşının yanında yuxuya getdi.

102

Zaxarka hindən özü çıxdı; sağ yanağında qan qurumuşdu, amma daha incitmirdi. “Yaxşı, – Semyona dedi, – böyüyəndə hər şeyi yadına salaram!” – anasının yenə doğduğunu, nahar hazırlamadığını bilə-bilə arabanın yanında yerə uzanıb yatdı. Semyon da arabanın kölgəsində uzanıb, qürub günəşi üzünə düşənəcən yatdı.

Amma həyatda öz xoşbəxtliyindən qaça bilmədiyin bir vaxt var. Bu xoşbəxtlik xeyirdən, başqa adamlardan yox, böyüyən qəlbinin qüvvəsindən, öz hərərətilə, fikirlərilə qızınan cisminin dərinliklərindən doğulur; insanın içində bəzən nəsə sərbəst, taleyinin faciəviliyindən asılı olmadan, əzablarına qarşı nəsə doğulur – bu, şüursuz sevinc ovqatıdır; amma həmin xoşbəxtlik, adətən, zəif olur və insan özünə gəlib, vacib ehtiyacları ilə məşğul olanda tezliklə sönür. Semyon tez-tez özü də bilmədən yuxudan xoşbəxt oyanırdı, sonra özünə gəlirdi, yaşamağı xoşladığını unudurdu.

* * *

Axşam atası dəmirçixanadan gəlib, çuqun qazanda sıyıq bişirməyə başladı. Anası artıq qız doğmuşdu, zəiflədiyindən yatırdı. Kəpikə sıyıqın bişməyini gözlədi, bütün ailəylə yemək yedi, atasına dedi, ona pul versin, çünki bundan sonra da yaşamaq istəyir, amma yaşamaq imkanı yoxdu. Atası ona qırx qəpik verdi. Kəpikə pulları yaylığının ucuna düyünlədi, gecələdiyi yerə çıxıb getdi.

Sonrakı gün ata səhər tezdən işə getdi, anasa qalxa bilmədi. Buna görə də Semyon bütün işləri tək gördü. Əvvəlcə arabayla hovuzdan iki vedrə su gətirdi, sonra uşaqları yuyundurmağa, geyindirməyə, yedirməyə başladı. Bundan başqa, otağı yığışdırmalı, anasından ötrü sıyıq-horra bişirməli, çörəklə süd almalı, haradasa gizlənməmələri, ayaqyoluna düşməmələri, yanğın törətməmələri üçün iki qardaşına baxmalı idi.

Anası dinməzcə, zəif gözlərilə Semyona, onun necə qayğı çəkib işlədiyinə baxırdı. Təzə doğulmuş qız yanında uzanmışdı, artıq döşünü sorur, əmirdi.

Günorta Semyon bütün uşaqlara çörəklə süd, anasına sıyıq yedirdi, uşaqlar yığılıb yatdılar. Semyon artıq ailəni axşam nə ilə yedirəcəyini fikirləşməyə başlamışdı, çünki naharda hamısını yemişdilər, ehtiyat, qalıqsa yox idi. Semyon qabları yuyub borc taxilla un istəmək üçün ev sahibinin yanına getdi.

– Hə, qorxuram verməyəsiz axı! – ev sahibi dedi; onun qırx desyatin¹ torpağı vardı, o, torpağı kəndlilərə icarəyə verirdi, özüsə heç bir iş görmürdü, divanda, yaxud qatlama çarpayıda uzanıb Qatsukun xaç təqvimini oxuyurdu. Semyon çoxdan ev sahibindən xaç təqvimini xahiş eləyib almaq, oradakı şəkillərə baxmaq istəyirdi.

– Verəcəyik, – Semyon dedi. – Bax, atam maaş alacaq, mən də gətirəcəyəm...

Ev sahibi Semyona iki funt çörək, bir ətək buğda verdi.

– Fikir ver ki, sizin çəyirtkələr həyəti murdarlamasınlar! – ev sahibi dedi. – Zaxarka bu gün üç yeri batırıb, get təmizlə...

– İndi gedib təmizlərəm, – Semyon söz verdi. – Axı onlar hələ balacadılar, başa düşürlər.

– Əgər görsəm, başına bir qapaz salacağam, dərhal da başa düşəcəklər! – ev sahibi dedi.

– Yaxşısı budur, onları döyməyin, – Semyon xahiş elədi, – yoxsa gecə evinizi yandıraram!

– Görürsənmi, necə yaramazdı!.. – ev sahibi yanıb-yaxıldı, amma Semyon artıq çörək və buğdayla birgə gözdən itmişdi.

Həyatın uşaqlı yay günü bütün quşlar, qarğalar, toyuqlar yeyib doyanacan uzun, çətin keçirdi; onlar artıq səslərini kəsəndə, yeməkdən-yorğunluqdan mürgüləməyə

¹ *Desyatin* – 1,092 hektara bərabər yer ölçüsü

başlayanda hava qaraldı, yaxınlıqdakı şose yolla arabaların kəndə sarı necə getdiyi, yol qırağındakı dəmirçixanalarda dəmirçilərin necə taqqıldatdıqları eşidildi.

Semyonun ailəsində anasıyla bütün uşaqlar hələ yatırdılar, o, tək-cə sandığın üstündə oturub, kiminsə oyanmasını gözləyirdi, – sərbəstlikdə tək yaşamağa alışmamışdı, varlığını yenə kədər bürüyürdü, qəlbi yenə də qayğı istəyirdi. Amma Semyonun gözləri yumulmağa başlayırdı, o, başını sandığın üstünə qoydu, yadına bir şey salmağa çalışıb hər şeyi unutdu, yuxuya getdi.

Amma bütün analar az yatırlar. Semyonun anası da tezliklə gözlərini açdı.

– Semyon! – dedi. – Peçi qala, çuqun vedrədə su qoy, uşaqları çimizdir!..

104 Semyon dərhal sandığın üstündəki yerindən dik atıldı. Amma oğlan hələ dincəlməmişdi, yuxuda qızınmamışdı, indi zəiflikdən titrəyirdi.

– Halım pisdir, – anası dilləndi, – atanın dalınca get, qoy işdən tez gəlsin.

– Bu dəqiqə, – Semyon dilləndi. – Ana, daha uşaq doğma, mən əldən düşdüm.

– Daha doğmayacağam, – anası cavab verdi; o, arxası üstə kilimin üstündə uzanmışdı, uşaq doğub əldən düşdüyündən güclə nəfəs alırdı.

Yeni doğulmuş qız anasının yanında dərin yuxuya getmişdi, artıq canlı olduğunu başa düşmürdü. Semyon ən balaca bacısına təəccüblə baxırdı: lap indicə doğulub, hələ heç nə görməyib, elə hey yatır, oyanmaq da istəmir, elə bil, həyat ondan ötrü maraqsızdır.

– Semyon, əlini alınma qoy, gör necə soyuqdu, – anası dilləndi. – Əgər ölsəm, əvəzimdə uşaqlara qulluq elə, axı atanın vaxtı yoxdu, çörəkpulu qazanır...

Semyon anasının yanında uzanıb alını yoxladı – alını soyuq, islaqdı, burunusa nazilmiş, gözləri ağarmışdı.

– Bütün içəlatım tökülüb, elə bil, bomboşam, – anası dedi. – Sən ən böyüksən, sən qardaş-bacılarını qoru, bəlkə, heç olmasa, onlar adam oldular...

Anası Semyonun başını əlləri arasına alıb tapşırıdı:

– Atanın dalınca get.

* * *

Semyon atasının dalınca getdi, amma o, dərhal gələ bilmədi, hələ üç təkərə şin çəkməliydi, sahibi də işin qurtarmağını gözləyir. “Dözər, ölməz, – dəmirçixananın yiyəsi Semyonun anası barədə dedi, – arvadlarımız hər ay ölməyə hazırlaşirlar!”. Semyon qayıdıb sobanı qaladı, qazanı üstünə qoydu, şam yeməyinə taxıl sıyığı bişirməyə başladı. Uşaqlar artıq oyanmışdılar. Zaxarka sobanın yanında durub ocağa talaşalar atırdı ki, sıyıq tez, ləzzətli bişsin, Petkasa iməkləyib anasının yanına getmişdi, onun üzünə baxır, elə bil, hələ sağ-salamat olduğunu, sadəcə, xəstələndiyini, ağladığını yoxlaya-yoxlaya əlləriylə üzünü sıgallayırdı.

Atası dəmirçixanadan adəti üzrə qaranlıq düşəndə qayıtdı. O, Semyonun uşaqlardan artırdığını yeyib, anasının böyründə yatmağa uzandı. Semyon hələ yatmamışdı, o, atasının anasını necə ehtiyatla qucaqladığını, yanağından öpdüyünü gördü; anası üzünü atasına çevirdi, balaca uşaq kimi donmuş, boşalmış bədənini bir yerə yığıb büzüşdü. Atası bir qədər uzanıb qalxdı, kiçik anbara getdi. O, oradan köhnə iri yorğan gətirib onunla elə hey inildəyən anasının üstünü örtüdü. Yeni qızı o, anasından alıb öz qucağına qoydu, çünki əgər axşam ağlasaydı, ana artıq onunla məşğul ola bilməzdi. Semyon bütün gecəni yatmaq istəmir, qorxurdu ki, anası ölər, ya da atası yuxuda bilmədən balaca qızı basıb əzər, amma gözləri öz-özünə yumuldu, onları yalnız səhər, Zaxarka üstünə çıxıb qulağına çırtma vuranda açdı.

Atası yeni doğulmuş ağlayan qızı yırğalaya-yırğalaya otaqda gəzişirdi. Anası hələ də döşəmədə, kilimin üstündə uzanmışdı, üstünə adyal, onun da üstündən yorğan örtülmüşdü. O, başını bürümüşdü, qalxmırdı.

Semyon baxmaq, səhər tezdən neyləyəcəyini, uşaqlara nə hazırlayacağını, maaşa qədər haradan borc pul alacağını soruşmaq üçün anasına yaxınlaşdı.

– Üstünü açma, – atası Semyona dedi, – səhərə yaxın öldü. Tərpən, Kapişkanın dalınca get.

– Niyə Kapişkanın dalınca? – Semyon soruşdu.

– Qoy indi bizdə yaşasın, – atası dedi. – Heç olmasa, uşaqlara baxar, nahar hazırlayar. Qoca qadını.

– Kapişka nəyimizə lazımdır! – Semyon dilləndi.

– Qoca qurbağanın biridi, – Zaxarka dedi. – O elə hey tıxacaq, özümüzə də yemək çatmır!

Semyon yeni bacısını qucağına aldı. Petkayla balaca bacısı (artıq böyük bacısı) döşəmədə oturmuşdular, cürbəcür zir-zibildən, əsgri parçalarından özlərinə şey-şüy, var-dövlət düzəldir, dinməzcə bir-birilə oynayırdılar.

– Bəs indi necə yaşayaq? – Semyon dillənib və yazıq-yazıq sir-sifətini qırırdı; dərdi yavaş-yavaş isti dalğalarla qəlbindən boğazına doğru qalxırdı, amma hələ göz yaşlanıncan çatmamışdı. – İndi südəmər uşağa nə yedirəcəyik, axı o da öləcək...

– O, hələ balacadı, – atası deyirdi, – hələ yaşamayıb, heç nə bilmir. Onu anasıyla birgə basdırmaq lazım gələcək.

106 Semyon ağlayan yeni bacısını qucağında yırğaladı, qız yuxuya gedib səsinə kəsdi. O, körpəni müvəqqəti anasının ayağının yanında kilimin üstünə qoydu.

– Ata, keçə neçəyədi? – Semyon soruşdu.

– Hə, yəqin, baha deyil, mən bilmirəm, – atası cavab verdi.

– Maaşına bizə keçə al, – Semyon xahiş elədi. – Zaxarka onu çöldə otarmağa gedəcək, axşamsa mən keçinin südünü sağıb qaynadacağam, biz özümüz anam olmadan qızı yedirərik. Ona əmziclə süd içirdəcəyəm, – əmzik alağ, şüşənin ağzına taxaq... Təkcə özün Zaxarkaya de ki, o, çöldə keçinin südünü əmməsin, axı o, nəfsini saxlaya bilmir!

– Mən sənə keçindən heç nə əmməyəcəyəm, – Zaxarka söz verdi. – Onun südü şirin deyil, anam çoxdan mənə vermişdi.

Ata susurdu. O, bir-bir uşaqlarına, bütün gecəni böyründə qızınan, amma bununla belə, qızına bilməyən, indi də donub ölmüş arvadına baxırdı, – dəmirçi qəlbini yüngülləşdirmək üçün nə fikirləşməli olduğunu bilmirdi.

– Onlara ana lazımdı, keçə yox, – atası dilləndi. – Axı, Semyon, təkcə sən böyüksən, onların hamısısa hələ balacılardır...

Semyon indi təkcə köynəkdəydi, çünki ayılandan şalvarını geyinməyə macal tapmamışdı. O, altdan-yuxarı atasına baxıb dilləndi:

– Gəl onların anası mən olum, başqa bir kəs yoxdu...

Ata böyük oğluna bir söz demədi. Ondan Semyon kətilin üstündən anasının donunu, tumanını götürdü, başına çəkib geyindi. Don uzundu, amma Semyon onu yığışdırıb dedi:

– Eybi yoxdu, kəsib-gödəldərəm.

Ölmüş anası arıqdı, buna görə də əgər uzun olmasaydı, don Semyonun əyninə gələrdi. Ata böyük oğluna baxıb fikirləşdi: “Artıq səkkiz yaşına girib”. İndi don geymiş kədərli uşaq sifəti olan Semyon eyni zamanda həm oğlana, həm qıza oxşayırdı. Əgər bir qədər böyüsəydi, onu hətta qıza oxşatmaq olardı, qızsa elə qadın kimi bir şeydi; qız, demək olar, anadı.

– Zaxarka, həyəətə düş, Petkayla Nyuşkanı arabada gəzdir ki, yemək istəməsinlər, – anasının tumanını geymiş Semyon dedi. – Vaxtı çatanda mən sizi çağıraram. Atamla işimiz çoxdu.

– Səni küçədə uşaqlar “qız” deyib cımadacaqlar! – Zaxar güldü. – Sən indi sarsaq qızsan, oğlan deyilsən!

Semyon süpürgəni götürüb üstündə anasının uzandığı kilimin ətrafını süpürməyə başladı.

– Qoy cırnatsınlar, – Semyon Zaxarkaya cavab verdi, – onlar cırnadıb bezəcəklər, mənə nə olursa olsun, qız olmağa öyrəşəcəyəm... Tərpən, burada əl-ayağa dolaşma, uşaqları arabaya qoy, yoxsa bax, süpürgəni görürsən!

Zaxarka Petkanı yanına çağırırdı, o da oğlanın dalınca həyəət iməklədi, Nyuşkanınsa ağırlığına güclə tab gətirib qucağına götürdü.

Atası kənarda durub, bir qədər hönkürtüylə ağladı. Semyon otağı yığışdırıb atasına yaxınlaşdı.

– Ata, gəl əvvəlcə anamı soyunduraq, onu yumaq lazımdır... Sonra sən ağlayacaqsan, elə mən də ağlayacağam, mən də istəyirəm – bir yerdə ağlayacağıq!

NIKITA

Ana səhər tezdən həyətdən çölə işləməyə gedirdi. Ailədə ata yox idi; ata çoxdan əsas işə – müharibəyə getmişdi, oradan da qayıtmamışdı. Ana hər gün gözləyirdi ki, ata qayıdacaq, amma o, gəlib çıxmaq bilmirdi.

Komanın və bütün həyətin yeganə sahibi kimi beş yaşlı Nikita qalırdı. Çıxıb gedəndə ana tapşırırdı ki, Nikita həyətdə od vurməsin, toyuqların anbarda, çəpərin dibində yumurtladıqları yumurtaları yığınsın, özgülərin xoruzu həyətdə gəlib xoruzlarını dimdikləməsin, nahara da masanın üstündəki südlə çörəyi yesin, axşama yaxınsa anası qayıdacaq, onda ana isti şam yeməyi verəcək.

108

– Əzizlənmə, Nikituşka, sənin atan yoxdu, – anası deyirdi. – Sən indi ağıllısan, burada – evdə, həyətdə bütün nə varsa bizimdir.

– Mən ağıllıyam, burada nə varsa bizimdir, atamsa yoxdur, – Nikita deyirdi. – Sənsə tez gəl, ana, yoxsa mən qorxuram.

– Nədən qorxursan axı? Göydə günəş işıq saçır, dörd tərəfindəki çöldə adamlar var, sən qorxma, sakitcə təkbaşına yaşa...

– Hə, bəs günəş uzaqdadır axı, – Nikita cavab verirdi, – onu da bulud örtəcək.

Nikita tək qalıb, bütün səssiz daxmanı – otağı, sonra rus sobasının olduğu o biri otağı dolaşdı və kölgəliyə çıxdı. Kölgəlikdə iri, kök milçəklər vızıldaşır, hörümçək küncdəki torun ortasında mürgüləyirdi, qarğa yeriyyə-yeriyyə kəndardan keçib gəlmişdi, daxmanın suvanmış torpağında özünə yem axtarırdı. Nikita onların hamısını – qarğaları da, hörümçəkləri də, milçəkləri də, həyətdəki toyuqları da tanıyırdı, artıq onu bezdirmişdilər, onların yanında danırırdı. O, indi bilmədiyini öyrənmək istəyirdi. Buna görə də Nikita həyətin o başına getdi, qaranlıqda boş çəlləyin durduğu anbara gəldi. Yəqin, çəlləyin içində kimsə, tanımadığı balaca bir adam yaşayırdı; o, gündüzlər yatırdı, gecələrsə bayıra çıxır, çörək yeyir, su içir, bir şey fikirləşirdi, səhərisə təzədən çəlləkdə gizlənib yatırdı.

– Mən səni tanıyıram, sən orada yaşayırsan, – Nikita pəncələri üstə qalxıb, yuxarıdan qaranlıq dərin çəlləyə dedi, sonra da üstündən onu yumruqla döyəclədi. – Qalx, yatma, tənbel! Qışda nə yeyəcəksən? Get dan döy, sənə əmək-günü verərlər!

Nikita dinşədi. Çəlləkdən səs çıxmırdı. “Ölübümü, nədi!” – Nikita fikirləşdi. Amma çəlləyin taxta dibi cınıldadı, Nikita günahdan kənar qaçdı. O başa düşdü, deməli, yadelli sakin böyrüüstə çevrildi, ya da qalxıb Nikitanın dalınca qaçmaq istəyirdi.

Amma o çəlləkdə yaşayan necə adamdı? Nikita dərhal onu xəyalında təsəvvür elədi. Bu, balaca, amma canlı adamdır. Saqqalı uzundu, yerə çatırdı, gecə gəzəndə də istər-istəməz saqqalıyla zir-zibili, samanı süpürürdü, buna görə də anbarda təmiz suvaq qalırdı.

Bu yaxınlarda anasının qaçqısı itmişdi. Ola bilsin, qaçqını saqqalını kəsmək üçün götürən oydu.

– Qaçqını ver! – Nikita astadan xahiş elədi. – Atam müharibədən gəlib onsuz da alacaq, o, səndən qorxmur. Ver!

Çəllək susurdu. Kəndin qırağındakı meşədə kimsə ah çəkdi, çəlləkdə də balaca sakin tutqun, qorxulu səsə ona cavab verdi: mən buradayam!

Nikita anbardan qaçıb həyəətə çıxdı. Göydə xeyrixah Günəş işıq saçırdı, indi bulud onu örtməmişdi, Nikita qoruması üçün qorxu içində Günəşə baxdı.

– Orda, çəlləkdə bir adam yaşayır! – Nikita göyə baxa-baxa dedi.

Xeyrixah Günəş hələ də göydə işıq saçırdı, cavabında ona isti simasıyla baxırdı. Nikita gördü ki, Günəş sağ vaxtı, həmişə ona qarşı mehriban olan, gülümsəyə-gülümsəyə üzünə baxan ölmüş babasına oxşayır. Nikita fikirləşdi ki, babası indi Günəşdə yaşayır.

– Baba, sən haradasan, sən orada yaşayırsan? – Nikita soruşdu. – Orda yaşa, mənə burada anamla yaşayacağam.

Dirrikdən o tərəfdə qanqal və gicitkən kolluğunun içində quyu vardı. Oradan artıq çoxdandı su götürmürdülər, çünki kolxozda yaxşı suyu olan başqa quyu qazmışdılar.

Həmin ucqar quyunun dibində, onun yeraltı zülmətində Günəşin altıyla axan təmiz səmalı-buludlu şəffaf su görünürdü. Nikita quyunun ağızından əyilib soruşdu:

– Siz orada neyləyirsiniz?

Ona elə gəlirdi ki, orada, dibdə balaca su adamları yaşayırlar. Onların necə olduqlarını bilirdi, belələrini yuxuda görmüşdü, ayılıb tutmaq istəmişdi, amma onun əlindən qaçıb otluğun içiyə quyuya, öz evlərinə getmişdilər.

– Mən sizə göstərəm, – Nikita quyuya dedi. – Siz burada niyə yaşayırsınız?

Qəfildən quyunun suyu bulandı, orada kimsə səhəngini şappılatdı. Nikita qışqırmaq üçün ağzını açdı, amma içindən səs çıxmıdı, o, qorxudan donub qaldı, yalnız ürəyi titrəyib dayandı.

“Burada həm də divlə onun balaları yaşayırlar!” – Nikita başa düşdü.

– Baba! – o, Günəşə baxıb ucadan qışqırdı. – Baba, sən oradasan? – sonra Nikita geri, evə qaçdı.

110

Anbarın yanında özünə gəldi. Anbarın hörmə divarının altında iki torpaq lağım vardı. Orada da gizli sakinlər yaşayırdılar. Bəs onlar kimlər idilər? Bəlkə, ilanlardı? İlanlar gecə çıxarlar, daxmaya soxularlar, yuxuda anasını çalarlar, anası da ölür.

Nikita tez evə qaçdı, orada masanın üstündən iki parça çörək götürüb gətirdi. O, lağımın ağzına çörək qoyub ilanlara dedi:

– Ay ilanlar, çörək yeyin, gecələrsə bizim yanımıza gəlməyin.

Nikita ətrafa göz gəzdirdi. Dirrikdə köhnə müqəvva dururdu. Nikita ona baxıb gördü ki, bu, adam başıdır. Müqəvvanın gözləri, burnu, ağzı vardı, o, sakitcə Nikitaya gülümsəyirdi.

– Sən də burada yaşayırsan? – oğlan soruşdu. – Bizim kəndə qarış, torpağı əkəcəksən.

Cavabında müqəvva qaqqıladı, onun üzü incik ifadə aldı.

– Düşmə, lazım deyil, yaxşısı budur, orada yaşa! – Nikita qorxub dedi.

İndi bütün kənd sükut içindəydi, kimsənin səsi eşidilmirdi. Ana uzaq çöldədir, onun yanına qaçıb getməyə macal tapmazsan. Nikita incik müqəvvanın daxmanın kölgəsinə çəkildi. Ora qorxulu deyildi, orada ana bayaq evdəydi. İndi daxmada isti oldu. Nikita anasının ondan ötrü qoyduğu

südü içmək istəyirdi, amma masaya baxıb gördü ki, masa da adamdı, ancaq dörd ayağı üstündə durub, əllərisə yoxdu.

Nikita kölgəlikdən artırmaya çıxdı. Uzaqda – dirriklə quyunun o tərəfində köhnə hamam vardı. Hamam əllə qızdırılırdı, anası deyirdi, babası sağ olanda o hamamda çimməyi sevirdi.

Hamamcığaz köhnə, başdan-başa tökülmüş, darıxdırıcı daxmaydı.

“Bu, nənəmizdi, o, ölməyib, daxma olub! – Nikita babasının hamamı barədə qorxu içində fikirləşdi. – Görürsənmi, özüyçün yaşayır, bax, onun başı o boru deyil, başdı, başında da iri ağız var. O, qəsdən hamam görünür, əslindəsə, o da adamdı. Mən görürəm!”

Özgənin xoruzu küçədən həyətlərinə girdi. Xoruz üzdən yazda ayrı kənddəki toyda kef eləmək üçün sel gələn çayı üzüb keçmək istəyəndə boğulmuş saqqallı, arıq tanış naxırçıya oxşayırdı.

Nikita qət elədi ki, naxırçı ölü olmaq istəməyib, xoruz olub; deməli, xoruz da insandı, amma gizli insandı. Hər yerdə adamlar var, amma onlar adam kimi görünmürlər.

Nikita sarı çiçəyə doğru əyildi. O kimiydi? Nikita çiçəyə diqqətlə baxıb, girdə üzündə tədricən insani ifadənin necə yarandığını gördü, bax, budur, artıq xırda gözləri, burnu, canlı nəfəs qoxusu verən açıq, islaq ağız görünməyə başladı.

– Mənsə fikirləşirdim ki, sən, doğrudan da, çiçəksən!
– Nikita dedi. – Qoy baxım görüm, sənin içində nə var, bağırsaqların varmı?

Nikita saplağı – çiçəyin gövdəsini sındırdı, onun içində süd gördü.

– Sən balaca uşaq idin, sən öz ananı əmirdin.

O, köhnə hamamın yanına getdi.

– Nənə! – Nikita astadan hamama dedi. Amma nənənin kələ-kötür sifəti oğlana, yad adama baxan kimi, hiddətlə baxdı.

“Sən nənəm deyilsən, başqasısan!” – Nikita fikirləşdi.

Hörmə tikanlar Nikitaya tanımadığı çoxlu adamın üzləri kimi baxırdılar. Hər bir üz də yad idi, onu sevmirdi. Biri acıqla gülümsəyirdi, digəri Nikita barədə qəzəblə nəşə

fikirləşirdi, üçüncü tikansa qurumuş qolları – budaqlarıyla hörmədən yapışmışdı, Nikitanın dalınca qaçmaq üçün hörmədən tamam çıxmağa hazırlaşdı.

– Siz niyə burada yaşayırsınız? – Nikita dedi. – Bura bizim həyatımızdı.

Amma adamların tanış olmayan, hiddətli üzləri hər yerdə tərpənmədən, diqqətlə Nikitaya baxırdı. O, qanqallara baxdı – onlar xeyirxah olmalıydılar. Amma qanqallar da indi iri başlarını qəzəblə tərpədir, onu sevmirdi.

Nikita yerə uzanıb üzünü torpağa söykədi. Yerin təkində səslər uğuldayırdı, orada, deyəsən, qatı qaranlıqda çoxlu adam yaşayırdı, onların oradan günəş işığına çıxmaq üçün əllərilə necə cırmaqladıqları eşidilirdi. Nikita qorxu içində qalxdı ki, hər yerdə kimsə yaşayır, hər yerdən oğlana yad gözlər baxır, onu görməyənsə torpağın altından, oyuqdan, anbarın qaralan girişindən yanına çıxmaq istəyir. O, daxmaya sanı döndü. Daxma ona yoldan ötüb-keçən uzaq kənddəki qoca xala kimi baxır, pıçıldayırdı: “Ah, yolsuzlar, sizi dünyaya buğda çörəyini havayı gəvələməyə gətiriblər”.

112

– Ana, evə gəl! – Nikita uzaqdakı anasından xahiş elədi. – Qoy sənə yarım əməkünü yazsınlar. Bizim həyətə özgələr gəlib yaşayırlar. Onları qov!

Ana oğlunu eşitmədi. Nikita sarayın arxasına getdi, o, müqəvva-başın torpaqdan çıxıb-çıxmadığına baxmaq istəyirdi; müqəvvanın ağız iridir, dirrikdəki bütün kələmi yeyər, bəs onda anası qışda kələm şorbasını nədən bişirəcək? Nikita uzaqdan dirrikdəki müqəvvaya çəkinə-çəkinə baxdı. Qırıq-qırıq dərisi olan, tutqun, adamayovuşmaz üz donuq gözlərlə Nikitaya baxırdı.

Kimsə uzaqdan, kəndin qırağındakı meşədən ucadan qışqırdı:

– Maksim, haradasan?

– Yerdə! – müqəvva-baş dərin əks-səda verdi.

Nikita çöldəki anasının yanına qaçmaq üçün geri döndü, amma yıxıldı. O, qorxudan dondu; ayaqları indi yad adama çevrilmişdi, sözünə baxmırdı. Onda qarını üstə süründü, elə bil, hələ balacaydı, yeriye bilmirdi.

– Baba! – Nikita pıçıldayıb göydəki xeyirxah Günəşə baxdı.

Bulud işığı üstələdi, indi Günəş görünmürdü.

– Baba, yenə bizim yanımıza yaşamağa gəl!

Baba-Günəş buludların arxasından göründü, elə bil, öz gücdən düşmüş, yerdə sürünən nəvəsini görmək üçün dərhal üzündən tutqun kölgəni kənara itələdi. Babası indi ona baxırdı. Nikita fikirləşdi, babası onu görür, ayağa qalxıb anasının yanına qaçdı.

O, uzun müddət qaçdı. Tozlu, boş yolla bütün kənd küçəsini qaçıb keçdi, sonra əldən düşüb kəndin qırağındakı dərz anbarının kölgəsində oturdu.

* * *

Nikita çox oturmadı. Amma özü də hiss eləmədən başını yerə qoyub yuxuya getdi, yalnız axşama yaxın oyandı. Təzə naxırçı kolxoz naxırını aparırdı. Nikita irəli, çöldəki anasının yanına getmək istəyirdi, amma naxırçı ona dedi ki, artıq gecdi, Nikitanın anası çoxdan çöldən evə qayıdıb.

Evdə Nikita anasını gördü. O, masanın arxasında oturmuşdu, çörək yeyib süd içən qoca əsgərdən gözlərini çəkmədən baxırdı.

Əsgər Nikitaya baxdı, sonra stuldan qalxıb onu qucağına götürdü. Əsgərdən hərarət, nəsə xeyirxahlıq, əmin-amanlıq, çörəklə torpaq qoxusu gəlirdi.

Nikita tutulub susdu.

– Salam, Nikita, – əsgər dedi. – Sən, gərək ki, mənə çoxdan unutmusan, mən səni öpüb müharibəyə gedəndə hələ südəməz uşaq idin. Mənsə səni xatırlayır, yadıma salırdım.

– Sənin atan evə gəlib, Nikituşka, – anası dillənib önlüyünün ətəy ilə göz yaşını sildi.

Nikita atasına – onun üzünə, əllərinə, sinəsindəki medallara baxdı, köynəyinin parıldayan düymələrinə toxundu.

– Bəs sən yenə bizdən getməyəcəksən?

– Yox, – atası dilləndi. – Daha ömrüm boyu səninlə yaşayacağam. Azğın düşməni məhv elədik, səninlə anan barədə düşünmək vaxtıdı...

Səhəri Nikita həyəətə çıxdı, həyətdə yaşayanların hamısına – qanqallara da, anbara da, hörmədəki tikanlara da, dirrikdəki müqəvva-başa da, babasının hamamına da uca-dan dedi:

– Bizə atam gəlib. O, ömrü boyu bizimlə yaşayacaq.

Həyətdə hamı susurdu: görünür, hamı ata-əsgərdən qorxmışdu, yerin altında da sakitlikdi, kimsə oradan eşiyə, işığa sürünmürdü.

– Gəl yanına, Nikita. Orada kiminlə danışırsan?

Atası anbardaydı. O, baltaları, kürəkləri, mişarları, iskənələri, rəndələri, məngənələri, təsərrüfatda olan cürbəcür dəmirləri nəzərdən keçirir, əliylə yoxlayırdı.

Atası aralanıb, Nikitanın əlindən tutdu və harada nəyin və necə durduğuna, nəyin salamat olduğuna, nəyin də çürüdü-yünə, nəyin lazım olub-olmadığına baxa-baxa həyəti dolaşdı.

Nikita, dünənki kimi, həyətdəki hər şeyin üzünə baxırdı, amma indi onların heç birində gizli adam görmürdü; heç birinin nə gözü, nə burnu, nə ağızı, nə də şəh həyatı vardı. Hörməldəki çubuqlar kor, ölü, qurumuş qalın çubuqlardı, babasının hamamısa köhnəlikdən torpağa batmış, yaprımış evciyəzdi. Nikita indi hətta təəssüfləndi ki, hamamı ölür, daha olmayacaq.

Atası balta dalınca anbara girdi, dirrikdəki köhnə müqəvvanı odun kimi doğramağa başladı. Müqəvva dərhal dağıldı, başdan-ayağa çürümüşdü, quru cəsədi atasının baltası altından tüstüylə qalxırdı.

Müqəvva-baş yox olanda Nikita atasına dedi:

– Sən olmayandasa, o, söz deyirdi, diriydi. Yerin altında onun bədəni, ayaqları vardı.

Ata oğlunu evə, daxmaya apardı.

– Yox, o, çoxdan ölüb, – ata dedi. – Hamısını diri eləyən sənsən, çünki sənin xeyirxah qəlbin var. Səndən ötrü daş da canlıdı, ayda da rəhmətlik nənən təzədən yaşayır.

– Günəşdəsə babam yaşayır! – Nikita dedi.

Gündüz ata daxmanın döşəməsini dəyişmək üçün anbarda taxtaları yonurdu, o, Nikitaya da iş verdi – çəkilə əyri mismarları düzəltməyi tapşırırdı.

Nikita çəkilə böyük adam kimi həvəslə işləməyə başladı. Birinci mismarı düzəldəndə onda dəmir papağının altından üzünə gülümsəyən balaca, xeyirxah adamı gördü. Mismarı atasına göstərüb dedi:

– Nəyə görə başqaları qəzəbliydi – qanqal da, müqəvva-baş da, su adamları da qəzəbliydilər, amma bu, xeyirxah adamdı?

Ata oğlunun sarışın saçını sığalladı, ona cavab verdi:

– Onları sən uydurubsan, Nikita, onlar yoxdular, onlar bərk deyillər, buna görə də qəzəblidilər. Bu balaca mismar-adamısa sən öz əməyinlə qazanmısan, ona görə xeyirxahdı.

Nikita fikrə getdi.

– Gəl həmişə zəhmət çəkək, hər şey də diri olacaq.

– Yaxşı, oğlum, – atası razılaşdı. Ata inanırdı ki, Nikita özünün bütün uzun ömründə xeyirxah insan kimi qalacaq.

YUŞKA

116

Çoxdan, ötən vaxtlarda bizim küçədə görkəmcə qoca bir adam yaşayırdı. O, böyük Moskva yolunun qırağındakı dəmirçixanada çalışırdı; baş dəmirçinin əlaltısı – köməkçi işləyirdi, çünki gözləri pis görürdü, qollarının qüvvəsi az idi. O, dəmirçixanaya su, qum, kömür gətirirdi, görük basırdı, baş dəmirçi döyəndə maşayla zindanın üzərində qızmış dəmiri tuturdu, atları nallamaq üçün dəzgahın yanına gətirirdi, görüləsi bütün başqa işləri görürdü. Qocanın adı Yefimdi, amma hamı onu Yuşka çağırırdı. O, boyca balaca, anqdı; qırışmış sifətində bıç-saqqal əvəzinə oradaburada təkəm-seyrək ağ tüklər bitmişdi; gözlərisə korun gözləri kimi ağdı, o gözlərdə qurumayan yaşsayaq həmişə nəm vardı.

Yuşka dəmirçixana sahibinin mənzilində, mətbəxdə yaşayırdı. Səhər dəmirçixanaya gedirdi, axşamsa geri, gecələməyə qayıdırdı. Dəmirçixana sahibi ona işi müqabilində çörək, şorba, horra verirdi, Yuşkanın çayı, qəndi, paltarına özünüküydü; o bunları öz maaşına – ayda yeddi manat altmış beş qəpiyə almalydı. Amma Yuşka çay içmirdi, qənd almırdı, su içirdi, uzun illər boyusa dəyişib-eləmədən eyni paltarı geyinirdi: yayda işdən qaralıb qaxac olmuş, qıdılcımlarla deşilmiş, bir neçə yerindən ağ bədəni görünən köynəkşalvarda, ayaqyalın gəzirdi, qışdasa köynəyinin üstündən ölmüş atasından qalan yarımkürkü də keçirirdi, ayağına payızdan tikdiyi keçə çəkmələri geyinirdi, bütün ömrünün hər bir qışında elə eyni cütü gəzdirdi.

Yuşka səhər tezdən küçəylə dəmirçixanaya gedəndə qocalar, qarılar qalxıb deyirdilər, bax, Yuşka artıq işə getdi, durmaq vaxtıdır, – cavanları oyadırdılar. Axşamsa Yuşka sığınacağına keçib gedəndə adamlar deyirdilər, şam eləyib yatmaq vaxtıdır, bax, Yuşka da yatmağa getdi.

Balaca uşaqlar, hətta yeniyetmə olanlar da sakitcə gedən qoca Yuşkanı görəndə küçədə oynamağa ara verir, onun dalınca qaçır, qışqırırdılar:

– Bax, Yuşka gəlir! Odur, Yuşka!

Uşaqlar yerdən quru budaq, xırda daşlar, bir ovuc toz götürüb Yuşkaya atırdılar.

– Yuşka! – uşaqlar qışqırırdılar. – Sən, doğrudan, Yuşkasan?

Qoca uşaqlara heç bir cavab vermirdi, onlara acığı tutmurdu; o, əvvəlki kimi, dinməzcə gedirdi, xırda daşlar, zirzibil dəyən üzünü örtmürdü.

Uşaqlar Yuşkanın sağ olmasına, özü də onlara acıqlanmamasına təəccüblənirdilər. Sonra təzədən qocanı səsləyirdilər:

– Yuşka, sən həqiqisən, ya yox?

Sonra uşaqlar təzədən ona yerdən götürdüklerini atırdılar, qaçıb yanına gedirdilər, bütün böyük adamların elədikləri kimi, onları niyə söymədiyini, ağac götürüb arxalarınca niyə qaçmadığını başa düşmədən ona toxunur, itələyirdilər. Uşaqlar özgə belə bir adam tanımırdılar, fikirləşirdilər, – Yuşka, doğrudanmı, sağdı? Yuşkaya əllərilə toxunub, yaxud onu vurub görürdülər o möhkəm, sağlamdı.

Onda uşaqlar Yuşkanı təzədən itələyir, ona torpaq topası atırdılar – bir halda ki, doğrudan da, dünyada yaşayır, yaxşısı budur, qoy acıqlansın. Amma Yuşka gedir, susurdu. Bu zaman uşaqlar özləri Yuşkaya acıqlanmağa başlayırdılar. Əgər Yuşka həmişə susur, onları qorxutmur, dallarınca qaçmırsa, oynamaq onlardan ötrü danıxdırıcı, xoşagəlməzdi. Onlar da qocanı daha bərk itələyirdilər ki, qəzəblə cavab versin; şənləndirsin deyə ətrafında qışqırırdılar. Onda qorxu içində qocadan qaçıb aralanardılar, sevinclə təzədən uzaqdan cıradardılar, sonra gecənin qaranlığında, evlərin kölgəsində, bağların, dirriklərin qalınlığında gizlənmək üçün onu öz yanlarına çağırırdılar. Amma Yuşka onlara toxunmur, cavab vermirdi.

Uşaqlar Yuşkanı tamam dayandıranda, yaxud da onu həddən artıq bərk vuranda isə, qoca onlara deyirdi:

– Neyləyirsiniz, mənim əzizlərim, neyləyirsiniz, balacalar!.. Siz, deyəsən, məni sevirsiniz!.. Mən nəyə görə sizin hamınıza lazımam?.. Dayanın, mənə toxunmaq lazım deyil, atdığınız torpaq gözümə düşüb, görmürəm.

Uşaqlar onu eşitmir, başa düşmürdülər. Hələ də Yuşkanı itələyir, ələ salırdılar. Uşaqlar sevinirdilər ki, ona istədiyini hər şey eləmək olar, qocasa onlara heç nə eləmir.

Yuşka da sevinirdi. Uşaqların nəyə görə onu ələ saldıqlarını, əzab verdiklərini bilirdi. Qoca inanırdı ki, uşaqlar onu sevirlər, onlara lazımdı, amma insanı sevməyi bacarmırlar, sevgi üçün neyləmək lazım gəldiyini bilmirlər, buna görə də incidirlər.

Pis oxuyanda, yaxud valideynlərinə qulaq asmayanda evdə ata-analar uşaqlarına irad tuturdular: “Bax, sən də Yuşka tək olacaqsan! – Böyüyəcəksən, Yuşka kimi yayda ayaqyalın, qışdasa nazik keçə çəkmədə gəzəcəksən, hamı səni incidəcək, çayı qəndlə içməyəcəksən, yalnız su içəcəksən!”.

Yaşlı, ahıl adamlar da küçədə Yuşkaya rast gəlib bəzən onu incidirdilər. Yaşlı adamların ağır dərdləri, yaxud inciklikləri vardı, ya da kefli olurdular, bu zaman ürəkləri quduz hiddətlə dolurdu. Dəmirçixanaya, yaxud yatmağa evə gedən Yuşkanı görüb, yaşlı adam ona deyirdi:

118

– Sən nə belə kef içində, ayrı cür gəzirsən burada? Xüsusi nə fikirləşirsən belə?

Yuşka ayaq saxlayırdı, qulaq asır, cavabında susurdu.

– Sözün yoxdumu-nədi, heyvanın biri! Sən mənim yaşadığım kimi, sadə, namusla yaşa, altdan-altdan heç şey fikirləşmə! De, necə lazımdır, elə yaşayacaqsan? Yaşayacaqsan? Aha!.. Hə, yaxşı.

Söhbətə davam elədiyi müddətdə Yuşkanın susduğunu görüb, yaşlı adam əmin olurdu ki, Yuşka hər şeydə günahkardı, dərhal da onu vururdu. Yuşkanın çəkingənliyindən yaşlı adam hiddətlənirdi, onu əvvəl istədiyindən də artıq döyürdü, bununla da dərdini müvəqqəti unudurdu.

Yuşka sonra uzun müddət yolda tozun içində yxılıb qalırdı. Ayılıb özü qalxırdı, bəzənsə dəmirçixana sahibinin qızı dalınca gəlir, onu qaldırıb özüylə aparırdı.

– Ölsən, yaxşı olardı, Yuşka, – sahibin qızı deyirdi. – Niyə yaşayırsan?

Yuşka ona təəccüblə baxırdı. O, yaşamaq üçün doğulduğu halda, niyə ölməli olduğunu başa düşmürdü.

– Məni ata-anam dünyaya gətiriblər, onlar belə istəyiblər, – Yuşka cavab verirdi. – Mənə ölmək olmaz, həm də dəmirçixanada atana kömək eləyirəm.

– Sənin əvəzinə başqası tapırdı, köməkçiyə bir bax!

– Məni, Daşa, xalq seviri!

Daşa gülürdü:

– İndi sənın yanağından qan axır, keçən həftəsə qulağını cırıblar, sənə deyirsən – xalq səni sevirl!..

– O məni anlayışsız sevır, – Yuşka deyirdi. – Adamların qəlbi kor olur.

– Onların qəlbi kor olsa da, gözləri iti görür, – Daşa dillənirdi. – Tez gəl görək! Onlar qəlblə sevsələr də, səni hesabla vururlar.

– Hesabla onlar mənə açıqlanırlar, bu doğrudu, – Yuşka razılaşırdı. – Küçəylə getməyə imkan vermirlər, bədənımı şikəst eləyirlər.

– Ay səni, Yuşa, Yuşka! – Daşa köksünü ötürüdü. – Atam deyir sən hələ qoca deyilsən axı!

– Qoca nədi!.. Sınəm uşaqılıqdan əziyyət verir, xəstəlikdən bu günə düşmüşəm, qoca olmuşam...

* * *

Yuşka bu xəstəliyinə görə hər yay bir aylığa sahibinin yanından çıxıb gedirdi. O, piyada, deyəsən, qohumlarının yaşadığı uzaq, ucqar kəndə yollanırdı. Onların necə qohum olduqlarını heç kəs bilmirdi.

Hətta Yuşkanın özü yaddan çıxarırdı, bir yay kənddə dul bacısının, o biri yaysa bacısı qızının yaşadığını deyirdi. Sonrakı dəfə kəndə, daha sonrakı dəfəsə düz Moskvaya yollandığını deyirdi. Adamlarsa fikirləşirdilər ki, uzaq kənddə Yuşkanın özü kimi həlim, adamlara yük olan sevimli qızı yaşayır.

İyunda, yaxud avqustda Yuşka çiyininə içərisində çörək olan heybə salır, bizim şəhərdən çıxıb gedirdi. Yolda o, otların, meşələrin ətriylə nəfəs alırdı, səmada peyda olub üzən, işıqlı hava istisində yox olan buludlara baxırdı, daşlı yatağında guruldayan çayların səsinə qulaq asırdı, Yuşkanın sinəsi dincəlirdi, o daha öz naxoşluğunu – vərəmi hiss eləmirdi. Yuşka ins-cins olmayan uzaq yerlərə gedib daha canlı varlıqlara öz sevgisini gizlətmirdi. O, nəfəsindən xarab olmasınlar deyə, nəfəs almamağa çalışa-çalışa torpağa əyilib çiçəkləri öpürdü, ağacların qabığını sıgallayırdı, cığırdan ölüb düşmüş kəpənəkləri, böcəkləri qaldırır, özünü onlarsız yetimləşmiş hiss eləyib uzun-uzadı üzlərinə baxırdı. Amma canlı quşlar səmada ötürdülər, çəyirtkələr, böcəklər, işlək cırcıramalar otların içində şən səslər çıxarırdılar, buna görə də Yuşkanın qəlbində yüngüllük vardı, onun sinəsinə

çiçəklərin rütubət, gün işığı qoxusu verən şirin havası dolurdu.

Yuşka yolda dincəlirdi. O, yol qırağındakı ağacların kölgəsində oturur, rahatlıq, isti içində mürgülüyüdü. Dincəlib, çöldə nəfəs alıb daha xəstəliyini yadına salmırdı, sağlam adam kimi kefikök halda yoluna davam eləyirdi. Yuşkanın qırx yaşı vardı, amma xəstəlik ona artıq çoxdan əziyyət verirdi, vaxtından qabaq qocalmışdı, ona görə də hamıya qoca görünürdü.

Beləcə, Yuşka hər il çöllərdən, meşələrdən, çaylardan keçib onu orada kiminsə gözlədiyi, ya da kimsənin gözləmədiyi – bunu şəhərdə heç kəs bilmirdi – uzaq kəndə, yaxud Moskvaya gedirdi.

120

Bir aydan sonra Yuşka adəti üzrə geri – şəhərə qayıdırdı, təzədən səhərdən axşamədək dəmirçixanada işləyirdi. O, təzədən əvvəlkitək yaşamağa başlayırdı: təzədən uşaqlar, böyüklər, küçənin sakinləri Yuşkanı ələ salırdılar, cavabsız axmaqlığına görə ona irad tutur, onu incidirdilər.

Yuşka sonrakı ilin yayınacan sakitcə yaşayırdı, yayın ortasında heybəsini çiyininə salırdı, il ərzində qazanıb yığdığı pulu, cəmi yüz manatı ayrıca kisəciyə qoyur, həmin kisəciyi boynundan asıb qoynunda gizlədir, Allah bilir, hara, kiminsə yanına çıxıb gedirdi.

Amma ildən-ilə Yuşka get-gedə daha zəifləyirdi, onun həyatının günləri bu cür keçib gedirdi, sinəsindəki xəstəlik cisminə əziyyət verir, onu əldən salırdı. Bir yay Yuşkanın öz uzaq kəndinə yollanmaq müddəti yaxınlaşanda o, heç yere getmədi. Adəti üzrə axşam, artıq hava qaralanda dəmirçixanadan sahibinin yanına gecələməyə gəldi. Yuşkanı tanıyan kefikök yol adamı onu ələ saldı:

– Torpağımızı niyə tapdayırsan, Allahın müqəvvası! Heç olmasa ölüb-eləyəydin, sənsiz daha şən olardı, yoxsa darıxmaqdan qorxuram...

Bu yerdə Yuşka, deyəsən, ömründə birinci dəfə incidi:

– Mən sənə neyləmişəm, nəylə mane oluram!.. Valideynlərim həyata gətiriblər, qanuni doğulmuşam, mən də sənə kimi bütün aləmə gərəyəm, deməli, mənə də keçinmək olmaz!...

Yoldan ötən Yuşkaya axıracan qulaq asmayıb ona acıqlandı:

– Nə danışırısan! Sən nə dedin? Sən məni, lap məni özünlə bərabər tutmağa necə cəsəret eləyirsən, yaramaz eybəcər!

– Mən bərabər tutmuram, – Yuşka dedi, – lazım gələndəsə, hamımız bərabərik...

– Sən mənim başıma ağıl qoyma! – yoldan ötən qışqırdı. – Mən özüm səndən ağıllıyam! Buna bax, dil açdı, mən sənə ağıl öyrədərəm!

Yoldan ötən qolaylanıb qəzəbinin gücüylə Yuşkanın sinəsindən itələdi, o, arxası üstə yığıldı.

– Dincəl, – yoldan ötən bunu deyib evinə çay içməyə getdi.

Yuşka sərilib üzü üstə çevrildi, daha tərpənmədi, yerindən də qalxmadı. Az sonra yaxınlıqdan bir adam, mebel emalatxanasının xarratı ötürdü. O, Yuşkanı səslədi, sonra onu arxası üstə çevirdi, qaranlıqda Yuşkanın açıq, donuq ağı göz-lərini gördü. Onun ağızı qaraydı; xarrat Yuşkanın ağızını ovcuyla sildi, başa düşdü ki, bu, şoralanan qandı. O, Yuşkanın başının üzüaşağı durduğu yeri də yoxladı, hiss elədi ki, orada torpaq nəmdi, oranı Yuşkanın boğazından axan qan isladıb.

– Ölüb, – xarrat köksünü ötürdü. – Əlvida, Yuşka, bizim hamımızı da bağışla. Səni adamlar çıxdaş elədilər, hakimin kim olacaq!..

Dəmirçixana sahibi Yuşkanı dəfnə hazırladı. Sahibin qızı Yuşkanın cəsədini yudu, onu dəmirçinin evindəki masanın üstünə uzatdılar. Mərhumun meyiti üstünə onunla vidalaşmağa bütün adamlar – qocalar, uşaqlar, Yuşkanı tanıyan, həm ələ salan, həm sağ vaxtı əziyyət verən bütün camaat gəldi.

* * *

Sonra Yuşkanı dəfn eləyib unudular. Amma Yuşkasız yaşamaq adamlar üçün çətin oldu. İndi bütün qəzəb, ələsalma adamların arasında qalırdı, onların arasında sərf olunurdu, çünki hər cür özgə qəzəbinə, hiddətinə, istehzasına, şərinə cavab vermədən tab gətirən Yuşka yox idi. Yuşkanı təzədən, yalnız payızın ortalarında yada saldılar. Tutqun, yağışlı günlərin birində dəmirçixanaya gənc bir qız gəldi, sahibindən – dəmirçidən soruşdu: Yefim Dmitriyeviçi haradan tapsın?

– Hansı Yefim Dmitriyeviçi? – dəmirçi təəccübləndi.
– Bizdə başdan-binadan burada belə adam olmayıb.

Qız qulaq asdı, amma çıxıb getmədi, dinməzəcə nəyisə gözlədi. Dəmirçi onu süzdü: bu yağışlı hava ona nə qonaqdı belə, gətirib. Qız körpəlikdən çəlimsiz, boyca balacaydı, amma zərif saf üzü o qədər incə və çəkingəndi, iri boz gözləri elə qüssəylə baxırdı ki, elə bil, indicə yaşla dolacaqdı, qıza baxa-baxa dəmirçinin ürəyi yumşaldı, qəfildən də başa düşdü:

– Bəlkə, o, Yuşkadı? Elədir ki var – pasportuna görə Dmitriç yazılırdı...

– Yuşka, – qız pıçıldadı. – Düzdür. O, özünü Yuşka adlandırır.

Dəmirçi susdu.

– Bəs sən onun nəyisən? Qohumusan yoxsa?

122

– Heç kəsi. Mən yetim idim, Yefim Dmitriyeviçsə məni, balaca qızı Moskvada bir ailəyə qoydu, sonra pansionu olan məktəbə verdi... Hər il o, mənə baş çəkməyə gəlirdi, ilboyu yaşamağım, oxumağım üçün pul gətirirdi. İndi mən böyümüşəm, artıq universiteti bitirmişəm, Yefim Dmitriyeviçsə bu yay məni görməyə gəlmədi. Mənə deyir, o, hardadı? Deyirdi, iyirmi beş il sizin yanınızda işləyib...

– Yanım əsrin yarısı keçdi, bir yerdə qocalmışıq, – dəmirçi dilləndi.

O, dəmirçixananı bağlayıb qonağı qəbiristanlığa apardı. Orada qız üzüstə onu uşaqlıqdan yedizdirən, onun qənd yeməsi üçün heç vaxt özü qənd yeməyən adamın, ölü Yuşkanın yatdığı torpağa düşdü.

Qız Yuşkanın xəstəliyini bilmirdi, indi özü həkimlik oxuyub qurtarmışdı, onu dünyada hər şeydən çox sevən, qəlbinin bütün hərarəti, işığıyla sevdiyi kəsi müalicə eləmək üçün bura gəlmişdi...

O vaxtdan uzun müddət keçmişdi. Həkim qız həmişəlik bizim şəhərdə qaldı. O, vərəmli xəstələr üçün xəstəxanada işləməyə başladı; vərəmli xəstələrin olduğu evləri gəzir, işinə görə kimsədən pul götürmürdü. İndi özü də qocalıb, amma hələ də bütün günü əzabları yüngülləşdirməkdən, ölümü əldən düşənlərdən uzaqlaşdırmaqdan usanmadan xəstə adamları müalicə eləyib sakitləşdirir. Hamı da şəhərdə Yuşkanın özünü, həkimin onun qızı olmadığını çoxdan unudub, onu xeyirxah Yuşkanın qızı kimi tanıyır.

ÜLYA

Bir vaxtlar dünyada gözəl uşaq vardı. İndi onu bütün adamlar unudublar, adının necə olduğunu da yaddan çıxarıblar. Kimsə uşağı – nə adını, nə üzünü – xatırlamır. Təkcə nənəm o gözəl uşağı xatırlayırdı, onun barəsində, necə uşaq olduğu barədə də mənə o danışdı.

Nənəm dedi ki, uşağın adı Ülyaydı, o, qız idi. Balaca Ülyanı görənlərin hamısı ürəklərində vicdan ağrısı duyurdu, çünki Ülya üzdən zərif, olduqca mehriban idi, ona baxanlarsa heç də hamısı namuslu, xeyirxah deyildi.

Onun iri aydın gözləri vardı, hər bir adam görürdü ki, o gözlərin dərinliyində, lap dibində dünyada ən başlıca, ən sevimli olan bir şey var; hər bir adam Ülyanın gözlərinə diqqətlə baxıb o gözlərin dibində özü üçün ən vacib, ən xoşbəxt şeyi görmək istəyirdi... Amma Ülya gözlərini qırırdı, ona görə də kimsə onun aydın gözlərinin dərinliyində olanı görməyə macal tapmırdı. Adamlar Ülyanın gözlərinə təzədən baxanda bəziləri artıq orada gördüklərini anlamağa başlayırdılar, Ülya kirpiklərini təzədən qırırdı, onun gözlərinin dibində nə göründüyünü axıracan öyrənmək mümkün deyildi.

Amma bir adam Ülyanın gözlərinin lap dibinə baxıb orada nə olduğunu görməyə macal tapdı. Həmin adamın adı Demyandı; o, bol məhsul olan illərdə buğdanı kəndlilərdən ucuz alıb, aclıq illərində baha satmaqla yaşayırdı, buna görə də özü həmişə tox, varlıydı. Demyan Ülyanın gözlərinin lap dərinliklərində özünü gördü, həm də hamıya göründüyü özünü yox, əslində olan özünü – acgöz cəhəngiyə, vəhşi nəzərləriylə – gördü; Demyanın gizli qəlbi açıq-aydın üzündə yazılmışdı. Demyan da özünü tanıyan vaxtdan yaşadığı yerdən çıxıb getdi, uzun müddət kimsə onun barəsində bir söz eşitmədi, az qala onu unutmağa başladılar.

Ülyanın gözlərində bir əsl həqiqət əks olunurdu. Əgər qəddar adamın gözəl üzü, zəngin geyimi vardısı, onda Ülyanın gözlərində eybəcər, bər-bəzək əvəzinə yaralarla örtülmüş görünürdü.

Ulyanın özü gözlərində həqiqətin əks olduğunu bil-mirdi. O, hələ balacaydı, ağılı kəsmirdi. Başqa adamlarsa onun gözlərində özlərinə baxmağa macal tapmırdılar, amma hamı Ulyaya tamaşa eləyirdi, fikirləşirdi ki, o, dünyada var-sa, yaşamağa dəyər.

* * *

Ulya doğma anasıyla doğma atasını tanımırdı. Onu yay vaxtı yol qırağındakı quyunun yanında, şam ağacının altın-da tapmışdılar. Qız onda bir neçə həftəydi dünyaya gəlmiş-di; qalın şala bükülmüş halda yerdə durur, iri gözləriylə rən-gi dəyişən səmaya baxırdı: səma gah boz, gah mavi, gah tamam qara olurdu.

Xeyirxah adamlar Ulyanı evlərinə apardılar, bir uşaqsız kəndli ailəsinə onu övladlığa götürüb adını Ulyana qoydu. Ulya da öz erkən uşaq həyatını ögey valideynlərinin koma-sında yaşadı.

124

O yatanda gözləri yarıqapalı olurdu, elə bil, yarıqapalı gözlərlə baxırdı. Səhərə yaxın, bayırda hava işıqlaşandasa Ulyanın yarıcaq gözlərində daxmanın pəncərəsindən bayır-dakı hər şey əks olunurdu. O, stulun üstündə yatırdı, üzünü səhər günəşi işıqlandırır. Pəncərədən o tərəfdə dikələn söyü-dün budaqları, ilk ötəri günəşlə qızarmış buludlar, ötüb-keçən quşlar – bütün bunlar bir dəfə bayırdaydırlarsa, ikinci dəfə Ulyanın gözlərinin dərinliklərində işıqlanırdılar; amma Ulyada buludlar da, quşlar da, söyüdü yarpaqları da bütün adam-ların gördüklərindən daha yaxşı, daha aydın, daha şəndilər.

Ögey valideynləri Ulyanı elə sevirtilər ki, ondan ötrü dərxiş hər gecə yuxudan oyanırdılar. Taxtdan düşüb Ulya-ya yaxınlaşırdılar, əlaqaranlıqda yatmış, doğma qızlarından daha əziz olan yad qıza uzun-uzadı baxırdılar. Onlara elə gəlirdi, qızın yarıcaq gözlərindən işıq saçılır, kasıb daxma həmin məqamda gənclik çağlarının bayramlarındakı kimi gözəl olurdu.

– Ulya, deyəsən, tezliklə öləcək, – ana astadan deyirdi.

– Sus, qara tökmə, – ata deyirdi. – Balaca vaxtında niyə ölsün?

– Belələri uzun yaşamırlar, – ana yenə deyirdi. – Gözləri yatanda yumulmur. – Onların kəndində belə bir inam vardı ki, yatanda gözləri yumulmayan uşaqlar tez ölürlər.

Ana neçə dəfə Ulyanın göz qapağını əlilə aşağı eləmək istəmişdi, amma ata qorxutmamaq üçün ona toxunmamağı tapşırmışdı. Gündüz Ulya küncdə əsgilərlə oynayanda, suyu gil camdan dəmir parça boşaldanda ata, elə bil, balaca bədəninə ziyan toxundurmmamaq üçün yenə də qızına toxunmağa ehtiyat eləyirdi.

Ulyanın sarı saçları uzandı, hörüyə çevrildi, elə bil, saçlarında külək ilişib qalmışdı. Qızın yumşaq sifətişə yuxuda da, oyaq vaxtı olduğu kimi, harasa dikilmişdi, qayğılıydı. Ata-anaya onda elə gəlirdi, Ulya ona əziyyət verən nəyisə soruşmaq istəyir, amma soruşa bilmir, çünki danışmağı bacarmır.

Ata Ulyadan ötrü doktor-feldşer çağırırdı. Bəlkə, ata fikirləşdi, hansısa bir dərdi var, doktor ona kömək eləyər. Doktor Ulyanın nəfəsinə qulaq asdı, dedi, böyüyəndə hər şey ötüb keçəcək.

– Bəs niyə hamının xoşuna gəlir? – ata doktordan soruşdu. – Təki bir az pis olaydı!

– Bu, təbiətin oyunudu, – doktor cavab verdi.

Atayla ana incidilər.

– Nə oyun! – dedilər. – Axı o, canlıdı, oyuncaq deyil.

O biri adamlar hələ də əslində özlərinin necə olduqlarını görmək üçün Ulyanın gözlərinə baxmağa çalışırdılar. Ola bilsin, kimsə, doğrudan da, öz-özünü görürdü, amma bu barədə danışmırdı, hamıya da deyirdi, baxmağa macal tapmadı, çünki Ulya gözlərini qırpdı.

Bütün adamlar xəbər tutdular ki, Ulyanın gözləri rəngini dəyişir. Əgər o, yaxşı şeylərə – səmaya, kəpənəyə, inəyə, çiçəyə, ötüb-keçən kasıb babaya baxırdısa, gözləri şəffaf işıq saçırı, özündə şər gizlədən şeylərə baxandasa gözləri tutqunlaşırdı, heç nə görmək olmurdu. Yalnız Ulyanın gözlərinin lap dərinliyində, düz özəyində həmişə eyni cür aydın işıq olurdu, o işıqda baxdığı insan, yaxud əşya haqqında hamıya zahirdən görünən yox, gizlicə daxilə gizlənib görünməyən həqiqət əks olunurdu.

* * *

Ulyanın iki yaşı tamam olanda dil açmağa başladı, o, aydın, az-az danışırı, az söz bilirdi... Çöldə, kənd küçəsində hamının gördüyü, bildiyi şeyləri görürdü. Amma Ulya

həmişə gördüklərindən təəccüblənirdi, bəzənsə baxdığını göstərə-göstərə qorxudan qışqırıb ağlayırdı.

– Nolub? Nolub, Ulenka? – ata ondan soruşub, Ulyanın nədən narahat olduğunu bilməyə-bilməyə qucağına götürürdü. – Mənə niyə belə baxırsan? Orada naxır həyətə girir, buradasa mən səninləyəm.

Ulya ataya qorxa-qorxa baxırdı, elə bil, ondan ötrü yad adamdır, heç vaxt onu görməmişdir. Qorxu içində yerə düşür, atadan qaçıb uzaqlaşır. Eyni cür də anasından qorxur, ondan gizlənirdi.

Ulya yalnız qaranlıqda, gözləri heç bir şey görməyəndə sakit olurdu.

Ulya səhər oyanıb dərhal evdən qaçmaq istəyirdi, o, qaranlıq anbara, yaxud yarğanında qumsal mağara olan çölə gedirdi, ata-anası tapanacan orada qaranlıqda otururdu. Atası, yaxud anası onu qucağına götürəndə, sinələrinə sıxıb gözlərindən öpəndə Ulya qorxusundan ağlayıb tir-tir əsirdi, elə bil, valideynləri nəvəsi göstərmirdilər, sanki, onu canavarlar tutmuşdu.

126

Əgər Ulya otların üstüylə uçan ürkək kəpənəyi görürdüsə, qışqıra-qışqıra ondan qaçıb uzaqlaşır, qorxmuş ürəyi hələ uzun müddət çırpınırdı. Ulya hamıdan çox da bir qarından, nənəmdən qorxurdu, nənəm o qədər qocaydı, ona bütün qarılar da nənə deyirdilər. Nənəm Ulyanın yaşadığı daxmaya az-az gəlirdi. Gələndəsə həmişə qıza ağ undan kökə, ya bir tikə qənd, ya düz qırx gün toxuduğu əlcək, ya da Ulyaya lazım olan bir şeyi pay gətirirdi. Qoca nənə deyirdi, artıq ölüb gedərdi, axı vaxtı çatıb, ancaq indi ölə bilməz: Ulyanı yadına salan kimi, zəif ürəyi cavan ürəyi sayaq təzədən canlanıb döyünür: o, Ulyaya sevgisiylə, ona mərhəməti, sevinciylə nəfəs alır.

Ulyasa nənəmi görən tək ağlamağa başlayırdı; o, tutqunlaşmış gözlərini nənəmdən çəkmir, qorxusundan əsirdi.

– O, həqiqəti görmür! – nənəm deyirdi. – O, xeyirdə şər, şərdə xeyir görür.

– Bəs niyə gözlərində əsl həqiqət görünür axı? – ata soruşurdu.

– Elə ona görə! – yenə qoca qanı deyirdi. – Onun elə özündə bütün həqiqət işıq saçır, özüsə işığı anlamır, hər şey qıza tərsinə görünür. Yaşamaq ondan ötrü korun yaşamasından daha pisdir. Kaş ki kor olaydı.

“Bəlkə, elə nənə düz deyir, – bu vaxt ata fikirləşirdi. – Ulya pisi yaxşı, xeyiri şər görür”.

Ulya çiçəkləri sevmirdi, onlara heç vaxt əl vurmurdu, yerdən zir-zibili ətəyinə yığıb qaranlıq bir yerə çəkirdi, zibili əlləriylə qarışdıraraq-qarışdıraraq gözlərini yumub orada tək oynayırdı. O, kənddə yaşayan başqa uşaqlarla dostluq eləməirdi, onları görəndə evə qaçırdı.

– Qorxuram! – Ulya qışqırırdı. – Onlar qorxuncdurlar.

Bu zaman ana Ulyanın başını sinəsinə sıxırdı, elə bil, uşağı gizlətmək, onu öz qəlbində ovutmaq istəyirdi.

Kəndin uşaqlarına əziz-xələf deyildilər, mehribandılar, saf üzləri vardı, Ulyaya doğru can atır, ona gülümsəyirdilər.

Ana Ulyanın nədən qorxduğunu, gözəl yazıq gözlərinin dünyada qorxulu nə gördüyünü başa düşmürdü.

– Qorxma, Ulenka, – ona deyirdi, – heç nədən qorxma, axı yanındayam.

Ulya anasına baxıb yenə qışqırırdı:

– Qorxuram!

– Axı kimdən qorxursan, bu, mənəm!

– Mən səndən qorxuram: sən qorxuncsan! – Ulya deyir, anasını görməmək üçün gözlərini yumurdu.

* * *

Kənddə bir qız da böyüyürdü; onun dörd yaşı vardı, adı da Qruşaydı. Ulya təkcə onunla oynamağa başlayıb qızı sevdi. Qruşanın sifəti uzundu, buna görə ona “madyansifət” ayaması qoymuşdular, incik xasiyyətliydi; o, hətta atasıyla anasını sevmirdi, söz vermişdi, tezliklə evdən çox-çox uzaqlara qaçacaq, heç vaxt qayıtmayacaq, çünki bura pisdir, ora yaxşıdır.

Ulya əllərini Qruşanın üzünə çəkib deyirdi ki, gözəldir. Ulyanın gözləri Qruşanın qəzəbli, qaşqabaqlı üzünə heyranlıqla baxırdı, elə bil, Ulya qarşısında gözəl üzlü mehriban sevimli rəfiqəsini görürdü. Qruşasa bir dəfə qeyri-ixtiyari Ulyanın gözlərinə baxdı, orada özünü əslində olduğu kimi görməyə macal tapdı. O, qorxusundan qışqırıb evə qaçdı. Həmin vaxtdan Qruşa daha xeyirxah qəbli oldu, evdə pis olduğuna görə valideynlərinə acığı tutmurdu. Təzədən pis olmaq istəyəndəsə Ulyanın gözlərindəki dəhşətli görkəmini xatırlayırdı, özündən qorxurdu, dinc, çəkingən olurdu.

Çiçəkləri, mehriban adamların sifətlərini qorxunc görmək Ülyaya güssə gətirsə də, o, bütün balaca uşaqlar kimi, çörək yeyirdi, süd içirdi, bununla da böyüyürdü. Həyatsa tez keçir, tezliklə Ülyanın əvvəlcə beş yaşı, sonra da altı, yeddi yaşı tamam oldu.

Həmin vaxt onların kəndinə çoxdan hara çıxıb getdiyi belli olmayan kişi, Demyan qayıtdı. O, kasıb, adi adam kimi döndü, hamı kimi torpaq əkməyə başladı, bundan sonra qocalanadək abırla yaşadı. O, hətta istəyirdi ki, Ülyanı ona qızlığa versinlər, çünki qoca, tək-tənhaydı, amma Ülyanın ögey valideynləri razı olmadılar. Qızı evə gətirəndən özləri onsuz yaşaya bilmirdilər.

Beş yaşından Ülya qışqırmağa, qorxudan qaçmağa ara verdi: o, yalnız qarşısında qoca nənəm, yaxud başqa abırlı adam kimi mehriban, gözəl adam görəndə dərdə-qəmə batır, tez-tez ağlayırdı. Amma hələ də iri gözlərinin dərinliyində baxdığı adamın əsl obrazı işıq saçırdı. Amma özü həqiqəti yox, yalanı görürdü. Onun, elə bil, heyrdəndən donmuş sadələvh, kədərli gözləri nə gördüklərini anlamadan bütün dünyaya baxırdı.

Ülyanın yeddi yaşı tamam olanda ögey valideynləri ona özlərinin kim olduqlarını, Ülyanın doğma ata-anasının harada yaşadıqlarını, sağ olub-olmadıqlarını bilmədiklərini söylədilər. Ögey valideynləri bunu götür-qoy eləyib dedilər. İstəyirdilər qız gerçəyi başqa adamlardan yox, onlardan öyrənsin; yad adamlar bir vaxt ona eyni sözü söyləyəcəklər, amma pis deyərlər, uşağın qəlbini yaralayarlər.

– Bəs onlar da qorxuncdurlar? – Ülya doğma valideynləri barədə soruşdu.

– Yox, qorxunc deyillər, – ögey atası dedi. – Səni dünyaya gətiriblər, sənə onlardan əziz adam yoxdur.

– Sən yalanı görürsən, qızım, – ögey anası ah çəkdi. – Sənin gözlərin nəzərlidi.

* * *

O vaxtdan Ülya daha kədərli yaşamağa başladı. Yay ötürdü, Ülya da qərara gəldi ki, payıza yaxın onu atan doğma ata-anasını bu dünyada tapmaq üçün evdən çıxıb gedəcək.

O yay hələ başa çatmamışdı ki, kəndə çarıq geyinmiş, çiyində çörək dağarcığı olan yaşlı bir kəndli qadın gəldi.

Uzaqdan gəldiyi, yorulduğu görünürdü. O, yaxınlığında qoca şam ağacı olan yol qırağındakı quyunun yanında oturdu, ağaca baxdı, sonra qalxıb elə bil çoxdan qoyduğu, unutduğu bir şeyi axtara-axtara ağacın ətrafındakı torpağı yoxlamağa başladı. Qadın ayağını soyunub Demyanın yaşadığı daxmaya yaxınlaşdı, dikin üstündə oturdu.

Ötüb-keçən bir kəs yox idi, adamlar çöldə işləyirdilər, yolçu qadın da uzun müddət tək-tənha oturdu. Sonra həyətlərin birindən bir qız çıxdı. O, yad qadını görüb ona yaxınlaşdı.

– Sən qorxunc deyilsən, – iri gözü saf işıq saçan qız dedi.

Yolçu qıza baxdı, onu qucağına götürdü, sonra qucaqlayıb bağrına basdı. Qız qorxub qışqırmadı. Onda qadın uşağın hər iki gözündən öpdü, özüsə ağladı: o, Ulyanın öz qızı olduğunu gözlərindən, boynundakı xaldan, bütün bədənindən, özünün titrəyən qəlbindən bildi.

– Cavandım, ağılsızdım, səni adamların ümidinə buraxdım, – qadın deyirdi. – İndi sənin dalınca gəlmişəm.

Ulya qadının yumşaq, isti sinəsinə sığınıb mürgüledə.

– Mən sənin ananam, – qadın bunu deyib Ulyanın yarıqapalı gözlərindən öpdü.

Anasının öpüşü Ulyanın gözlərinə şəfa verdi, həmin gündən günəşin şəfəq saçdığı işıqlı dünyanı bütün başqa adamlar kimi eynilə adi tərzdə görməyə başladı. O, boz, aydın gözləriylə sakitcə irəli baxır, heç kəsdən qorxmurdu. Gözəli, yaxşını düzgün görürdü, yer üzündə olanlar indi ona qorxunc, eybəcər, doğma anasının yoxluğundakı kimi, şər, qəddar şeylərsə gözəl görünmürdü.

Amma həmin vaxtdan Ulyanın gözlərinin dərinliklərində heç nə görünmədi; o gözlərdəki gizli həqiqət obrazı yox oldu. Həqiqətin daha gözlərində işıq saçmadığından Ulya kədər hiss eləmədi, bundan xəbər tutub doğma anası da dərdə-qəmə batmadı.

– Həqiqəti görmək adamlara gərək deyil, – anası dedi, – onu özləri bilirlər, bilməyənlərsə görüb inanmayacaqlar...

O vaxt qoca nənəm öldü, daha mənə Ulya barədə heç nə danışa bilmədi. Amma xeyli müddət ötəndən sonra özüm bir dəfə Ulyanı gördüm. Gözəl bir qız olmuşdu, o qədər gözəldi ki, adamlara gərək olandan da artıq; buna görə də adamlar qıza tamaşa eləyirdilər, amma ürəklərisə Ulyaya laqeyd qalırdı.

QAYITMA

130

Qvardiya kapitanı Aleksey Alekseyeviç İvanov ordudan tərxis olunub evə qayıdırdı. Bütün müharibə boyunca xidmət elədiyi hissədə İvanovu haqlı olaraq təəssüflə, sevgiyə, hörmətlə, musiqiyə, şərabla yola salırdılar. Yaxın dostları, yoldaşları İvanovla birgə dəmiryol stansiyasına getdilər, orada son dəfə vidalaşdı İvanovu tək qoydular. Amma qatar uzun müddət gecikdi, bu müddət başa çatandan sonrasa, əlavə yenə gecikdi. Artıq soyuq payız gecəsi düşmüşdü; vağzal müharibədə dağılmışdı, gecələməyə yer yox idi, İvanov da yol maşınıyla hissəyə geri qayıtdı. Sonrakı gün İvanovun xidmət yoldaşları onu yenə yola salırdılar; yenə mahını oxuyurdular, tərxis olunanla əbədi dostluq əlaməti olaraq qucaqlaşdırdılar, amma artıq öz hisslərini daha qısa ifadə eləyirdilər, əhvalat dostların dar dairəsində bağ verirdi.

Sonra İvanov ikinci dəfə vağzala getdi; o, vağzalda öyrəndi ki, dünənki qatar hələ də gəlib çıxmayıb, buna görə də İvanov, əslində, təzədən hissəyə gecələmək üçün qayıda bilərdi. Amma üçüncü dəfə yolasalma yaşamaq, yoldaşlarını narahat eləmək yaxşı çıxmazdı, İvanov da perronun boş asfaltının üstündə darıxa-darıxa qaldı.

Stansiyanın çıxış yolaçısının yanında yolaçıran postunun salamat qalmış budkası dururdu. Həmin budkanın böyründəki oturmaqda pambıq gödəkçəli, isti yaylıqlı bir qadın əyləşmişdi; o, dünən də öz şeylərinin yanında oturmuşdu, indi də qatarı gözləyə-gözləyə otururdu. İvanov dünən hissəyə gedəndə fikirləşmişdi: bəlkə, bu yalnız qadını da dəvət eləsin, o da isti daxmada tibb bacılarının yanında gecələyər, bütün gecəni niyə dunsun, məlum deyil, yolaçıranın budkasında qızına bilər, ya yox. O, fikirləşənəcən yol maşını tərpendi, İvanov da bu qadını unuttu.

İndi həmin qadın hələ də tərpenmədən dünənki yerindəydi. Bu mətanət, səbir qadın qəlbinin ən azı onun şeylə-rə, güman ki, qayıtdığı evinə münasibətdə sədaqətini, dəyişməzliyini bildirirdi. İvanov qadına yaxınlaşdı: bəlkə də, ona tək qaldığı vaxtdakından o qədər də darıxdırıcı olmayacaqdı.

Qadın İvanova sarı döndü, o da onu tanıdı. Bu, qız idi, onu “Maşa-kisəçi qızı” adlandırırdılar, çünki, həqiqətən də, hamam xidmətçisinin, kisəçinin qızı olduğundan bir vaxtlar özünü belə adlandırmışdı. Mühəribə ərzində, aradabir, Maşanın, bu kisəçi qızının yeməxanada sərbəst muzdlu aşpaz köməkçisi işlədiyi hərbi aviasiya dəstələrindən birinə baş çəkəndə onunla rastlaşdı.

Həmin məqamda onları əhatə eləyən payız təbiəti ölgün, kədərliydi. Maşayla İvanovu buradan evə aparacaq qatar, Allah bilir, boz məkanın harasında idi. İnsanın qəlbinə təskinlik verəcək, onu əyləndirəcək yeganə şey başqa insanın qəlbiydi.

İvanov Maşayla söhbətləşdi, əhvalı yaxşılaşdı. Maşa zahirən gözəgəlimli, sadəqəlbli, iri fəhlə əlləri, sağlam, cavan bədəniylə xeyirxah idi. O da evə qayıdırdı, indi yeni, mülki həyatda necə yaşayacağını fikirləşirdi; qız hərbi rəfiqələrinə öyrəşmişdi, onu böyük bacı kimi sevən, ona şokolad bağışlayan, iri boy-buxununa, əsl bacılardakı kimi, bütün qardaşları eyni sevgiylə, kimsəni ayırmadan yerləşdirdiyi qəlbinə görə “gen-bol Maşa” adlandırdıqları təyyarəçilərə öyrəşmişdi. İndisə evə, artıq yadırgadığı qohumlarının yanına getmək Maşa üçün qeyri-adi, qəribə, hətta qorxuluydu.

İvanovla Maşa indi özlərini arzusuz, kimsəsiz hiss eləyirdilər; amma İvanov uzun müddət üzgün-kədərli vəziyyətdə qala bilmədi; ona elə gəlirdi belə dəqiqələrdə kimsə uzaqdan ələ salır, əvəzinə xoşbəxt olur, o da yalnız üz-gözünü turşutmuş sarsaq kimi qalır. Buna görə də İvanov tez-cə həyatı işlərə baş qoşurdu, yəni özünə müəyyən bir məşğuliyyət, yaxud təskinlik, yaxud özünün dediyi kimi, sadə köməkçi sevinci tapır, bununla da öz məyusluğundan yaxa qurtarırdı.

O, Maşaya yaxın oturub xahiş elədi, yoldaşcasına üzündən öpməyə icazə versin.

– Mən azacıq öpəcəyəm, – İvanov dedi, – yoxsa qatar gecikir, onu gözləmək darıxdırıcıdır.

– Yalnız qatar gecikdiyinə görə? – Maşa soruşub İvanovun üzünə baxdı.

Sabiq kapitanın görkəmcə otuz beş yaşı vardı; küləklərin yaladığı, günəşin yandırdığı üzünün dərisi qəhvəyi rəngdəydi; İvanovun boz gözləri Maşaya ciddi, hətta

utancaq nəzərlərlə baxırdı, o, düzünə də olsa, nəzakətlə, hörmətlə danışırdı. Maşaya onun dərin, xırıltılı yaşlı adam səsi, tutqun kobud sifəti, o sifətdəki güc və acizlik ifadəsi xoş gəldi. İvanov qəlyanındakı odu istini hiss eləməyən baş barmağıyla söndürüb icazə intizarında nəfəs aldı. Maşa İvanovdan aralandı. Ondan güclü tənbəki, qızardılmış quru çörək, bir qədər şərab – alovdan yaranan, yaxud özləri alov törədə biləcək təmiz şeylərin qoxusu gəlirdi. Belə çıxırdı ki, İvanov yalnız elə tənbəki, suxarı, pivə, şərabla qidalanır.

İvanov xahişini təkrar elədi:

– Mən ehtiyatla, üzdən öpəcəyəm, Maşa... Elə bilin sizin əminizəm.

– Artıq təsəvvür eləmişəm... Təsəvvür eləmişəm ki, siz əmim yox, atamsınız.

– Bəs belə de... Onda icazə verərsiniz...

– Atalar qızlarından soruşurlar, – Maşa güldü.

Sonra İvanov öz-özünə etiraf elədi ki, Maşanın saçları meşənin xəzan yarpaqları kimi qoxuyur və o saçları heç vaxt unuda bilmədi... İvanov dəmiryol xəttindən uzaqlaşmış Maşayla özünə qayğanaq bişirmək üçün balaca tonqal qaladı.

* * *

Gecə qatar gəlib İvanovla Maşanı onların səmtinə, vətənlərinə apardı. İki sutka bir yerdə getdilər, üçüncü sutkasa Maşa iyirmi il qabaq doğulduğu şəhərə çatdı. Maşa vaqonda şeylərini yığışdırdı, İvanovdan belindəki əşya kisəsini rahatlamağı xahiş elədi, amma İvanov, hələ mənziləcən bir sutkadan artıq yolu qalsa da, onun kisəsini öz çiyinə keçirdi, Maşanın arxasınca vaqondan çıxdı.

Maşa İvanovun diqqətindən heyrətlənmiş, kövrəlmişdi. O, doğulub-yaşadığı, amma indi onun üçün, demək olar, qürbətə çevrilən şəhərdə dərhal tək qalmağa qorxurdu. Maşanın ata-anasını buradan almanlar qovub aparmışdılar, Allah bilir, harada tələf olmuşdular, indisə vətəmində Maşanın yalnız əmisi qızıyla iki xalası qalmışdı, Maşa da onlara qəlbən bağlılıq duymurdu.

İvanov dəmiryol komendantının yanında şəhərdə düşdüyünü qeyd etdirib Maşayla qaldı. Əslində, o, dörd il görmədiyi arvadıyla iki uşağının gözlədiyi evinə mümkün qədər tez getməliydi. Amma İvanov ailəsiylə sevinc, həyəcan dolu

görüşü təxirə saldı. Niyə belə elədiyini o özü də bilmirdi, – bəlkə də, ona görə ki, bir az da sərbəst gəzib-dolaşmaq istəyirdi.

Maşa İvanovun ailə vəziyyətini bilmirdi, qız utancaqlığı üzündən bu barədə ondan soruşmamışdı. O, İvanova başqa bir şey barədə düşünmədən xeyirxah qəlbi üzündən etibar elədi.

İki gündən sonra İvanov irəli, doğma yerlərə gedirdi.

Maşa vağzalda onu yola salırdı. İvanov adəti üzrə onu öpdü, nəzakətlə surətini ömürlük xatırlayacağına söz verdi.

Maşa cavabında gülüb dedi:

– Məni ömürlük xatırlamaq nəyə gərəkdi? Belə şey lazım deyil, bir də siz, onsuz da, unudacaqsınız... Mən ki sizdən heç şey xahiş eləmirəm, məni unudun.

– Mənim əziz Maşam! Siz əvvəl haradaydınız, niyə lap əvvəllər sizə rast gəlməmişəm?

– Mən müharibəyəcən onillikdə oxuyurdum, lap çoxdansa heç həyatda yox idim.

Qatar gəldi, onlar vidalaşdılar. İvanov çıxıb getdi, Maşanın evdə tək qalıb necə ağladığını görmədi, çünki qız kim-səni – taleyinin heç olmasa bir dəfə rast gətirdiyi nə rəfi-qələrini, nə yoldaşlarını unuda bilirdi.

İvanov vaqonun pəncərəsindən şəhərciyin ömründə bir də çətin görəcəyi yolətrafi balaca evlərinə baxır, fikirləşirdi ki, elə bu cür balaca evdə, amma başqa şəhərdə arvadı Lyuba uşaqları Petka və Nastyayla yaşayır, onu gözləyirlər; o, hələ hissədən arvadına teleqram göndərmişdi ki, ləngimədən evə gəlir, onu, uşaqları mümkün qədər tez öpməyi arzulayır.

Lyubov Vasilyevna, İvanovun arvadı üç gün dalbadal qərbdən gələn bütün qatarların qabağına çıxdı. O, işdən icazə alırdı, normanı yerinə yetirə bilmirdi, gecələr divar saatının kəfkirinin necə asta, etinasız tərpendiyinə qulaq asa-asa sevincindən yata bilmirdi. Dördüncü gün Lyubov Vasilyevna əgər gündüz gəlsə, atalarını qarşılamaq üçün vağzala uşaqlarını – Pyotrla Nastyanı göndərdi, gecə qatarının qabağına yenə özü çıxdı.

* * *

İvanov altıncı gün gəldi. Onu oğlu Pyotr qarşıladı; indi Petruşka artıq on iki yaşının içindəydi, atası da öz yaşından

böyük görünən ciddi görkəmli yeniyetmənin simasında öz oğlunu dərhal tanımadı. Pyotr balacaboy, arğaz, amma iribaşlı, genişalınlı oğlandı, üzü də sakit, elə bil, artıq həyat qayğılarına vərdişliydi, xırda qonur gözlərisə işıqlı dünyaya tutqun-tutqun, narazı baxırdı, elə bil, hər yerdə yalnız nizam-sızlıq görürdü. Petruşka səliqəylə geyinib-kecinmişdi: ayaq-qabıları köhnə, amma hələ yararlıydı, şalvarı, gödəkçəsi nimdaş, atasının mülki paltarından kəsilib-tikilmiş, amma dəlmə-deşiksizdi, lazımı yerləri közənmişdi, lazım olan yerə yamaq salınmışdı, Petruşka tamam balaca, kasıb, amma səliqəli kişiciyəzə oxşayırdı. Atası təəccüblənib ah çəkdi.

– Sən atamsanmı? – İvanov onu azaca yuxarı qaldırıb, qucaqlayıb öpəndə Petruşka soruşdu. – Deməli, atamsan!

– Atanam... Salam, Pyotr Alekseyeviç!

– Salam... Niyə gec gəldin? Biz hey gözləyirdik.

134

– Yavaş gələn, Petya, qatardı... Ananla Nastya necə-dilər, sağ-salamatdılar?

– Yaxşıdılar. – Pyotr dedi. – Neçə ordenin var?

– İki, Petya, üç də medal.

– Bizsə anamla fikirləşirdik sinəndə boş yer yoxdu. Anamın da iki medalı var, xidmətlərinə görə veriblər... Sənin nə az yükün var – bircə çantadır!

– Mənə bundan artıq lazım deyil.

– Bəs sandığı olan üçün vuruşmaq çətindi? – oğlu soruşdu.

– Ona çətindi, – ata razılaşdı. – Bir çantayla asandı. Orada heç kəsin sandığı olmur.

– Mənsə fikirləşirdim olur. Mən öz var-yoxumu sandıq-da saxlayardım, çantada sınıb-əzilir.

O, atasının əşya kisəsini götürüb evə apardı, ata onun arxasınca getdi.

* * *

Ana onları evin artırmasında qarşıladı; o, işdən yenə icazə almışdı, elə bil, ərinin bu gün gələcəyini qəlbən hiss eləmişdi. Sonra vağzala getmək üçün əvvəlcə zavoddan evə gəldi. O, Semyon Yevseyeviçin evə gəlib çıxmasından qorxurdu: bəzən gündüz gəlməyi xoşlayır; onun belə bir vərdişi – günorta gəlib beş yaşlı Nastya və Petruşkayla oturmağı vardı. Düzdür, Semyon Yevseyeviç heç vaxt boş gəlmir,

həmişə uşaqlar üçün bir şey – konfet, yaxud qənd, yaxud ağ bulka, ya da sənaye mallarına order gətirir. Lyubov Vasilyevnanın özü Semyon Yevseyeviçdən heç bir pis şey görməmişdi; bir-birini tanıdıqları iki il ərzində Semyon Yevseyeviç ona qarşı mehribandı, uşaqlarasa doğma atadan, hətta başqa atalardan daha diqqətli münasibət bəsləyirdi. Amma Lyubov Vasilyevna bu gün istəmirdi ki, əri Semyon Yevseyeviçi görsün; o, mətbəxi, otağı yığışdırdı, evdə səliqə olmalıdı, yad bir şey gözə dəyməməli idi. Sonra, sabah, yaxud birisi günsə o, ərinə bütün həqiqəti olduğu kimi özü danışar. Xoşbəxtlikdən, Semyon Yevseyeviç bu gün görünmədi.

İvanov arvadına yaxınlaşıb onu qucaqladı, aralanmadan, sevdiyi adamın unudulmuş, tanış hərərətini duya-duya beləcə durdu.

Balaca Nastya evdən çıxdı, xatırlamadığı atasına baxıb, əlləriylə ayaqlarından yapışdı, onu anasından aralamağa başladı, sonrasa ağladı. Petruşka çiyində atasının kisəsi dinməzəcə ata-anasının yanında dayanmışdı; bir az gözləyib dilləndi:

– Bəsdir, yoxsa Nastka ağlayacaq, o, başa düşmür.

Atası anasından aralanıb qorxudan ağlayan Nastyanı qucağına götürdü.

– Nastka! – Petruşka onu səslədi. – Özünü ələ al, – mən kimə deyirəm! Bu, atamızdır, bizim doğmamızdı!..

Ata yuyunub evdə masanın arxasında oturdu. O, ayaqlarını uzatdı, gözlərini yumdu, qəlbində səssiz sevinc, sakit razılıq hiss elədi. Müharibə ötüb-keçmişdi. Bu illər ərzində onun ayaqları minlərlə verst yol getmişdi, üzündə yorğunluq qırıqları vardı, yumulu bəbəkləri altındakı gözlərini ağır doğrayırdı – onlar indi toranlıqda, yaxud qaranlıqda dincəlmək istəyirdi.

O oturduğu müddətdə ailəsi bayram süfrəsi hazırlamaq üçün otaqda, mətbəxdə əl-ayağa düşmüşdü. İvanov evdəki şeylərin hamısına – divar saatına, qab-qacaq dolabına, divardakı termometrə, stullara, pəncərənin qabağındakı güllərə, rus mətbəx peçinə sırayla baxırdı... Onlar burada onsuz uzun müddət yaşamışdılar, ondan ötrü darıxmışdılar. İndi qayıtmışdı, onsuz kədər, yoxsulluq içində yaşamış doğmaları kimi hər biriylə təzədən tanış ola-ola onlara baxırdı. O, evin

oturuşmuş doğma qoxusuyla – odunun şöləsiylə, uşaqlarının bədənlərinin istisiylə, peçin odluğundakı yanıqla nəfəs alırdı. Bu qoxu elə həmin ki, dörd il əvvəlki kimi idi, onsuz dağılıbdəyişməmişdi. Müharibə müddətində müxtəlif ölkələrin yüzlərcə evində olsa da, İvanov heç yerdə bu qoxunu hiss etməmişdi; orada başqa qoxu gəlirdi, amma doğma ocağın xüsusiyyəti yox idi. İvanov Maşanın qoxusunu, onun saçının necə qoxu saçdığını da xatırladı; bununla belə, o saçlar meşə yarpaqları, naməlum ot basmış yol, ev yox, təzədən narahat həyat qoxusu verirdi. İndi o, Maşa-kisəci qızı neyləyir, mülki həyat yaşamağa öyrəşdimi? Allah köməyi olsun...

136

İvanov evdə hamıdan çox Petruşkanın əl-ayaq elədiyini görürdü. Özü işlədiyi azmış kimi, o, anasıyla Nastyaya neyləmək, nə eləməmək, necə düzgün eləmək lazım olduğu barədə göstəriş verirdi. Nastyia Petruşkaya itaətlə qulaq asırdı, artıq atasından yad adam kimi qorxmurdu; onun həyatda hər şeyi düzgün, ciddi eləyən canlı, diqqətli uşaq sifəti, xeyirxah qəlbi vardı, buna görə də Petruşkadan incimirdi.

– Nastyia, parçın içindəki kartof qabığını boşalt, mənə qab lazımdı.

Nastyia itaətlə parçı boşaldıb yudu. Ana bu vaxt tələsə-tələsə əlüstü, artıq Petruşkanın yandırdığı peçə qoymaq üçün mayasız yoğrulmuş piroq hazırlayırdı.

– Əlli ol, ana, əlli ol! – Petruşka komanda verirdi. – Görürsən ki, peçi hazırlamışam. Eşələnməyə öyrəşib, staxanovçu!

– Bu dəqiqə, Petruşka, bu dəqiqə gətirirəm, – anası itaətlə deyirdi. – Kişmiş qoyum, vəssalam, axı atan, yəqin, çoxdan kişmiş yeməyib. Kişmiş çoxdan saxlayıram.

– O, kişmiş yeyib, – Petruşka dedi. – Bizim qoşunlara kişmiş də verirlər. Bizim döyüşçülər, görürsən, necə sağlam gəzirlər, onlar yemək yeyirlər... Kartof soy, nahara sapılıca kartof qızardacağıq... Təkcə piroqla ailəni doydu-ra bilməzsən!

Anası piroqu hazırlayanacan Petruşka iri tutqacqla şorba dolu çuqun qazanı peçin içinə qoydu ki, ocaq boş-boşuna yanmasın, dərhal da peçdəki odun özünə də göstəriş verdi:

– Niyə pinti yanırısan, – buna bax, hər tərəfə qurcuxursan! Düz yan. Düz yeməyin altını qızdır, meşədə odun üçün

ağacla boş yerəmi bitib-nədi... Sənsə, Nastya, niyə talaşanı peçə necə gəldi soxubsan, öyrətdiyim kimi qoymaq lazım idi. Kartofun qabığıni da yenə qalın soyursan, əksinə, nazik soymaq lazımdı niyə kartofun içini yonursan; bundan yeməyimiz ziyan çəkir... Sənə bu barədə demişəm, indi axırıncı dəfə deyirəm, sonra başından qapaz alacaqsan!

– Petruşka, niyə Nastyanı dinc qoymursan, – ana çəkinə-çəkinə dedi. – O, sənə neyləyib? Bəyəm elə kartof soya bilərmi ki, dəllək soyan kimi, sənə nazik olsun, heç yerdə içinə dəyməsin... Ata gəlib çıxıb, sənsə elə hey acıqlanırsan!

– Mən acıqlanmıram, işdən danışıram... Atanı yedirtmək lazımdı, o, müharibədən gəlib, sızsa olub-qalanı korlayırsınız... Kartofların qabığında bütün il ərzində nə qədər yeməyimiz itib?.. Əgər doğar donuzumuz olsaydı, onu tək-cə qabıqla bəsləyib, sərgiyə göndərmək olardı, sərgidəsə bizə medal verərdilər... Görərdiniz, nolardı, sızsa başa düşmürsünüz!

İvanov belə bir oğlunun böyüdüyünü bilmirdi, indisə oturub uşağın zəkasına təəccüblənirdi. Amma ona balaca, utancaq Nastya daha çox xoş gəlirdi, o da xırdaca əlləriylə iş görürdü, əlləri artıq vərmişli, bacarıqlıydı. Deməli, evdə işləməyə çoxdan öyrəşmişdilər.

– Lyuba, – İvanov arvadından soruşdu, – sən niyə mənə heç nə demirsən axı, – bu müddət ərzində mənə necə yaşamısan, işdə nəylə məşğulsan?

Lyubov Vasilyevna indi ərindən gəlin kimi utanırdı, onu yadırgamışdı. Hətta əri ona müraciət eləyəndə qızarırdı, sifəti gəncliyindəki kimi İvanova bu qədər xoş gələn utancaq, qorxmuş ifadə alırdı.

– Babat, Alyoşa... Biz babat yaşayırdıq. Uşaqlar az xəstələnirdilər, mən onları böyütdüm... Pisi odu ki, uşaqların yanında yalnız gecələr oluram. Kərpic zavodunda, presləmədə işləyirəm, yolum uzaqdır...

– Harada işləyirsən? – İvanov başa düşmədi.

– Kərpic zavodunda, presləmədə. Axı mənim ixtisasım yox idi, əvvəlcə həyətdə qara fəhləydim, sonra məni öyrətdilər, presləməyə qoydular. İşləmək yaxşı şeydi, ancaq uşaqlar həmişə təkdilər... Görürsən, necə böyüyüblər. Özləri hər şeyi bacarırlar, elə bil, böyük adamdılar, – Lyubov Vasilyevna astadan dilləndi. – Bu yaxşıılığadımı, Alyoşa, bilmirəm...

– Sonra məlum olacaq, Lyuba... İndi hamımız bir yerdə yaşayacağıq, sonra araşdırarıq – yaxşı nədi, pis nədi...

– Səninlə hər şey daha yaxşı olacaq, yoxsa mən tək-cə bilmirəm – nə düzdür, nə yaxşı deyil, buna görə də qorxurdum. İndi uşaqları necə böyüdəcəyimizi sən özün fikirləş...

İvanov durub otaqda gəzişdi.

– Belə, deməli, deyirsən ki, burada kefiniz ümumiyyətlə, pis deyilmiş?

– Pis deyildi, Alyoşa, artıq hər şey ötüb-keçdi, dözdük. Amma səndən ötrü çox darıxdıq, qorxurduq ki, heç vaxt qayıdıb gəlməyəcəksən, başqaları kimi, orada həlak olacaqsan...

O, artıq dəmir qəlibə qoyulmuş piroqun üstündə ağladı, göz yaşı da xəmirin üstünə töküldü. Piroqun üstünə yenicə yumurta çəkirdi, indi bayram piroqunu göz yaşıyla yağlaya-yağlaya ovcunu xəmirin üstüylə gəzdirdirdi.

138

Nastya üzünü anasının tumanına sıxıb qıçlarını qucaqladı və altdan-altdan sərt nəzərlərlə atasına baxdı.

Atası ona sarı əyildi:

– Sənə nolub?... Nastenka, sənə nolub? Məndən incimisən?

O, qızı qucağına götürüb başını sıgalladı.

– Sənə nolub, qızım? Məni tamam unutmusan, mən müharibəyə gedəndə sən balacaydın...

Başını atasının çiyinə qoyub, Nastya da ağladı.

– Sənə nolub, Nastenkacan?

– Anam ağlayır, mən də ağlayacağam.

Peçin odluğunun yanında çaşqın halda duran Petruşka narazıydı.

– Sizin hamınıza nolub?.. Kefsizlik azarına tutuldunuz, peçdəsə isti azalır. Təzədənmi qalayacağıq-nədi, bəs bizə odun üçün yeni orderi kim verəcək! Köhnəsinin hamısını alıb yandırdıq, anbarda azacıq – on girdin qalıb, o da ağca-qovaqdı... Ana, isti çəkilməmiş xəmiri gətir görək.

Petruşka peçin içindən şorba dolu iri çuqunu çıxardı, közləri altına çəkdi, Lyubov Vasilyevnasa, elə bil, Petruşkanın işinə daha tez yarımağa çalışa-çalışa peçin üstünə, ikinci piroqa yumurta vurmağı unudub, iki piroq qəlibi qoydu.

* * *

Doğma evi İvanov üçün qəribə, hələ bir qədər anlaşılmaz idi. Artıq çox uzun görünsə də, mehriban, utancaq üzlü arvadı əvvəlkiydi, ondan doğulmuş, amma müharibə ərzində böyümüş – elə belə də olmalıydı – uşaqları da elə həminkiydilər. Amma İvanova evinə qayıtmağının sevincini bütün qəlbiylə hiss eləməyə nəşə mane olurdu, – güman ki, ev həyatını həddən artıq yadırgamışdı, hətta ən yaxın, doğma adamlarını dərhal başa düşə bilmirdi. O, Petruşkaya, böyümüş ilkinə – oğluna baxırdı, onun ana-bacısına necə komanda, öyüd verdiyinə qulaq asırdı, oğlanın ciddi, qayğılı üzünə baxırdı, utana-utana özünə etiraf eləyirdi ki, oğluna atalıq hissi, oğlu kimi ona meyli yetərli deyil. İvanov Petruşkanın sevgiyə, qayğıya başqalarından daha çox ehtiyacı olduğunu, ona indi yazdığı gəldiyini dərk elədiyindən, öz laqeydliyinə görə daha da utanırdı. İvanov ailəsinin onsuz yaşadığı həyatdan dəqiq xəbərdar deyildi, Petruşkanın niyə belə xasiyyəti olduğunu hələ aydın başa düşə bilmirdi.

Süfrə arxasında, ailəsinin içində otura-otura İvanov öz borcunu anladı. O, mümkün qədər tez bir işin qulpundan yapışmalıydı, yəni pul qazanmaq, arvadına uşaqları düzgün tərbiyə eləməkdə yardım göstərmək üçün işə girməliydi, – onda hər şey tədricən yaxşılığa doğru gedəcək, Petruşka uşaqlarla əylənəcək, kitab oxuyacaq, əlində tutqac peçin yanında komanda verməyəcək.

Petruşka süfrə arxasında hamıdan az yedi, amma qabağındakı bütün çörək qırıntılarını yığıb ağzına atdı.

– Sənə nolub, Pyotr, – atası ona müraciət elədi, – qırıntı yeyirsən, öz piroq payınısa axıracan yeməmişən... Ye! Anan sənə sonra yenə kəsər.

– Hamısını yemək olar, – Petruşka qaşqabağını sallayıb dilləndi, – mənəşə bəs eləyər.

– Qorxur ki, əgər çox yeməyə başlasa, Nastya da ona baxıb çox yeyəcək, – Lyubov Vasilyevna sadəqəlbliliklə dedi, – onunsa heyfi gəlir.

– Sizinsə heç nəyə heyfiniz gəlmir, – Petruşka etinasızlıqla dedi. – Mən istəyirəm sizə çox çatsın.

Atayla ana bir-birinə baxıb oğullarının sözündən dik-sindilər.

– Bəs sən niyə pis yeyirsən? – ata balaca Nastyadan soruşdu. – Pyotramı baxırsan-nədi? Yaxşı ye, yoxsa balaca qalarsan...

– Mən çox böyümüşəm, – Nastya dedi.

O, piroqun balaca tikəsini yedi, o biri, daha iri tikəsinisə irəli sürüşdürüb salfetkayla örtüdü.

– Niyə belə eləyirsən? – anası ondan soruşdu. – İstəyirsən, sənin piroquna yağ sürtüm?

– İstəmirəm, doydum...

– Yaxşı, yesənə... Niyə piroqu geri itələdin?

– Çünki Semyon dayı gələcək. Bunu ona saxlamışam. Piroq sizin deyil, özüm onu yemədim. Mən piroqu yastığın altına qoyacağam, yoxsa soyuyar...

Nastya stuldan düşdü, salfetkaya bükülmüş piroqu çarpayıya aparıb yastığın altına qoydu.

140

Ananın yadına düşdü ki, 1 May üçün bişirəndə Semyon Yevseyeviç gələndək soyumasın deyə o da piroqu yastığın altına qoymuşdu.

– Bu Semyon dayı kimdi? – İvanov arvadından soruşdu.

Lyubov Vasilyevna nə deyəcəyini bilmirdi, sonra dilləndi:

– Kim olduğunu bilmirəm... Uşaqların yanına tək gəlir, arvadını-uşaqlarını almanlar öldürüblər, bizim uşaqlara öyrəşib, onlarla oynamağa gəlir.

– Necə oynamağa? – İvanov təəccübləndi. – Burada, sənin yanında nə oynayır axı? Onun neçə yaşı var?

Petruşka cəld anasına və atasına baxdı: anası cavabında ataya heç nə demədi, yalnız Nastyaya kədərli nəzərlərlə baxırdı, atasına pis-pis gülümsündü, stuldan qalxıb papiros yandırdı.

– Bəs bu Semyon dayının sizinlə oynadığı oyuncaqlar hanı? – sonra o, Petruşkadan soruşdu.

Nastya stuldan düşdü, dolabın yanındakı o biri stulun üstünə çıxdı, dolabdan kitablar götürüb onları atasına gətirdi.

– Bunlar kitab-oyuncaqlardır, – Nastya atasına dedi, – Semyon dayı onları mənə ucadan oxuyur: elə maraqlı Mişkadi ki, o, oyuncaqdı, həm də kitabdı...

İvanov qızının verdiyi kitab-oyuncağı aldı: ayı Mişka, oyuncaq top, Domna nənənin yaşadığı, nəvəsiylə kətan toxuduğu balaca ev haqqındaydı.

Petruşkanın yadına düşdü ki, artıq peçin borusundakı nəfəsləri örtmək lazımdı, yoxsa ev soyuyar.

Nəfəsləri örtüb atasına dedi:

– O səndən qocadır – Semyon Yevseiç! Bizə xeyir verir, qoy yaşasın...

Petruşka hər ehtimala qarşı pəncərəyə baxıb sezdi ki, göydəki buludlar, sentyabrda olmalı buludlar deyil.

– Nəsə, – Petruşka dilləndi, – buludlar yaman qaralıb, deyəsən, qar yağacaq! Yoxsa sabah qış özünü vaxtından əvvəl yetirəcək? Bəs onda neyləyəcəyik axı: kartofun hamısı çöldədi, evdə hazırlıq yoxdu... Bir vəziyyəti görürsənmi!..

İvanov oğluna baxırdı, dediklərini eşidirdi, qarşısında öz utancaqlığını hiss eləyirdi. O, artıq iki ildə ailəsinə gələn Semyon Yevseyeviçin kim olduğunu, kimin – Nastyanın, yaxud gözəgəlimli arvadının yanına gəldiyini arvadından daha dəqiq soruşmaq istəyirdi, amma Petruşka təsərrüfat işləriylə Lyubov Vasilyevnanın başını qatdı.

– Ana, mənə səhərə çörək kartoçkalarını, yardım talonlarını ver. Kerosin talonunu da ver – sabah axırıncı gündü, odun kömürü də götürmək lazımdı, sənə kisəni itirmisən, orada da qabı özümüzdən olmaqla verirlər, indi haradan istəyirsən kisə tap, ya da təzə parçalardan tik, biz kisəsiz yaşaya bilmərik. Nastkasa qoy sabah sudan ötrü həyətə kimsəni buraxmasın, yoxsa quyudan çox su götürürlər: qış tezliklə gələcək, onda suyun səviyyəsi enəcək, bizim də badyanı sallamaq üçün kəndirimiz çatışmır, qarına yeməyəcəksən, onu da əritməyə yenə odun lazımdı.

Petruşka sözlərini deyə-deyə, eyni zamanda peçin yanını süpürür, mətbəx şeylərini nizamla düzürdü. Sonra peçin içindən şorba dolu çuqunu çıxardı.

– Bir az piroqdan daddıq, indi çörəklə ətli şorba yeyəcəyik, – Petruşka hamıya göstəriş verdi. – Sənə, ata, sabah səhər rayon sovetinə, hərbi komissarlığa getməlisən, tez qeydiyyata düşərsən – sənə tez kartoçka alarıq.

– Gedərəm, – atası itaətlə dilləndi.

– Get, yadımdan çıxarma, yoxsa səhər yatıb qalarsan, unudarsan.

– Yox, unutmaram, – atası söz verdi.

Ailə müharibədən sonrakı ilk ümumi naharını, şorbayla əti sükut içində yedi, hətta Petruşka da sakit oturmuşdu,

elə bil, ata-anayla uşaqlar birgə oturmuş ailənin səssiz sevincini qeyri-ixtiyari sözlə pozmağa qorxurdular.

Sonra İvanov arvadından soruşdu:

– Lyuba, paltarınız necədi – yəqin, köhnəlib?

– Köhnə paltarda gəzirdik, indisə təzəsini geyinəcəyik, – Lyubov Vasilyevna gülümsündü. – Mən uşaqların əynində nə vardı yamadım, sənin kostyumunu, iki şalvarını, bütün alt paltarını da onların əyninə tikdim. Bilirsən, artıq pulumuz yox idi, uşaqlarısa geyindirmək lazımdı.

– Düz eləmişən, – İvanov dedi, – uşaqlardan heç nəyi qızırğalanma.

– Qızırğalanmırdım, mənə aldığın paltonu da satdım, indi sınıqlıda gəzirəm.

– Onun geyindiği sınıqlı qıسادı, soyuqlaya bilər, – Petruşka fikrini bildirdi. – Mən hamama ocaqçı düzələcəyəm, maaş alacağam, ona palto düzəldərəm. Bazarda əldə satırlar, gedib qiymətini öyrəndim, orada münasibləri var...

142

– Sənsiz, sənin maaşın olmadan keçinərik, – ata dedi.

Nastya nahardan sonra burnunun üstünə iri eynək taxdı, pəncərənin qabağında oturub anasının indi işdə əlcəyinin altından taxdığı əlcəyi yamamağa başladı – artıq soyuq idi, bayırda payız idi.

Petruşka bacısına baxıb ona acıqlandı:

– Sən nə nadinclik eləyirsən, niyə Semyon dayının eynəyini taxmısan?..

– Axı mən eynəklə baxıram, eynəkli deyiləm.

– Nolsun? Görürəm! Bax, gözlərini xarab eləyəcək, kor olacaqsan, sonrasa şikəst kimi ömrün boyu təqaüdlə yaşayacaqsan. Sənə elə bu dəqiqə eynəyi çıxar, deyirəm. Əlcəyi yamamağın da daşını at, anam yamayar, ya da mən özüm boşalanda məşğul olaram. Dəftəri götür, “bir”lər yaz – nə vaxt məşğul olduğun artıq yadından çıxıb!

– Nədir, Nastya oxuyur? – ata soruşdu.

Ana cavab verdi ki, hələ yox, balacadır, amma Petruşka Nastyaya hər gün məşğul olmağı tapşırır. O, qıza dəftər alıb, Nastya hər gün “bir” yazır. Petruşka həm də qabağına üstə gəlib çıxaxıxa balqabaq çiyidləri qoyur, bacısına hesabı öyrədir, Nastyaya hərflərisə Lyudmila Vasilyevna özü öyrədir.

Nastya əlcəyi qırağa qoyub dolabın siyirməsindən dəftər-qələm çıxardı, Petruşkasa hər şeyin nizamla yerinə yetirildiyindən razı halda anasının sınıqlısını geyinib həyəətə, səhəlik gün üçün odun yarmağa getdi; Petruška, adətən, yardığı odunları axşam evə gətirib peçin arxasına yığırdı ki, orada qurusun, sonra daha hərərlə, daha qənaətlə yansın.

* * *

Axşam Lyubov Vasilyevna şam yeməyini tez verdi. O, istəyirdi uşaqlar bir qədər tez yuxuya getsinlər, əriylə təklikdə oturub söhbət eləmək mümkün olsun. Amma uşaqlar şam yeməyindən sonra uzun müddət yatmadılar; taxta divanda uzanmış Nastya xeyli adyalın altından atasına baxdı, həmişə, qışda da, yayda da yatdığı rus peçinin üstündə uzanmış Petruşkasa çevrikirdi, niqıldayırdı, nəşə pıçıldayırdı, hələ bir müddət də sakitləşmədi. Amma gecənin gec vədəsi çatdı, Nastya da baxmaqdan yorulmuş gözlərini yumdu, Petruşkasa peçin üstündə xoruldadı.

Petruška ayıq, ehtiyatlı yatırdı, həmişə qorxurdu ki, gecə nəşə baş verə bilər – yanğın olar, oğrular – quldurlar evə soxularlar, yaxud qapının çənbərini keçirməyi yadından çıxarar, qapıya gecə açılar, ev tamam soyuyar – onun xəbəri olmaz. İndi Petruška mətbəxin yanındakı otaqda söhbət eləyən valideynlərinin həyəcanlı səsinə ayıldı. Gecənin hansı vaxtıdı – gecəyarıdı, yoxsa artıq səhərə yaxındı, bilmirdi, ata-anasına yatmırdılar.

– Alyoşa, səs salma, uşaqlar oyanarlar, – anası astadan deyirdi. – Onu söymək lazım deyil, yaxşı adamdı, sənin uşaqlarını sevirdi...

– Bizə onun sevgisi lazım deyil, – atası dedi. – Öz uşaqlarımı özüm sevirəm... Görürsənmi, özgənin uşaqlarını sevirmiş! Mən sənə attestat göndərdim, sən özün də işlədin, o Semyon Yevseyç sənə niyə lazım oldu? Mənsə orada sənə barəndə başqa şey düşünürdüm. Deməli, məni axmaq yerinə qoymusan...

Ata susdu, sonra qəlyanını odlamaq üçün kibrit yandırdı.

– Nolub, Alyoşa, sən nə danışırısan! – ana ucadan səsləndi. – Axı uşaqlara baxmışam, onlar, demək olar, xəstələnməyiblər, canları da salamatdır!

– Yaxşı, nolsun!.. – ata deyirdi. – Başqalarının dörd uşağı qalmışdı, pis də yaşamırdılar, uşaqları da bizimkilərdən pis böyüməyiblər. Sənin Petruşkansa gör necə bir adama çevrilib – baba kimi fikir yürüdür, oxumağısa, yəqin ki, unudub.

Petruşka peçin üstündə ah çəkib söhbətin ardına qulaq asmaq üçün yalandan xoruldadı. “Yaxşı, – fikirləşdi, – qoy baba olum, hazır yeyəndə kefin yaxşıydı!”

– Amma o, həyatda bütün ən çətin, ən vacib şeyləri bilir! – anası dedi. – Heç savaddan da geri qalmayacaq.

– Sənin bu Semyonun kimdi belə? Başımı piylədiyən yetər, – ata acıqlandı.

– O, yaxşı adamdır.

– Onu sevirsənmi-nədi?

– Alyoşa, mən sənin uşaqlarının anasıyam.

– Yaxşı, sonra! Düz cavab ver!

144

– Mən səni sevirəm, Alyoşa. Mən anayam, amma çoxdan, yalnız səninlə, unutmuşam nə vaxt, qadın olmuşam.

Atası susur, qaranlıqda qəlyan çəkirdi.

– Mən səndən ötrü danırıdım, Alyoşa... Düzdür, uşaqlar yanımdaydılar, amma onlar səni əvəz eləyə bilməzlər, mənə hey uzun qorxulu illərdə səni gözləyirdim, səhərlər yuxudan oyanmaq istəmirdim.

– Bəs o, hansı vəzifənin sahibidir, harada işləyir?

– O, bizim zavodun maddi təchizatında çalışır.

– Aydındır. Fırıldaqçıdır.

– O, fırıldaqçı deyil. Mən bilmirəm... Bütün ailəsi Mogilyovda tələf olub, üç uşağı vardı, qızı artıq gəlin idi.

– Dəxli yoxdur, əvəzində başqa, hazır ailə – üstəlik, hələ cavan, gözəgəlimli arvad qazanıb – beləliklə, yenə rahat yaşayır.

Ana cavab vermədi. Sakitlik çökdü, amma az sonra anasının ağladığını eşitdi.

– O, uşaqlara sənin barəndə danışır, Alyoşa, – anası dilləndi, Petruşka onun gözlərində gilələnmiş iri göz yaşlarını sezdi. – O, uşaqlara bizim uğrumuzda necə döyüşdüyünü, əzab çəkdiyini deyirdi... Uşaqlar ondan soruşurdular: nəyə görə? O da onlara cavab verirdi: çünki sən yaxşı adamsan...

– Görürsənmi, sizin bu Semyon-Yevsey necə adammış! Məni heç vaxt görməyib, amma yaxşılığımıza danışır. Şəxsiyyətə bir bax!

– O səni görməyib. Qəsdən uydururdu ki, uşaqlar səni yadırgamasınlar, atalarını sevsinlər.

– Amma nəyə görə, bu, onun nəyinə gərəkdi? Səni daha tez ələ gətirmək üçün? Sən de görüm, ona nə lazımды?

– Ola bilsin, gözəl qəlbi var, Alyoşa, ona görə belədir. Bəs niyə axı?

– Səfehşən sən, Lyuba. Məni bağışla, lütfən. Heç nə qarşılıqsız olmur.

– Semyon Yevseiçsə tez-tez uşaqlara bir şey gətirirdi, hər dəfə gah konfet, gah un, gah qənd gətirirdi, bu yaxınlardasa Nastyaya keçə çəkmə gətirdi, amma ayağına olmadı – ölçüsü balacaydı. Özünəsə bizdən heç şey lazım deyil. Bizə də lazım deyildi, biz, Alyoşa, onun hədiyyələri olmadan keçinərdik, öyrəşmişik, amma o deyir, başqalarına qayğı göstərəndə qəlbi rahatlıq tapır, tələf olmuş ailəsiylə bağlı o qədər də dərd çəkmir. Sən onu görəcəksən – məsələ sənin fikirləşdiyini kimi deyil.

– Bütün bunlar boş bir şeydi! – ata dedi. – Sən məni axmaq yerinə qoyma... Lyuba, səninlə danxıram, mənəşə hələ yaşamaq istəyirəm.

– Bizimlə yaşa, Alyoşa...

– Mən sizinlə, sənəşə Senka-Yevseykayla yaşayacaqsan?

– Mən onunla yaşamayacağam, Alyoşa. O daha heç vaxt bizə gəlməyəcək, ona deyərəm, daha gəlməsin.

– Belə, əgər daha yaşamayacaqsansa, deməli, yaşamısan?.. Eh, sən necəsən, Lyuba, bütün siz qadınlar beləsiniz.

– Bəs siz necəsiniz? – anası incik halda soruşdu. – Nə deməkdi – biz hamımız beləyik? Mən belə deyiləm... Mən gecə-gündüz işləyirdim, biz parovozların ocaqxanalarını hörmək üçün odadavamlı kərpic hazırlayırdıq. Mən zahirdən arıq, qorxunc, hamıya yad olmuşam, məndən dilənçi də pay istəməz. Mən də çətinlik çəkirdim, uşaqlar da evdə tək idi. Bəzən evə gəlirdim, görürdüm ocaq qalanmayıb, heç nə bişirilməyib, qaranlıqdı, uşaqlar danxırırlar, özləri indiki kimi təsərrüfatçılıq eləməyi dərhal öyrənməyiblər, Petruşka da oğlan uşağıdı... Sonra Semyon Yevseyeviç bizə gəlməyə başladı. Gəlir, uşaqlarla oturur. Axı o tək-tənha yaşayır. “Olarmı, – məndən soruşur, – sizə qonaq gəlim, sizdə qızınımı!” Ona deyirəm, bizdə də soyuqdu, odunumuz yaşdı, osa mənə cavab verir: “Eybi yoxdu,

mənim bütün qəlbim donub, heç olmasa sizin uşaqların yanında oturdum, məndən ötrü peçi qalamaqsa lazım deyil". Dedim, yaxşı, hələlik gəlin: uşaqlar sizinlə olanda o qədər də qorxmayacaqlar. Sonra mən də alışıdim, o gələndə hamımız özümüzü yaxşı hiss eləyirdik. Ona baxırdım, səni, bizim bir kəsimiz olduğunu xatırlayırdım... Sənsiz elə kədərli, pis idi; qoy heç olmasa kimsə gəlsin, onda o qədər də darıxdırıcı olmur, vaxt da tez ötür. Sən olmayanda vaxt bizim nəyimizə lazımdı!

– Yaxşı, sonra, sonra noldu? – atası tələsdirdi.

– Sonra heç bir şey. İndi sən gəldin, Alyoşa.

– Nolar ki, əgər belədirsə, yaxşıdı, – atası dedi. – Yatmaq vaxtıdır.

Amma anası atasından xahiş elədi:

– Hələ yatmağa tələsmə. Gəl söhbət eləyək, sənin yanında elə sevinirəm ki.

146

“Heç cür sakitləşməyəcəklər, – Petruşka peçin üstündə fikirləşdi, – barişdilər, bu da yaxşıdı; anam işə getmək üçün səhər tezdən qalxmalıdı, amma hələ də kef eləyir – vaxtsız sevindi, göz yaşlarını kəsdi”.

– Bəs bu Semyon səni sevirdi? – atası soruşdu.

– Dayan, gedim Nastyanın üstünü örtüm, yuxuda üstünü açır, üşüyər.

Anası Nastyanı adyalla bürüdü, mətbəxə girdi, dinşəmək üçün – Petruşka yatırmı? – peçin yanında dayandı. Petruşka anasını anlayıb, xoruldamağa başladı. Sonra anası geri getdi, Petruşka onun səsini eşitdi:

– Yəqin, sevirdi. Mənə diqqətlə baxırdı, görürdüm, mən necəyəm – bəyəm indi yaxşıyam? O çox əziyyət çəkmişdi, Alyoşa, kimsə onu sevməliydi.

– Bir halda ki sizin məsələiniz beləydi, heç olmasa onu bircə dəfə öpəydin, – atası xeyirxahlıqla dilləndi.

– Hələ buna bax! O özü, istəməsəm də, iki dəfə məni öpdü.

– Bir halda ki sən istəmərdin, niyə belə eləyirdi?

– Bilmirəm. Deyirdi, özünü itirib, arvadı yadına düşüb, mən də bir az onun arvadına oxşayıram.

– Bəs o da mənə oxşayırmı?

– Yox, oxşamır. Sənə heç kəs oxşamır, sən təksən, Alyoşa.

– Mən təkəm, deyirsən? Say da elə birdən başlanır: bir, sonra iki.

– O mənim dodağımdan yox, yalnız üzümdən öpüb.

– Harandan öpdüyünün fərqi yoxdu.

– Yox, hamısı eyni şey deyil, Alyoşa... Sənin həyatdan nə başın çıxır?

– Necə nə? Mən bütün müharibəni vuruşmuşam, mən ölümü səndən yaxın görmüşəm.

– Sən vuruşurdun, mənə burada səndən ötrü əldən gədirdim, dərddən əllərim əsirdi, uşaqları dolandırmaq, düşmənlərə – faşistlərə qarşı dövlətə fayda vermək üçünsə qeyrətlə işləmək lazım idi.

Anası sakit danışdı, yalnız qəlbi əziyyət çəkirdi, Petruşkanın da anasına yazığı gəlirdi; bilirdi ki, o, pinəciyə artıq pul verməmək üçün özünün, onunla Nastyanın ayaqqabılarını yamamağı öyrənib, kartof müqabilində qonşuların elektrik sobalarını düzəldirdi.

– Mən də həyata, sənin intizarına dözmədim, – anası deyirdi. – Dözsəydim, ölərdim, bilirəm, onda ölərdim, mənimsə uşaqlarım var... Mən başqa bir şey, Alyoşa, hər hansı bir sevinc hiss eləməliydim ki, dincələydim. Bir adam dedi, mənə sevir, mənə bir vaxtlar sənin yanaşdığı kimi, çox mehribancasına münasibət bəsləyirdi...

– O kimdi, yenə həmin Semyon-Yevseydi? – atası soruşdu.

– Yox, başqa adamdı. O, bizim həmkarlar ittifaqı rayon komitəsinin təlimatçısıdır, köçürüləndir...

– Yaxşı, cəhənnəm olsun, kimdisə! Bəs nə oldu, o, səni rahatladı?

Petruşka bu təlimatçı barədə heç nə bilmirdi, təəccübləndi ki, onu niyə tanımır. “Görürsənmi, anamız da bəlaliymiş”, – öz-özünə pıçıldadı.

Anası cavabında atasına dedi:

– Mən ondan heç nə, heç bir sevinc görmədim, sonra halım daha da pisləşdi. Qəlbim ona doğru dartınırdı, çünki ölürdü, o, mənə yaxın, lap yaxın olandasa laqeyd idim, həmin dəqiqələrdə öz ev qayğılarım barədə düşünürdüm, ona yaxın olmağa imkan verdimə görə təəssüflənirdim. Başa düşdüm ki, yalnız səninlə rahat, xoşbəxt ola bilərəm, yaxın olanda səninlə dincələ bilərəm. Sənsiz heç bir iş görə,

özümü uşaqlar üçün xilas eləyə bilmərəm... Bizimlə yaşa, Alyoşa, biz yaxşı yaşayacağıq!

Petruşka atasının stuldan necə dinməzcə qalxdığını, qəlyanını yandırdığını, kətildə oturduğunu eşitdi.

– Lap yaxın olanda onunla neçə dəfə görüşdün? – atası soruşdu.

– Tək birçə dəfə, – anası dedi. – Daha heç vaxt olmadı. Bəs neçə dəfə lazımdı?

– Nə qədər istəyirsən, öz işindi, – atası dilləndi. – Bəs niyə deyirdin, uşaqlarımızın anasısan, yalnız mənimlə, o da çoxdan qadın olubsan...

– Bu, həqiqətdi, Alyoşa...

– Yaxşı, bu necə ola bilər, bunun hansı düzdü? Axı onunla da qadınıydın?

– Yox, mən onunla qadın deyildim, olmaq istəyirdim, ola bilmədim... Hiss eləyirdim, sənsiz məhv oluram, istəyirdim qoy kimsə mənimlə olsun, lap üzülmüşdüm, qəlbim qaralmışdı, artıq uşaqlarımı da sevbə bilmirdim, onlardan ötrüsə, sən bilirsən, hər şeyə dözərəm, uşaqlar üçün mən sümüklərimi də qızırğalanmaram!...

– Dayan! – atası dedi. – Sən axı deyirsən, özünün bu təzə Senka-Yevseykanda səhv eləyibsən, guya, ondan heç bir sevinc almamısan, amma, hər halda, batmamısan, məhv olmamısan, salamat qalmısan.

– Mən batmadım, – anası pıçıldadı, – yaşayıram.

– Deməli, burada da mənə yalan danışırısan! Bəs sənın həqiqətin haradadı?

– Bilmirəm, – anası pıçıldadı. – Heç nə bilmirəm.

– Yaxşı. Amma mən çox bilirəm, başıma səninkindən çox şey gəlib, – atası dilləndi. – Sən iblissən, başqa bir şey deyilsən.

Anası susdu. Atasının tez-tez çətin nəfəs aldığı eşidilirdi.

– Yaxşı, bax, mən evdəyəm, – o dedi. – Müharibə yoxdu, sənsə məni qəlbimdən yaraladın... Nolar, indi Senka-Yevseykayla yaşa! Sən məni gülünc elədin, oyuncaq yerinə qoydun, amma mən də adamam, oyuncaq deyiləm...

Atası qaranlıqda geyinib-kecinməyə başladı. Sonra kerosin lampasını yandırdı, masanın arxasında oturub qolundakı saati doldurdu.

– Saat dördüdü, – öz-özünə dedi. – Hələ qaranlıqdı. Düz deyirlər, qadın çoxdu, amma bir arvad da yoxdu.

Evə sükut çökdü. Nastya taxta divanın üstündə yuxuda ahənglə nəfəs alırdı. Petruşka isti peçin üstündə yastığı sığındı, xoruldamalı olduğunu unutdu.

– Alyoşa! – anası mehriban səslə dedi. – Alyoşa, məni bağışla!

Petruşka atasının necə inildədiyini, sonra şüşənin xırçıldadığını eşitdi; pərdənin arasından Petruşka atasıyla anasının olduğu otağa qaranlıq çökdüyünü gördü, amma alov hələ yanırdı. “O, lampanın şüşəsini basıb sındırdı, – Petruşka başa düşdü, – şüşə də heç yerdə yoxdu”.

– Əlini kəsmisən, – anası dedi. – Səndən qan axır, dolabdan dəsmal götür.

– Sus! – atası anasına qışqırdı. – Mən sənin səsinə eşidə bilmirəm... Uşaqları oyat, elə indi oyat!.. Sənə oyat deyirlər! Mən onlara analarının necə olduğunu danışaram! Qoy bilsinlər!

Nastya qorxudan qışqırıb oyandı.

– Ana, – o səslədi. – Olar sənin yanına gəlim?

Nastya gecələr çarpayıda yatan anasının yanına gəlməyi, onun adyalının altında qızınmağı sevirdi. Petruşka peçin üstündə oturdu, ayağını aşağı sallayıb hamıya dedi:

– Yatmaq vaxtıdı! Məni niyə oyatdınız? Hələ səhər açılmayıb, eşikdə qaranlıqdır! Niyə səs-küy salıb işığı yandırdınız?

– Yat, Nastya, yat, hələ tezdir, indi özüm sənə yanına gələcəyəm, – anası cavab verdi. – Sən də, Petruşka, qalxma, daha danışma.

– Bəs siz niyə danışsınız? Atama nə lazımdı? – Petruşka dilləndi.

– Sənə nə işinə qalıb mənə nə lazımdı? – atası cavab verdi. – Bir bu serjanta bax!

– Sən niyə lampanın şüşəsini basıb sındırırsan axı? Niyə anamı qorxudursan? O, onsuz da cansızdır, kartofu yağsız yeyir, yağışa Nastyaya verir.

– Bəs sən ananın burada neylədiyini, nəylə məşğul olduğunu bilirsən? – atası uşaq kimi şikayət dolu səslə qışqırdı.

– Alyoşa! – Lyubov Vasilyevna çəkinə-çəkinə ərinə müraciət elədi.

– Bilirəm, hər şeyi bilirəm! – Petruşka dedi. – Anam səndən ötrü ağlayırdı, səni gözləyirdi, amma sən gəldin, o yenə ağlayır. Sən bilmirsən!

– Sən də hələ heç nə başa düşmürsən! – atası hirsələn-
di. – Böyüyənimizə bax bir!

– Mən hər şeyi çox yaxşı başa düşürəm, – Petruşka peçin üstündən cavab verdi. – Sən özün başa düşmürsən. Bizim işimiz var, yaşamaq lazımdı, sizsə səfeh adamlar kimi dalaşırınsız. . .

Petruşka susdu; o, yastığının üstünə uzanıb özündən ixtiyarsız səssizcə ağladı.

– Evdə böyük ixtiyar sahibi olmusan, – atası dedi. – Bir də indi daha fərqi yoxdu, burada ağa kimi yaşa. . .

150

Petruşka göz yaşını silib atasına cavab verdi:

– Eh, sən necə atasan, nə danışrsan, özünsə yaşlısan, müharibədə də olmusan... Odur, sabah şikəstlər kooperasiyasına get, orada Xariton dayı piştaxta arxasında qulluq eləyir, kimsəni də aldatmır. O da müharibədəydi, sonra evə qaayıdıb. Get ondan soruş, hamıyla danışib-gülür, özüm eşitmişəm. Arvadı Anyutadı, o, sürücülüyü öyrəndi, indi çörək daşıyır, özü də yaxşı adamdır, çörək oğurlamır. O da dostluq eləyirdi, qonaq da gedirdi, orada yedizdirirdilər. Onun həmin tanışi ordenliydi, qolları yox idi, tək-tük sənaye mallarının gətirildiyi mağazada başçı işləyir. . .

– Sən orada nə çərənləyirsən, yaxşısı budur, yat, bir azdan işıqlaşmağa başlayacaq.

– Siz də məni yatmağa qoymadınız. . . Hələ işıqlaşmağa çox var. Həmin qolsuz Anyutayla dostlaşdı, yaxşıca yaşamağa başladılar. Xaritonsa müharibədə yaşayırdı. Sonra Xariton gəldi, Anyutayla dalaşmağa başladı. Bütün günü dalaşır, gecələr də çaxır içib yemək yeyir, Anyutasa ağlayır, heç nə yemir. Söydü, söydü, sonra əldən düşdü, Anyutanı incitmədi, ona dedi: niyə sənin bircə qolsuzun olub, axmaq arvadsan, bax, mənim səndən başqa Qlaşkam da olub, Aproskam da olub, Maruskam da olub, sənin qohumun Nyuşkam da olub, hələ üstəlik, Maqdalinkam da olub. Özüsə gülür. Anyuta xala da gülür, sonra özü qürurlanırdı – onun Xaritonu yaxşı adamdı, ondan yaxşısı yoxdu, faşistləri

öldürüb, cürbəcür qadınlardan da göz aça bilmir. Xariton dayı hər şeyi dükanda çörəyi sayıb qəbul eləyəndə özü danışır. İndisə dinc, yaxşı yaşayırlar. Xariton dayısa yenə gülüb deyir: “Mən öz Anyutanı aldatdım, heç kəsim yox idi – nə Qlaşkam vardı, nə Nyuşkam, nə Aproskam, üstəlik, Maqdalinkam da yox idi – əsgər vətənin oğludur, sarsaq yaşamağa vaxtı yoxdur, onun qəlbi düşməyə qarşıdır. Mən Anyutanı qəsdən qorxutdum...”. Yıxıl yat, ata, işığı söndür, şüşəsiz alovu niyə tüstülədirsən...

İvanov Petruşkasının danışdığı əhvalata təəccüblə qulaq asırdı. “Gör necə köpəkoğludu! – ata oğlu barədə düşüdü. – Fikirləşirdim, indi mənim Maşam haqqında da deyəcək...”.

Petruşka taqətdən düşüb xoruldadı; o, indi, doğrudan da, yuxuya getdi.

* * *

151

O, hava lap işıqlaşanda oyandı, qorxdı ki, çox yatıb, səhərdən evdə bir iş görməyib.

Evdə tək-cə Nastya vardı. O, döşəmədə oturub anasının hələ çoxdan aldığı şəkili kitabı vərəqləyirdi. Kitabı hər gün vərəqləyirdi, çünki başqa kitabı yox idi, barmaqlarını da hərflərin üstüylə gəzdirir, guya, oxuyurdu.

– Niyə səhər tezdən kitabı çirkəndirirsən? Onu yerinə qoy! – Petruşka bacısına dedi. – Bəs anam hanı, işə gedib?

– İşə gedib, – Nastya astadan cavab verib kitabı örtüdü.

– Bəs atam hara yox olub? – Petruşka evə, mətbəxə də, otağa da göz gəzdirdi. – O, əşya kisəsini götürdü?

– O, öz kisəsini götürdü, – Nastya dedi.

– Bəs sənə nə dedi?

– Demədi, ağızımdan-burnumdan öpdü.

– Belə-belə, – Petruşka dillənib fikrə getdi.

– Yerdən qalx, – bacısına tapşırırdı, – gəl səni yaxşı-yaxşı yuyum, geyindirim, səninlə küçəyə gedəcəyik...

Həmin vaxt onların atası vağzalda oturmuşdu. O, artıq iki yüz qram araç içmişdi, səhər tezdən də yol talonuyla yemək yemişdi. Hələ gecə Maşayla görüşmək, ola bilsin, daha heç vaxt ayrılmamaq üçün birdəfəlik onu qoyduğu şəhərə getməyi qət eləmişdi. Pisi o idi ki, o, saçı təbiət qoxuyan kisəci qızından xeyli böyükdü. Amma bunun baş

tutub-tutmayacağı orada məlum olacaq. Hər halda, İvanov ümid eləyirdi ki, Maşa onu görəndə heç olmasa bir az sevinəcək, bu da bəsidi; deməli, onun da yeni yaxın, üstəlik də yaraşqlı, şən, xeyirxah qəlblı adamı var. Sonrasa baxarıq!

Az sonra elə axşam İvanovun gəldiyi tərəfə gedən qatar yetişdi. O, əşya kisəsini götürüb, qatara minməyə getdi. “Bax, Maşa məni gözləmir, – İvanov düşünürdü. – Mənə deyirdi, onsuz da onu unudacağam, biz heç vaxt görüşməyəcəyik, mənə indi Maşanın yanına birdəfəlik gedirəm”.

O, vaqonun tamburuna girdi, qatar gedəndə müharibəyəcən yaşadığı, uşaqlarının doğulduğu balaca şəhərə axırıncı dəfə baxmaq üçün orada qaldı... Atıb getdiyi evə bir də baxmaq istəyirdi, evi vaqondan görmək olar, çünki yaşadığı evin yerləşdiyi küçə dəmir yol keçidinə baxır, qatar da həmin keçiddən gedəcək.

152

Qatar tərənib stansiya yolaıyıcıdan, bomboş payız çölündən keçib getdi. İvanov vaqonun dəstəyindən tutub tamburdan ona doğma olan evlərə, binalara, anbarlara, şəhərin yanğın qüllələrinə baxdı. O, yaxınlıqdakı iki hündür borunu tanıdı: biri sabunbişirmə, o birisə kərpic zavodunun üzərindəydi; indi Lyuba orada, kərpic presinin yanında işləyirdi; qoy daha istədiyi təkə yaşasın, o da istədiyi kimi yaşayacaq. Bəlkə də, arvadını bağışlaya bilərdi, amma bunun nə mənası var? Onsuz da qəlbı ona qarşı qəddarlaşmışdı, orada müharibə günləri ərinin ayrılığı o qədər də darıxdırıcı tənhalıqda keçməsin deyə başqasıyla öpüşüb-yaşayan adama rəhm yoxdu. Yoxsa Lyubanın yaşamaqda çətinlik çəkdiyinə, ehtiyac, dərd ona əzab verdiyinə görə öz Semyonu, yaxud Yevseyilə yaxınlığı heç də bəraət deyil, onun hisslərinin təsdiqidı. Bütün sevgilər ehtiyacdən, dərd-dən baş verir; əgər insanın heç nəyə ehtiyacı olmasaydı, dərd çəkməsəydi, heç vaxt başqa adamı sevməzdi.

İvanov yaşadığı, uşaqlarının qaldığı evə axırıncı dəfə baxmaq istəməyib, yatmaq üçün tamburdan vaqona keçməyə hazırlaşdı: boş yerə özünə əzab vermək lazım deyil. O, irəli – keçidə çox qalib-qalmadığına baxdı, dərhal da onu gördü. Burada kəndin şəhərə gedən torpaq yolu dəmir yolunu kəsib keçirdi; bu torpaq yolda arabadan tökülmüş saman, ot dəstələri, söyüd çubuqları, at peyini vardı. Həftənin iki bazar günündən başqa, adətən, bu yol boş olurdu;

nadir hallarda kəndli ot dolu arabayla şəhərə gedir, yaxud şəhərdən qayıdırdı. İndi də eləydi: kənd yolu boş idi; yalnız şəhərdən, yolun çıxdığı küçədən uzaqda tanımadığı iki uşaq qaçırdı: bir böyük, o biri ondan balacaydı, böyük balacanın əlindən tutub, onu tələsə-tələsə dalınca dartırdı, balaca nə qədər tələssə, ayaqlarını nə qədər cidd-cəhdlə atsa da, böyüyə çata bilmirdi. Buna görə də böyük uşaq balacanı arxasınca sürüyürdü. Şəhərin sonuncu evinin yanında onlar dayandılar, deyəsən, ora gedib-getməmələrini qərarlaşdıraraq qərarlaşdırma vəqzal tərəfə baxdılar. Sonra keçiddən adlayan sərnişin qatarına baxdılar, elə bil, qəfildən onu haqlamaq istəyib yolla düz qatara sarı qaçdılar.

İvanovun durduğu vaqon keçidi ötürdü. İvanov vaqona keçmək, başqa sərnişinlərin mane olmamaları üçün yuxarı dam taxtda uzanıb yatmaq məqsədilə kisəsini yerdən qaldırdı. Amma həmin iki uşaq heç olmasa axırıncı vaqona qaçıb çatdılar, ya yox? İvanov tamburdan başını çıxarıb geri baxdı.

İki uşaq əl-ələ tutub hələ də yolla keçidə doğru qaçırdı. Onlar dərhal yığıldılar, qalxdılar, yenə irəli qaçdılar. Onlardan böyüyü boş əlini qaldırdı, üzünü qatarın hərəkəti istiqamətində İvanova sarı çevirib, elə bil, onun yanına qayıtması üçün kimisə səsləyə-səsləyə əliylə çağırırdı. Dərhal da təzədən yerə yığıldılar. İvanov gördü böyüyün bir ayağında keçə çəkmə, o birindəsə qaloş var – elə buna görə də tez-tez yığılırdı.

İvanov əldən düşüb yığılan uşaqları görmək istəməyib gözlərini yumdu, sinəsinin necə od tutub yandığını hiss elədi, elə bil, orada qəfəsə düşüb çırpınan ürəyi bütün ömrü boyu uzun-uzadı, boş-boşuna çırpınmışdı, yalnız indi onun bütün mahiyyətini hərərətlə, diksintiyə doldurub azadlığa çıxmışdı. O, qəfildən əvvəllər bildiyi hər şeyi daha aydın, daha gerçək real anladı. Əvvəllər başqa həyatı yekə-xanalıq, şəxsi maraq vasitəsilə hiss eləyirdi, indisə gözlənilmədən ona çılpıqlaşmış qəlbiylə toxundu.

O, vaqonun pillələrindən qatarın arxasına, uzaqlaşan uşaqlara bir də baxdı. İndi artıq bilirdi ki, qaçanlar onun uşaqları – Petruşkayla Nastyadı. Uşaqlar, deyəsən, qatar keçiddən keçəndə onu görmüşdülər, Petruşka onu evə, anasının yanına çağırırdı, amma uşaqlara diqqətsiz baxırdı, başqa şey barədə fikirləşirdi, öz uşaqlarını tanımamışdı.

İndi Petruşkayla Nastya qatarın çox gerisində, relslərin böyründəki qumlu cığırla qaçırdılar; Petruşka hələ də balaca Nastyanın əlindən tutmuşdu, qız ayaqlarıyla qaçmağı çətdirməyanda onu arxasınca sürüyürdü.

İvanov əşya kisəsini vaqondan yerə tulladı, sonrasa vaqonun aşağı pilləsinə enib kisənin arxasınca uşaqlarının qaçdığı həmin qumlu cığıra düşdü.

ÖLƏNLƏRİN İNTİQAMI

Uçurumdan səsləyirəm...

Ölülərin sözləri

Ana öz evinə qayıdırdı. O, almanlardan qaçaqqaçdaydı, amma, doğma yerdən başqa, heç yerdə yaşaya bilməmişdi və evə qayıdırdı.

O, iki dəfə ara yerlərlə alman istehkamlarının yanından keçdi, çünki burada cəbhə düzxətli deyildi, anasa kəsə, düz yolla gedirdi. Onun qorxusu yox idi, kimsədən çəkinmirdi, düşmənlər də ona toxunmurdular. Kədərli, pərişan saçlı, elə bil, kor olmuş kimi tutqun üzli qadın çöllərlə gedirdi. Daha aləmdə nə olduğunun, dünyada nələr baş verdiyinin ondan ötrü fərqi yox idi, dünyada heç bir şey onu nə həyəcanlandırma, nə sevindirə bilərdi, çünki onun dərdi əbədi, kədəri sonsuzdu – ana bütün övladlarını itirmişdi. O, indi o qədər zəif, dünyadakı hər şeyə laqeydiydi ki, yolla küləyin apardığı quru ot gövdəsi kimi gedirdi, rastlaşdığı hər şey də qadına etinasız qalırdı. Həm də ondan ötrü daha da çətindi, çünki hiss eləyirdi ki, ona kimsə lazım deyil, o özü də eynilə kimsəyə lazım deyil. İnsana ölməkdən ötrü bu yetərli, amma ölmədi; o, ömrünü yaşadığı evi, övladlarının döyüşdə, edamda öldükləri yeri görməli idi.

Öz yolunda o, almanlarla rastlaşırdı, amma onlar bu qoca qadına toxunmurdular; bu qədər kədərli qarını görmək almanlara qəribə görünürdü, qadının üzündəki insani görkəmdən dəhşətə gəlirdilər, öz-özünə ölməsi üçün ona fikir vermirdilər. Həyatda vəhşi heyvanı, düşmən kəsi qorxudan adamların üzündə belə tutqun yad işiq olur, belə adamları həm məhv eləməyə kimsənin gücü çatmır, həm onlara yaxınlaşmaq mümkün deyil. Vəhşi heyvanla insan özlərinə oxşayanlarla daha həvəslə vuruşurlar, amma onlardan qorxan, gözəgörünməz qüvvəyə məğlub olmaqdan çəkinib, belələrindən yan qaçırırlar.

Qoca ana müharibənin içindən keçib, evinə qayıdırdı. Amma indi onun doğma yerləri bomboşdu. Gillə suvanmış, sarı boya ilə rənglənmiş, fikrə getmiş insan başına oxşayan

kərpic soba borusu olan birailəlik balaca kasıbyana ev alman atəşindən çoxdan yanmışdı, artıq qəbir yerinin üstündən qalxan ot özündən sonra kösöv qoymuşdu. Bütün qonşu yaşayış yerləri də, bütün bu qədim şəhər də məhv olmuşdu, ətrafın hər yeri aydın, kədərli olmuşdu, sükuta qərq olmuş torpağın uzaq yerləri görünürdü. Bir müddət də keçəcək, adamların yaşadıkları yerləri yabanı otlar basacaq, onu küləklər süpürəcək, yağış axınları yerlə yeksan eləyəcək, onda insan izi qalmayacaq, onun yer üzündə mövcudluğunun bütün əzablarını anlamağa da, xeyirli miras olmağa da, ondan gələcəkdə ibrət götürməyə də bir adam olmayacaq, çünki kimsə sağ qalmayacaq. Ana da özünün bu son fikirlərindən, yaddaşsız məhv olan həyatına görə qəlbindəki ağrıdan ah çəkdi. Amma onun qəlbi xeyirxahdı, həlak olanlara sevgisindən, özləriylə məzara apardıqları istəklərini həyata keçirmək üçün bütün ölənlərin əvəzinə yaşamaq istədi.

156

O, sönmüş yanğın yerinin ortasında oturub, öz evinin külünü əlləriylə eşləməyə başladı. Qarı öz qismətini bilirdi ki, ölmək vaxtıdı, ancaq qəlbi bu qismətlə barışmırdı, çünki əgər ölsə, övladları haqqında xatirələr harada qalacaq, onun qəlbi də dayansa, onları öz sevgisində kim qoruyub saxlayacaq?

Ana bunu bilmirdi, təkbaşına düşünürdü. Ona əvvəllər yaraşıqlı, kök, indisə zəifləmiş, sakit, laqeyd cavan qadın, qonşu Yevdokiya Petrovna yaxınlaşdı; iki azyaşlı uşağını onlarla birgə şəhərdən gedəndə bombayla öldürmüşdülər, ərisə torpaq işlərində xəbər-ətərsiz itmişdi, o da uşaqlarını basdırmaq, ölü yerdə ömrünü başa vurmaq üçün geri qayıtmışdı.

– Salam, Mariya Vasilyevna, – Yevdokiya Petrovna dil-ləndi.

– Sənsən, Dunya, – Mariya Vasilyevna ona dedi. – Yanımda otur, gəl səninlə söhbət eləyək. Başımı bitlə, çoxdan çimməmişəm.

Dunya itaətlə yanında oturdu; Mariya Vasilyevna başını onun dizinin üstünə qoydu, qonşu qadın da qarının başını bitləməyə başladı. İndi məşğuliyyət tapdıqlarına görə ikisi də yüngülləşmişdi; biri cidd-cəhdlə çalışırdı, o birisə ona sığın-mışdı, tanış adamları yaxınlığın rahatlığı içində mürgüləyirdi.

– Səninkilərin hamısı ölüb? – Mariya Vasilyevna soruşdu.

– Hamısı, bəs necə axı! – Dünya cavab verdi. – Səninkilərin də?

– Hamısı, heç kəs yoxdu, – Mariya Vasilyevna dedi.

– Bizim səninlə eynilə kimsəmiz yoxdur, – dərdinin dünyada hamının dərdindən böyük olmadığından razı qalan Dünya (özgülərin də eyni dərdi var) dilləndi.

– Mənim dərdim səninkindən böyük olar: mən əvvəllər də dul yaşayırdım, – Mariya Vasilyevna danışdı. – Axı iki oğlum burada – qəsəbənin yanında həlak oldu. Almanlar Petropavlovkadan Mitrofanyevsk anayoluna çıxanda onlar fəhlə batalyonuna daxil oldular... Qızımsa məni buradan lap uzaqlara apardı, o məni sevirdi, mənim qızım idi, sonra məndən uzaqlaşdı, başqalarını sevdi, qızım hamını sevirdi, onun birinə yazdığı gəldi – o, xeyirxah qız idi, mənim qızım idi, – ona meyilləndi, o, xəstəydi, yaralıydı, lap meyitə dönmüşdü, qızımı da onda öldürdülər, yuxarıdan – aeroplardan öldürdülər... Mənsə qayıtdım, neyləyəydim axı! Bəs indi neyləyim! Məndən ötrü fərqi yoxdu! Özüm indi ölü kimiyəm.

– Neyləyəcəksən axı: ölü kimi yaşa, mən də elə yaşayıram, – Dünya dedi. – Mənimkilər ölüblər, səninkilər də ölüblər... Səninkilərin harada yatdığını bilirəm, – hamını aparıb basdırdıqları yerdədilər, mən buradaydım, axı gözlərimlə görmüşəm. Əvvəlcə bütün öldürülmüş mərhumları saydılar, kağız tərtib elədilər, özlərininkini ayrıca qoydular, bizimkilərisə oradan da o tərəfə apardılar. Sonra bizimkilərin hamısını lümlüt soyundurdular, əldə olunan bütün şeyləri kağıza yazdılar. Uzun müddət belə əlləşdilər, sonrasa basdırmaq üçün aparmağa başladılar...

– Bəs qəbrə kim qazdı axı? – Mariya Vasilyevna narahət oldu. – Dərinmi qazdılar? Axı çıpaqları, donanları basdırdılar, dərin qəbir daha isti olardı!

– Yox, dərin nədi! – Dünya məlumat verdi. – Mərmə çalası – bax, bu da sənə qəbrin. Oranı ağzınacan doldurdular, bəzilərinəsə yer çatmadı. Bunu görüb qəbirdəki ölülərin üstündən tankla keçdilər, rəhmətliklər əzildilər, yer açıldı, qalanları da onların üstünə qoydular. Qazmağa həvəsləri yoxdur, öz qüvvələrini qoruyurlar. Üstlərinəsə azacıq torpaq atdılar, rəhmətliklər indi orada uzanıb soyuqdan donurlar; bu cür əzaba – ömrü boyu çılpaq uzanmağa – yalnız ölülər dözürlər.

– Bəs mənimkiləri də tankla əzdilər, yoxsa onları üst-dən bütöv qoydular? – Mariya Vasilyevna soruşdu.

– Səninkilərimi? – Dunya cavab verdi. – Mən bunu görə bilmədim ki... Hamısı orada, qəsəbənin arxasında, yolun lap qırağında basdırılıb, gedərsən, görərsən. Mən onlara iki budaqdan xaç bağlayıb qoydum, bunun nə xeyri var axı; xaç yıxılacaq, istəyirsən onu dəmirdən düzəlt, adamlarsa ölümləri unudacaqlar...

Mariya Vasilyevna Dunyanın dizinin üstündən qalxdı, qadının başını öz dizinin üstünə qoydu, özü onun başını bitləməyə başladı; işdən yüngülləşdi; əl işi xəstə, dərdli qəlbi sağaldı.

* * *

158 Sonra, artıq axşam düşəndə Mariya Vasilyevna qalxdı; qoca arvad idi, indi yorulmuşdu; o, Dunyayla vidalaşib qaranlığa, uşaqlarının yatdığı yerə – iki oğlu yaxın yerdə, qızısa uzaqda – getdi. Mariya Vasilyevna şəhərin ətrafında yerləşən qəsəbəyə çıxdı. Əvvəllər qəsəbədə kiçik taxta evlərdə bağçılarla dirrikçilər yaşayırdılar; onlar evlərinin yanındakı sahəylə dolanırdı, lap əvvəllərdən bu cür yaşayırdılar. İndi artıq burada heç nə qalmamışdı, torpağın üzü də atəşdən yanmışdı, sakinlərisə ya ölmüşdülər, ya sərgərdan olmuşdular, ya əsir alıb işləməyə, ölümə aparmışdılar. Qəsəbədən düzənliyə Mitrofanyevsk anayolu uzanırdı. Anayolun hər iki tərəfində əvvəllər ağsöyüdlər bitmişdi, indi müharibə onları lap kökünəcən gəmirmişdi, artıq dünyanın sonu yaxınlaşmış, ora gedib çatan azmış kimi, adamsız qalan yol darıxdırıcı idi.

Mariya Vasilyevna iki çarpaz bağlanan miskin, titrəyən budaqdan düzəldilmiş xaçın olduğu qəbir yerinə gəldi. Ana xaçın yanında oturdu; onun altında qanının öldürülmüş, təhqir olunmuş, yad əlləriylə qəbrə atılmış çıpaq övladları yatırdı.

Axşam düşüb gecəyə çevrildi. Payız ulduzları göydə, elə bil, ağlamış kimi işıq saçdı, orada mərhəmətdən, əzabverici bağlılıqdan kimsənin nəzərlərini çəkə bilmədiyi kədərli, cəlbedici qaranlıq torpağa tərپənmədən diqqətlə baxan heyərlə dolu, xeyirxah gözlər açıldı.

– Siz sağ olsaydınız, – ana torpaq altındakı ölmüş oğullarına pıçıldadı, – siz sağ olsaydınız, nə qədər iş

görərdiniz, nə qədər tale sınaqdan keçirərdiniz. İndisə, neyləyək, daha ölmüsünüz, – yaşamadığınız həyat hardadı, onu sizin əvəzinizdə kim yaşayacaq?... Matveyin neçə yaşı vardı axı? İyirmi üç yaşındaydı, Vasilisə iyirmi altıındaydı. Qızımın da on səkkiz yaşı vardı, indi on doqquz yaşına girərdi, dünən onun ad günüydü... Sizə nə qədər qəlbimi sərf elədim, nə qədər qanım getdi, amma bir halda ki siz öldünüz, bir halda ki mən uşaqlarımı sağ saxlaya bilmədim, onları ölümdən qoruya bilmədim, deməli, azmış, təkcə qəlbimlə qanım azmış... Onlar neyləsinlər, mənəm uşaqlarımdılar, dünyaya gəlmələrini xahiş etməmişdilər. Mənsə onları doğurdum, fikirləşməmişdim; doğmuşam, qoy özləri yaşasınlar. Amma, görünür, hələ yaşamaq çətinidir, burada uşaqlar üçün heç nə hazır deyil, yenicə hazırlayırdılar, ancaq bacarmadılar!.. Burada yaşaya bilməzlər, yaşamağasa başqa yerləri yox idi, – biz analar neyləyək, biz də uşaq doğurduq. Bəs neyləyək axı? Tək yaşamağın nə xeyri var ki...

O, qəbrin torpağını sığalladı, üzünü ora söykədi. Yerdə sakitlikdi, səs-səmir eşidilmirdi.

– Yatırlar, – ana pıçıldadı, – heç kəs də tərpənməyəcək, – ölmək çətinmiş, onlar da əldən düşüblər. Qoy yatsınlar, mən gözləyəyəm – uşaqlarsız yaşaya bilmərəm, ölülərsiz yaşamaq istəmirəm...

Mariya Vasilyevna üzünü yerdən qaldırdı; qızı Nataşanın onu çağırdığı qulağına gəlmişdi, eşitmişdi, qız anasını sözsüz çağırırdı, elə bil, yalnız zəif ahıyla nəsə deyirdi. Ana qızının hardan çağırıldığını, çəkingən səsinin hardan – sakit çöldənmi, yerin altındanmi, yoxsa göyün ənginliyindən, həmin o parlaq ulduzdanmi – gəldiyini bilmək üçün ətrafa göz gəzdirdi. O, həlak olmuş qızı indi haradadı? Yoxsa daha heç yerdə yoxdu, ananın qulağına da Nataşanın yalnız öz qəlbində xatirələrlə səslənən səsi gəlir?

Mariya Vasilyevna təzədən dinşədi, yenə dünyanın sükütundan qızının onu çağırən səsi eşidildi, bu səs çox uzaq idi, sükuta oxşayırdı, amma aydın, mənası dərk olunan idi, ümiddən, sevincdən çin olmayanların çin olacağından, ölənlərin yaşamaq üçün bu dünyaya qayıdacaqlarından, ayrı düşənlərin bir-birini qucaqlayacaqlarından, daha bir də heç vaxt ayrılmayacaqlarından danışırdı.

Ana qızının səsinin şən olduğunu sezdi, başa düşdü ki, bu, onun həyata qayıtmağa ümidini, inamını, ölənün sağ qalanlardan kömək gözlədiyini, ölü olmaq istəmədiyini bildirir.

“Sənə necə kömək eləyə bilərəm axı, qızım? Mən özüm ölü kimiyəm, – Mariya Vasilyevna dedi; o, sakit, ağıllı danışdı, elə bil, öz evində, rahatlıq içindəydi, bu yaxınlardakı, xoşbəxt həyatındakı kimi, uşaqlarıyla söhbət eləyirdi. – Mən səni tək qaldıra bilmərəm, qızım; əgər bütün xalq səni sevseydi, həm də yer üzündəki bütün yalanları düzəltseydi, onda səni də, bütün həqiqi ölənləri də həyata qaytarardı: axı ölüm elə birinci yalandır!.. Mənsə təkcə sənə necə kömək eləyə bilərəm? Yalnız özüm dərdədən öləcəyəm, onda sənin yanında olacağam!”.

Ana uzun müddət qızına ağıllı, təskinedici sözlər dedi, elə bil, Nataşayla iki oğlu torpağın altında ona diqqətlə qulaq asırdılar. Sonra mürgüləyib qəbrin üstündə yuxuya getdi.

160

* * *

Müharibənin gecəyarısı dan yeri yaxınlıqda doğdu, topların gurultusu oradan eşidildi; orada döyüş başladı. Mariya Vasilyevna oyandı, göydəki atəşə tərəf baxdı, topların ara verməyən nəfəsinə qulaq asdı. “Bizimkilər gəlirlər, – əmin oldu. – Qoy tez gəlsinlər, qoy yenə sovet hakimiyyəti olsun, o, xalqı sevir, o, işi sevir, o, adamlara hər şeyi öyrədir, o, narahatdı; bəlkə, uzun müddət keçəcək, xalq ölülərin həyata qayıtmasına öyrəşəcək, ananın kimsəsizləşmiş qəlbi də onda rahat nəfəs alacaq, onda sevinəcək”.

Mariya Vasilyevna inanır, başa düşürdü ki, hər şey elə belə də, onun arzuladığı, öz qəlbinə təskinlik vermək üçün istədiyi kimi də olacaq. O, uçan aeroplanları görürdü, onları da uydurmaq, düzəltmək çətin idi, əgər adamların zəkası öz uşaqlarını ananın ehtiyaclarına yönəltsə, bütün ölənləri də torpağın altından həyata, gün işığına – uşaqlarını doğan və dəfn eləyən, onlarla ayrılıqdan ölən ananın yanına qaytarmaq mümkün olardı.

O, susmuş oğullarına daha da yaxın olmaq üçün təzədən yumşaq qəbir torpağına sığındı. Övladlarının sükutu da onları öldürən bütün şər dünya üçün ittiham, uşaq cisminin qoxusunu, diri gözlərinin rəngini yadında saxlayan ana üçün dərd idi...

* * *

Günortaya yaxın rus tankları Mitrofanyevsk anayoluna çıxdı, baxış keçirmək, yanacaq doldurmaq üçün şəhərin kənarında dayandı; onlar indi irəliyə atəş açmırdı, çünki məhv olmuş şəhərin alman qarnizonu döyüşdən yayınmış, bir qədər əvvəl öz qoşunlarına doğru geri çəkilməmişdi.

Tankdakı qırmızı əsgərlərdən biri maşından aralandı, indi üzünə sakit günəşin işıq saçdığı torpağın üstüylə getməyə başladı. Əsgər artıq o qədər də cavan deyildi, yetkinləşmişdi, otların necə yaşadığına baxmağa öyrəşmiş kəpənəklərin, həşəratın hələ mövcud olub-olmadığını yoxlamağı sevirdi.

Əsgər iki budaqdan düzəldilmiş xaçın yanında üzünü torpağa söykəmiş qarnı gördü. O, qarıya sarı əyilib nəfəsinə qulaq asdı, sonrasa qarnının bədənini arxası üstə çevirdi, əminlik üçün qulağını da sinəsinə söykədi. “Ürəyi dayanıb, – əsgər başa düşdü, ehtiyat dolaq üçün üstündə gəzdirdiyi təmiz kətanla mərhumun dinclik çökmüş üzünü örtüdü. – Onun yaşamağa da bir şeyi yoxmuş: bax, bədəni aclıqdan, dərdədən nə günə düşüb – dərisinin altından sümükləri görünür”.

– Hələ yat, – əsgər vidalaşanda ucadan dedi. – Kimin anası olursansa ol, mən də sənsiz yetim qaldım.

O, özgə anasıyla ayrılığının ağırlığı içində bir qədər də dayandı.

– İndi qaranlıqdasan, bizdən də çox uzaq düşdün... Neyləyəcək axı! İndi səndən ötrü dərd çəkməyə vaxtımız yoxdu, əvvəlcə düşməni məğlub eləməliyik. Sonrasa bütün dünya ağılını başına toplamalıdı, ayrı cür mümkün olmayacaq, yoxsa heç nəyin xeyri yoxdu!..

Əsgər geri getdi, ölümlərsiz yaşamaq da onun üçün darıxdırıcı oldu. Amma hiss elədi ki, indi sağ qalmaq ondan ötrü daha vacibdi. Nəinki tək-cə adamların həyatının düşməni olan yağını qırıb-çatmaq, həm də qələbədən sonra ölümlərin bizə sükutla vəsiyyət elədikləri ali həyatla yaşamaq lazımdı ki, onda da ölənlərin əbədi xatirəsi xətrinə, istəkləri həyata keçsin və qəlbləri susub aldadılmasın deyə, bu dünyadakı bütün ümidlərini həyata keçirmək mümkün olsun. Ölümlərin, dirilərdən başqa, etibar elədikləri bir kəs yoxdu – indi biz elə yaşamalıyıq ki, adamlarımızın ölümünə xalqımızın xoşbəxt, azad taleyi haqq qazandırsın, bununla onların ölümünün intiqamı alınsın.

ZAMANIN AXARI

162

Bu yaxınlarda, iyirmi il əvvəl Tiflisin ətrafında gildən və yararsız mədən daşlarından – tava daşlarından tikilmiş balaca ev vardı, evin içində torpaq döşəməli bir otaq vardı, oradakı taxta masanın arxasında cavan, kədərli qadın oturmuşdu, ağ parça tikirdi. Masanın üstündə həmişə – gecə-gündüz – kerosin lampası yanırdı, çünki divarın dibində dəyişək tikənin anası, aciz kor qarı yatırdı. Qarı tutqun, yiyəsiz gözləriylə odun işığına baxır, onu hiss eləyirdi, işıq təskinlik, zülmət aləmdən gələn işıltılı səs kimi xoşuna gəlirdi. Qızı anasını sevirdi, artıq əmək, yeməyə qənaət hesabına kerosinə pul xərcləyirdi. Qadına kimsə qonaq gəlmirdi, onu sevəcək, əyləndirəcək elə bir tanışları yox idi, yalnız aradabir öz-özünə, məlum deyil nəyə görəsə, gülümsəməli olurdu; bəlkə, ona görə ki, ürək arasıkəsilməz kədərə dözmür, hərdənbir öz-özünə qəddini düzəltməyə, gərnəşməyə qabildi. Qadın və insan gözəlliyi onda hələ qalmışdı, amma yorğunluqla kədərli ehtiyac qocalıq kimi artıq onun sifətini dumanlandırmışdı, o da hamı üçün gözəgörünməz, maraqsız olmuşdu.

İki gündən bir dəyişəktikən işini şəhərə aparır, parça götürürdü; yol getdiyi müddətdə dincəlirdi, təbiəti, ötüb-keçənləri, cürbəcür özgə şeyləri, uca dağları görürdü, xəyalında xoşbəxt olmaq üçün qəlbində kiminsə, başqasının öz həyatına oxşamayan həyatını təsəvvüründə canlandırır.

Həyətdə, evin yaxın ətrafında qadının qızı – onbiryəşli Tamara qaçır, oynayırdı. Qız, əməlli-başlı yetim kimi, həmişə tək olurdu, çünki anasının onunla oynamağa vaxtı yox idi; ana qızıyla qarını dolandırmaq üçün işini güclə çatdırırdı, elə sürətlə tikməyə tələsirdi ki, qızına sevgisini duymağı unudurdu, çörək ona analıq hissindən vacib gəlirdi.

Axşam Tamara evə qayıdırdı. Ana ona kor nənənin yatdığı yatacağın altında yer salırdı, qız da yuxuya gedirdi. Bütün gecəni lampanın işığı qadının üzünə düşürdü, bütün gecəni Tiflisin bir pəncərəsində işıq yanırdı, gənc qadın bütün yatanlara, zənginlərə paltarla bəzək şeyləri hazırlayıp, əllərilə ağları tikirdi. Evin ətrafında bir gecəliyə dayanmış kimi, yaxın

Qafqaz dağları dururdu, gündüz günəş çıxandasa uzaqlaşmış tək görünürdülər; işığın və zamanın necə çıxıb getdiyi o dağlardan məlum olurdu.

Səhər Tamara undan bişirdiyi kökəni qəndsiz çayla yeyirdi, sonra o biri kökəni qabda isladır, kor qarını yedirirdi. Qarı yeyib doyur, təzədən ölgün gözləriylə yanan lampaya baxırdı, lampanın zəif işığı qarının üzünü isidirdi; o, yenidən yatır, ölürdü. Qızı bütün günü lampanın yanında tək oturub – bəzən gecəyarısınıncan, bəzən səhərəcən – tikirdi.

* * *

Tamara öz uşaq işləri üçün gözdən yayınırdı, amma qız orada şənələnirdi, on bir yaşında artıq bütün kasıbların ağılıyla – xəyalla yaşayırdı. O, rəfiqəsinin əlində oyuncaq görürdü, ona yaxınlaşmadan gizlicə fikirləşirdi ki, həmin oyuncaq onundur, artıq bu oyuncağı əlində tutur, sevincdən ləzzət alır. Əgər böyük rus qızı velosipeddə gedirdisə, Tamara hesab eləyirdi ki, həmin velosiped də onundur, bir küncdə gizlənib velosipedinin durduğu yerin havasına əlləriylə toxunurdu. O, dünyada xoşuna gələn, hər şeyə maraqla göstərən, boş-boşuna yaşaya bilməyən, daim mülkiyyətlə məşğul olmaq məcburiyyətində qalan xəsis qəlbinin sevə bildiyi hər şeyi özünə götürürdü. Bir dəfə Tamara özgə həyatində köhnə, atılmış şəkil gördü, o şəkildə boya ilə dağ çəkilməmişdi – dağ uzaq axşamın ortasında dururdu, alçaq meşəylə örtülmüşdü, meşənin kənarında balaca bir daxma vardı, daxmada artıq gecə işığı yanırdı. Tamara arzulamağa başladı ki, tezliklə həmin balaca daxmada yaşayacaq, bura onun evi olacaq, bütün meşəli dağ xoşbəxt ömür sürdüyü səltənəti, ölkəsi olacaq.

Bir dəfə kor qarı özü gözlərini yumdu, qızından xahiş elədi, lampanı söndürsün, kerosini daha yandırmasın. Bayırda yay gününün günortasıydı. Dəyişək tikən lampanın işığını azaldıb qarına yaxınlaşdı.

– Məni çevir, – qarı xahiş elədi.

Qızı anasının üzünü divara çevirdi – qarı öldü.

Dəyişək tikən lampanı söndürüb təzədən tikməyə oturdu, amma sezdi ki, lampasız görməyi yadırgayıb: gözlərindən yaş axır, əziyyət çəkirdi. Ona görə də lampanı təzədən yandırdı, balaca pəncərədəki işıq daha ona lazım deyildi.

* * *

Bir ildən sonra dəyişək tikən qadın ikinci lampa aldı – bir lampanın işığı ona bəs eləmədi, amma gözləri hissiyatını daha da çox itirirdi, qadın kor olmuşdu, indi, yalnız təsadüfi sifarişləri yerinə yetirirdi. Mağazalar ondan imtina eləyirdilər, çünki tikiş naxışlarını qarışdırır, düzgün ölçünü seçə bilmirdi.

Tamara daha gündə bir dəfə un kökəsi yox, qarğıdalı kökəsi yeyirdi, bu da ona bəs eləmədi, buna görə də yarpaqlarının altında xırda yumrular bitən göyərtilərdən yeyib doyurdu.

Gecələr Tamara anasının gözlərini yayıqla bağlayırdı ki, yaş axmasın, özüsə tikməyə başlayırdı, amma bacarmır, parçanı xarab eləyirdi.

164

– Tamara, – gözləri bağlı anası ona deyirdi, – sabah yeməyə bir şeyimiz yoxdu. Lampadan kerosini tök, aparıb sat.

– Lazım deyil, – Tamara dillənirdi. – Yaxşısı budur, məni ərə ver. Ərim məni yedirəcək, mən yeyib doyacağam, qalanını sənə gətirəcəyəm. Onda yenə sağ qalacağıq.

Amma ana Tamaranı ərə vermək istəmirdi; o, çıxıb gün işığında işləyə-işləyə hələ də tikirdi, çünki lampa üçün kerosin almağa pul yox idi. İndi gözlərindən irin axırdı, o da irini ağ parçayla silirdi. Tamara sonra qiymətli koftaların üstündəki yaşıl ləkələri yuyurdu, amma ləkələrin izi yenə də qalırdı, sifarişçilər bu gözləri görməyən dəyişəktikən qadına iş verməkdən tamam imtina elədilər.

Bu zaman Tamara qəlbinin xoşbəxtliyi, rahatlığı üçün təsəvvüründə bir şey canlandırmağı unudurdu, göyərtilərin yeməli yumrularını yığa-yığa bədbəxt, hiddətli halda yaşayırdı. O, anasına vermək, bir az özü yemək üçün həmin yumrulardan bir neçə min dənə yığmalıydı, yoxsa ölərdilər.

* * *

Az sonra Tamaranın anası əlhavasına həyətdə dəyənək tapıb qonşulara getdi. Qadın onlara dedi, Tamaranı ərə vermək istəyir: onların elə bir adamı yoxdu ki?

Axşam Tamaragilə bir qoca gəldi, dəyişək tikən qadınla söhbət elədi, sonrasa əlini qızın dalına çəkib onu almağa

razı oldu. O, səhəri gün gələcəyini, qıza paltar gətirəcəyini vəd elədi, sonrasa toy olacaqdı.

Tamara gecəni yatdı, səhərsə tülkünün yuva oyub yaşadığı zirzəmiyə qaçdı. Tamara tülkünü qovdu, özü oyuğa girdi, bütün günü çıxmadı, qız zəiflikdən artıq çoxdan böyümürdü, ona görə də təkcə ayaqlarını çöldə qoyub oyuqda tamam-kamal yerləşdi. Anayla qoca nişanlı gəzir, onu hər yerdə axtarırdılar, axır ki, qoca həyətdə yuvasız tülkünün dolaşdığını, harada gizlənəcəyini bilmədiyini gördü. Buna görə də dəyişətkən qadından həmin qorxaq tülkünün niyə yuvasız gəzdiyini soruşdu. Tamaranın anası başa düşdü, qızını harada axtarmağı qocaya başa saldı, az sonra qoca qızın ayağından yapışib onu tülkü yuvasından çıxardı. Tamara elə gəldi, qocanın buxağı yoxdu; buna görə də ağladı, çünki ərinin öz təxəyyülündə nəyə görəsevmək istəyirdi, artıq qabaqcadan onu özgənin velosipedi, kuklası, şəkindəki kiçik daxmalı dağ kimi özünün sevimli əşyası sayırdı.

Dəyişətkən qadın axşamdan Tamaranın bədənini əri üçün həmişəlik hamıdan gizləyib, bürüyüb, ona qocanın gətirdiyi uzun paltarı geyindirməyə başladı, qıza da ağlamağı tapşırdı.

Amma Tamara nəyə görə ağlayacağını bilmirdi. Fikirləşirdi ki, sabah səhərdən əri onu yedirməyə başlayacaq; o, sevginin nə demək olduğunu təsəvvüründə canlandıracaqları, uydura-uydura yuxuya getdi.

* * *

Toydan sonra Tamara ərinin zəngin evində tək qaldı. Qoca arvadını özü soyundurub gen-bol yatağa uzatdı. Sonra qızı əlləşdirməyə və incə, xırda sözlər deməyə başladı. Tamara qocanın axmaq olduğuna təəccüblənə-təəccüblənə ona baxırdı.

– Sən mənimlə oynayırsan? Elə bilirsən mən səninem?
– Oynayıram, – qoca dedi, – niyə belə qanmazsan?
– Heç nəyə görə. Mən hələ balacayam, yaşamağa öyrəşməmişəm.

Tamaranın anası ayrı yaşayırdı, qoca onun qızına qonaq gəlməsinə icazə vermirdi. Tamara hər gün gizlicə anasına yemək aparırdı, əri xəbər tutub açıqlananda Tamara gecə onun boynunu cırmaqladı, qoca da daha açıqlanmadı. Bir

ildən sonra Tamaranın bədəni şişdi, orada nəşə qımıldanır, döyünürdü, – qıza elə gəlirdi indicə partlayıb öləcək. O, ağlayır, bədəninin oyuğunda gizlənib onu içəridən gəmirən, Tamaraya heç nə – nə hiss, nə ürək, nə ağıl-fikir – qoymadan qanını, gücünü soran gözəgörünməz qorxunc varlıqla mübarizə aparırdı. Bəzən o, qəzəbindən, acizliyindən yumruqla qarnına vurub deyirdi: “Tez oradan çıx, şeytan balası, yoxsa öləcəyəm, sən də yaşamağa macal tapmayacaqsan!”

* * *

166

Bir günün günortası qəfildən halı pisləşdi, elə bil, içindəki bütün damarları eyni vaxtda tutub dartmağa başladılar. O, bağçaya qaçıb, diri olduğunu unudanacan otluqda yumalandı. Qız özünü yaxşı, bomboş hiss eləyə-eləyə, amma öyrəşdiyi əzab üçün darıxa-darıxa adamların əhatəsində, yataqda özünə gəldi. Ona dedilər iki qız – biri ölü, biri diri – doğub.

Onda Tamaranın on üç yaşı vardı. O vaxtdan qızıyla oynamağa başladı, gecə də uşağın yanında yatırdı, qoca ərisə arvadının ona az nəvaziş göstərdiyini qısqandığından bir dəfə Tamaraya yanar lampa atdı, amma lampa arvadının başına dəyib söndü. Gecələr uşaq əmmək istəyərək yaman qışqırırdı. Qız bir az böyüyüb, anasının yumulu bəbəklərini aralamaq üçün əlini onun gözlərinə uzatmağı öyrənənəcən Tamara yuxudan ayıla bilmirdi.

Bu vaxt Tamara oyanır, qızını əmizdirir, öpürdü; onun xoşuna gəlirdi ki, qızı da fikirləşə bilir, uşağın canlı olduğuna təəccüblənirdi. Gündüz Tamara qızını rəfiqələrinin yanına aparırdı, orada uşağa oyunun tələb elədiyi şeyləri – kukla, qoca qarı, ana, yaxud qız paltarı geyindirirdi. Tezliklə uşaq özü də bütün oyunlara öyrəşdi; artıq anasıyla, ümumi rəfiqələriylə birgə əylənirdi.

Tamaranın anası indi əksər günlər yeməksiz qalırdı, çünki uşaq bəzən xəstələnirdi, Tamara ondan uzaqlaşsa bilmirdi; belə vaxtlarda Tamara özünə qarların yeməksiz uzun müddət dözdükləri, tez ölmədikləriylə təskinlik verib, anasına baş çəkməyi gündən-günə təxirə salırdı. Amma Tamaranın anası tab gətirmədi, əl ağacını götürüb qızının yanına özü yollandı; o, tam yarım gün yol getdi, amma mənzilə

gedib çata bilmədi, – döngələrdə azdı, özgə həyətdə gicik-kənliyə yığıldı, əl-qol atmağa başladı, gücdən düşdü, qalın otluğun içində bir neçə gün yığılıb qaldı; onu artıq ölmüş vəziyyətdə tapdılar.

Tamaranın əri həmişə istəyirdi arvadı ona oğlan doğsun, yeni uşağa qalmaması qocanı qəzəbləndirirdi. Bunun günahının arvadında olduğunu düşünüb, qoca onu döyməyə, cəzalandırmağa başladı. Tamaranın qızının da adı Tamaraydı, indi təzə-təzə dil açmışdı, qocanın böyük rəfiqəsini necə incitdiyini görür, ona məsləhət verirdi:

– Tamara, gəl oynamağa gedək, burada olmayaq. Sən özün deyirdin, baba köpəkoğludu. Burada yaşamaq lazım deyil.

Tamara “ana” sözünü demirdi.

* * *

Bir gecə öz sevgisinin gücsüzlüyündən üzülmüş qoca hiddətli, əbəs ehtiras içində xəncərlə Tamaranın ombasından vurdu, amma xəncər kütüydü, möhkəm ombaya zədə toxundurmadi. Səhəri Tamara dolabdan pul götürdü, qızının əlindən tutub vağzala getdi. Əri hələ yatırdı, sevgidən tükənmiş ruhu dərinə getmişdi, bədəninin dərisi ölmüş adamın dərisi kimi hərəkətsiz, soyuqdu.

Tamaraya başqa qızlar danışmışdılar ki, haradasa Rusiya var, ora qatarla getmək olar. Orada qadınlar tək yaşaya bilərlər, kimsəni sevmək lazım deyil, onu kimsə tapmaz, tanımaz.

Vağzalda Tamara xahiş elədi:

– Rusiyaya bilet verin.

Ona Rostova bilet verdilər, o da qızıyla Tiflisdən çıxıb getdi.

Rostovda ona dedilər ki, Rusiya burada deyil, buradan uzaqdadı. Tamara yol uzaq olduğundan ağıladı, sonra yoluna davam eləyib Moskvaya gəldi.

1918-ci ildə Tamara Moskvada, Kazan vağzalında qatardan düşdü, həmin vaxt onun on altıya yaxın, balaca Tamaraninsa üç yaşı vardı. Tamara rusca bir söz bilmirdi, peronda oturub ağılamağa başladı. O, həyatı başa düşmədiyi vaxtlarda adamlarla bu cür danışmağa adət eləmişdi. Adamlar başına yığışdılar, özünə görə yox, xeyirxahlıqlarına

görə bir-biriylə bəhsə girib sorğu-suala tutmağa, təskinlik verməyə başladılar.

Tamaranı tikiş fabrikində işləmək üçün apardılar, qızınısa uşaq evinə qoydular. Uşaq evində hərdən yemək verir, hərdən vermirdilər. Balaca Tamara həddən artıq yemək istəyəndə, ölümdən qorxanda Moskvanın küçələrində dolaşır, milislərdən yemək istəyirdi. Bəzi milislər onu yeməxanaya nahar eləməyə aparırdılar, bəzilərisə qovurdular. Beş gündən bir ana uşaq evinə gəlir, birtəhər yaşamaq üçün qızını dilə tuturdu; axı əgər o, acından ölsə, böyük Tamara darıxacaq.

İki ildən sonra balaca Tamaraya savad öyrətməyə başladılar, anasisa tikiş fabrikində usta oldu. İndi bir elə aclıq çəkmirdilər, böyük Tamara kökəldi, təzədən böyüməyə başlayıb Tiflisdəkinin əvəzini çıxdı, balaca Tamarasa şişib ikiqat böyüdü.

168

Böyük Tamaraya gürcü knyazının mənzilini verdilər, o da qızını uşaq evindən götürdü. Bir dəfə yanına qoca əri gəl-di; aradabir uzun müddət onu axtarmışdı. Tamara ərinə gürcü knyazının xəncərini atdı, qoca da geri qaçdı.

Savad öyrənib böyük Tamara texnikuma, balaca Tamarasa fabrik-zavod məktəbinə daxil oldu. Bu məktəbləri bitirib, iki Tamara birgə ali texniki məktəbə, amma müxtəlif ixtisaslar üzrə daxil oldular: kiçiyi mexanik, böyüyü isə anasının xətrinə və Vətəninin xeyrinə toxucu olmaq istəyirdi.

1934-cü ildə hər iki Tamara mühəndis oldu; onlardan biri otuz iki, o birisə iyirmi yaşındaydı. Onlar bir-birinə oxşayırdılar və gözəldilər. Tamaraları sevənlər qərara gəlmədən, ürəklərini əbəs yerə yorub seçimdə uzun müddət tərəddüd eləyirdilər. Balaca Tamara Tiflisi xatırlamırdı, sönüb getmiş erkən yaddaşı üzündən heç nə dərk eləmirdi, o, yalnız gələcəklə yaşayırdı. Böyüksə hər şeyi xatırlayırdı: o, özünə kerosin lampası aldı, hərdənbir lampayla üzbəüz otururdu. Onda hələ xəyal – kasıbların zəkası diriydi: əgər zəka gələcəyə üz tuturdusa, hiss get-gedə daha da uzaqlaşan, kor olmuş gözlər qarşısındakı lampanın miskin işığı kimi keçmişə qayıda bilərdi.

QARAAYAQ QIZ

“ – Əgər yadınızdadırsa, faytonçu Selifan
sağlarla solları qarışdırdığına görə
Pelageyanı tənbəh eləməyi lazım bilmişdi:
“Ay səni, qaraayaq... Bilmirsən sağ
haradadı, sol haradadı”.

XIII Ümumittifaq
Sovetlər qurultayında
konstitusiyaya layihəsi haqqında
İ.V.Stalinin məruzəsindən.

Pelageyanın kor anası işıqlı dünyanı xatırlamırdı, o, qızılca xəstəliyindən sonra yaşayırımında gözlərinin nurunu itirmişdi. Yaşayırımınacan işığı görürdü, həssas qulağına yol gözətçisi olan atasının sığınacağından bir neçə kilometr uzaqda yerləşən Vsaçinin kənd itlərinin hürüşməsi, badyanın quyunun ağzına dəyib taqqıldaması gəlib çatırdı.

– Pelageya çoxdanmı gedib? – qoca qızından soruşdu.

– Hələ səhər açılmamışdan, – kor qadın cavab verdi.

– Heç olmasa axşamdan fənərə kerosin tökəydin, qızın siqnalı sönər...

Kor qadın susdu, əllərini yerə dayaq verib qalxdı. O, qızğın, şütüyən maşının uzaq döyüntüsünü, parovozun qarşısına qaçan relslərin get-gedə daha da ucalan iniltisini eşitdi.

– Ata, poçt qatarıdır! – qızı ucadan dedi. – Get onu yola sal, bayraq yastığının altındadı... Böyük parovoz gəlir, indi şaxtadı, gecə ağır yük vaqonları gədirdi, relslər sına bilər...

– Yeva, qoy keçsinlər, onları vəba aparsın, – qoca diləndi. – Nəvənin gözləri mənimkindən itidir, sənsə onu bezdirirsən ki, yoxlamaya getsin. Bir də indi şaxtamı var, qar əriyib – fevral ayıdı, relslər salamat qalacaq, sınmayacaq.

Qoca peçin içindəki samanı yandırdı, daha ləzzətli, doyumcul olması üçün kartofu əvvəlcə bişirib, sonra qızartmağı nəzərdə tutub, kartofla dolu qazanı ora itələdi...

Gecə küləkdən narahatlıqla yırğalanan, baharacan onları yatmağa qoymayan zümrüdü ağcaqayın meşələrinə enirdi. Qız kor qadına daxmadakı işığı göstərib dedi:

– Ana, evə – atamın yanına gedək, hava qaralacaq, pişik də üşüyəcək.

– Yox, – anası dedi, – atan daha onun yanına getməyə icazə vermir. Mən indi əlillik dərəcəsinə arayıb almışam, daha səninlə birgə mənim korluq pensiyama yaşayacağıq.

– Bizim evimizdəsə ocaq yanır – o bizə baxır! – qızı kor qadına dedi. – Mən yemək istəyirəm.

Kor qadın çaşmışdı; o, incə, iti qulağıyla küləyi, gecəni dinləyir, öz dərdi barədə düşünürdü. Üzü açıq idi, küləyə, dözümə alışmışdı, qapaqları yanıörtülü gözləri, elə bil, kor yox, yalnız kədərliydi – bu qadın hələ gənc, gözəldi, gözlərdə həyatın xeyirxahlığıyla ümid hələ tükənməmişdi.

170

Qadın qızına onu Semibratov kolxozuna aparmağı tapşırırdı, – orada bir vaxtlar, hələ qız olanda birgə gəzdirdi, subay bələdçisi yaşayırdı. Bələdçi indi evlənmişdi, pis də yaşamırdı: çörəyi də vardı, ailəsi də vardı, pulu da əmanət kitabçasında saxlayırdı.

– Sən atamla barış, – qız xahiş elədi. – O, söyüb-söylənəcək, sənə sonra öyrəşəcəksən...

* * *

Amma kor qadın ərinin yanına qayıtmaqdan imtina elədi, qızı da onu köhnə bələdçisinin yanına gecələməyə apardı. Qadın pensiyası veriləndən on beş gün sonra qızına tuman alacağını vəd elədi, bundan sonra qız anasını daha həvəslə aparmağa razı oldu. Kor qadın aradabir sinəsinin sağ tərəfində, paltarının altında gizlətdiyi yeni pensiya kitabçasını yoxlayırdı, – axı kitabçanı itirməkdən qorxurdu, çünki sonra yaşamağa bir şeyi qalmayacaqdı, onda da bütün adamlar dərhal zalım, yad olacaqdılar. Amma kitabça yerindəydi, kor qadın daim onu hiss eləyirdi, axı kitabçayla qadına çörək, ömürlük rahatlıq düşürdü.

Qız kor anasını meşəylə aparıb qoşa dəmiryol xəttinə çıxardı. Hələ Semibratovacan iki kilometr qalırdı. Dəmiryolunun qırağında buradakı meşələrdə yolu qorumaq üçün gözətçinin balaca evi vardı; evdə indi işıq yanırdı, yaqın, oradakı adam yatmır, qarovul çəkirdi.

– Pəncərəni döy, yeməyə çörək istə! – qız anasına dedi.
 – Mən indi pensiyaçıyam, istəyə bilmərəm, ayıbdı, – anası dilləndi.

Amma qızı, demək olar, bütün günü yeməmişdi. Onlar Krest şəhərindən nahar vaxtı çıxmışdılar, naharacansa anası komissiyadaydı, pensiya kitabçası alırdı. Keçmiş əri ona bir qəpik də verməmişdi, yalnız korluq pensiyası ilə yaşamağı tapşırmışdı, boşanma, himayəsizlik barədə arayış vermişdi. Bir də qadına demişdi ki, qəlbi ondan ötrü ölüb, kor, tutqun qəlbi üçün pinti olan arvadını görəndə bütün qanı qaynayır; o, artıq çoxdan hesabdar xanımla mehriban münasibətdədi, həmin xanımın indi onun daxmasına ev sahibəsi kimi girməsi vaxtıdı, qızısa, əgər yeni anasına öyrəşə bilməyəcəksə, qoy harada istəyir, orada yaşasın. Qız atasına “Mən anamın kor olduğuna öyrəşmişəm, təzə anamsa görəcəm!” – dedi, anasıyla Krest şəhərinə pensiyaya keçməyə yollandı. “Əlvida, Dusya, – əri kor arvadına dedi. – Axı sən mənə heç vaxt görməmişən, sən işıqlı dünyanı xatırlamırsan!”

Kor qadın ayrılarda ərini qucaqladı: “Əlvida, ay yazıq... Mənim qəlbim sənə qarşı ölməyib, amma qəlbimə də gözlərimdəki kimi qaranlıq çökdü. Qızım Pelageya mənimlə qalacaq, onu tələb eləmə, özüm dolandıraram, mənim tək bir kuru yolda kim qoruyacaq, kim əlindən tutacaq axı!” Sonra Pelageya pişiyi, anasısa himayəçisini itirdiyi barədə arayışı götürüb Krest yoluna çıxdılar.

Kor qadın indi zülmət gecəni, qış küləyini, Pelageyanın üşümüş əlini hiss eləyirdi. Qadın artıq daxmaya – əvvəlki ərinin yanına qayıtmaq istəyirdi, amma indi orada, onun yerində, yəqin, hesabdar xanım yaşayırdı, başqasının xoşbəxtliyinə göz qoymaqsə ayıbdı. Buna görə də kor qadın qızını yedirmək, qızındırmaq üçün dəmiryol evinin pəncərəsini döydü. Oradan əlində siqnal fənəri olan qoca kişi çıxdı.

– Siz burda neyləyirsiniz? – qoca soruşdu.

– Biz kuruq, – Pelageyanın anası dedi. – Atacan, bizi qızınmağa burax, bizə çörək lazım deyil.

– Kartofla çörək də yemək olar, – dəmiryol gözetçisi dilləndi, – malıma heyfim gəlmir. Evə girin, mən də gedim yola baxım, tez qaçıdaram.

Kor qadın qızı Pelageyayla gözətçinin evinə girdi. Otaq təmiz, səliqəliydi, peç yanırıdı, qızardılmış çörək qoxusu gəlirdi. Pelageya pişiyi qoltuğundan çıxarıb, döşəmədə gəzməyə buraxdı, özüsə taxtın üstünə uzandı, başını anasının dizinin üstünə qoyub yuxuya getdi; çünki qız uşaq çağında uzun sürən həyatın bütöv günü ərzində əldən düşmüşdü.

* * *

172

Gözətçi yoxlamadan qayıtdı; o, qoca olsa da, hələ canı-sulu, həyatsevərdi. Gəncliyində, yaşının orta çağında Moskva mehmanxanalarında dəhliz baxıcısıydı, ağır yox, qarmaqarışq həyat keçirmişdi, ona görə də sağlamlığını itirməmişdi. O, yatmış qızı miçətkənin altındakı yatağına uzandı, masanın üstünə şam eləmək üçün kartof, xiyar, bir qab noxud, özü bişirdiyi iki parça qara çörək qoydu. Qoca kor qonağı yedirdi, özü də onunla birgə yedi, sonra taxtın üstündə yer saldı, dedi, səhərəcən yatsın, çünki qızı artıq yatır, bayırda gecədi, kor adam indi hara gedəcək, bivaxtdır. Kor qadın yad, isti evdə uzandı, həyatı işıq kimi incə, kəskin duyan qəlbi, əgər qocanı görsəydi, rahatlıq tapardı – rahatlıq içində qaranlığa bürünüb yuxuya getdi.

Gecə yol gözətçisi iki sürət, bir poçt qatarını yola saldı, yalnız gecə yarından keçəndən sonra yatağına uzandı. Səhər oyanıb Pelageyanı gördü; o, pişiyini əsgiyə bükür, yola hazırlıq görürdü. Kor qadın pəncərənin qabağında dayanıb xatırlamadığı günəş barədə düşünürdü, çünki yaşayımında kor olmuşdu, indisə artıq otuz beş yaşı vardı. Amma o, işıqlı dünyadan ötrü darıxmırdı, ona hətta əbədi zülmətdə rahat qəlblə yaşamaq da bəs eləyirdi; bununla belə, hələ qəlbində rahatlıq yox idi.

Yol gözətçisi qonaqlarını süzüb dilləndi.

– Hara gedirsiniz? Bir gün də qalın, sizə indi təzə çörək bişirəcəyəm, xəmərdən kökə bişirəcəyəm...

– Lazım deyil, – kor qadın cavab verdi. – Mən pensiyaçıyam, dövlətin çərəyi ilə dolanıram.

– Bizə lazım deyil, – Pelageya anasının səsinə səs verdi. – Kasıb deyilik: dünən kitabça almışıq, havayı yaşayacağıq.

– Özünüz bilirsiniz, – qoca dilləndi.

Kor qadın “sağ ol” deyib qızı və pişiklə çıxıb getdi, gözətçisə çörək bişirmək üçün xəmir yoğururdu, əllərini batırıb saqqalına sildi. Qəfildən suyuşirin kor qadının çıxıb getməsinə, onu bir daha heç vaxt görməyəcəyinə görə danıxdı, onasa evdə bir adam lazımdı: heç olmasa maaşla bir kəsi tutmalıdı. Yaxın kolxozlardan yanına qonaqlar gəlirlər...

İNƏK

Çerkassk cinsindən olan boz bozqır inəyi damda tək olurdu. Bayır tərəfdən rənglənmiş taxtalardan düzəldilən dam dəmiryol gözətçisinin balaca həyatındaydı. Damda odunlarla, atla, darı küləşiyə və köhnə-köşkül şeylərlə – qapaqsız sandıqla, yanmış samovar borusuyla, cır-cındır paltarla, ayaqsız stulla yanaşı inəyin gecələməsi, uzun qışı başa vurması üçün yer vardı. Gündüz və axşam ev sahibinin oğlu Vasya Rubtsov ona qonaq gəlirdi, boynunun tük-lərini sıgallayırdı. O, bu gün də gəlmişdi.

174

– İnək, ay inək, – deyirdi, ona görə ki, inəyin öz adı yox idi, oğlan da onu oxu kitabında yazıldığı kimi çağırırdı. – Axı sən inəksən!.. Sən darıxma, sənün balan sağalacaq, atam onu indi geri gətirəcək.

İnəyin buzovu vardı – erkək idi; buzov dünən nədənsə boğulmuşdu, ağzından selik və safra gəlməyə başlamışdı. Ata qorxurdu ki, buzov ölər, onu bu gün stansiyaya – bay-tara göstərməyə aparmışdı.

İnək oğlana yanakı baxır, çoxdan qurumuş, ölümün əldən saldığı ot gövdələrini çeynəyə-çeynəyə susurdu. O, həmişə oğlanı tanıyır, onu sevirdi. İnəkdə olan hər şey – elə bil, inək həmişə yorğun, düşüncəliymiş kimi, qaramtıl çevrəyə alınmış mehriban hərərətli gözlər, buynuz, alın, hamısını südə və işə verib, özünə yağ-ət toplamadığından iri, arıq bədəni – uşağın xoşuna gəlirdi. Oğlan süd içdiyi balaca sorulmuş əmzikli, zərif, dinc əmcəkləri də sıgalla-yırdı, əlini möhkəm, ensiz sinəyə, öndəki güclü sümüklərin dikdirlərinə çəkirdi.

İnək bir az oğlana baxıb başını aşağı əydi, axurdan tox ağzıyla bir neçə ot götürdü. Onun uzun-uzadı qırağa baxmağa, yaxud dincəlməyə vaxtı yox idi, aramsız gövşəmə-liydi, çünki onda süd də aramsız yaranırdı, yeməş şirəsiz, eyni cür idi, inək də doymaq üçün yemlə uzun müddət əlləşməli olurdu.

* * *

Vasya damdan çıxdı. Bayırda payız idi. Dəmiryol gözətçisinin evi ətrafında yay ərzində bitərək aşıb-daşan, indise biçilmiş, susmuş, darıxdırıcı boş çöllər uzanıb gedirdi.

İndi axşam toranlığı başlanırdı; boz, soyuq üzlüklə örtülmüş səma artıq qaranlıqla qarışırdı; bütün günü biçilmiş taxılın kövsənini, qış yuxusuna getmiş çılpaq kolları şərqdən tərpedən küləyin özü indi torpağın sakit, çökək yerlərinə sinmişdi, yalnız payız nəğməsi başlanıb, peçin borusundakı başlığı azacıq cırıldadırdı.

Birtərəfli dəmiryol xətti evin yaxınlığından, artıq içərisində bu vaxt hər şeyin – otların da, çiçəklərin də quruyub çürüdüüyü dirriyin böyründən keçirdi. Vasya dirriyin çəpərindən içəri girməyə qorxurdu: dirrik indi ona yazda əkitab həyat verdiyi bitki qəbiristanlığı kimi görünürdü.

Anası evdə lampanı yandırdı, siqnal fənərini bayıra, skamyanın üstünə qoydu.

– Tezliklə dörd yüz altıncı keçəcək, – o, oğluna dedi, – onu sən yola sal. Nəsə atan görünür... Kef eləyir-nədi?

Atası hələ səhərdən buzovla yeddi kilometr uzaqda yerləşən stansiyaya getmişdi; o, yəqin, buzovu baytara tapşırıb, özüsə stansiyanın yığıncağında oturur, ya bufetdə pivə içir, ya da texminimum konsultasiyasına getmişdi. Ola da bilsin, baytar məntəqəsində növbə böyükdü, atası gözləyir. Vasya fənəri götürüb keçidin taxta çatmasının üstündə oturdu. Hələ qatarın səsi eşidilmirdi, oğlanın da ovqatı təlx oldu; onun burada oturub qatar yola salmağa vaxtı yox idi: sabahkı dərslərini hazırlamaq, yxılıb yatmaq zamanı çatmışdı, yoxsa səhər qalxa bilməyəcəkdi. O, beş kilometr uzaqda yerləşən kolxoz yeddiilliyinə gedirdi, orada dördüncü sinifdə oxuyurdu.

Vasya məktəbə getməyi sevirdi, çünki müəlliməyə qulaq asıb, kitablar oxuyub, hələ tanımadığı, ondan uzaqda olan bütün dünyanı xəyalında canlandırırdı. Nil, Misir, İspaniya və Uzaq Şərq, böyük çaylar – Missisipi, Yenisey, sakit Don və Amazon, Aral dənizi, Moskva, Ağrıdağ, Şimal Buzlu okeanında Tənhalıq adası – bütün bunlar Vasyanı rıqqətə gətirir, özünə çəkirdi. Ona elə gəlirdi, bütün ölkələr və adamlar onun böyüməyini, yanlarına gəlməyini çoxdan gözləyirlər.

Amma o hələ heç yerə getməyə macal tapmamışdı: elə buradaca doğulmuşdu, indi də burada yaşayırdı, yalnız məktəbin yerləşdiyi kolxozda və stansiyada olmuşdu. Ona görə də sərnəşin qatarlarının pəncərələrindən boylanan adamların üzlərinə – onlar kimdirlər, nə fikirləşirlər – həyəcanla, sevinclə baxırdı, amma qatarlar sürətlə ötüb-keçirdi, keçiddəki oğlanı tanımadan həmin qatarlardakı adamlar çıxıb gedirdilər. Bundan başqa, qatarlar az, sutkada cəmi iki cüt idi, o qatarlardan da üçü gecə keçib-gedirdi.

176

Bir dəfə qatarın yavaş getməsi sayəsində Vasya cavan, düşüncəli adamın üzünü aydın gördü. O, açıq pəncərədən çölə, üfüqdəki ondan ötrü naməlum yerə baxır, qəlyan çəkirdi. Keçiddə yaşıl bayraqcığını yuxarı qaldıraraq dayanmış oğlanı görüb gülümsündü və aydın səslə dedi: “Salamat qal, ay adam!”, üstəlik, xatirə kimi əlini yellədi. “Salamat qal! – Vasya ona özlüyündə cavab verdi, – böyüyərəm, görüşərik! Sən yaşa, mənə gözlə, ölmə!”. Sonra da oğlan uzun müddət vaqonda, Allah bilir, hara gedən həmin düşüncəli adamı unuda bilmədi: o, yəqin, paraşütçü, artist, yaxud ordenli, ya da bundan daha yaxşısı idi, Vasya onun barəsində belə fikirləşirdi. Amma tezliklə bir dəfə onların evinin yanından ötüb-keçən adamın xatirəsi oğlanın qəlbində unuduldu, çünki bundan sonra da yaşamalılı, başqa bir şey haqqında düşünməli, həm də onu duymalı idi.

* * *

Uzaqlarda – payız çöllərinin bomboş gecəsində – parovoz fit verdi. Vasya dəmiryol xəttinə yaxın gedib, işıqlı sərbəst keçmə signalını başı üstündə hündürə qaldırdı. O, bir müddət də irəli şığıyan qatarın artıb-çoxalan gurultusuna qulaq asdı, sonra evlərinə tərəf döndü. Həyətlərində inək şikayət dolu səslə böyürdü. İnək elə hey öz balasını – buzovnu gözləyirdi, buzovsa gəlib çıxmaq bilmirdi. “Atam bu qədər uzun müddət harada gəzir axı? – Vasya narazılıqla fikirləşdi. – Axı inəyimiz artıq ağlayır. Gecədi, hava qaralıb, atamsa hələ görünür”.

Parovoz keçidə çatdı, çarxlarını ağır-ağır fırladıb, öz atəşinin bütün gücünü qaranlığa, verib əlində fənər olan tənha adamın yanından ötüb-keçdi. Mexanik heç oğlana baxmadı da, – o, başını pəncərədən xeyli bayıra çıxarıb,

maşına göz qoyurdu: buxar porşenin tıxacını çıxarmışdı, porşenin hər hərəkətində bayıra püskürürdü. Vasya bunu da sezdi. Tezliklə uzun yoxuş olacaq, maşın silindrdə təzyiqin azlığı uzundən vaqonları darta bilməyəcək. Oğlan buxar maşınının necə işlədiyini bilirdi, bu barədə fizika dərsliyində oxumuşdu, əgər dərsləkdə bu barədə yazılmasaydı, onsuz da bunun nə olduğundan xəbər tutacaqdı. Hər hansı bir predmet, yaxud maddə görəndə, onların öz içində necə mövcud olduğunu və hərəkət elədiklərini başa düşməyəndə oğlan əzab çəkirdi. Ona görə də yanından ötüb-keçəndə, onun fənərinə baxmayanda maşinistdən incimədi; maşinist maşının qayğısını çəkirdi, parovoz gecə uzun yoxuşda dayana bilərdi, o vaxt qatarı yerindən tərpətmək ondan ötrü çətin olacaqdı; dayanan zaman vaqonlar bir qədər geri gedəcək, qatar dartılacaq, əgər yerindən qəfil tərpətsən, vaqonlar qopa bilər, asta-asta isə onları heç yerindən tərpədə bilməzsən.

Vasyanın yanından dördöxlü vaqonlar ötüb-keçdi; onların ressor yayları sıxılmışdı, oğlan vaqonlarda ağır, qiymətli yükün olduğunu başa düşürdü. Sonra açıq platformalar keçdi; platformalarda brezentlə örtülmüş avtomobillər, tanımadığı maşınlar vardı, kömür yığılmışdı, baş kəmərlər tiğ vurulmuşdu, kəmərdən sonra təzə relslər gəlirdi, yenə canlıların daşındığı örtülü vaqonlar başlanırdı. Vasya fənərlə vaqonların çarxlarını, qoşqularını işıqlandırır – görsün nasaz bir şey yoxdur ki, amma orada hər şey qaydasındaydı. Canlıların olduğu vaqondan özge naməlum buzov mələdi, elə bu zaman da damdan öz balasının intizarını çəkən inək onun səsinə uzun-uzadı, ağırlıtlı səslə cavab verdi. Axırncı vaqonlar Vasyanın yanından lap sakit ötdü. Qatarın başındakı parovozun necə ağır-ağır çırpındığı eşidilirdi, onun çarxları yerində fırlanırdı, vaqonlar dartılmırdı. Vasya fənərlə parovoza sarı yönəldi, çünki maşın çətinlik çəkirdi, o da parovozun yanında olmaq istəyirdi, elə bil, bununla onun dərini bölüşə biləcəkdi.

Parovoz elə gərgin işləyirdi ki, borusundan kömür parçaları sıçrayırdı, qazanın boğuş-boğuş nəfəs alan içi eşidilirdi. Maşının çarxları asta-asta fırlanırdı, mexanik də budkasının pəncərələrinin birindən çarxlara göz qoyurdu. Parovozun qabağında maşinist köməkçisi yolla gedirdi. O, kürəklə

yolun qırağındakı zolaqdan qum götürür, maşının irəli getməsi üçün relslərin üstünə səpirdi. Parovozun ön fənərlərinin işığı qarqara qaralmış, mazuta bulaşmış yorğun adamı işıqlandırır. Vasya fənəri yerə qoyub, yan zolağın üstündə kürəklə işləyən maşinist köməkçisinin yanına qalxdı.

– Ver, mən atım, – Vasya dedi. – Sənsə get parovoza kömək elə. Yoxsa indicə dayanacaq.

– Bacararsanmı? – köməkçi qarqara qaralmış sifətin-dəki iri, işıqlı gözləriylə oğlana baxıb soruşdu. – Yaxşı, sına görək! Amma ehtiyatlı ol, maşını gözdən qoyma!

Kürək Vasya üçün iri və ağır idi. O, kürəyi köməkçiyə geri qaytardı.

– Mən əllərimlə eləyəcəyəm, belə asandır.

Vasya əyildi, ovcuyla qum yığıb və cəld relsin üstü boyu səpməyə başladı.

178

– Hər iki relsin üstünə səp, – köməkçi ona göstəriş verib parovoza doğru qaçdı.

Vasya növbəylə gah bu, gah o biri relsin üstünə səpdi. Parovoz ağır-ağır, asta-asta qumu polad çarxlarıyla əzib oğlanın ardınca gedirdi. Kömür hisiyə soyumuş buxarın damcıları yuxarıdan Vasyanın üstünə tökülürdü, amma işləmək ondan ötrü maraqlı idi, oğlan özünü parovozdan daha əhəmiyyətli sayırdı, çünki parovozun özü onun arxasınca gəlirdi, yalnız onun sayəsində yerində saymır, dayanmırdı.

Vasyanın başı işə qarışanda parovoz ona lap yaxınlaşdı, bu zaman maşinist qısa fit verir, maşından qışqırırdı: “Ey, arxana bax!.. Qalın, eyni bərabərdə səp!”.

Vasya maşından özünü gözləyir, dinməzəcə işləyirdi. Amma sonra ona qışqırıqlarına, əmr verdiklərinə görə acığı tutdu; o qaçıb yoldan çıxdı, özü maşinistə qışqırdı:

– Bəs siz niyə qumsuz yola çıxmısınız? Yoxsa bilmirsiniz?..

– Qumumuz tamam qurtarıb, – maşinist cavab verdi. – Qum üçün qabımız azdı.

– Əlavə qoyun, – Vasya parovozun böyrüylə addımlaya-addımlaya göstəriş verdi. – Köhnə dəmiri əyib qab düzəltmək olar. Tənəkəçiyə sifariş verin.

Maşinist bu oğlana baxdı, amma qaranlıqda onu yaxşı görə bilmədi. Vasya səliqəli geyinmişdi, ayağında ayaqqabı

vardı, sifəti iri deyildi, gözünü maşından çəkmirdi. Maşininin öz evində də belə bir oğlan böyüyürdü.

– Buxarınız da lazım olmayan yerdən çıxır; silindrdən çıxır, qazanın böyründən çıxır, – Vasya deyirdi. – Gücdeşiklərdə boş yerə itir.

– Buna bax! – maşinist dilləndi. – Gəl sən otur, qatarı sür, mən sə yanınca gələyəm.

– Gəl! – Vasya sevinclə razılaşdı.

Parovoz azadlığa çıxmaq üçün qaçan məhbüs kimi qəfildən, tam sürət ilə yerində çarxlarını fırlatdı, hətta relslər çarxların altında xətt boyu uzaqlarda səs saldı.

Vasya yenə parovozun qabağına atılıb, relslərin üstünə, maşinin ön çarxlarının altına qum səpməyə başladı. “Oğlum olmasaydı, bunu oğulluğa götürərdim, – maşinist maşını irəli tərəpməyə çalışa-çalışa donquldandı. – Uşaq yaşında artıq yetkin adamdı, onunsa hələ hər şeyi irəlidedi... Lənətə gələsən, haradasa arxa tərəfdə də əyləclər tutmurmu, briqada da kurortdakı kimi yatır. Yaxşı, mən onu enişdə silkələyəm”.

Maşinist iki uzun fit verdi ki, əgər bir yerdə qatarın əyləcini çəkiblərsə buraxsınlar. Vasya geri boylanıb yoldan çıxdı.

– Sənə nə olub axı? – maşinist ona qışqırdı.

– Heç nə, – Vasya cavab verdi. – İndi dik qurtarı, parovoz mənsiz də özü gedər, sonrasa üzün enişədi...

– Hər şey ola bilər, – maşinist yuxarıdan dilləndi. – Al, götür görək! – o, oğlana iki iri alma atdı.

Vasya payı yerdən götürdü.

– Dayan, hələ yemə! – maşinist ona dedi. – Geri gedəndə vaqonların altına bax, zəhmət olmasa, qulaq ver, gör haradasa əyləclər çəkilməyib ki? Sonra dikin üstünə çıx, fənərinlə mənə işarə ver – bilirsən necə?

– Mən bütün işarələri bilirəm, – Vasya cavab verdi, parovozun pilləkənindən yapışdı ki, getsin. Sonra əyilib harasa parovozun altına baxdı:

– Çəkilib! – o qışqırdı.

– Harda? – maşinist soruşdu.

– Sənin əyləcin çəkilib – tenderin altındakı çarxların. Orada çarxlar yavaş fırlanır, o biri çarxlarsa daha sürətlə fırlanırlar.

Maşinist özünü, köməkçisini, bütövlükdə həyatı söyüb-yamanladı, Vasyasa pilləkəndən atılıb evə getdi.

Fənəri uzaqda yerdə işıq saçırdı. Vasya hər ehtimala qarşı vaqonların hərəkət edən hissələrinin necə işlədiyinə qulaq asdı, amma əyləc yastıqlarının sürtünüb cırladığını eşitmədi.

* * *

Qatar keçib-getdi, oğlan da fənərin olduğu yerə qayıtdı. Qəfildən fənərin işığı yuxarı qalxdı, onu kimsə əlinə götürdü. Vasya ora qaçıb atasını gördü.

– Bəs buzovumuz hanı? – oğlan atasından soruşdu.
– Öldü?

– Yox, sağaldı, – atası cavab verdi. – Onu ətliyə satdım, mənə yaxşı pul verdilər. Erkək buzov nəyimizə gərəkdi!

– O hələ balacadı, – Vasya dilləndi.

– Balaca daha bahadı, onun əti daha yumşaqdı, – atası izah elədi.

180

Vasya fənərin şüşəsini dəyişdi, ağ şüşəni yaşıl şüşəylə əvəz elədi, fənərin işığını uzaqlaşan qatara tərəf çevirib bir neçə dəfə başının üstünə qaldırıb aşağı saldı: qoy yoluna davam eləsin, vaqonların altındakı çarxlar sərbəst fırlanır, heç yerdə əyləc çəkilməyib.

Sükut çökdü. İnek həyətdə bezgin-bezgin, çəkinə-çəkinə böyürdü. O, balasının intizarını çəkir, yatmırdı.

– Evə tək get, – atası Vasyaya dedi, – mənsə sahəyə baş çəkəcəyəm.

– Bəs alətin? – Vasya xatırlatdı.

– Mən elə-belə baş çəkirəm, ancaq mıxların harada çıxdığına baxacağam, – indi işləməyəcəyəm, – atası astadan dedi. – Buzova görə ürəyim ağrıyır; onu böyütdük, böyütdük, artıq öyrəşmişdik... Bilsəydim heyfimiz gələcək, satmazdım...

İnek təzədən uzun-uzadı böyüdü, Vasya alaqapını açıb içəri girəndə insan hənirtisini duydu. Vasya dama girdi, gözlərini qaranlığa alışdırı-alışdırı inəyə zillədi. İnek indi heç nə yemirdi; səsini çıxarmadan, aradabir nəfəs alırdı, çarəsiz olan, yalnız arta bilən ağır, çətin dərdi içində qövr eləyirdi, çünki öz dərdini, insanın bacardığı kimi, nə sözlərlə, nə anlamaqla, nə dostla, nə əylənməklə ovutmağı bacarırdı. Vasya inəyi uzun-uzadı tumarlayıb əzizlədi, amma inək hərəkətsiz, etinasız dayanmışdı: indi ona yalnız balası

– buzov lazım idi, heç bir şey – nə insan, nə ot, nə də günəş balasını əvəz eləyə bilərdi. İnek bir xoşbəxtliyi yaddan çıxarıb başqasını tapmağı, daha əzab çəkmədən yaşamaqda davam eləməyi bacarmırdı. Tutqun ağılı özünü aldatmaqda onun dadına çatmaq iqtidarında deyildi: bir dəfə qəlbinə, yaxud hissənə girən orada sıxıla, ya da unudula bilməzdi.

İnek də bezgin-bezgin böyürürdü, çünki həyata, təbiətə, yadırgamaq üçün hələ böyüməmiş balasına duyduğu ehtiyaca tamamilə tabe idi, indi içində yanğı, ağrı vardı, zülmətə iri, yaşla dolmuş gözləriylə baxırdı, özünü və dərdini yüngülləşdirmək üçün o gözlərlə ağlaya bilmirdi.

* * *

Səhər Vasya obaşdan məktəbə getdi, atasısa iş üçün balaca birdişi xış düzəltməyə başladı. O, ara zolaqda inəklə bir az yer əkmək istəyirdi ki, yazbaşı ora darı səpsin.

Vasya məktəbdən qayıdıb gördü ki, atası inəklə yer şumlayır, amma hələ təzə başlamışdı. İnek başını aşağı salıb itaətlə xışı sürüyürdü, seliyini torpağa damızdırırdı. Vasya atasıyla əvvəllər də inəklə yer şumlayırdılar; inək şumlamağı bacarırdı, boyunduruq geyməyə öyrəncəli, dözümlü idi.

Axşama yaxın atası inəyi açdı, köhnə tarladakı kövsənliyə otlamağa buraxdı. Vasya evdə masa arxasında oturub dərslərini hazırlayır, hərdən bir pəncərədən baxıb inəyini görürdü. İnek yaxınlıqdakı çöldə durmuşdu, otlamırdı, heç nə eləmirdi.

Axşam elə dünənki kimi toran və bomboş idi, boru başlığı, sanki, uzun payız nəğməsi oxuya-oxuya damda cırlıdayırdı. İnek gözlərini qaralan çöllərə dikib, balasını gözləyirdi; artıq ondan ötrü böyürmürdü, onu səsləmirdi, heç nə anlamırdı.

Vasya dərslərini hazırlayıb bir parça çörək götürdü, üstünə düz səpib inəyə apardı. İnek çərəyi yemədi, əvvəlki kimi etinasızcasına durdu. Vasya onun yanında dayandı, sonra aşağıdan boynunu qucaqladı ki, onu başa düşdü-yünü, sevdiyini bilsin. Amma inək kəskin tərzdə boynunu dartıb oğlanı özündən kənara tulladı, öz səsinə oxşamayan səslə böyürüb çölə qaçdı. Xeyli uzaqlaşmış qəfildən dayandı,

geri döndü, atlıb-düşə, başını aşağı əyə-əyə onu əvvəlki yerində gözləyən Vasyaya yaxınlaşmağa başladı.

İnək oğlanın, evin yanından qaçıb gecənin qoynundakı çöldə yox oldu, Vasya oradan onun yad böyürtüsünü bir də eşitdi.

Kolxoz kooperativindən qayıtmış anası, atası və Vasya düz gecəyarısınacan ətraf çöllərin hər tərəfinə baş çəkдилər, inəyi səslədilər, amma inək onların səsinə səs vermirdi. Şam yeməyindən sonra anası ağladı – çörək ağacları, işlək heyvanları yoxa çıxdı, atası fikirləşməyə başladı – görünür, qarşılıqlı yardım kassasına, dəmir yolu həmkarlar ittifaqına ərizə yazmalı olacaq ki, təzə inək almaq üçün borc pul versinlər.

* * *

182

Səhər Vasya birinci qalxdı, hələ pəncərələrdə bozumtul işıq vardı. Eşitdi ki, evin yanında kimsə dayanıb sakitlik içində nəfəs alır. O, pəncərədən baxıb inəyi gördü; inək darvazanın ağzında dayanıb, onu həyətə nə vaxt buraxacaqlarını gözləyirdi.

O vaxtdan inək yaşasa, şumlamaq, ya da un dalınca kolxozda getmək lazım gələndə işləsə də, südü tamam qurumuşdu, həm də sərt, anlaşılmaz olurdu. Vasya onu özü sulayırdı, özü yem verir, qaşovlayırdı, amma inək onun qayğısına fikir vermirdi, başına nə oyun açıdıqlarının ondan ötrü fərqi yox idi.

Günortalar inəyi çölə buraxırdılar ki, bir az sərbəst gəzib-dolaşsın, halı yaxşılaşsın. Amma inək az gəzirdi; uzun müddət bir yerdə dayanırdı, sonra bir az gedirdi, sonra yeriməyi unudub yenə dayanırdı. Bir dəfə dəmir yol xəttinin üstünə çıxdı, tirlərin üstüylə sakitcə getdi, bu zaman Vasyanın atası onu görüb qabağını kəsdi və qırağa çıxardı. Əvvəllərsə inək çəkingən, hissiyyatlıydı, heç vaxt özü dəmir yoluna çıxmırdı. Buna görə də Vasya qorxmağa başladı ki, inəyi qatar vura bilər, ya da özü ölər, məktəbdə oturub hey onun barəsində fikirləşirdi, məktəbdənsə evə başılovlulu qaçırdı.

Bir dəfə günlər lap qısalanda artıq toran qovuşanda Vasya məktəbdən qayıdıb gördü ki, evlərinin qabağında yük qatarı dayanıb. O, narahat olub dərhal parovoza doğru qaçdı.

Bu yaxınlarda Vasyanın qatarı sürməkdə kömək elədiyi tanış maşinistlə Vasyanın atası çarxların altından ölmüş inəyi çıxarırdılar. Vasya yerə oturub, ilk yaxın ölümün kədərindən donub qaldı.

– Axı iyirmi dəqiqə ondan ötrü fit verdim, – maşinist Vasyanın atasına deyirdi. – İnəyin kərdi, yoxsa dəlidi? Bütün qatarı təcili əyləclə saxlamaq lazım gəlirdi, yoxsa çətdirməzdim.

– Kar deyil, bədövdü – atası dedi. – Yəqin, yolun içində yatıb.

– Yox, parovozun qabağıyla qaçırdı, amma yavaş qaçırdı, qırağa çıxmağı ağılına da gətirmədi, – maşinist cavab verdi. – Elə bilirdim başa düşəcəkdir.

Köməkçi və ocaqçı birgə köməkləşib inəyin eybəcər hala düşmüş cəmdəyini çarxların altından çıxardılar, bütün etini kənara, yolun qırağındakı quru arxa atdılar.

– Pis deyil, təzədi, – maşinist dedi. – Özünçün duzlayıb saxlayacaqsan, yoxsa satacaqsan?

– Satmaq lazım gələcək, – atası qət elədi. – Başqa inək almaq üçün pul yığmaq lazımdı, inəksiz çətindi.

– Sən onsuz ötüşə bilməzsən, – maşinist razılaşdı. – Pul yığ, al, mən də bir az pul verərəm. Çox yoxumdu, amma bir az tapılar. Tezliklə mükafat alacağam.

– Mənə nəyə görə pul verməlisən? – Vasyanın atası təəccübləndi. – Nə qohumunam, nə kimsən... Elə özüm də öhdəsindən gələrəm: həmkarlar, kassa, xidmət, özün bilirsən – oradan, buradan...

– Yaxşı, amma mən əlavə eləyəcəyəm. Sənin oğlun mənə kömək elədi, mən də sizə kömək eləyəcəyəm. – Odur bax, oturub. Salam! – maşinist gülümsündü.

– Salam! – Vasya ona cavab verdi.

– Hələ ömrümdə heç kəsi basdamamışdım, – maşinist deyirdi, – bir dəfə iti basdım... Əgər inəyə görə sizə heç nə ödəməsəm, mənə özümün ürəyim ağrıyacaq.

– Sən nəyə görə mükafat alırsan ki? – Vasya soruşdu. – Pis sürürsən.

– İndi bir az yaxşı sürürəm, – maşinist gülümsündü. – Öyrənmişəm!

– Qum üçün başqa qab qoymusunuz? – Vasya soruşdu.

– Qoymuşuq: balaca qum qabını böyüylə dəyişdirmişik! – maşinist cavab verdi.

– Axır ki, başa düşdünüz, – Vasya acıqla dilləndi.

Bu zaman baş bələdçi gəldi, maşinistə kağız verdi, o, keçiddə qatarın dayanmasının səbəbini yazdı.

* * *

Səhəri gün atası inəyin bütöv cəmdəyini kəndin rayon kooperativinə satdı, tanımadığı tədarükçü gəlib cəmdəyi götürdü. Vasyayla atası həmin tədarükçüylə getdilər. Atası ətin pulunu almaq istəyirdi, Vasyasa dükandan oxumaq üçün kitab almaq fikrindəydi. Onlar rayonda gecələdilər, orada şey-şüy alıb yarım gün də qaldılar, nahardan sonrasa evlərinə yollandılar.

Onlar Vasyanın oxuduğu yeddiillik məktəb yerləşən kolxozdan keçib getməli idilər. Atayla oğul kolxoza yetişəndə artıq hava qaralmışdı, buna görə də Vasya evə getmədi, məktəb gözətçisinin yanında gecələmək üçün qaldı ki, səhər obaşdan geri qayıtmasın, əbəs yerə yorulmasın. Evə atası tək getdi.

184

Məktəbdə səhər tezdən birinci rüb üçün yoxlama sınaqları başlandı. Şagirdlərə öz həyatlarından inşa yazmaq tapşırığı verdilər.

Vasya dəftərində yazdı: “Bizim inəyimiz vardı. O, sağ olanda anam, atam və mən südünü yeyirdik. Sonra bala – buzov doğdu, buzov da onun südünü yeyirdi, biz üçümüz, o da dördüncü – hamımıza da bəs eləyirdi. İnek hələ şumlayır, yük də daşıyırdı. Sonra onun balasını ətliyə satdıq. İnek əzab çəkməyə başladı, amma tezliklə qatar vurub öldürdü. Onu da yedilər, çünki o, ətdir. İnek bizə hər şey, yəni süd, bala, ət, dəri, içalat və sümüklərini verdi, xeyirxah idi. Mən inəyimizi yadda saxlayıram və unutmuyacağam”.

Vasya evə hava qaralanda qayıtdı. Atası artıq evdəydi, xətdən yenincə gəlmişdi; o, anasına maşinistin bütün kisəsinə qatardan atdığı iki yüzmanatlığı göstərirdi.

SERYOQA VƏ MƏN

İşdən qayıdırdıq. Evlərin böyründəki daşların üzərinə ötən günün soyuq işığı düşmüşdü; Günəş də əyilmişdi; ertədən yerin qorxunc barmaqları ocaqxanaların kərpic borularının arxasına enirdi. Sakit yuxulu payız başlanırdı. Külək hərdən bir əsirdi, hava qızmar bürkülü yay kimi sərt deyildi. Səma ağarmışdı, alçaq və aydın olmuşdu, elə bil, nəzərlərini insana endirmişdi.

Hər yaşanan payızı uşaqlıqdan xatırlayırdım, həmişə də elə indiki kimiydi. Bəyaz səma, bəyaz torpaq, bomboş, dinməz ucsuz-bucaqsız ənginlik və soyuq.

Səkilərlə arabalar taqqıldaya-taqqıldaya ötür, arabalar-dakı yükçülər yatırlar, yalnız qabaqdakı mürgüləyir, göz qoyur, əbəs yerə qırmancını yellədir.

Yaşadığımız slobodaya çatıb çölləri gördük. Orada kimsə yox idi, meşə də yeddi verst uzaqda yox, düz üzbəüz tərəfdəydi. Meşənin qumlu qazıq kurqan tərəfində bir adam dayanıb, kövşənlərə, daş şəhərə və bizə baxırdı. O dayanmışdı, tərənəmirdi. Ola bilsin, ağac gövdəsi, ya da bağlarda qarğaların dimdiklədiyi unudulmuş müqəvəydi. Mənsə fikirləşir, bilirdim ki, orada adam var.

Qoca Volçek qabağımıza çıxıb sevindi. Ağıllı insani gözləri nəvaziş göstərir, sevirdi. Mən doğulandan onu tanıyıram. Volçek bunu yaxşı bilirdi, səsimə insansayağı səsle cavab verirdi.

Yoldaşım Safronov öz döngəsinə getdi. Mən görüb-bildiyimi o da görüb-bilirdi.

İkimiz də fit səsinə qalxmaqdan bezmişdik, Dona qaçıb kolluqlarda balıqçılarla yaşamağa hazırlaşırıdık. Mən daha çox naxırçılığa getmək istəyirdim, amma balıqçı olmaq da yaxşıdır, ona görə də razılaşdım.

Vaxtı çatanacan susur, bu yeganə sevincimizi qəlbimizlə gizləyirdik.

- Eh, yaxşı olardı, – deyirdim.
- Yaxşı, – Safronov səsimə səs verirdi.
- Yaxşı, elə deyilmi?

– Yaxşı.

Söhbətimizi bununla da bitirirdik.

* * *

Emalatxana ruhumuzu əzir, yeyirdi. Adamlar orada qəzəbli olurdular.

Bütün günü talaşlarla, zibillə dolu xərək daşıyırdıq, bəzən də tənbəllik eləyirdik, arxa həyətdəki otluğa gedirdik, heç kəsdən qorxmurduq: onsuz da birdəfəlik buradan gedəcəyik.

– Eh, Seryoqa, Seryoqa... – qüssədən, tezliklə qurtulaçağımın sakit sevincindən boş-boş deyirdim.

– Hə, Andryux, elə yaşayacağıq, heç olmayan kimi... Bax, görürsənmi, işlər nə yerə çatıb...

Seryoqa Safronov yenə kişi kimi ağıllı, düşüncəliydi. O, kənddəndi, mən şəhərliydim. O, bütün adamları usta və onbaşı görürdü, mənə bilmirəm kimi görürdüm, ancaq onlardan qorxurdum.

Biz bağrıbadaş olduq, onsuz mən batardım, bəlkə də, o mənsiz batardı. Bunu öyrənmədik, hiss elədik, bir-birimizi sevdik, buzun üzərindəki iki küçüktək bir-birimizə sarmaşdıq.

Safronov çıxıb getdi, dönüb geri baxmadı. Durdum, durdum, hər şeyin necə qaraldığına, sakitləşdiyinə, çöllərin necə yox olduğuna baxıb, evə getdim.

Evdə işığı yandırıb sevdiyim kitabı götürdüm. Vərəqləyib oxudum; çayın o tərəfindəki kənddə işıq söndü. Anam yatırdı. Volçek həyətdə hürürdü, tavanın altında axırı çatan milçəklər vızıldaşırdılar.

Mən yayı və böyük gözqamaşdırıcı çayı mavi şüalar içində görürdüm. Qumluqda, o yanda həsir kənd yatırdı, itlər sülənirdi, heç yerdə heç kəs yoxdu. Yalnız oradan kiminsə gecikmiş işığı pəncərə arxasından qaranlıq göyə baxır. Deyəsən, çıraqdı. Başımın üstündə mığmığa vızıldayır, daha da sakitlik olur.

Od sönmür, elə bil, heç olmamışdı. Kəndin harada olduğunu baxışlarınla da tapa bilməzsən. Mığmığa sevinib vızıldadı – dərhal da yoxa çıxdı. Ağcaqanad tək qaldı, iki verst uzaqdaymış kimi vızıldayır, amma lap burnumun ucundaydı. Xırda, çevikdi. Mən balaca, təkəm, hər yanda sakitlik və

qaranlıqdı. Amma dərhal kimsə peyda ola, vura, guruldaya, hər şeyi işıqlandıra bilər. Gündüz gördüklərini yox, başqa şeylər görərsən, kimsə də oradan sənə baxar, gülümsəyib yox olar.

Səhərsə elə həmin çəmənələr, çöllər, samanlar, kənd və çəpər olacaq. Günəş də sürünüb əkini qarsalayacaq. Mən də görürəm ki, burada doğulmuşam, heç yerə də getməyəcəyəm.

Volçek samanlığın yanında ulayırdı. Külək pəncərələrə çırpılırdı. Milçəklər tavanda susdular, anam oyanıb mənə baxdı.

Mən masanın üzərində mürgüləyir, şirin yuxu görürdüm, səhərsə yuxunu unutdum, danışa bilmədim.

* * *

O biri gün Seryoqayla işə getmədik. Çölə, göz işlədikcə uzaqlara getdik. Orada qumsal dərədə uzandıq, hərəmiş öz dərdi barədə fikirləşməyə başladı.

Günəş get-gedə yuxarı qalxırdı, torpaqdan sonuncu otları çıxarır, soyuq bəyaz səmayla axıb gedirdi.

İndi uşaqlar xərək daşıyırlar. Fikirləşdim ki, axşama çox qalib, qəlbimə ağırlıq çökdü.

– Seryoq, ay Seryoq? – çağırırdım.

– Hə, nədir?

– Çayın o tərəfindəki kənddə işıq söndü...

– Harada axı?

– Axşam kəndin o biri tərəfindən...

– Nə olsun ki...

Yerdə uzanmışdıq, elə bil, isti ovucun içindəydik. Qum süzülürdü, boynumuza da qarışqalar daraşmışdılar. Yazdakı kimi duman qalxırdı. Başa düşdük ki, düz səmayla üzbəüz uzanmışıq, sağ-salamatıq. Yerə sığındım, hiss elədim ki, onunla birgə uçur, sevirəm.

Qum süzülməyə ara verdi, külək də tamam kəsdi. Əlimi yellədim – başımın üzərində heç nə yox idi. Seryoqa ayaq-qabısını çıxarıb təzədən geyinir, qulaq asırdı... Mən otdan yapışıb qorxdum. Mənə elə gəldi, yıxılıram, donub qaldım və yerə sığındım. Qum isti, möhkəmdi, mən aralandım.

– Axı burada torpaq bizdəki kimi deyil, – Seryoqaya astadan dedim ki, heç bir şey sezməsin.

– Buradakı torpaq yox, qumdu.

Yolda toz dirək kimi göyə qalxdı.

– Nə deyirsən, gedək?

– Gedək.

Şəhərə doğru tərpendik. Külək qumu sovurur, günəbaxanların dik quru gövdələrində ulayırdı. Bu haradan çıxdı axı? Heç bir şey yox idi...

– Seryoja... Seryoja... Nə vaxt Dona gedəcəyik axı? Çayın o tərəfindəki kənddə işıq söndü...

– Səbir elə. Emalatxanadakı bütün uşaqları aparmaq lazım gələcək. Onlar nədilər axı? Hamıyla birgə oradan da tərənərik, qoy rədd olsun.

– Onlar bizimlə gedərlər?

– Əlbəttə, gedərlər, bəs necə axı.

– Yaxşı, gedək. Mənim də onlara yazığım gəlir. Biz eyni adamlarıq!..

Qarşıda kişilər bazardan gəlirdilər, tanış uşaqlar arxadan yaxınlaşırdılar, sonrasa bizə sataşmağa başladılar.

– Bilirsən nə var, Seryoj? Bizə gedək, mən sənə kitab oxuyaram, orada gözəl şeirlər var.

VOLÇEK

Şəhərin kənarında bir həyət vardı. Həyətdə də iki artırmalı ev vardı. Küçəyə darvaza və sütunlu hasar çıxırdı. Mən orada yaşayırdım. Evə hasardan aşıb gedirdim. Darvazayla qapı həmişə bağlı olurdu, mən də buna alışmışdım. Hətta hasarın üstündən aşanda orada iki saniyə otursan, oradan bütün çöl, yol, bir də səssiz alçaq duman kimi uzaq, tutqun bir şey görünür. Sonra da dərhal yerə, qanqalların və ayıpəncələrinin içinə düşüb evə gedirsən.

Volçek tələsmədən qarşılamağa çıxır, – bilir ki, gələn mənəm, – çəkingən insani gözləriylə baxıb nəsə fikirləşir.

Bir dəfə həyətdən keçirdim, gördüm ki, Volçek otluqda yatır. Astaca yaxınlaşıb dayandım. Sarı Volçek azacıq fısıldayırdı, burnundan çıxan nəfəs torpağı süpürürdü. Tüklərinin üzəriylə birələr dırmaşırdı.

Ətrafda sakit tutqun səhər idi. Günəş elə hey dağılan, mavi ənginlikdə buluda çatan ılıq duman içində yuxarı qalxırdı.

Uzaqlardakı bağlı semafor yanında parovoz ulayır, kilsələrin zəngləri cingildəyirdi. Ayıpəncələrinin nazik gövdələri dik durmuşdu, nə külək, nə səs-küy, nə uşaqlar vardı.

Volçek oyanıb tərpənmədi, yerdə gözləri açıq uzanmışdı, qanqalın altındakı qaranlıq rütubətə baxırdı.

Əyilib nəfəsimi çəkdim. Volçek, deyəsən, özünün it olduğunu bilmirdi. O, bütün adamlar kimi yaşayır, düşüncüdü, bu həyat da onu həm sevindirir, həm ona zülm eləyirdi. Mənim kimi heç nə başa düşə bilməmişdi, düşüncələrdən və həyatdan dinclik tapa bilməmişdi. Yuxuda da həyat vardı, amma həmin həyat orada elə hey qurcuxurdu, alt-üst olurdu, qorxudurdu, daha işıqlı, daha gözəl, zülmətin və sirin qara divarında daha sezilməz idi.

İrəlidə, onun qarşısında və mənim qarşımda hər şey cilvələnir, işıq saçır, arxadasa zülmət dayanıb, keçib-getmir, o zülmət yuxularda da aydın görünür, gündüzlərsə uzaqda olur, onu unudursan. Volçeki gördüyü yuxu əzirdi. O, yuxuda da bu qanqalları, diblərdəki rütubətli qaranlığı görürdü,

amma onlar orada həm beləydi, həm də belə deyildi. Buna görə yenə də baxır, heç nə anlaya bilmirdi.

Həyətdə Çayka adlı it də vardı. İtlər kürsəyə gələndə dəli olmuşdular, Çaykanın dalınca qaçırdılar, tək-cə Volçek elə həmişəki kimiydi, Çaykadan ötrü didişmirdi.

Sahibi elə bilirdi xəstədi, axşam yeməyindən sonra ona daha çox sümük və şorba verirdi. Amma Volçek əjdahaydı, tamam sağlamdı.

Qızışb həyəte oynamağa gələn özgə uşaqları tutmurdu, quyruğunu yerə çırpır, hörmətlə, çəkinə-çəkinə baxırdı.

Volçeki it saymırdım, ona görə də məni anam sevən kimi sevirdi.

Mən də heç nə bilmirdim, anlamırdım, yuxularımda həyatın sakit, solğun mənzərəsini görürdüm. Tutqun buludlar səmada yırğalanırdı, külək bütöv palıdları uzun budaq kimi əyirdi, mənse bir bağda durub küləyin necə vıyıldadığını eşitmirdim; dərhal da təəccübləndim, başa düşdüm ki, bu, yuxudu, ayıldım.

Ay bədirlənmişdi, otağın döşəməsinə də solğun işıq düşmüşdü. Əyilib əlimlə soyuq taxtaları yoxladım. Bir dəfə məni sevən, balaca uşaqtək yazığı gələn atamdan soruşdum ki, başqalarının bilmədiyini, kitabda yazılmayan bir şey bilirmi? Dedi, yox, bilmirəm, elə hey Allah barədə fikirləşirəm, amma onu da dərk eləyə bilmərəm.

O biri gün nahar vaxtına fikrini tamamladı: ona görə heç nə bilmirik ki, heç nə bilməməliyik. Bilmək sənin nəyinə lazımdı ki?

Mən dedim: – yaxşı, bəs necə yaşayaq axı? Öyrənməyə bir şey, heç olmasa əgər bilməyə bir şey yoxdursa, niyə hər şeyi bilmək istədiyimizi öyrənmək var, özlüyündə hamı zülmətin və boşluğun içində yaşayır. Niyə hər yerdə zülm və mübarizədi? Bax, biz inqilabdan sonra bir qədər yaşamışıq, hamını tox, məmnun eləməyin necə asan olduğunu artıq görürük, tək hakimiyyət öz əlimizdə qalsın. Amma biz öyrənmək istədik, həm də tək-cə biz yox.

Atam susub yeməkdən çəkildi. “Mən ömrüm boyu – o, axşam dedi, – işləmişəm, sizi yedirib-geyindirmişəm, heç vaxt fikirləşə bilməmişəm, indisə adət eləmişəm. İndi həyat başqa cürdü, mən tamam çəşmişəm. Amma səni sevirəm, sən də, ola bilsin, böyük yola çıxacaqsan, onda nə istəyirsən

elə, mənə bacarmıram, gücdən düşmüşəm, oturduğum yerdə yatıram. Mən yalnız yaxşı şey gözləyirəm, yaxşı şeyin necə olduğunusa öyrənə bilmirəm. Ömrüm boyu yaxşı bir şey gözləmişəm, indi bu ümidi sənə verirəm”.

* * *

O biri gün işdən qayıdıb hasardan eyni cür aşdım, Volçək məni sevgi dolu nəzərlərlə qarşıladı, onun bomboş sulu gözlərində evə dönən yoldakı daş yığını kimi dilsiz tərpənməz fikir vardı.

Çayka ayaqlarımın altında quyruq bulayırdı. Volçək sə dinməzəcə uzaqda dayanıb baxırdı. Onun bircə çıxış yolu qalmışdı – ya gəbərmək, ya da ilk kürsək vaxtınacan dözüb, Çaykaya görə o biri erkək itlərlə qarışmaq. Amma Volçək arada qalıb, götür-qoy eləyirdi. Onun ən pis axırı bundaydı, o, yuxular görürdü, qorxurdu, ölüdən pis yaşayırdı.

– Volçək, Volçək, Volçək... – Bu sözləri pıçıldaıyıb onu sıgalladım. O, gözlərini qırpıb parılatdı. Bir anlığa canlandı, başa düşdü ki, atamın mənə yazdığı gəldiyi kimi, ona yazığım gəlir, sevirəm. Ola bilsin, gözlərini ona görə parılatdı ki, mənim mərhəmətimi, sevgimi anladı, bildiyimi dərk elədi, ilk dəfə həyatın parıltısı arxasında zülmətdə zülm yox idi.

– Volçək, Volçək...

Volçək sevincindən quyruğuyla yeri süpürür, zingildəyirdi. Niyə əvvəllər onu tumarlamaq, qucaqlamaq ağılıma gəlməyib? Yox, onda yalanımı anlayardı, həyatda sevginin, mərhəmətin olduğu barədə ilk düzgün biliyini itirərdi.

Volçək boynunu otərəf-butərəfə döndərirdi, ona necə it demək olar, insansayağı girdə, düşüncəli başının olduğunu gördüm. Gözləri tərpənmir, diqqətlə baxırdı. O mənədən də pis ömür sürür.

* * *

Bu axşam küçələrdə gəzməyə getdim. Ağ şəhər evləri göyümtül Ay işığında dayanıb pəncərələriylə sakit-sakit gəzişən adamlara baxırdı. Hamının üz-gözündə yorğunluq, düşüncə vardı.

Kim sevməyibsə, o, sevgi arzulaıyıb. Bunun nəyə gərək olduğunu da heç kəs bilməyib.

Bir azca vurulduğum Manyayla rastlaşdım. Onun böy-
rülə mehriban xoşbəxt görkəmli bir adam yeriyirdi.

– Vityadır, – Manyə dedi.

Mən də onlarla yanaşı getdim. İçimdə kədər baş qaldır-
dı. Bədənimin necə yandığını hiss eləyirdim. Amma beynim
aydın, yaxşı idi. Fikrimdə gülür, özümə əzab verirdim. İçim-
də nəyə görə kədər olduğunu, axşamın nəyə görə mənə
torpağa çökmüş fikirli, sevən uzaq varlıq kimi göründüyünü
bilirdim. Bilir, gülürdüm. Bilirdim ki, hər şey göründüyü
kimi deyil. Bax, bu axşam da, bu Manyagil də düşüncəli
sevən varlıq deyillər, mənim hələ tanımadığım başqa bir
şeydilər. Əsl mahiyyətinə görə də bütün bunların hamısı,
yəqin, boş şeydi, miskindi, iyərncdi.

Əgər hamı bunu boynuna alsaydı, onda görərdilər ki,
sevmək yox, nifrət eləmək, uzağa qaçmaq, hər şeyi təzədən
qurmağa başlamaq lazımdı.

192

Niyə hamı torpağın üzərində gəzir, heç kəs də onun nə
olduğunu bilmir?

* * *

O biri gün işə getmədim, çöldə dolaşmağa yollandım.
Oradasa üzüquylu uzanıb, axşamacan hər şeyi bilən əsl
adamları haradan tapacağımı fikirləşdim. Əsl kitablar
haradadır? Özüm heç nəyi başa düşə bilmirdim, öyrəndiyi-
mə şübhə eləyirdim, hər şeyi təzədən başlayırdım. Yaşayıb
bilməməyisə heç Volçek də bacarmırdı. Mən hər şeyi axıra-
can aydın görməliydim, həyatda inamlı, mətin olmalıydım.

Əvvəllər heç kəsə bilik lazım deyildi, çünki çörək və
adamların artıb-çoxalması lazım idi. Xoşbəxtlik cismin tələ-
batının tam ödənilməsindəydi. İndi xoşbəxtlik həqiqətdəydi,
həmin gün bunu təkcə mən öyrəndim, xoşbəxt halda da
çıxıb evə getdim.

Həyətdə otun üstünə uzanıb torpağa – toz qum dənə-
lərinə, ölü cücüyə, qarışqa yollarına diqqətlə baxmağa
başladım.

ÖKÜZLƏR

Krindaçevsk mədənlərindən o tərəfdə varlı stanitsa, stanitsa yox, çörək quyusu var.

Taras Bulbanın bir vaxtlar oğullarıyla Zaporozhye Seçinə keçib-getdiyi qədim kazak çöllərinin altındasa artıq min əsrlərdi torpağın yağı – qalın möhkəm kömür, daş qüvvə – yatır. Eləcə yatıb qalır.

Üstündəki ağ daxmalarda zaporozhyelərin törəmələri yaşayırlar, artıq türk sultanlarını yaddan çıxarıblar, amma evlərində əyri qılınclar asılıb, qınlarında da qədim gümüş naxışlar qaralır.

Qocalar hələ türk basqınları və yollar haqqında fitdə çalınan köhnə qədim yürüş nəğmələrini xatırlayırlar. Moskva tərəfdən bolşeviklər gələndə peyğəmbərlik eləyirdilər ki, o biri tərəfdən də türklər qayıdıb təzədən pravoslavlığın üzərinə gəlirlər.

Qocalar bütün cavanları at belinə qalxmaq, əvvəlki tək müqəddəs dinlərini, arvadlarını, bütün öz dinc Allah adamlarını müdafiə etmək əmri verirdilər. “Övladlarımız, Allahın xaçı uğrunda hamımız çöllərimizdə məhv olacağıq” – bıçlı babalar xalq yığıncalarında deyirdilər.

Amma qırx yaşlı oğullar susurdular, intizarla stanitsadan o tərəfdəki axşam düşən ənginliklərə baxırdılar. Onlar müharibənin nə olduğunu bildirdilər, xaçısı ataları kimi duymurdular, onlar daha çox qoyunlar, öküzlər, daş ev, yığmcıl ev sahibləri istəyirdilər. Kilsəyə getməmək günah olsa da, kasıblıq, müflislik içində yaşamaq, at belində çöllərdə çapmaq da nümünə deyildi.

Qocalar nə desələr də, sevdikləri evlərindən, təsərrüfatlarından, doğma stanitsalarından ayrılmaq, arvadını, yaşadığı, sevdiyi hər şeyi atmaq ürəklərincə deyildi.

* * *

Bayramlarda mədənlərdən kazak qızlarının yanına yabançılar gəlirlər; kilsədə xaç çəkmirdilər, sərxoş olub

dükənçiləri bolşeviklərlə hədələyirdilər. Qara və yad adamlar səhərəcən stanitsada dolaşırdılar.

- Vanka, araq içməyi burax.
- Gəl gedək işə.
- Pul alacağıq.
- Hər şənbə.

Denikin gəldi, çörəyi və öküzləri süpürüb apardı, üç saxtaçını asıb Moskvaya getdi.

Qoca kazakların könlü də bulandı. Həyətlər, anbarlar daha sakit, daha sevimli oldular, arvadlarına da az-az qış-qırmağa başladılar.

– Allahın o həqiqəti hardadı? Deyəsən, xaçgəzdirlərdə də yoxdu. Xaçın üstündən də antixrist sifətlər baxır.

194

Mədənlilər gəlməyə ara verdilər, bir nəfər kimi yoxa çıxdılar.

– Qoy fırlanmasınlar, şeytan balaları, onların əlindən şorbamız da turş dadır, nadan dilənçilər. – Qoca arvadları boş-boş belə danışırdılar.

Kazaklar altdan-altından gülürdülər: Allah qurbağaya quyruq verməyib ki, otları yatırtmasın. Arvadın ağılı qurbağanın quyruğu kimidi.

Generallar yeltək geri qayıtdılar, hamının öküzünü əllərindən aldılar, özlərinə – kimiyə yalnız bir cüt, kimiyə iki cüt saxladılar və Qara dənizə doğru yox oldular.

Doğma öküzlər axırıncı dəfə asta-asta toz qaldırıb bir-dəfəlik yoxa çıxdılar.

Generallarla çoxlu cavan, qoca getdi. Yalnız könlü bulanalar, alışdığı həqiqətin ucunu itirənlər, ya da çöllərə, təsərrüfata heyfi gələnlər qaldılar.

* * *

Bolşeviklər gəldilər. Baba Anton Karpıçın evinə soruşub-ələmədən dəri şapkalı üzügülər cavan bir adam gəldi, heç alını da qırışdırmadı.

- Salam, stanitsalı!
- Salam olsun.
- Ağlar uzaqdadılar?
- Onların dalınca kim düşmüşdü ki?

– Papiros çəkmək olar?
– İxtiyar sənindi.
– Belə. Sənsə, incimə, qoca, çəkib gedəcəyəm. Toxun-
mayacağıq. Sizdən ötrü gəlməmişik, rahatca yaşayın.

Gülürüz dəri şapkalı oğlan oturdu, oturdu, güldü və
çıxıb getdi.

– Əlvida!

– Allah amanında, oğlum!

Qocanın kefi açıldı: onlar da adammışlar ki. Axşama
yaxın bolşeviklər yerlərindən tərپənəndə oğlan bir tike
donuz piyi gətirdi, qırmızı ulduz verdi.

– Sağ ol, ata! Yenə görüşərik.

– Bəs necə? Budur, öküzlərimizi aparıblar, onların başı-
nı əzərsən, taxılı da aparıblar.

– Eybi yoxdur, eybi yoxdur, yenə işləyərik, qazanarıq.
İndi məsələ aydındı.

Hamıya çətindi, dözüruk.

Qoca əsgərlərin arasına getdi, onlara diqqətlə baxır,
qulaq asırdı.

– Onları gözləməyəkmı?

– Necə istəyirsən, gözləsən də, gəlib çıxmayacaqlar.

– Bəs siz türk cinsindən deyilsiniz? Xaç gəzdirirsinizmi?

– Xaçı yandırmaq lazımdı, onun üstündə İsanı çarmıxa
çəkiblər. Hamımız da eyni cinsdən. Hamıya xaç gətirənlər
onlar idi, bizsə xaçı öz kürəyimizdən çıxarmaq istəyirik ki,
asan yaşaya bilək.

– Belə-belə... – Qoca bütün sözləri başa düşüb evə fikir-
ləşməyə getdi.

* * *

Bolşeviklər də çıxıb getdilər. Qonşu Rodionçın iki cüt
öküzü sağ-salamat qaldı. O, hər axşam Anton Karpiçin
yanına gəlir, sevinir, and-aman eləyirdi:

– Hə? Axı mən hələ ağayam, Karpiç, hə? Nə deyir-
sən? Bəlkə, Nikolun cəbhəsi geri qayıtmayacaq. Çöllər
də, öküzlər də bizimdi, evlərimiz də sağ-salamatdı, yaza-
can da taxılıımız bəs elər... Kilsələrdən xaçları da çıxar-
madılar, eləcə söz-söhbət idi.

Karpiç elə hey fikirləşirdi ki, əsl şeytan haradadır, onun
damğası hara vurulub?

Öküzlərinin olduğu yerəmi? Şeytanın möhürü xaç deyilmi... Üstündə İsayə əzab verilən şeyə heç cür ibadət edilə bilməz, necə ola bilər ki, bu heç kəsin ağılına gəlməyib.

Qoca dəri şapkalı güləruz cavanı xatırladı. O, şeytan deyil axı, üstündəki damğa da ilahidəndir – ulduzdur.

Karıç yuxuya getdi, yuxuda gördü ki, guya, öküzləri Qara dəniz tərəfdən çöllə asta-asta evinə doğru gəlirlər.

NÖVBƏTİ

Üçüncü fit... Zavodun qapısından içəri girirəm, nəzarət budkasının yanından keçirəm, geniş zavod həyətilə tökmə seximizin nömrələndiyi kimi, “birinci”yə gedirəm. Asfalt cığır qaçır, çıxıntıların, nəhəng binaların ətrafında dolanır, orada – eşidirəm – artıq itaətkar maşınların güclü döyüntüsü rəvan sürətlə vurur.

Emalatxanaya az qala keflə girirəm – axı indi cana gələcək, titrəyəcək, guruldayacaq – və axşamacan oyun gedəcək...

İş yoldaşlarımla salamlayıram, döşəmənin dəmir lövhələri üstündə otururam, əridici sobanı işə salıram. İşdən əvvəl papiros çəkirik – başqa cür ola bilməz – işdən sonra, getməzdən əvvəl bunu həmişə hamı eləyir. Əllərim, demək olar, özbaşına kağızı bükür; tələsmədən tənəkəni bölüşürük.

Sobaya metal tökürük. Elektrik mühərriklərini işə salırıq, nefti açırıq. Sonra hündür pəncərələrdən o tərəfdə günəş batır, hər şey yaddan çıxır... Sarı-yaşıl alov burumları sobadakı əriyən metaldan qasırga kimi bayıra can atır. Qaz gözələrinə dolur, ağzın acı dadır, qəlbinə ağırlıq çökür...

Hündür tavanın altındakı taxtalar titrəyir, döşəmə-divarlar oynayır, alov neft tozu və şırnağının ağılagəlməz təzyiqlə guruldayır... Mühərrik rəhmsizcəsinə, gülməli təzadə uğuldayır; sonsuz qayışlar hiyləgərcəsinə şaqqıldayır...

Kimsə fit çalır; gizli, qüvvətli, vəhşi heyvan kimi qəddar bir şey azad olmaq istəyir – amma ola bilmir, tənhalıq və sonsuz qəzəb içində həm ulayır, həm zingildəyir, həm hidətlə çırpınır, həm də qasırgaya dönür... Həm yalvarır, həm hədələyir, sonra yenidən daşın, dəmirin və misin mürəkkəb qatışıqlarını yorulmaq bilməyən əzələləriylə titrədir...

Hey işləyən maşınların qızğın nəbzləri döyünür; ilan-qayışlar tikişlərini göstərə-göstərə dolanır.

– İlyuş, ay İlyuş! Heç olmasa sən girib orada nə olduğuna baxaydın. Bir az qabaq nasosu çox bacarıqla yerinə saldın... – Mənə üz tuturlar.

Artıq hazır metalı çənə buraxmazdan azacıq əvvəl mühərrik gözlənilmədən dayandı, yeknəsəq halda uğuldayan soba susdu, qızmış divarları qaraldı. Elektriki çağırmaq zərurətindən yaxa qurtarmaq üçün bəzən maşınlardakı kiçik nasazlıqları düzəldirdim. Bir həftə əvvəl hava verən nasosu da düzəltdim. Əvvəlcə boyun qaçırmaq istəyirdim, amma ürəkləndirdilər, içində alətlər olan yeşiyi götürüb, pilləkləndirərək divardan asılmış elektrik mühərrikinə doğru getdim.

Nasazlıq xırdaydı, onu da tez tapdım. Aşağıdan cərəyan verdilər – ölü mühərrik də cana gəldi, nərildədi, ötürücü qayıqları şappılatdı.

Sobadakı yayılmış metalın üzərinə təzədən alov axını töküldü.

198

Sınıq şüşələri cingildəyən pəncərədən o tərəfdə günortada günəşi torpağa süzülürdü, bir anlığa ürəyim möhkəm sıxıldı, yamanca çölə – quşların, çiçəklərin, xışıldayan otların yanına qaçmaq istədim; çöldə – işsiz olduğum vaxtda – göylərə, həyata, ilıq yaz günəsinə, axıb-gedən sərgərdan buludlara can atan yaşıllığın içində itib-bataraq gəzirdim...

Maye metal fınxıra-fınxıra, poqquldaya-poqquldaya, gözümüzü günəşdən də bərk, dözülməz təzədə qamaşdıraraq qamaşdıraraq tökülür. Dolan istiyə davamlı çənin ətrafında ehtiyatlı, diqqətli halda dururuq. Sonra dərhal iki nəfərimiz uzun oxlardan götürür, qaça-qaça qıgılcım saçan tökməni qonşu emalatxanaya aparır, orada metalı hazır formalara tökürük.

Bütün sobaları boşaldandan sonra onu əyri, qabarcıqlı mis parçalarıyla doldurur, siqaret çəkə-çəkə, nefti tənzimləyə-tənzimləyə gözləyirik.

Bizim sobamızın yanında üç nəfər – tökmənin parıltısından, demək olar, heç nə görməyən, daim irinləyən, qanla dolu gözləri olan qoca fəhlə İqnat, lap bu yaxınlarda zavoda işə girən biz ikimiz, təzə fəhlələr, mən və Vanya – işləyirdik. Kefikök halda işləyirdik, gün sezilmədən ötürdü. Yançıpaq halda qəhqəhə çəkib gülürdük, bir-birimizə su atırdıq, danışırıdık, fikirləşirdik, maşınların bitib-tükənməyən, boğuc, əvvəlini axırıyla birləşdirən nəğməsinə qulaq asırıdık...

– Zəhmət olmasa, sən de görüm, niyə alov əməlli-başlı yanmır: asqırır – vəssalam!.. – İqnat, “böyüyümüz” narazıydı, donquldandı. Doğrudan da, nahardan sonra sobada

nəsə tez-tez fıncırırdı, iyrenc tüstü burumları həmişəkindən daha qatı idi.

– Yaxşı, yaxşı, əclaf, yaxşı, yaxşı, maymaq, şeytan, dilə gəl görək, dilə gəl! – İqnat nefti artırır, fıncıran alovu ürək-ləndirirdi. Sobanın içində artıq əməlli-başlı partlayışlar, qəribə çalxalanma baş verirdi: metal pis qızırdı.

Nəsə alınmırdı. Özüm də bilmədən nəyə görəsə mühərrikə yaxınlaşdım, dövrlərin sayını ölçən cihaza baxıb qulaq asdım. Maşın çox gözəl işləyirdi.

Çıxıb getmək üçün geri çevriləndə bizim sobadan yuxarı sıçrayan ağ odlu fəlakəti gördüm. Küt zərbə dəydi və odun fişıldayan zolaqlarını yuxarı ata-ata, onları ağır-ağır ətrafa səpələyə-səpələyə emalatxananın tavanı altında dörd dəfə təkrar olundu...

Mühərrikin yanında, sobadan on addım aralıda dayanmışdım, Vanyanın harasa cumduğunu, İqnatın başını əllərilə bürüyüb yerə necə oturduğunu gördüm...

Sövq-təbiilə dəstəkdən yapışıb cərəyanı kəsdim. Mühərrik bir az özbaşına fırlanıb dayandı.

Qızmış metalın yerə tökülən parçaları sobanın ətrafına yayılmışdı, yavaş-yavaş soyuya-soyuya, öz qorxunc qüvvəsindən azad ola-ola cızıldayırdı. Qalib və azad həşərat kimi hüdürlə tutqun tavanda, taxtaların üzərində ağımtıl rənglər öz əkslərini qoyub, dəmir döşəmədə hökmlü görkəmlə həyasızcasına və qorxub-çəkinmədən uzanmışdılar. Qəribə, qeyri-adi sükut emalatxanadan-emalatxanaya keçə-keçə zavodu gəzirdi. Haradasa uzaqlarda maşınlar ahənglə işləyirdi.

– Lənətə gəlmişlər, məhv elədilər, – kimsə fəhlələrin arasından köksünü ötürdü, – ah, lənətə gəlmiş qansızlar... Onlara, o lənətə gələnlərə pul əzizdi, istəyirlər neft əvəzinə su yansın. Çənə su buraxıblar – nə olursa olsun...

Hər şeyi başa düşdüm. Su neftlə birgə sobadakı maye metala qarışıb, bir anda buxara çevrilib, həmin buxar da sobanı partladıb, ərimiş metalı qırağa atıb...

Vanya döşəmədə üzüqoylu uzanıb, əl-ayağını oynadır, dişləriylə dəmir naxışları gəmirirdi. Ağ metal onun kürəyinə düşmüşdü, az sonra – döşəmədəkilərdən də tez – orada soyumuşdu. Vanyanın kürəyi buxar qazanlarının ocaqxanasından atılan kömür qalığına oxşayırdı.

Fəhlələr dinməzcə dururdular; bayırda hava qaralırdı. Vanyanın əl barmaqlarının titrəməsi tez kəsildi; kömürə dönmüş dabanlarını açıqda qoyub ayaqlarının burnu hərəkətsiz halda döşəməyə dirəndi.

Qoca İqnat yanındaydı, kor gözlərini yanmış əllərinə sarıdığı əsgiyə silə-silə ağlayırdı.

Yarım saatdan sonra bütün maşınlar işə salındı, sobalar dolduruldu. İtaətkar mühərriklər uğuldaya-uğuldaya öz qüvvələrini verirdi. Axırı əvvəlinə birləşdirilmiş qayışlar ilan kimi qıvrıla-qıvrıla, şaqqıldaya-şaqqıldaya qaçır, qaçırdı...

Günortaüstü əyilən günəş şəfəqlərini etinasızlıqla titrəyən maşınlar cərgəsinin üzərinə saldı.

ÇƏMƏN USTALARI

Çayımız böyük deyil, çəmənlər üçünsə zəhərlidi. Çayın adı da kiçikdi – Meşə Quyucuğudur. Ona görə quyucuq adlandırılıb ki, orada iri burulğan vardı: qocalar danışdırdılar ki, balıqçılar dərinliyini ağacla ölçdülər, ağac xeyli aşağı getdi, dibinəsə heç dəymədi də, həmin ağacın uzunluğusa az deyildi – beş sajen¹ olardı.

Camaatımız indiyəcən ucaboydur. Çəmənlerimiz nə qədər desən var, mal-qaramız olurdu, ət xörəkləri hər bazar günü bişirilirdi.

Amma indi başqa cür olub. Çəmənlərdə yeməli otlar yoxa çıxıb, bir vaxtlar öküzlərə əl verən, yeməyə yaramayan cürbəcür turş otlar bitib.

Meşə Quyucuğu hər yaz çaylaq suyu uzun müddət saxlayır – ayrı ildə çəmənlər yalnız iyuna yaxın quruyur, çayımız da suyu özünə pis qəbul eləməyə başlayıb, axarı çirkələnib. Yağış yağanda çəmənlər uzun müddət yaş qalır, əvvəllərsə dərhal quruyurdu. Çəmənlərin çökək yerlərindəsə həmişə bataqlıq olur. O bataqlıqlardan da xəstəlik bütün vadiyə yayılır, bütün otlar da dəyişir.

* * *

Kəndimiz indi Krasnoqvardeysk, əvvəlki adıylasa Qojevo adlanır.

Kəndimizdə Jmıx² ayamalı, sənədlərinə görəsə Otjoşkin soyadlı bir kişi yaşayırdı.

Keçmiş illərdə o bərk içirdi.

Bəzən yarım litr alırdı, yarıxəz paltosunu, kürkünü, keçə çəkmələrini geyir, şapkasını qoyub tövləyə gedirdi. Amma yay idi.

– Hara gedirsən, Jmıx, – qonşu soruşur.

– Moskvaya yollanıram, – Jmıx tamam ağılı başında dillənir.

¹ *Sajen* – üç arşına, yaxud 2,134 metrə bərabər uzunluq ölçüsü

² *Jmıx* – cecə, yağlı bitkilərin yağı çıxarılandan sonrakı qalığı

O, tövlədə arabaya minirdi, bir stəkan araç içirdi, bu zaman elə bilirdi ki, Moskvaya gedib: tövlədəki arabada oturmur, gedir. Jmıx möhkəm fikrə cumurdu, hətta rastlaşdığı kişilərlə də söhbətləşirdi:

– Nə olub, Stepan? Hələ sağsan? Arvadın, qudam sağ-salamatdı?

Qarşılaşdığı Stepansa, guya, Jmıxa cavab verir:

– Sağ-salamatdı, Jmıx, əkiz doğdu. Uşaqların əlindən rahatlığım yoxdu.

– Eybi yoxdu, Stepan, doğuzdur, çalış – hava hamıya bəs eləyər, – Jmıx cavab verir, guya, yoluna davam eləyirdi.

Jmıx kiməsə rast gəlib, yenə bir stəkan içirdi, sonrasa yuxuya gedirdi. O, Moskvanın yaxınlığında oyanırdı.

Burada, guya, köhnə dostu, üstəlik də yəhudiylə rastlaşdı:

202

– Hə, necədir, Yakov Yakoviç, bütün şiltələri alıb, zibillə dolanırsan?

– Yavaş-yavaş, cənab Jmıx (onda hələ ağalar vardı: məsələ müharibədən qabaq olub), yavaş-yavaş. Nəsə çoxdan görünürsünüz, darıxmışığ...

– Aha, sən darıxmısan. Yaxşı, gəl içək!

Beləcə də – rastlaşıb, söhbətləşib, içə-içə – tövlədən çıxmadan Moskvayacan gedirdi. Moskvadan dərhal da geri qayıdırdı – orada işi yox idi – yenə də yoluna qonaq elədiyi cürbəcür tanışlar çıxırdı.

Şüşənin dibində azacıq qalanda Jmıx dinməzcə axırcan içib deyirdi:

– Gəlib çatdıq, Allah, sənə şükür, sağ-salamatıq, Mavra, – arvadına qışqırırdı, – qonağı qarşıla! – və artıq dördüncü gündür oturduğu arabadan düşürdü. Bundan sonra Jmıx yarım il içmirdi, sonra yenə “Moskvaya gedirdi”. Bizim Jmıx bax belə Jmıx idi.

* * *

Sonralar, inqilab vaxtı o, tamam ağıllandı:

– Ciddi vaxtlar gəlib çatıb, – deyirdi.

Qırmızı əsgər kimi cəbhəyə getmişdi, Lenini və cürbəcür möcüzələri görmüşdü, amma hər şeyi yerli-yataqlı danışmırdı.

Jmıx təmkinli kişi kimi:

– İndiki kəndi, – deyirdi, – ayağa qaldırmaq lazımdı.

– Niyə, nəyə görə axı? Yoxsa yeni əmr çıxıb?

– Bu onsuz da aydındı, – deyirdi. – Əməlli-başlı çılpagıq. Kasıblıq baş alıb gedir. Nəyimiz var? Saman, həsir, bir də peyin. Amma deyilib ki, kasıblıq norma yox, xəstəlik və başıpozuqluqdu.

– Nə olsun ki? – kişilər soruşurdular. – Başqa cür necə ola bilər axı? Yaman ağıllı olubsan...

Amma Jmıx kəlləli adam idi, öz daxmasında arvadın işgücünə mane olub, xüsusi maşın düzəltməyə başladı. Həmin maşın qumla işləməli – dayanmadan, tələb olunan bir vedrə qum əlavə eləmədən fırlanmalı idi.

Həmin maşının üstündə yarım il, bəlkə də, daha artıq çalışdı.

– Hə, vəziyyət necədir, Jmıx? – kişilər pəncərədən soruşurdular. – Maşın fırlandı? Onda göstər.

– Çıx get, avara! – yorulmuş Jmıx cavab verirdi. – Bu səndən ötrü əkin deyil, texnika məsələsidi.

Axırda Jmıx təslim oldu.

– Eybi yoxdu, olmaya qum zəifdi? – qonşular soruşurdular.

– Yox, qumda böyük qüvvə var, – Jmıx deyirdi, – amma məndə ağıl çatışmır: savadım azdı, təbabətdən də yarımamışam.

– Gör bir ha... – qonşular dillənib hörmətlə Jmıxa baxırdılar.

– Bəs siz nə fikirləşirdiniz! – Jmıx gözlərini onlara zilləyirdi. – Ay sizi, xırda sahibkarlar!

* * *

Bu zaman Jmıx ziyanlı çəmənliyə girdi. Doğrudan da, vaxtı idi. Kəndimizdən hər il xeyli adam mədənlərə çıxıb gedirdi, mal-qarasa azalırdı, çünki yem yox idi. Cürbəcür yeməli otlar olan yerlərdə qəddar cil bitmişdi. Bataqlıq bizim Qojevonun axırına çıxırdı.

Jmıx bunu da ürəyinə saldı.

O, şəhərə getdi, oradan meliorasiya yoldaşlığının nizamnaməsini gətirdi, camaata dedi ki, çəmənlərlə arx qazmaq, Meşə Quyucuğunun özünüsə başdan-başa təmizləmək lazımdı.

Kişilər nəm-nüm eləyirdilər, sonrasa özlərindən həmin meliorasiya yoldaşlığını ərsəyə gətirdilər. Yoldaşların nizamnaməsində göstəriləyi kimi, onu “Alfa və Omeqa” adlandırdılar.

– Belə də çətin olacaq – çimi qazıb qarnını qaşmaq, – kişilər deyirdilər, – buradasa Alfa var. Bəlkə, qanuni bir sözdür başa düşə bilmərik, boş yerə cavab vermək lazım gələr.

Jmıx yenə həmin sözləri öyrənməyə getdi. Öyrəndi: sən demə, “Başlanğıc və Son” imiş.

– Bəs nəyin başlanğıcı, nəyin sonudu – məlum deyil, – qojevolular dedilər, amma nizamnaməyə qol çəkib torpağı qazmağa başladılar, elə bu vaxt da çöldə işlər dəyişdi.

* * *

204

Çəmənliklərdə ki, torpaqlarda işləmək çətin oldu: torpaqlar olduğu kimi, əkilməmiş qalırdı.

Jmıx göstərişlər verirdi, amma özü çayda eşələnirdi, lili, cürbəcür çürük ağacları çıxarırdı.

Bir dəfə texnik gəldi, bataqlığı ölçüb Jmıxa plan verdi. Qojevolular bataqlıq və Meşə Quyucuğu üzərində iki yay əlləşdilər. Beş yüz desyatin yerdə arxlar qazdılar, çayı da on verst təmizlədilər.

Texnikin dediyi düz çıxdı, çəmənlər quruyurdu.

Qayıqla güclə üzüb keçdikləri yeri arabayla keçib-gətdilər, torpaq da özündə heç nəyi saxlamırdı.

Üçüncü il çəmənləri şumladılar. Atları tamam əldən saldılar: çim bərk idi, otların hamısının kökləri bir-birinə dolaşmışdı, dörd at birdişi xışı güclə dartırdı.

Dördüncü il bataqlıqdan çalınmış otu tamam yığdılar, acı otlar da azaldı.

Jmıx bütün kəndi tələsdirirdi – nə iş, nə zaman onu qocaldırdı. İnsandan ötrü fayda və maraq görün nə deməkdir.

Beşinci il torpağın şoranlığını aradan qaldırmaq üçün bütün vadiyə pişikquyuğu otunun toxumlarını səpdilər.

– Müdrik kişidir, – qojevolular Jmıx barədə deyirdilər. – İndi bütün Qojevonun yemi olacaq.

– Qanmaz deyilik, bilirik! – Jmıx alicənablıqla cavab verirdi.

Qojevolular pişikquyruğu otunu satdılar – hər desyatin-dən iki yüz manat çıxdı.

– Gör bir ha! – kişilər deyirdilər. – Bax, bu, xırda-xuruş deyil, yemdi!

– Gədasınız, – Jmıx deyirdi. – Bizə bumu lazımdı? Sovet hakimiyyəti bunumu istəyir? Gərək yemək hər bir bağırsaqda həll olsun.

– Bəs o necə olacaq axı, Jmıx? Onsuz da bərəkət torpaqdan çıxır, – bataqlığın xeyrindən doymuş qojevolular deyirdilər.

– Torpağın altına enmək lazımdı, – Jmıx cavab verirdi.
– Orada bərəkət daha çoxdu. Bəlkə, altımızda dəmir, ya da ayrı bir mineral var. Torpağı əməlli-başlı oyat – illər boş yerə ötüb-keçir. Daha etibarlı mədən tapmaq vaxtıdı.

Pritçalar

NAMƏLUM ÇİÇƏK

(nağıl-rəvayət)

Dünyada bir balaca çiçək vardı. Onun yer üzündə olduğunu heç kəs də bilmirdi. O, çöldə tək bitmişdi. İneklər, keçilər ora getmirdilər, pioner düşərgəsinin uşaqları da orada oynamırdılar. Çöldə ot bitmirdi, tək-cə köhnə boz daşlar, onların arasında da qırpuru ölü gil vardı. Düzənlikdə yalnız külək cövlan eləyirdi; külək, səpinçi baba kimi, toxumları gətirir, onları hər yerə – qara nəm torpağa da, çılpaq daşlı çölə də səpirdi. Qara münbit torpaqda toxumlardan güllər, otlar bitirdi, daşın və gilin üstündəsə toxumlar öldürdü.

208

Bir dəfəsə külək gətirib bir toxum atdı, toxum da daşla gilin arasındakı çökəkdə özünə sığınacaq tapdı. Həmin toxum uzun müddət gözlədi, sonrasa şəhdən islandı, çatladı, özündən nazik kök buğumları buraxdı, onlarla daşa və gilə işləyib böyüməyə başladı.

Həmin balaca çiçək dünyada belə ömür sürməyə başladı. Daşda və gildə ondan ötrü qidalanmalı bir şey yox idi; göydən düşən yağış damcılarını torpağın üzəriylə axıb gedir, onun kökünəcən çatmırdı, çiçəksə elə hey yaşayır, yaşayır, yavaş-yavaş böyüyürdü. O, yarpaqlarını küləyə qarşı qaldırırdı, külək də çiçəyin yanında sakitləşirdi; gilin üstünə bəhrəli qara torpaqdan küləyin gətirdiyi toz dənəcikləri düşürdü; həmin toz dənəciklərində çiçək üçün qida vardı, amma toz dənəcikləri quruydu. Çiçək onları islatmaqdan ötrü bütün gecəni şəhləri gözləyirdi, damcı-damcı yarpaqlarının üstünə yığırdı. Yarpaqlar şəhdən ağırlaşanda çiçək onları aşağı əyirdi, şəh damcılarını da aşağı tökürdü; damcılar küləyin gətirdiyi qara torpaq tozlarını islatır, bəhrəsiz gili doydururdu.

Çiçək gündüzlər küləyi, gecələrsə şəh damcılarını gözləyirdi. O yaşamaq, ölməmək üçün gecə-gündüz çalışırdı. Çiçək öz yarpaqlarını böyüdüdü ki, küləyin qarşısını alsın, şəh damcılarını toplasın. Amma tək-cə küləyin saldıdığı toz dənəciklərindən qidalanmaq, həm də onlar üçün şəh damcılarını toplamaq çiçəkdən ötrü çətin idi. Bununla belə, onun

yaşamağa ehtiyacı vardı, aclıqdan, yorğunluqdan doğan ağrısına dözümlə tab gətirirdi. Çiçək sutkada yalnız bir dəfə – səhər günəşinin ilk şəfəqləri yarpaqlarına dəyəndə sevinirdi.

Külək uzun müddət düzənlikdə əsməyəndə balaca çiçəyin halı pisləşirdi, artıq yaşamağa, boy atmağa gücü qalmırdı.

Amma çiçək kədər içində yaşamaq istəmirdi, buna görə də lap dərdə batanda mürgüləyirdi. Bununla belə, həmişə, hətta kökləri çılpaq daşdan, quru gildən bir şey almayanda da böyüməyə can atırdı. Belə vaxtda yarpaqları tam gücülə qidalana, yaşllaşa bilmirdi: onun damarlarından biri göy, digəri qırmızı, üçüncüsü mavi, yaxud qızılı rəngdə idi. Bu ona görə beləydi ki, çiçəyin qidası çatışmırdı, əzab-əziyyətləri yarpaqlarda cürbəcür rənglərlə özünü bildirirdi. Amma çiçəyin özünün bundan xəbəri yox idi: axı o, kordur, özünün necə olduğunu görmürdü.

* * *

Yayın ortalarında çiçək öz ucunda çələng açdı. Bu vaxtanan ota oxşayırdı, indisə əsl çiçək oldu. Onun çələngi adi, ulduzunku kimi aydın, parlaq rəngi olan ləçəklərdən ibarət idi. Həm də ulduz kimi canlı, bərq vuran atəşlə işıq saçdı, hətta qaranlıq gecədə də görünürdü. Külək düzənliyə gələndəsə həmişə çiçəyə toxunurdu və onun qoxusunu özüylə aparırdı.

Budur, bir dəfə səhər Daşa adlı qız həmin düzənliyin yanından keçirdi. O, rəfiqələriylə pioner düşərgəsində qalırdı, bu səhərsə oyanıb anasından ötrü darıxdı. Anasına məktub yazdı, məktub tez çatsın deyə, stansiyaya apardı. Yolboyu Daşa içərisində məktub olan zərfi öpürdü, anasını ondan tez görəcəyindən zərflə həsəd aparırdı.

Daşa düzənliyin qırağında ətir duydu. O, ətrafa baxdı. Yaxınlıqda çiçək-filan yox idi, cığırda bir balaca ot bitmişdi, düzənlikse tamam boşdu; amma külək düzənlikdən əsirdi, oradan, kiçik naməlum həyatın çağırən səsi kimi, sakit qoxu gətirirdi. Daşa bir nağılı xatırladı, həmin nağılı ona çoxdan anası danışmışdı. Anası elə hey öz anasından – qızıl-güldən ötrü kədərlənən, amma ağlaya bilməyən, kədərini yalnız qoxusuyla bildirən çiçək barədə danışmışdı.

“Bəlkə də, həmin çiçək orada mənimtək öz anasından ötrü darıxır”, – Daşa fikirləşdi.

O, düzənliyə getdi, daşın dibində həmin balaca çiçəyi gördü. Daşa heç vaxt – nə çöldə, nə meşədə, nə kitabdakı şəkildə, nə nəbatat bağında – heç yerdə belə çiçək görməmişdi. Qız çiçəyin yanında oturub ondan soruşdu:

– Sən nədən beləsən?

– Bilmirəm, – çiçək cavab verdi.

– Nədən başqalarına oxşamırsan?

Çiçək yenə nə deyəcəyini bilmirdi. O, ilk dəfəydi insan səsinə belə yaxından eşidirdi, ilk dəfəydi kimsə ona baxırdı, o da Daşanı sükutla incitmək istəmirdi.

– Ona görə ki, mənə çətindi, – çiçək cavab verdi.

– Bəs adın nədir?

– Məni heç kəs çağırır, – balaca çiçək dedi, – mən tək yaşayıram.

210

Daşa düzənliyi gözdən keçirdi.

– Bura başdan-başa daş-gildi! – dedi. – Tək necə yaşayırsan axı, belə balacasan, gilin içində necə bitmişən, necə məhv olmamısan?

– Bilmirəm, – çiçək cavab verdi.

Daşa ona doğru əyilib işıq saçan balaca başından öpdü.

* * *

Səhəri gün balaca çiçəyə bütün pionerlər qonaq gəldilər. Daşa onları gətirdi, amma hələ düzənliyə çatmağa xeyli qalmış hamıya nəfəsini dərməyi tapşırıb dedi:

– Baxın, necə gözəl ətir saçılır. Belə nəfəs alan odur.

Pionerlər balaca çiçəyin ətrafında dayanıb, ona qəhrəman kimi baxırdılar. Sonra bütün düzənliyi gəzdilər, addımlarıyla ölçdülər, bəhrəsiz torpağı gübrələmək üçün neçə araba peyin və torpaq gətirmək lazım olduğunu hesabladılar.

Onlar istəyirdilər düzənlikdə torpaq münbit olsun. Onda adsız balaca çiçək də dincələr, onda toxumlarından gözəl, ən yaxşı, heç yerdə olmayan işıqla bərq vuran pöhrələr böyüyəcək, məhv olmayacaq.

Pionerlər düzənlikdəki torpağı gübrələyə-gübrələyə dörd gün işlədilər. Bundan sonrasa başqa çöllərə, meşələrə gəzməyə getdilər, bir daha düzənliyə gəlmədilər. Bir dəfə yalnız Daşa balaca çiçəklə vidalaşmaq üçün gəldi. Yay artıq

başə çatırdı, pionerlər evlərinə getməliyidilər və onlar çıxıb getdilər.

Növbəti yaydasa Daşa yenə həmin pioner düşərgəsinə gəldi. Bütün uzun qışı balaca, adını bilmədiyini çiçəyi xatırlamışdı. Dərhal da ondan xəbər tutmaq üçün düzənliyə getdi.

Daşa gördü indi düzənlik başqa cür olub, başdan-başə otlar, çiçəklər bitib, onların üzərində də quşlarla kəpənəklər uçuşurlar. Çiçəklərdən elə balaca zəhmətkeş çiçəkdən saçılan ətir kimi rəyihə gəlirdi.

Amma daşla gilin arasında yaşayan ötənlik çiçək artıq yox idi. Ola bilsin, ötən pəyız solmuşdu. Təzə çiçəklər gözəl idi; amma həmin ilk çiçəkdən bir qədər pis idi. Əvvəlki çiçəyin olmaması Daşanı kədərləndirdi. O, geri qayıtdı, qəfildən də ayaq saxladı. İki yaxın daşın arasında təzə, eynilə həmin köhnə çiçək kimi, amma ondan daha yaxşı, daha gözəl çiçək bitmişdi. Həmin çiçək bir-birinə söykənmiş daşların arasından boy vermişdi; o, atası kimi canlı, dözümlü, atasından daha güclüydü, çünki daşın içində yaşayırdı.

Daşaya elə gəldi ki, çiçək ona doğru can atır, öz ətrinin dilsiz sədası ilə qızı özünə səsləyir.

ƏKİNÇİ KÜLƏK

Öz qoşunları hücum eləyəndə yüngül yara üzündən arxa hospitalına düşmək əsgərə əl vermir. Yaxşısı budur, həmişə yerli tibb-sanitariya batalyonunda yarana bir əncam çəkəsən. Hospitaldansa uzun-uzadı öz hissəni axtarmağa getməlisən, çünki sən hospitalda qaldığın müddətdə hissə çox uzağa gedib, hələ üstəlik də, harasa başqa yerə, başqa diviziyaya qatıblar; onda tap görək, gecikmək də olmaz – həm xidmətdən xəbərin var, həm də vicdanın var.

212 Bir dəfə bu məsələ üçün hospitaldan öz hissəmə gedirdim. Artıq birinci dəfə yox, dördüncü dəfəydi yola çıxırdım, amma əvvəlki hallarda biz müdafiədəki yerimizdə dururduq: haradan gəlmisən, ora da get. İndisə belə deyildi.

Geri ön xəttə gedirəm, hiss eləyirəm ki, azıram. Görünən yerə baxıram – məni səhv yollayıblar, hissəm ya sağda, ya da solda olmalıdı. Amma hələ soruşacağım yeri tapmaq üçün gedirəm.

Nəhayət, yolun kənarında yel dəyirmanını görürəm. Dəyirmandan o tərəfdə bu yaxınlarda böyük kənd vardı, amma yanib külə dönüb, daha orada heç nə yoxdu. Dəyirmanın üç tərəfi salamatdı, qalanlarısa yarısalamatdı – onları güllə yağışına tutublar, taxtalarını deşik-deşik eləyiblər, ya da tamamilə dağıdıblar. Hə, görürəm, pər havada yavaş-yavaş fırlanır. Doğrudanmı, fikirləşirəm, orada dən üyüdürlər? Qəlbimə sevinc çökdü, adamlar yenə dən üyüdürlər, müharibə onlardan uzaqlaşdı. Deməli, fikirləşirəm, əsgər tez irəli getməli idi, çünki onun arxasınca xalq üçün sülhlə zəhmətsevərlik gəlir.

Dəyirmanın yanında, üstəlik, kəndlinin necə qış şumu elədiyini gördüm. Dayanıb, elə bil, özümdən xəbərsiz halda uzun-uzadı ona baxdım: tarlada əkin işi xoşuma gəlir. Kəndli qısa boy idi, təkdişli xışla bacarıqsız, yaxud vərdiş eləməmiş kimi, yöndəmsiz gedirdi. Bu zaman dərhal bir uyğunsuzluğa dərk elədim, əvəlsə onu sezməmişdim. Xışın qabağında at yox idi, kotansa irəli – dəyirmanı sarı yön tutub yeriyir, əkirdi. Bunu görüb, alətinin bütün sistemini öyrənmək,

yoxlamaq üçün əkinçiyə yaxın getdim. Ona yaxınlaşanda gördüm xışa qabaqdan iki kəndir bağlanıb, sonra həmin kəndirlər birləşdirilib, o tək kəndir də torpağın üstüylə dəyirmanın binasına uzanırdı. Həmin kəndir xışı dartır, asta-asta çəkib aparırdı. Xışın arxasınca yaş on beşdən artıq olmayan yeniyetmə gedir, dəstəyindən tək cə sol əlilə tutur, sağ qolu da, qurumuş kimi, bomboş yanından sallanır.

Əkinçiyə yaxınlaşıb soruşdum kimin oğludur, harada yaşayır. Əkinçi, doğrudan da, on altı yaşına girmişdi, bir qolu da qurumuşdu – buna görə də əziyyətlə, qorxa-qorxa əkirdi; qorxurdu əgər diş dərinə batsa, kəndir qırıla bilər. Dəyirman əkinin yaxınlığında yerləşirdi, cəmi iyirmi sajen olardı, bundan artıq şumlamağasa etibarlı kəndir çatışmırdı.

Öz marağım üzündən dəyirmanı gedib qolu qurumuş oğlanın şumlama üsulunu tamamilə öyrəndim. Məsələ çox sadə, bununla belə, ağla, ehtiyaca görə düzgün idi. Həmin işlək kəndirin o biri ucu dəyirmanın üst daşını fırladan vərdənəni fırladırdı. İndi daş aşağıda duran daşın üstünə qaldırılmışdı, boş-boşuna uğuldayırdı. Kəndirsə vərdənəyə dolanır, əkin xışını dartırdı. Elə buradaca yuxarıdakı daşın üstüylə dövrəyə qarşı ehtiyatla başqa bir adam gədirdi, o, kəndiri açıb yerə atırdı, vərdənənin üstündəsə üç, ya da dörd dövrə kəndir qalırdı ki, xışın dartılmasına getsin.

Dəyirmandakı oğlan da cavandı, amma görkəmi üzgün, zəif idi, elə bil, özünün sonuncu, ölümqabağı möhlətini yaşayırdı.

Yenə bayıra yönəldim. Tezliklə xış dəyirmanı yaxın gəl-di, qolu qurumuş oğlan da kəndiri açdı, qoşqu dəyirmanı sürünüb getdi, xışsa torpağın içində dayandı.

Çəlimsiz oğlan dəyirmandan çıxdı, arxasınca kəndirin o biri ucunu sürüyüb gətirdi. Sonra əkinçiyə birgə köməkləşib xışı çıxardılar, orada xışı təzədən qoşmaq, yeni şırım başlamaq üçün geri – əkinin o başına sürdülər. Bu vaxt işlə-rində onlara kömək elədim.

Xəstə oğlan xışı bağlayandan sonra yenə öz işinin dalınca dəyirmanı getdi, bir azdan iş təzədən başlandı.

Bu zaman xışın dəstəyindən özüm yapışıb əkməyə başladım, qolu qurumuş oğlansa arxamca gəlir, dincəlirdi.

* * *

Onlar, demə, torpağı gələn ilə dirrik üçün yumşaldırlarmış. Almanlar kənddən bütün yararlı adamları qovub aparmışdılar, yerdəsə yalnız iş yaramayan, yeyən adamlar – azyaşlı uşaqlar, yaşlaşıb əldən düşmüş qocalarla qarılar qalmışdılar. Qolu qurumuş oğlanı almanlar şikəst olduğuna görə aparmamışdılar, dəyirmanadakı oğlanısa, vərəmli kimi, ölməsi üçün qoymuşdular. Həmin oğlan əvvəllər vərəmli deyildi, buradakı almanların hərbi işlərində canı üzülmüşdü: orada əməlli-başlı soyuqlamışdı, acqarına işləyirdi, təhqirlərə dözürdü, o vaxtdan vərəmləməyə başlamışdı.

214

– Bütün yanmış kəndimizdə cəmi iki nəfər işçiyik, – qolu qurumuş oğlan mənə dedi. – Biz təkik, hələ işə tab gətirə bilərik, o birilərinsə qüvvəsi yoxdu – kiçik uşaqlardı. Qocalarınsa hərəsinin yetmiş, daha artıq yaşı var. Buna görə də ikimiz hamı üçün əkin şumlayırıq, burada bostan bitkiləri əkəcəyik.

– Bəs cəmi nə qədər yeyən adamınız qalıb? – qolu qurumuş oğlandan soruşdum.

– Çox az – cəmi qırx üç nəfər qalıb, – qolu qurumuş oğlan mənə məlumat verdi. – Kaş yayacan tab gətirə biləydik... Amma tab gətirəcəyik: bizə buğda yardımı veriblər. Əkini qurtaran kimi diyircəkli podşipniklər üstündə araba düzəltməyə başlayacağıq: daha asan olacaq, yoxsa qüvvəmiz azdı – mənim bir qolum, onun sinəsi ağrıyır... Bazadan buğda gətirməliyik – bizdən otuz kilometr uzaqdadı.

– Bəs, doğrudanmı, atlardan, ya da mal-qaradan bir baş da qalmayıb? – bu zaman qolu qurumuş oğlandan soruşdum; ona baxdım – mənə yaşlı göründü, amma əslində yeniyetməydi: gözləri tərtəmiz, xeyirxahdı, bədəni hələ kişilik həddinə dolmamışdı, amma artıq sifəti yaşına uyğun olmayan düşüncəli qayğıya dalmışdı, sevincsiz bozarırdı.

– Qalmayıb, – o, mənə dedi. – Mal-qaranı almanlar yedilər, atlar onların işlərində tələf oldular, axırıncı beş atla cins madyanısa özlərilə apardılar.

– Tab gətirəcəksiniz? – ondan soruşdum.

– Nəfəs alacağıq, – qolu qurumuş oğlan mənə dedi. – Bizim istəyimiz var: görürsən, iki nəfər şumlayırıq, bir də külək köməyimizə çatır, yoxsa bir xışa qoşmaq üçün on-on

beş adam lazımdı, onları haradan tapasan axı! Yolda kimsə almanların əlindən qaçsa – gəlib çıxacaq, yazda böyük əkinə başlayacağıq, işlər çoxalacaq... Ancaq bizim qocalar çox əldən düşüblər, gücləri qalmayıb, fikirləşməyisə bacarırlar...

– Bəs sizə bu cür əkini kim fikirləşib tapıb? – soruşdum.

– Bizim bir babamız var, Kondrat Yefimoviç – o, deyir, bütün kainatı bilir. Necə eləmək lazım gəldiyini bizə o dedi, biz də düzəlttik. Onunla ölməzsən. İndi bizim sədrimizdi, mən sə müaviniyəm.

Amma mənə, əsgər kimi, daha bir yerdə durmağa vaxtım yox idi. Söhbət qoyunu qurda verər. Bu qolu qurumuş oğlandan tez ayrıldığıma təəssüflənirdim. Ona görə də – neyləməliydim axı – xalqımızın qardaşlığını hiss elədim, onunla öpüşüb ayrıldım; o, əkinçi, mən sə əsgərdim. O, sülhü yemləyir, mən sə onu qəddar almandan qoruyuram. Biz əkinçilə eyni işi görürük.

VƏTƏN SEVGİSİ, YAXUD QARĞANIN SƏYAHƏTİ

(nağılvəri əhvalat)

216

Qoca çalğıcı-skripkaçı Puşkin heykəlinin dibində çalmağı sevirdi. O heykəl Moskvada, Tver bulvarının başlanğıcında durur, üzərində şeirlər yazılıb, dörd tərəfdən də ona doğru mərmər pillələr qalxır. Qoca çalğıcı həmin pillələrlə lap pyedestalin yanına qalxıb üzünü bulvara, uzaq Nikita darvazalarına çevirirdi, yayla skripkanın simlərinə toxunurdu. Heykəlin yanında dərhal uşaqlar, yoldan ötüb-keçənlər, yerli köşkdən qəzet oxuyanlar yığışırdılar – hamısı da dinməzəcə musiqini gözləyirdi, çünki musiqi adamlara təskinlik verir, onlara xoşbəxtlik, gözəl həyat vəd eləyir. Çalğıcı skripkasının qabını heykəlin qabağında yerə qoyurdu, qab örtülüydü, içində istəyəndə yemək üçün bir parça qara çörəklə alma vardı.

Adətən, qoca axşama yaxın, şər təzəcə qarışanda çalmağa gəlirdi. Onun musiqisindən ötrü dünyada sakitlik, qaranlıq olması çox faydalıydı. Qocalığının faciəsindən xəbəri yox idi, ona görə ki, dövlətdən pensiya alır, doyunca yeyirdi. Amma qoca insanlara heç bir xeyir vermədiyi fikrindən danıxırdı, buna görə də bulvara könüllü çalmağa gəlirdi. Orada skripkasının səsləri havada, toranlıqda səslənirdi, heç olmasa hərdənbir ali, gözəl həyatla yaşamağa səsləyən zərif, fədakar qüvvəylə təsirləndirib insan qəlbinin dərinliklərinə çatırdı. Musiqinin bəzi dinləyiciləri qocaya vermək üçün pul çıxarırdılar, ancaq onu hara qoyacaqlarını bilmirdilər: skripkanın qabı örtülüydü, musiqçinin özüsə abidənin yuxarısında, demək olar, Puşkinlə yanaşı dururdu. Onda adamlar qrivenniklərlə¹ qəpikləri qabın qapağının üstünə qoyurdular. Amma qoca öz ehtiyacını musiqi sənətinin hesabına ödəmək istəmirdi; skripkanı qabına qoyub dəyərinə baxmadan pulları üstündən yerə töküdü. O, evə gec,

¹ *Qrivennik* – ikişahlıq, onqəpiklik dəmir pul

bəzən artıq gecəyanı olanda, camaat seyrələndə, yalnız təsadüfi tənha bir adam musiqisinə qulaq asanda gedirdi. Amma qoca bir adam üçün də çala bilərdi, dinləyici qaranlıqda öz-özünə ağlayıb gedənəcən əsəri axıracan çalardı.

Bəlkə də, onun indi mahnı sənətilə təzələnmiş öz dərdi vardı, bəlkə də, düzgün yaşamadığına görə vicdanı incidirdi, ya da sadəcə, şərab içmişdi...

Payızın axırında qoca, adətən, bir az aralıda yerə qoyulmuş qabın üstünə qarğa qonduğunu gördü. Çalğıcı bu quşun hələ yatmadığından, hətta axşamın qaranlığında özünə yem axtarmaqla məşğul olduğundan təəccübləndi. Düzdür, indi gün ərzində yem tapmaq çətindi, bütün ağaclar qış yuxusuna gedib, həşərat ölüb, şəhərin torpağı çılpaq, acdı, çünki atlar tək-tük keçirlər, dalandarlar dərhal arxalarınca peyini yığışdırırlar. Doğrudan da, payızda–qışda qarğalar harada yem tapsınlar? Axı külək də şəhərdə zəifdi, evlərin arasında hava seyrəkdi – yorğun qanadlarını açanda qarğanı saxlamır, buna görə də o həmişə qanadlarını yelləmli, çalışmalı olur.

Qarğa qabın bütün qapağını axtarıb, orada özü üçün yararlı bir şey tapmadı. Onda ayaqlarıyla dəmir pulları tər-pətdi, onların arasından dimdiyi ilə ən xırda mis pulu götürdü, pulla birgə harasa uçub getdi. Deməli, o, əbəs yerə uçub gəlməyib, heç olmasa bir şey götürdü! Qoy yaşayıb dolansın, o da yaşamalıdı.

O biri gün qoca çalğıcı qabı açdı ki, əgər dünənki qarğa uçub gəlsə, qabın içində olan çörəyin yumşaq yerindən dimdikləyə bilsin. Amma qarğa gəlmədi, yəqin, başqa bir yerdə yeyib doymuşdu, qəpiklərsə heç işinə yaramamışdı.

Bununla belə, qoca qarğanı səbirlə gözləyirdi, dördüncü həftə onu yenə gördü. Qarğa maneəyə rast gəlmədən qabdakı çörəyin üstünə qondu, hazır qidanı işgüzarcasına dimdikləməyə başladı. Çalğıcı abidənin üstündən enib futlyara yaxınlaşdı, balaca quşu sakitcə nəzərdən keçirdi. Qarğa pırtlaşıq tüklü, iri başlıydı, lələklərinin çoxu ağarmışdı; hərdənbir düşməni-dostu dəqiq görmək üçün sayıqlıqla ətrafa baxırdı, çalğıcı də onun sakit, ağıllı baxışlarından təəccübləndi. Deyəsən, bu qarğa çox qoca, yaxud bədbəxt idi, çünki artıq özünə dərdədən, faciədən, uzun-ömürlülükdən böyük ağıl qazanmışdı.

Bir neçə gündü qarğa bulvara gəlmirdi; bu müddətdə tərtəmiz qar yağdı, şaxta oldu. Qoca hər gün bulvara getməzdən əvvəl qabın içinə yumşaq isti çörək ovurdu. Heykəlin hündür yerində dayanıb, incə musiqi çala-çala qoca daim baxışlarıyla öz açıq qabına, yaxın cığırlara, yay kolluqlarında solmuş gül kollarına göz qoyurdu. Çalğıçı qarğanı gözləyir, onun qüssəsini çəkirdi: indi hara qonub qızınır, soyuq qarda nə yeyir? Puşkin heykəlinin ətrafında fənərlər sakit, gur işıq saçır, elektrik işığının nurlandırdığı gözəl geyinmiş adamlar heykəlin yanından astaca ötüb, öz vacib, sevimli işlərinin dalınca gedirdilər. Qoca indi haradasa yaşayan, soyuqdan donan balaca çalışqan quşdan ötrü miskin kədər hissini qəlbində gizlədib çalmağına davam eləyirdi.

218

Amma beş gün də ötdü, qarğasa Puşkin heykəlinin yanına qonaq gəlmədi. Qoca skripkaçı hələ də ondan ötrü içində ovulmuş çörək olan qabı açıq saxlayırdı, amma artıq musiqinin hissələri intizardan yorulmuşdu və o, qarğanı unutmağa başladı. Qoca öz həyatında çox şeyləri tamamilə unutmamışdı. Skripkaçı çörəyi ovmaqdan əl çəkdi, indi çörək qabda bütöv dururdu, çalğıçı yalnız qapağı açıq qoyurdu.

* * *

Bir dəfə qışın ortasında, gecəyarısına yaxın çovğun başlandı. Qoca, axırıncı haray kimi, Şubertin “Qış yolu”nu çalırdı, sonrasa dincəlmək üçün getməyə hazırlaşır. Həmin məqamda küləyin, qarın ortasından tanış ahıl qarğa peyda oldu. O, nazik, yararsız pəncələriylə qarın üzərinə qondu; sonra bütün cismini çovğun əsdirə-əsdirə, amma ona etinasız halda, qorxmadan bir qədər qabın ətrafında gəzişdi – və uçub qabın içinə qondu. Orada qarğa az qala çörəyin isti içinə girib dimdikləməyə başladı. Uzun müddət, güman ki, düz yarım saat yedi; artıq külək qabın içindəkini, demək olar, yerə səpələmişdi, qarğasa öz yemi üzərində çalışa-çalışa hələ də qarın içində eşələnirdi. Deməli, o, uzun müddətə yeməyi bacarırdı. Qoca skripka və yayla qaba yaxınlaşdı, qarğa qabdan əl çəkənəcən çovğunun ağzında uzun müddət gözlədi. Nəhayət, qarğa eşiyə çıxdı, kiçik qar çalasında özünü boşaltdı, qısaca nəşə qarılırdı, gücünü əbəs

yerə sərf eləməmək üçün soyuq küləkdə uçmaq istəməyib, yeriyə-yerə gecələməyə qaçıb getdi.

Sonrakı axşam elə həmin qarğa yenə Puşkin heykəlinin yanına gəldi; dərhal da qabın içinə qonub hazır çörəyi dimdikləməyə başladı. Qoca heykəlin ayağı altından ona baxır, oradan skripkada musiqi çalır, öz qəlbində xeyirxahlıq hiss eləyirdi. Bu axşam, elə bil, dünənki zəhlətökən küləkdən sonra yorulmuş sakit hava vardı. Qarğa doydu, qabdan hündürə uçub qalxdı və havada qısa mahnı qarılıdı...

Səhər hava uzun müddət işıqlaşmırdı. Pensiyaçı-çalğıcı otağında oyanıb, eşikdə çovğunun uğultusunu eşitdi. Şaxtalı, bərkimiş qar döngədə cövlan eləyir, gündüz işığını örtürdü. Hələ gecə qaranlıqda pəncərə şüşələrinə donmuş meşələr, sehrli ölkənin çiçəkləri qonmuşdu. Qoca təbiətin bu ilhamlı oyununa tamaşa eləməyə başladı, elə bil, təbiət də insan və musiqi kimi, ən gözəl xoşbəxtliyin intizarını çəkirdi.

Bu gün artıq çalmaq üçün Tver bulvarına getmək lazım gəlməyəcək. Bu gün çovğun oxuyur, skripkanın səsisə çox zəif olacaq. Bununla belə, axşama yaxın qoca paltosunu geyindi, başını-boynunu şalla bürüdü, cibinə çörək ovub tökdü və bayıra çıxdı. Qoca çətinliklə, bərkimiş şaxtadan küləkdən nəfəsi tutula-tutula öz döngəsilə Tver bulvarına doğru getdi. Bulvarda kimsə yox idi, ağacların buz bağlamış budaqları cırıldayırdı, abidənin özü də üstünə çırpılan qardan heysiz-heysiz xışıldayırdı. Qoca çörək tikəsini heykəlin pillələrinə qoymaq istəyirdi, amma gördü bunun xeyri yoxdu: çovğun dərhal çörəyi süpürüb aparacaq, qar da üstünü örtəcək. Bununla belə, çalğıcı gətirdiyi çörəyi pillələrin üstünə qoydu, onun çovğunun burulğanında necə yox olduğunu gördü.

Axşam çalğıcı evdə tək oturmuşdu; skripka çalırdı, amma ona qulaq asmağa adam yox idi, melodiya da otağın boşluğunda pis səslənirdi, yalnız tək bircə skripkanın qəlbinə təsir göstərirdi, bu da bəs eləməzdi, yaxud qəlbə ahıllığı üzündən kasadlaşmışdı. Küçədə çovğun axını gedirdi, yəqin, indi qarğaların halı pisdidi. Qoca pəncərəyə yaxınlaşıb donmuş şüşədən çovğunun uğultusuna qulaq asmağa başladı. Doğrudanmı, ahıl qarğa qabdakı çörəyi yemək üçün indi də Puşkinin heykəlinin yanına uçub gəlməkdən qorxmur?

* * *

Ahıl qarğa qar tufanından qorxmadı. Amma o, Tver bulvarına uçmadı, yeriyyə-yeriyyə getdi, çünki aşağıda bir qədər sakitlik idi, qarın öz çökəkliklərində, rast gəlinən cürbəcür şeylərin arasında gizlənmək olardı.

Qarğa Puşkin heykəlinin ətrafındakı bütün yerləri diq-qətlə axtardı, hətta həmişə içində çörək olan açıq qabın durduğu yerdə ayaqlarıyla qarı eşələdi. Bir neçə dəfə külək tutmayan tərəfdən heykəlin çılpaq, silib-süpürülmüş pilləsinə uçmağa cəhd elədi ki, görsün, çovğun ora bir ovuntu, yaxud köhnə toxumlar gətiribmi: onları tutub udmaq olardı. Amma qarın üstündən qopan kimi, çovğun dərhal qarğanı ağzına alırdı, ağacın budağına, yaxud tramvay xəttinə dəyə-nəcən aparıb gedirdi, onda da qarğa tələsik yerə düşürdü, qızınmaq, dincəlmək üçün qarın içinə girirdi. O, qarda dərindən çuxur qazdı, orada büzüşüb mürgülədi: kaş ki donub ölməyəydi, çovğunsa nə vaxtsa bitəcək. Bununla belə, qarğa ehtiyatla, sərvaxt yuxuda çovğunu izləyə-izləyə yatırdı. Yuxunun və gecənin yarısında sezdi ki, içində yatdığı qar topası onunla birgə sürüşdü, sonrasa bütün ətrafındakı qar uçdu, dağıldı, qarğa çovğunun içində tək qaldı.

Qarğa ucsuz-bucaqsız bomboş hündürlükdə uzağa uçdu. Burada hətta qar da yox idi, yalnız təmiz, öz sıxılmış gücündən bərkimiş çılpaq külək vardı. Qarğa fikirləşdi, öz bədən ilə daha sıx bükülüb həmin çovğunda yuxuya getdi.

Yuxusunu alıb oyandı, amma çovğun hələ də onu aparırdı. Qarğa artıq çovğunun içində yaşamağa bir qədər öyrəşmişdi, hətta indi yaşamaq ondan ötrü daha asandı, çünki öz bədəninin ağırlığını hiss eləməirdi, nə yerimək, nə uçmaq, nə də nəyinsə qayğısını çəkmək lazım idi. Qarğa toranlığın içində çovğuna baxdı – indi günün hansı vaxtı – gündüz, yoxsa gecə olduğunu bilmək istəyirdi. Amma toranlığın arasından işıq, yaxud qaranlıq görə bilmədi, heç olmasa öz içindəki istini qorumağa çalışa-çalışa – lələkləri və dərisinə qoy soyusun – yenə büzüşüb yuxuya getdi.

Qarğa ikinci dəfə yuxuya gedəndə onu hələ də çovğun aparırdı. O, artıq indi çovğuna alışmağa başlamışdı, yalnız qida ilə bağlı qayğının məngənəsində idi. Qarğa indi soyuğu duymurdu, amma isti də deyildi – o bu toranlıqda, bomboş

hava axınında titrəyirdi. Qarğa çovğun ötüb-keçənəcən heç nəyi dərk eləməməyə çalışıb, təzədən büzüşdü.

Qarğa yerdə təmiz, ilıq sükut içində oyandı. O, iri yaşıl otun yarpaqları üzərində dururdu. Naməlum, gözəgörünməz quşlar uzun-uzadı, cingiltili nəğmələr oxuyurdular, buna görə də qarğa təəccüblənib, bir müddət onlara qulaq asdı. Lələklərini çovğundan sonra silib-təmizlədi, yem axtarmağa getdi.

Yəqin ki, burada əbədi yay idi, buna görə də yem yox idi. Demək olar, hər bir otun üstündə meyvəsi vardı. Yarpaqlar arasındakı gövdədə ya dənli sünbül, ya xırda dadlı toxumlarla yumşaq zoğlar, ya da iri şirəli meyvələr vardı. Qarğa usanana, iyənənəcən, bütün günü dənləndi; o, özünə gəlmiş, dənləməkdən əl çəkdi, amma bir qədər də yeyə bilirdi.

Qarğa gecəni otların gövdələri üstündə yatıb səhər tezdən yenə dənlənməyə başladı. Amma indi az yedi. Dünən bərk ac olduğundan qidanın dadını hiss eləməmişdi, bu gün sə otların, kolların bütün meyvələrinin həddən artıq şirin, ya da acı olduğunu sezdi. Amma əvəzində meyvələrdə qatı, demək olar, məstedici piy şəklində çoxlu şirə vardı, qarğa da elə ikinci gün bir qədər kökəlib tükünü tökdü. Gecəsə ona mədə qıçqırtısı əziyyət verməyə başladı, həmin vaxt da qarğa adı qara çörəyin öyrəşdiyi turşusu üçün darıxdı; onun balaca bağırsaqları, mədəsi çalğınının Puşkin abidəsinin yanındakı qabındakı isti, qaramtıl çörək içinin duyğusundan xırçıldadı.

Tezliklə qarğa bu dinc yay torpağında tamam kədərli oldu. Yemin şirinliyi, bolluğu, havanın işığı, bitkilərin ətri onu cəlb eləməirdi. Qarğa kolluqların kölgəsində dolaşmış heç yerdə tanışına, doğmasına rast gəlmədi: burada qarğalar yaşamırdı. Yerli, iri quşların rəngbərəng, gözəl lələkləri vardı; onlar, adətən, ağacların hündür budaqlarına qonur, oradan gözəl nəğmələr oxuyurdular, elə bil, boğazlarından işıq süzülürdü. Bu quşlar az-az qidalanırdılar, çünki bütün günü, bütün gecəni tox olmaq üçün bitkilərin bircə yağlı meyvəsini dimdikləmək bəs eləyirdi.

Qarğa tənhalıq içində yaşamağa başladı. O, kolluqdan azacıq hündürə qalxa-qalxa tədricən bütün bu diyarı dolaşdı, hər yerdə otların, çiçəklərin sıx meşəsini, yoğun alçaq

ağaclar, nəğmə deyən vüqarlı quşlar, küləksiz səma gördü. Burada hətta yağışlar da, aclıq heç kəsin kefini korlamasın deyə, gecələr, hamı yatanda yağırdı.

Bir müddətdən sonra qarğa özünə daimi yaşayış yeri tapdı. Həmin yer çayın heç nə bitməyən, daha bəhərsiz, yararsız torpağı olan, xırda daşlarla örtülmüş sahili idi.

Sahil oyuğunda bir ilan da yaşayırdı, amma onun nə zəhəri, nə dişləri vardı, soxulcan kimi nəm torpağı udmaqla qidalanırdı – xırda torpaq cücüləri onun içində qalırdı, çeynənmiş torpaqsa ifraz olunurdu. Qarğa həmin ilanla dostlaşdı. O, tez-tez ilanın yanına gəlirdi, qara, mehriban gözlərinə baxırdı, ilan da qarğaya nəzər salırdı. Sonra qarğa çıxıb gedirdi, ilanla görüşdən sonra tənhalıqda yaşamaq ondan ötrü asan olurdu.

222 Bir dəfə qarğa çay axarının aşağısında çox hündür, çılpaq qaya gördü. O, qayaya uçdu, hər gecə burada, dik daşın üstündə gecələmək qərarına gəldi. Qarğa ümid eləyirdi ki, nə vaxtsa çovğun başlanıb onu yatdığı yerdə daşın üstündən qoparacaq, evə – Tver bulvarına geri aparacaq. İlk gecə sərin qayada yatmaq narahatdı, amma ikinci gecə qarğa artıq öyrəşmişdi, çovğun ümidilə qızdırdığı daşın üstündə, yuvadakı kimi, dərin yuxuya gedirdi.

* * *

Qoca çalğıcı anladı ki, ahıl, tanış qarğa qış çovğununda birdəfəlik məhv olub. Yağan qar, soyuq günlər, çovğunlar qocaya tez-tez Tver bulvarında skripka çalmaq üçün getməyə imkan vermirdi.

Belə günlərdə çalğıcı evdə otururdu, onun yeganə təskinliyi də sükutda, yəqin ki, təkcə nəğməkar quşların yaşadığı qalın, sehrli ölkənin qurulub-dağılan mənzərəsinə buz bağlamış pəncərədən baxmaq idi. Qoca güman eləyə bilməzdi ki, qarğası indi isti, axar-baxarlı diyarda yaşayır, gecələr özünü küləyin ağzına verib hündür daşın üzərində yatır... Fevral ayında çalğıcı Arbatdakı zooloji dükandan özünə balaca tısbağa aldı. O, nə vaxtsa oxumuşdu ki, tısbağalar uzun yaşayırlar, qocasa qəlbinin öyrəşdiyi varlığın ondan əvvəl ölməsini istəmirdi. Qoca vaxtı könül qaysaqlamır, uzun müddət yaddaşın əzabını çəkir, buna görə də qoy tısbağa ondan sonra ölsün.

Çalğıcı tısağayla birgə ömür sürüb Puşkin abidəsinin yanına lap az-az getməyə başladı. İndi o, hər axşam evdə skripka çalırdı, tısağasa yavaş-yavaş otağın ortasına çıxırdı, nazik, uzun boynunu uzadıb musiqiyə qulaq asırdı. O, elə bil, daha yaxşı eşitmək üçün başını qocadan bir qədər yana çevirirdi, qara gözlərindən biri çəkingən ifadəylə çalğıcıya baxırdı. Tısağa, yəqin, qocanın çalğıya ara verəcəyindən, özünün çılpaq döşəmənin üstündə tək, darıxdarıxa yaşamal olacağından qorxurdu. Amma çalğıcı tısağadan ötrü gecədən xeyli keçənədək, tısağa yorğun halda balaca başını döşəməyə qoyub yatanacan çalırdı. Qoca tısağanın gözlərinin göz qapaqları qırıqlarıyla örtülməsini gözləyib skripkanı qabına qoyur, özü də yatmaq üçün uzanırdı. Amma çalğıcı pis yatırdı. Onun bədəninin harasısa gah çimçəşirdi, gah sancırdı, gah ürəyi sıxılırdı, o da tez-tez qorxu içində oyanırdı ki, ölür. Adətən, məlum olurdu hələ də sağdı, bayırda Moskva döngəsində sakit gecə davam eləyir. Mart ayında qoca ürəyinin sıxılmasından oyanıb güclü külək səsi eşitdi; pəncərənin şüşəsindəki buz əriyirdi; külək, güman ki, cənubdan, yazın gəldiyi tərəfdən əsirdi. Qoca da qarğanı xatırlayıb, onun öldüyünə təəssüfləndi; tezliklə yay gələcək, Tver bulvarında ağaclar təzədən cana gələcək, qarğa hələ dünyada yaşaya bilərdi. Qışdasa çalğıcı onu evə gətirə bilərdi, qarğa tısağayla dostlaşardı, pensiyaya çıxmış kimi, qışı istidə keçirərdi... Qoca canlı tısağası olduğundan, bunun da kifayət elədiyindən rahatlanıb təzədən yuxuya getdi.

Tufanlı cənub küləyində uçsa da, qarğa da bu gecə yatırdı. Tufanın həmləsi onu hündür daşın üzərindən qoparanda yalnız bir anlığa oyandı, amma sevindi, öz bədənilə daha rahat büzüşüb, dərhal təzədən yuxuya getdi. Qarğa artıq hava işıqlaşanda ayıldı; külək onu qüdrətli gücüylə uzaq yerlərə aparırdı. Qarğa uçuşdan, ucalıqdan qorxmurdu; o, ağır, yapışqanlı xəmirin içindəki kimi, tufanın içində tərpendi, özü üçün nəsə dedi, hiss elədi ki, yemək istəyir. Qarğa ehtiyatla boylanıb, ətrafında yad şeylər gördü. Onlara diqqətlə baxıb tanıdı: bunlar isti ölkənin ayrı-ayrı ağır giləməyələri, toxum, qılçıq, bütöv sünbüllərdi, qarğadan bir az uzaqdasa hətta bütöv kollar, ağac budaqları uçurdu. Deməli, külək özüylə təkcə onu, qarğanı aparmırdı. Kiçik

toxum lap qarğanın böyrüylə üçürdü, amma küləyin meyli sayəsində onu tutmaq çətindi; qarğa bir neçə dəfə dimdiyini uzatdı, amma toxumu tuta bilmədi, çünki dimdiyi, daşa dəyirmiş kimi, tufana toxunurdu. Onda qarğa öz ətrafında çevrilməyə başladı: arxası üstə çevrildi, qanadlarının birini açdı, külək də onu dərhal yana – əvvəlcə yaxınlıqdakı toxumun yanına apardı, qarğa da dərhal toxumu dimdiklədi, sonrasa qarğa daha uzaq meyvələrə, sünbüllərə yetişdi. O, özünü doyunca yemlədi, bundan başqa, demək olar, tufanın çəpinə necə hərəkət eləməyi öyrəndi. Qarğa doyub yatmağı qərara aldı. İndi kefi yaxşıydı: bol yem böyrüylə uçurdu, tufanın ortasında soyuğu, yaxud istini hiss eləmir. Qarğa yatır, oyanırdı, oyanandasa, rahatca mürgüləmək üçün arxası üstə küləyin üstünə uzanırdı. Yuxular arasındakı fasilələrdə ətrafındakı havadan doyunca yemlənirdi; bəzən bir giləmeyvə, yaxud şirin içli qabıq qarğanın lap bədəninə yapışırdı, bu zaman yalnız həmin yemi dimdikləyib udmaq qalırdı. Amma qarğa qorxurdu ki, külək bir vaxt əsməyə ara verər, axı artıq çovğun içində yaşamağa, ondan doyunca yemlənməyə alışmışdı. O daha bulvarlarda daim yırtıcılıqla özünə yem tapmaq, qışda donmaq, küləyin əksinə uçmağa güc sərf eləməmək üçün boş asfaltın üzərində ayaqla gəzmək istəmir. Yalnız bu qüdrətli küləyin içində turş qara çörək qırıntılarının olmamasından təəssüflənirdi – yalnız və yalnız şirin, acı şeylər uçar. Qarğanın bəxtindən tufan uzun sürürdü, o, oyanıb özünü təzədən çəkisiz hiss eləyirdi, həyatdan razı olduğuna görə öz-özünə nəğmə oxumağa səy göstərirdi.

* * *

Yaz axşamlarında qoca çalğıcı, demək olar, hər gün çalmaq üçün Puşkin abidəsinin yanına gəlirdi. O, tısağanı da özüylə götürür, onu yanında ayaqları üstə qoyurdu. Musiqi çalınanda tısağa qımıldanmadan skripkaya qulaq asır, çalğı fasilələrində səbirlə davamını gözləyirdi. Skripkanın qabı hələ də abidəylə üzbəüzdə yerdə dururdu, amma indi qabın qapağı daim örtülüydü, çünki qoca artıq ahil qarğanın ona qonaq gələcəyini gözləmədi.

Sərin axşamların birində qar qarışıq külək başlandı. Çalğıcı tısağanı qoynuna soxdu, skripkanı qabına qoyub

mənzilinə getdi. Evdə, adəti üzrə, tısbağanı yedizdirdi, sonra onu yatmaq üçün içində pambıq olan yeşiyə qoydu. Bundan sonra qoca mədəsini qızdırmaq, axşam vaxtını uzatmaq üçün çay qaynatmaq istəyirdi. Amma primusda kerosin yox idi, şüşə də boşdu. Çalğıcı Bronnaya küçəsinə kerosin almağa getdi. Külək artıq kəsmişdi; ara-sıra sulu qar yağırı. Bronnaya küçəsində mal yoxlaması üzündən kerosin satışını dayandırmışdılar, buna görə də qoca Nikita darvazalarına doğru getməli oldu.

Qoca kerosin alıb təzə, əriyən qarın üstüylə evə yönəl-di. Köhnə yaşayış evinin qapısında iki oğlan dayanmışdı, onlardan biri qocaya dedi:

– Əmi, bizdən bu quşu al... Kinoya pulumuz çatmır!

Skripkaçı ayaq saxladı:

– Ver, – dedi. – Bəs onu haradan almısınız?

– Özü göydən daşların üstünə düşdü, – oğlan cavab verib quşu iki ovcunun içində çalğıcıya uzatdı.

Quş, güman ki, ölmüşdü. Qoca onu cibinə qoydu, oğlana iyirmi qəpik verib yoluna davam elədi.

Evdə çalğıcı quşu cibindən çıxardı. Əlindəki ahıl qarğaydı; onun gözləri yumuluydu, ayaqları aciz halda bükülmüşdü, bir qanadı gücsüz-gücsüz sallanmışdı. Qarğanın müvəqqəti, yaxud birdəfəlik ölüb-ölmədiyini başa düşmək olmazdı. Qoca, hər ehtimala qarşı, qarğanı qoltuğuna, gecə köynəyinin altına qoydu – səhərəcən ya aylar, ya da daha heç vaxt ayılmaz.

Qoca çayını içib qarğaya ziyan toxundurmaq istəmədən, ehtiyatla böyrü üstə yatmağa uzandı.

Qoca tezliklə mürgülədi, amma dərhal da oyandı: qarğa köynəyinin altında qımıldanıb bədənini dimdiklədi. “Diridi! – qoca fikirləşdi. – Deməli, ürəyi ölümdən aralanıb!” – o, qarğanı köynəyinin altındakı isti yerdən çıxardı.

Çalğıcı cana gəlmiş quşu tısbağanın yanına yatmağa qoydu. Tısbağa yeşiyin içində yatırdı, – ora pambıq döşənmişdi, qarğanın yeri yumşaq olacaqdı.

Hava işıqlaşanda qoca tamam oyandı, qarğanın tısbağanın yanında neylədiyinə baxdı.

Qarğa pambığın üstündə arxası üstə uzanmışdı, tısbağasa boynunu uzadıb ona xeyirxah, səbirli gözləriylə baxırdı. Qarğa öldü, dünyada yaşadığını həmişəlik unutdu.

Axşam qoca çalğıçı Tver bulvarına getmədi. O, skripkanı qabından çıxarıb zərif, xoşbəxtlik dolu musiqi çalmağa başladı. Tısbağa otağın ortasına çıxıb, onu çəkinə-çəkinə tək dinləməyə başladı. Amma musiqidə qocanın kədərə batmış qəlbini tam ovundurmaq üçün nəsə çatışmırdı. Buna görə də o, skripkanı yerinə qoyub ağladı.

Türkmenistan yazıları

TAKIR¹

I

230

Çoxdandı gecə vaxtı qırx, yaxud ondan da çox atlı Firuzə vadisində çay axarının qırağıyla sakit addımlarla gedirdi. Kopetdağ dağları sərin dərənin hər iki tərəfindən – İranda azad türkmənlərin düzənliyi arasında gözətçi kimi tutqun halda dayanmışdı. Qədim İran yolu artıq min illərdi – qalibənəmi, ağlarını – ölümü, insan qəlbini özündə daşıyırdı. Həmin çoxdan keçib-gətmiş gecədə də on dörd adam atlı dəstənin sırası yanında bir kəndirlə bağlanmış halda piyada gedirdi. Piyadaların arasında doqquz cavan qadın, bir balaca qız vardı. Qız kəndirlə bağlanmamışdı, yorğunluqdan geri qalırdı. Piyada adamların qəlbini o qədər üzülmüşdü ki, onlar öz varlıqlarını daha hiss eləməmişlər, nəfəs almadan gedirdilər. Amma qırx atlı xoşbəxt idi, birgə hələ uzaqda, dağların arxasında, səhranın zülmətində yerləşən vətənlərinə gəlib çatmaq üçün öz məmnunluqlarını ehtiyatla qoruyub saxlayırdılar. Atlı adamlardan birisə ölüydü, onu İranda kürdlər öldürmüşdülər, indi ailəsinin görməyə, ağlamağa imkan tapması üçün iki qatlanıb salamat qalmış atının yəhərinə və boynuna bağlanmış halda gedirdi.

Gecəyarı dağların başına qalxmış aydan vadiyə Ay işığı düşdü, elə bil, bu işıqdan çayın axını eşidilməz oldu. Dəstəbaşı göylərə çatan, uzun əsrlər ərzində ölməyən qoca çinarın altında məskən saldı. Atlılar tələsirdilər, atları dəvələr kimi xaxırdılar, əsirləri yanlarında yatırdılar, özləri də uzandılar. Dərənin çıxışında onları təqib eləyən, İranın sərhədini qoruyan kürdlər peyda ola bilərdilər, hələ yaxın dağlarda sahil daşından və gildən tikilmiş gözətçi qüllələri dururdu.

Bu qüllələrdə əvvəllər, adətən, İran aul və bazarlarının növbətçi əsgərləri yolu türkmən basqınçılarından qorumaq, içəridə tonqallar yandırıb, tüstü vasitəsilə qüllələr sırasıyla öz vətənlərinin içərilərinə soraq göndərib təhlükədən İranda xəbərdar etmək üçün yerləşirdilər. Ən təhlükəlisinə

¹ *Takir* – Orta Asiyada gilli sahə, düzənlik

dəstənin dünən gecə dağlarla dolanıb yanından ötdükləri rus sərhəd məntəqəsidir. Türkmənlərin bundan xəbərləri vardı, peyda olan hər cür düşməni öldürmək üçün tufənglərini sinələrində saxlayırdılar. Bu, son basqınçıların axır zamanıydı.

Bir azdan İrən əsirləri yuxuya getdilər, onların dərdi də süurlarını itirdiklərindən ara verdi. Yalnız Zərrintac adlı balaca qadının ağı ürəyilə birgə işləyirdi, o yatmırdı. Onun on dörd yaşı vardı, nəfəsini kəsən qüssə duyur, onu gətirdikləri Xorasanın zülmət səmtinə baxırdı. Aradabir qulaqlarına axının gurultusundan əlavə, uzaqdan səslər gəlirdi, – bu zaman fikirləşirdi ki, bu, yəqin, Zərrintacın bir dəfə uşaqlıqda gördüyü, qaçan tüstüsünün necə səs saldığını yadda saxladığı İrəndən Turana gedən qatarlardı. Basqından, səhra həyatının əzab-əziyyətindən yorulmuş türkmənlər mürgüləmək üçün bir gözlərini yumur, görmək üçün birini açıq saxlayırdılar; uzanmış atlar başlarını yerə qoyub yaxındakı ota toxunmadan ucadan nəfəs alırdılar. Zərrin yerindən qalxdı. Gecə küləyi İrəndən dərə boyu əsirdi, çiçəklərin ətri gəlirdi, tənha quş haradasa uzaq tutqun dağlarda ötdü, sonra susdu; yalnız çay kölələrin türkmən düzənliyində, yaxud soyuyan samovarın çayxanada həmişə, əbədi, zülmətdə-ışıqda işlədiyi kimi axıb gedir, daşların üzərində çalışırdı. Fars qızı qoca çinara nəzər saldı – ağacda yeddi iri, bir də balaca – yeddi qardaş, bir bacı budağı – bitmişdi. Bu ağacı qucaqlamaq üçün bütöv bir insan nəslə lazım idi, xəstəlik keçirmiş, heyvanların didib-dağıtdığı, ölənlərin qollarıyla qucaqladığı, amma özündə bütün şirəsini qoruyub saxladığı qabığısa zahirən torpaq kimi hərərətli, xeyrixahdı. Zərrintac yırtıcı çaynaq kimi dərinlərə işləyən köklərin birinin üstündə oturdu, budağın hündür yerində daşların bitişdiyini də gördü. Ola bilsin, çay çinarın köklərini sellərin gətirdiyi dağ daşlarıyla döymüşdü, amma ağac həmin iri daşları öz gövdəsinə bitişdirmiş, dözümlü qabığıyla əhatə eləmişdi, onu məhv edəcək həmin daşları özünə qaldırıb yaşatmışdı, mənimsəmişdi, böyüməkdə davam eləmişdi. “O da mənim kimi kölədi! – fars qızı çinar barədə fikirləşdi. – Mən öz qəlbimi, öz uşağımı saxladığım kimi, o da daşı saxlayır. Qoy dərdim içimdə kök atsın ki, onu hiss eləməyim”. Zərrintac ağıladı. O, iki ay idi çoban

kürddən hamiləydi, çünki heç olmasa bir adamı sevməliydi. Yaxındakı türkmən ona iki gözlə baxırdı, məmnundu ki, qız əgər ağlamağı bacarırsa, tezliklə arvad olmağa öyrəşəcək, Türkmənistanda yaşmaq altında sakitcə ölüb gedəcək.

Ay tutqun dağların ardında gizləndi, yenə sükut çökdü, külək Zərrintacın üzündən kölgə kimi ötdü, o, hamının arasında yerə uzandı...

“Güləndamı çoxdan ərsarlar¹ aparıblar, – fars qızı öz dərini ən böyük əzabla müqayisə eləmək, bununla da təskinlik tapmaq üçün öz-özünə pıçıldadı. – Fatma dəryada boğuldu, əziz, gözəl Xanımağamsa, eşitdiyimə görə, dənizin qırağında Səfərbaylarda² yaşayır, uşaq doğur. Mən də onlarla olacağam”.

Fars qızı bir vaxtlar bu sərin otlu dərədən keçən, ölməyən rəfiqələriylə bağlı xatirələrindən rahatlanıb yuxuya getdi.

232

Səhəri atlı türkmənlər əsirləri Kopetdağ dağlarından çıxardılar; bu vaxt bəzi kürd və fars qadınları vətənlərində olduğundan fərqlənən ayrı işıqlı yad səhranı, qərribə göyü gören kimi, gələn dərdən ağladılar. Amma Zərrintac ağlamadı. Dağlıq Xorasanın meşələrində böyümüş qız Türkmənistan düzənliyinin uşaq ölümü kimi darıxdırıcı, mənasız işığına maraqla baxırdı, burada niyə yaşadıklarını anlamırdı.

Türkmənlər dağ ətəyinin çökəyində günün gəlib keçməsinə gözlədilər. Onlar bəzən rus sərhədindən keçib lap açıq səhrayacan təqib eləyən kürdlərlə hesablaşırdılar, vətənlərinin hüddudunda qələbəni əldən vermək istəmirdilər.

Bütün sonrakı gecəni, bir də günün yarısını türkmənlər əsirləri özlərinin ölü qumluqlarının dərinliklərinə qovdular. Sonra aulun gil kurğanclarında³ dincəlib gecəleyir, əsir qızları qucaqlayır, təzədən irəli gedirdilər. Tezliklə Zərrintac təkə tayfasından, qırxdan artıq yaşlı olan ərini və sahibini – Ataxbabanı tanıdı. Onun saqqalı, həmişə eyni cür tutqun, yorulmaz, bədbəxt gözləri vardı. Ataxbaba hərdənbir Zərrintacı yanına çağırırdı, qızla qumun üstündə olmaq üçün hamıdan geridə qalırdı. Fars qızı kişinin altında uzanıb qumun öz-özünə bir az necə sürüşdüyünü eşidirdi: onun da qısa, cürbəcür həyatı vardı. Yaxında Ataxbabanın atı intizar içində

¹ *Ərsarlar* – Türkmənistandakı tayfalardan biri

² *Səfərbaylar* – Türkmənistandakı tayfalardan biri

³ *Kurğanc* – Türkmənistanda gil daxma

durub bu adamlara baxırdı. Sevişmə vaxtı Zərrintac qollarını yana açıb qumu sovururdu, başı üzərindəki səmanı seyr eləyirdi, başqa şeylər düşünürdü. Ataxbaba onunla adi vəzifəsi kimi qaşqabaqlı, ciddi halda olurdu, əbəs yerə əziyyət vermir, ləzzət almırdı. “Ona öyrəşəcəyəm”, – Zərrin bunun qorxulu, maraqlı olmadığını görüb öz-özünüdə təxmin eləyirdi; o, Ataxbabanın ağırlığıyla saqqalından başqa özündə heç bir hiss duymurdu.

II

Vətəndən çıxdıqlarından sonra on ikinci gecə basqınçılar əsirləri Taqan quyusunun yaxınlığındakı dəyələrə doldurdular. Burada təkə tayfasının Kanjin nəslindən olan bir neçə ailə yaşayırdı. Ataxbabanı dörd arvadı qarşıladı, onun gəlişinə yalnız üzlərinin ifadəsiylə sevindilər, Zərrintacın üzünə heç baxmadılar. Atax fars qızını dəyəyə apardı, onu yedirməyi, ailəyə daxil eləməyi tapşırırdı. Ataxın özü basqında öldürülmüş, artıq yolda iylənmiş, buna görə də cəsəd qoxusuyla nəfəs alan atının göllərdə az su içdiyi qohumunu təhvil verməyə getdi.

Zərrintac qarıblik qarşısında özünü itirib dəyənin döşəməsində oturdu. O, vətəninə gündə iki dəfə yemək müqabilində yanında yaşadığı ağası üçün Xorasanın dağ meşələrində çıl-çırpı, quru çör-çöp yığırdı. Oradakı həyata öyrəşmişdi, gənclik illəri də yaddaşsız, izsiz ötürdü, çünki zəhmət qüssəsi yeknəsəq olmuşdu, qəlbi də ona alışmışdı. Ən yaxşı vaxt – günlərin öz bədbəxtliyini qoymağa macal tapmadığı, tez ötən vaxtdır.

Ataxbabanın köhnə arvadlarından biri kürdcə fars qızından hansı nəsiləndən olduğunu, kimin dəyəsinə doğulduğunu soruşdu.

– Nə vaxt doğulduğumu bilmirəm, – Zərrintac dedi.
– Artıq çoxdan doğulmuşam.

O, doğrudan da, ata-anasını xatırlamırdı, nə vaxt yaşamağa başladığını da bilmirdi; ona elə gəlirdi həmişə belə olub.

Qəfildən ağlaşma səsi, qəzəbli səs-küy eşidildi. Üç ayaqyalın, narazı qadın dəyəyə girdi, bardaş qurub fars qızının

dövrəsində oturdu. Əvvəlcə anlaşılmaz, kədərli halda danışdılar, sonra Zərrintaca yaxınlaşdılar, onu tutub üzünü, bədənini dırnaqlarıyla cırmaqlamağa başladılar. Fars qızı büzüşdü, özünün müdafiəsi üçün balacalaşdı, amma gizlicə sezirdi ki, qadınların qəzəbində güc çatışmır, ağırlara qorxusuz tab gətirirdi. Geri qayıtmış Ataxbaba bir qədər dinməzcə dayandı, sonrasa dilləndi: “Daha bəsdir, o, cavandır, sizsə qoça kaftarsınız!” – və yad qadınları bayıra qovdu.

Onlar çıxıb getdilər, bayırda yenə ölmüş ərlərinə yas tutub ağlamağa başladılar.

Gecə Ataxbaba əsir qızın yanında yatmağa uzandı, hamı yuxuya gedəndə, səhra yaşanmış aləm kimi dəyənin keçəsindən o tərəfdə, başının üstündə duranda, ehtiyacdan, yoldan üzülmüş fars qızının bədənini qucaqladı. Hər şey susmuşdu, təkcə yatanların nəfəsi çıxırdı, kiminsə yumşaq ayaqlarının qalın gilin üstünə dəyməsi eşidilirdi, – ola bilsin, ilbiz harasa kefi istəyən yerə gedirdi. Zərrintac uzanıb fikirləşirdi ki, əri artıq zəhmətdi, ona dözürdü. Amma Ataxbaba öz şəhvətində qızışanda digər iki arvadı qımıldanıb dizləri üstə qalxdı. Əvvəlcə hiddətlə nəsə pıçıldıdılar, sonra ərlərinə dedilər:

– Atax, Atax, ona yazığın gəlməsin, qoy qışqırsın.

– Yadındadır, bizim başımıza nə oyun gətirirdin? Onu niyə sığallayırsan?

– Şikəst elə ki, sənə öyrəşsin!

– Görürsənmi, necə bicdi!

Zərrintac onların dediklərini axıracan eşitmədi, sevişmənin ortasında yorğunluqdan, laqeydlikdən yuxuya getdi.

III

Zərrintac köçəri həyatı yaşamağa başladı. O, dəvələri, keçiləri sağırdı, qoyunları sayırdı, takırdakı quyulardan gündə yüz, iki yüz cürdək su gətirirdi. Daha heç vaxt quş görməmişdi, ağacların yarpaqlarında küləyin necə səs saldığını eşitməmişdi. Fars qızının bədəni hələ uzun müddət, elə bil, fasiləsiz xoşbəxtliyə hazır olan kimi, həyatdan yorulurdu.

Qoyunlar arıqlamağa, otsuzluqdan ölməyə başlayan-da Ataxbaba dəyəni sökməyi, evin şey-şüyünü yığıdırıb

düyünçələr bağlamağı, torpağın təzə-tər olduğu, hələ toxunulmamış seyrək otun bitdiyi uzaq adamsız yerlərə çıxıb getməyi tapşırırdı. Bütün kiçik bir nəsil məskən saldığı yerdən tərپənirdi, isti takırdan keçib eyni boş məkan istiqamətində gedirdi. İrəlində ağsaqqal, ağıllı kişilər eşşəyin belində gedirdilər. Eşşəklər sökülmiş dəyələrin çadırlarını, böyük arvadları aparırdılar, arxada dəlilər kimi səpələnmiş qoyun sürüsü gəlirdi, Zərrintacla başqa kölələrsə ərlərinə köhnə dostlarının bağışladıkları ağır gümüşü qablardakı yeməyi götürüb piyada gedirdilər.

Ayaqlarını qumlu təpələrin hərərətli içinə basa-basa gedəndə, fars qızı sevinirdi. O, ola bilsin, Kopetdağın göy, tutqun vadilərində, yaxud Amudəryanın rütubətli sahillərində bitmiş, çoxdan qurumuş bir bitkini küləyin necə tərپətdiyinə, uzaqlara apardığına göz qoyurdu. Amma daha çox günəş istisinin, dərd kölənin qəlbində qərar tutduğu kimi, soyumadan qaldığı, Allahın bir vaxtlar öz əzabkeşlərini saxladığı, amma əzabkeşlərin də ölüb, quru budağa döndüyü, küləyin apardığı ucsuz-bucaqsız takırları, ən bəhrəsiz gilli torpağı keçmək lazım gəlirdi.

Təzə yer həmişə köhnə yerdən bəd olurdu. Quyuları təmizləmək, hazır vəziyyətə gətirmək, otlarla tapmaq, yaxınlıqda qumun basdığı salamat qalmış saksaul axtarmaq lazım gəlirdi.

Vaxt keçdikcə Zərrintac öz maraqlarını, öz-özünü yadırgamağa başladı. Ataxbaba plov yeyəndə, ət qalıqları yalnız o biri arvadlarına çatanda fars qızı aclıqdan, paxılıqdan əzab çəkmirdi. O, daim susurdu, həmişə nəyinsə dərdini çəkməmək üçün öz ruhunu yadına salmadan heyvanların arasında əlləşirdi.

Bəzən yorğunluqdan takırın ortasındaca uzanırdı, boşluqla işıq onu əhatə eləyirdi. O, təbiətə – Günəşə və göyə – qəlbinin heyrətilə baxırdı: “Vəssalam!” – Zərrintac pıçıldaıyrdı, yəni bax, bütün həyatını ağılla hiss eləyir, gözlərinin qabağında adi aləm durur, bundan başqasına heç nə olmayacaq.

O, əlləriylə bədənini yoxlayırdı – artıq sümükləri hiss olunurdu, yorğunluqdan dərisi quruyurdu. Əllərinin damarları çıxmışdı – bu, həyatının yavaş-yavaş ötüb-keçməsi idi: ay asta-asta çıxır, amma sürətlə batır.

Bir neçə aydan sonra Zərrintac balaca bir qız doğdu.

Ataxbaba bu yad-doğma həyata sevindi, çünki qız onun küləsi olacaqdı, onun adını Cumal qoymağı tapşırdı.

Fars qızı uşağı sinəsinə sıxdı, anladı ki, hələ başına hər şey gəlməyib. Qış idi, takırdan quyulara yağış suyu axırdı, eşşək elə qüssəylə anqırırdı ki, elə bil, dünyada tamam yetim qalmışdı, indi dərddən azara düşmüşdü.

Bir müddətdən sonra Zərrintac zəiflədi, sağlamlığı əlindən çıxdı, yıxılıb yerindən qalxa bilmədi; uşaq yanında uzanmışdı, onun hərərətli bədənindən qızınırdı. Dəyənin altından külək gəlirdi, ölü takır yağış axınından gur-gur guruldayırdı. Ataxbaba fars qızının qabağında durmuşdu, göz yaşları qızın uzandığı keçənin üstünə damcılayırdı; o, daha belə arıq, onu başa düşməyən qadınla yaşaya bilməyəcəyindən əzab çəkirdi. Hər gün qoyun ətiylə piyi yeyirdi, qəlbində hərərət içində, ağılını itirmiş halda yatan doğma qadınla təskinlik tapa bilməyəcək ağır sevgi qüvvəsi yığılıb qalmışdı. Hərdənbir, səssiz gecələrdə uşağı Zərrintacın yanından aralayır, özünün ölmüş qüvvəsinin qüssəsiylə onu qucaqlayırdı. Amma külək qumlar üzərində səs saldığı, yaz quşlarını yaşıl, rütubətli ölkələrə apardığı kimi, vaxt ötürdü. Fars qızının od tutub yanan xəstə ağılında haradasa tənha bir ağacın bitdiyi, budağınasa balaca, çəlisiz quşun qonub, yorulmadan, asta-asta öz nəğməsini oxuduğu xəyallanırdı, yaxud canlanırdı. Həmin quşun yanından dəvə karvanları keçir, atlılar uzaqlara çapıb gedir, qatarlar fit verə-verə Turana ötür. Amma quşcuğaz get-gedə daha ağılla, sakit, demək olar, özü barədə oxuyur; hələ məlum deyil, həyatda kimin – quşcuğazın, yoxsa karvanların, fit verən qatarların gücü üstün gələcək. Zərrintac oyandı, yuxusunda yox olan bu quş kimi yaşamaq qərarına gəldi. O, sağaldı. Amma Ataxbaba onu uşağın xətrinə saxlayırdı, bir neçə gün də işləməyə qoymadı.

O biri arvadları söyə-söyə ona yataqda yemək verirdilər ki, sağ-salamat uzanıb, qocalar, xəstələrə səhlətökən işdə təkbaşına əziyyət çəkirlər.

Zərrintac tezliklə özü ayağa durdu. Onun düşünməli, duymalı bir şeyi yox idi, buna görə də bitib-tükənməyən təsərrüfat işlərində hərəkət eləmək, bir qədər qəlbini sakitləşdirmək asan idi. O, Cumalı belinə şələləyib əyilə-əyilə keçiləri sağanda, yandırmaq üçün eşşək təzəkləri yığanda, quyudan su çəkəndə yenə sakit oldu. Əgər, hətta xoşbəxt

olsaydı da, hər halda, bu işlərlə məşğul olardı, ona görə ki, xoşbəxtliyi qoruyub saxlamaq üçün sadə yaşamaq lazımdı.

Cumal doğulan vaxt başına gələnlərdən qorxmıuş, yumağa dönmüş halda, öz ürəyinin səsinə təəccüblə qulaq asasa – yuxuya getmək üçün onun nə vaxt dayanacağını gözləyə-gözləyə uzun müddət anasının kürəyində uzanıb qalırdı; sonra Cumal yavaş-yavaş sərbəst yeriməyə, öz varlığını anlamağa başladı. “Bu mənəm!” – o, naməlum şeyi duyur, özünün gələcək sümüklərinin qığırdıqlarını yoxlayırdı. Amma Cumal hələ uzun müddət anasından aralanmadı, onun uzandığı, qızındığı və yatdığı ikiqat əyilmiş, isti, rütubətli belini sığallayırdı. Yaşamaq xoşuna gəlirdi, anasının südü ona bəs eləsə də, gil, ot, qoyun qığı, kömür yeyirdi, qumluqda ölmüş heyvanların nazik sümüklərini sorurdu.

Onun balaca bədəni xeyirli olan bütün maddələrdən şişdi, boy atdı, təzəcə başlamış yetişkənliyinin rütubətindən təzə-tər gözləri bütün adi şeylərə diqqətlə, dübbədüz baxırdı, öz ürəyinin döyüntüsünə artıq alışmışdı, onun dayanacağından qorxmurdu.

IV

Uşaqlığı uzun çəkdi. Hər gün göydə günəş işıq saçdı, külək başlanıb kəsirdi, uşaqlar qum təpələrinin sakitliyində oynayı, ağlayırdılar, sonra günəş qırmızı, iri, ağır olurdu, uzaqlarda batırdı, yüngül ay da günəşin gümüşü kölgəsi kimi həmişə əli işdə olan, qocalan anasının əzab dolu üzünə işıq saçdı. Anası dəvəni sağa-sağa aya, yoxsulların, ölülərin bu işığına baxırdı, sonra fars qızı yatağa uzanırdı, qızını yalnız azacıq oxşamağa macal tapırdı, çünki yuxu tezliklə ananı baladan ayırırdı.

Yazda Zərrintac qızına ilk dəfə qumluğun üzəriylə hündürdən, Allah bilir, harasa uçan quşları göstərdi. Quşlar nəse qışqırırdılar, elə bil, insanlara yazıqları gəlirdi, tezliklə tamam gözən itdilər.

– Onlar kimlərdi? – Cumal soruşdu.

– Onlar xoşbəxtidilər, – anası dedi, – uzaq çaylara, ağaclarda yarpaqların bitdiyi, günəşin ay kimi sərin olduğu dağların o tərəfinə uça bilərlər.

Cumal bunun nə demək olduğunu bilmirdi, çayların, yarpaqların dərdini də çəkmirdi. O, burada, qum təpələri arasında böyümüşdü, küləyin yığdığı qumun üstündən torpağın hər yerdə eyni, boş olduğunu görmüşdü. Anasisa hərdənbir ağlayır, qızını sinəsinə sıxırdı – qızı indi ondan ötrü uzaq çaylar, unudulmuş dağlar, ağacların çiçəkləri, takırdakı kölgə olmuşdu.

– Çaylarda, dağlarda özünü yaxşı hiss eləyirdin? – Cumal soruşdu.

– Yox, orada əziyyət çəkirdim, – Zərrintac dedi.

– Bəs niyə fikirləşirsən ki, yaxşıdı?

– Fikirləşmirəm, mənə elə gəlir, – Zərrintac cavab verdi.

Balaca Cumal fikrə getdi; anasının barmağından yapışmış ona məsləhət verdi:

– Sənə elə gəlir... Sənsə təkcə məni sev, bax, onda yaxşı olacaq! Dağları, çayları sevməksə lazım deyil.

238

Yaşadıqları yerdən ayrılanda Cumal həmişə tək-tənha qalanlarla – yanında oynadığı saksaul ağacıyla, şüşə qırıqıyla, bacısı əvəzi olan qurumuş kərtənkələylə, yeyilmiş qoyunların sümükləriylə, adlarını bilmədiyi, amma üzdən sevdiyi cürbəcür şeylərlə uzun-uzadı, kədərlə vidalaşırdı. Cumal fikrən kədərlənirdi ki, adamlar tək qoyub yeni köç yerlərinə gedəndə onlar darıxıb öləcək.

Dəvələrin, qoyunların qidalandıqları hər şey otun gödək, tənəkə yonqarı kimi quru, bərk gövdəsindən ibarətdi. Yəqin, eşşəklər unudulmuş aləmdə başqa bir yeməyi xatırlayır, tez-tez onun həsrətilə anqınırdılar.

Cumal köç yollarıyla ən balaca eşşəyin belində gedirdi. Səhra onun aşağı sallanmış ayaqlarının yanından ötüb keçirdi, qız eşşəyin at başından da iri olan başına, küləyin toxunduğu qulaqlarına baxırdı, fikirləşirdi ki, eşşək divdən qalandır, amma dərddən, işləməkdən, yarıac yaşamaqdan balacalaşmış.

V

Uzun müddət keçəndə, Cumal on iki yaşlı qız olanda kök, gözəl yeniyetməyə çevrildi. Onun sifəti gözəlləşdi, örtüldü, elə bil, tanımadığı atasından Zərrintaca keçən sevgilə

ehtiras onda üzə çıxdı. Heç nə – nə kölə yoxsulluğu, nə məyusluq aydın, yaşlı, saf olmaqda Cumala maneçilik törətmirdi. Zahirən nə qədər kasad, eyni cür olsa da, yeməyi günəşin işığı, yaz küləyi, yağış, şəh damlası, qumun hərətilə yaranmışdı, buna görə də Cumalın bədəni zərifi idi, gözlərisə cəlbedici tərzdə baxırdı, elə bil, onun içində daim işıq yanırı. Yuyunmağa yer yox idi – su qoyunlara güclə bəs eləyirdi, – Cumal dərisindəki piydən ağırlaşanda, küləyin, qumun öz hərəkətilə onu təzələməsi, təmizləməsi üçün meh tutan yerə gedirdi.

Bir dəfə Ataxbaba dəyəni bütöv bir günlük yolla yalnız qara gilin olduğu sərt yerə aparıb çıxardı, dayanmağı əmr elədi. Nə Cumal, nə Zərrintac hələ belə kədərli takır görməmişdilər. Yəqin, buna görə burada çoxdan heç kəs yurd salmamışdı, takırın qırağında xeyli ot istidən, məhv olmaqdan qumun içində gizlənib qalmışdı. Takırın ortası çökəkdi, orada gilli toranlıqın içində köhnə daş qüllə vardı. Ataxbaba öz ailəsini həmin qüllədə yerləşdirdi, Zərrintacda köçəri nəslin bütün digər qadınları qədim qüllənin yaxınlığındakı quyunu təmizləməyə başladılar. Heç kəs bu qüllənin kimin olduğunu, keçmiş vaxtlar burada neylədiklərini – dua elədiklərini, yoxsa öldürdüklerini – bilmirdi. Qüllənin aşağı bayır divarı mavi naxışlarla bəzədilmişdi, balaca qübbəsisə mavi rəngli plitələrlə örtülmüşdü, bu plitələrin üzərində də qızıl ilanın şəkli çəkilmişdi.

Cumal bütün analarla quyuda işləyirdi: o, nəm qumu aparıb kənara tökür, içində kiminsə sümüyünü tapırdı. Qumluğun qurtaracağında alçaq dağlar güclə görünürdü – o dağların başında qışacan yuxuya getmiş buludlar dururdu, o biri tərəfdəsə Ataxbaba deyirdi ki, Amudəryayla zəngin Xivə vardı. Gecə Cumal qüllənin aşağı hissəsindəki divarın dibində uzanırdı. O, gil dərələrdə əqrəblərin necə qurdalandıqlarını eşidirdi, açıq girişdən köçəri kimi qaranlıqda hərəkət eləyən bir ulduza göz qoyurdu, qüllənin ayağında tökülən qumun usandırıcı səsinə başa düşürdü. Göz yaşlarıyla xoşbəxtlik onun qəlbini yaxınlığındaydı, amma Cumal həyatın əhəmiyyətini başa düşmədən ehtiyatla, çaşqınlıq içində nəfəs alırdı.

Ataxbaba yatağından qalxdı, o biri yatmış arvadlarının üstündən keçə-keçə gizlicə Zərrintaca doğru gəlməyə

başladı. Cumal məqamını gözlədi, sonra da anasını səsələdi ki, Ataxdan qorxsun. Amma anası susdu, Ataxbabasa onu tapdı. Cumal üzüaşağı, döşəyinin yununa sarı çevrildi, dərd-dən üşənməyə başladı. Bu vaxt tanımadığı qara bir adam qüllənin üst otağından aşağı düşdü, əliylə əmin-amanlıq, salam işarəsi verib ailənin ortasında dayandı. Cumal ona yaxınlaşıb salamına cavab verdi. Gələn adam yaddı, kimsəyə oxşamırdı; o, hündürboy, arıqdı, üzü heyvan üzü kimi xeyirxahdı, qaranlığa baxmayaraq, gözləri balaca Cumala elə kədərlə baxırdı ki, elə bil, ölüydü.

Zərrintac qızıyla yad adamı görüb onlara dedi:

– Öz yatağımızda neylədiyimiz öz işimizdi, sizsə buradan çıxıb gedin, – sonra öz ərini və ağasını təzədən qucaqladı.

240 Cumal gələn adamın əlindən yapışıb anasından ötrü ağladı, amma qonaq ağlayan qızı ovuda bilmədi; o, takırla qaçıb, gecənin qaranlığına dalmağa başladı, çünki Ataxbaba ayağa sıçrayıb, dalınca yüyürmüşdü. Cumal da bunu, miskin anasını görüb, qonağın dalınca qaçdı.

Onların qaçışı takırda səs verirdi. Amma ümitsizlik qəzəbdən güclüdü, naməlum qonaq da yatan dəyələri ötüb gücdən düşmüş Ataxbabadan uzaqlaşdı və gecənin qaranlığına qarışdı, Cumal onların ardınca, Allah bilir, hara qaçırdı, o, indi duyurdu ki, tək yaşamaq vaxtı çatıb, yanında kimsə yoxdu, hətta anası belə ondan ayrıca – öz qəlbi, öz köləliyi ilə həyat yaşayır. O, soyuq gecə torpağının üstünə uzanıb tənhalıqdan səsini kəsdi. Onun altında da susqun torpaq vardı...

Axırncı İrən basqınından bəri qocalmış və şişmiş Ataxbaba təqibdən geri qayıtdı. O, gənc, qüssəli bədənli Cumalı gördü, qız onun sürüsünün içində böyümüşdü, indi gəncliyindən sərt olmuşdu. Atax Cumalı yerdən qaldırdı, onun balaca, bacarıqsız bədənini takırın qalınlığına apara-apara sıxdı. Cumal dırnaqlarını Ataxbabanın boğazına batırdı. Amma indi başını da kəssəydilər, qızı əlindən buraxmazdı, buna görə də saçındakı yovşanla külək qoxusunu iyləyə-yələyə qızın əlindən ağır hiss eləmədi.

Səhəri gün Cumal evə qayıtmadı. Təkbaşına takırın uzaq qırağına getdi, orada təkə mahnı qoşub oxudu, daha yaşamaq da istəmirdi. Takırdan o tərəfə yeni torpaq başlanırdı

– qum gilli torpaqla qarışmışdı, burada ot daha qalın bitirdi, ota daraşmış qoyunlar da torpağı acgöz seliklərilə isladır-dılar.

Axşam, Cumal yuxuya gedəndə onu anası tapdı, oya-dıb evə apardı, çünki Ataxbaba qızı satmışdı, artıq kalımın¹ yarisını da – dörd yüz rus rublu, altmış baş cürbəcür hey-van almışdı. Cumal qırnak sayılırdı, yəni təmiz qanlı türkmən cinsi hesab olunmurdu, kürd qızlarıyla bərabər dəyərlən-dirilirdi.

Onun nişanlısı, ahıl Oda-Qara, Ataxla bərabər xalça-nın üstündə oturmuşdu, səhrada həyatın ümumi axarı, Həsən-Quluda, Amurun sahillərində nələ baş verdiyi, deyilənə görə, Buxarada yenə qul bazarının açıldığı barədə mülahizələr yürüdürdü. Oda-Qara çox şey bilirdi, amma deyirdi, ağıl saqqalına dolaşmağa başlayır, ona görə təskin-lik tapmaq üçün cavan arvada ehtiyacı var.

Ataxbaba razılaşdı ki, heç kəs təskinlik tapmadan yaşa-ya bilməz; yaxşısı budur, insanın göz yaşı çıxınca canı çıxsın.

– Amma sən, Oda, artıq bu yaxınlarda Qurban-Niyazın dəyəsindən arvad almısan, – Atax dedi. – O da hələ qoca deyil, üzdən də yaxşıdı.

– Aldım, – Oda-Qara razılaşdı. – Amma qoy indi baş-qası olsun. Mənim ailəmdə altı əvvəlki arvadım yaşayırdı, biri öldü, qoyunlarsa balaladılar, eşşəklər də doğdular. Onlara kim baxacaq? Əvvəlki arvadlarım qocalırlar, sonra ölürlər, – iki cavan arvad almaq lazımdır ki, tez ölməsinlər.

– Sən cavanları ucuz qiymətləndirirsən, – Ataxbaba dedi, – kalımı da birdəfəyə vermirsən.

Oda-Qara etiraz elədi.

– Yox, bahadı! Çox fikirləşdim kimi alım: üç qocasını, adət elədiyimiz qarıları, yoxsa iki cavanını? Amma qocalar əti çeynəmirlər, çox udurlar, cavanlarsa az yeyirlər, yaman çox narahat olurlar. Cavanlarını almağı qət elədim.

Ataxbaba güldü. Oda-Qara da qəhqəhə çəkdi.

– Oda, sənın təzə arvadların narahat olacaqlar... Sən qocanın onlardan ötrü sevgisi qalıbmı?

– Hələ heç vaxt əl vurmadığım iki arvadım var, – Oda gülə-gülə dilləndi. – Təsərrüfatda otuz il yaşayıblar, mən

¹ Kalım – Orta Asiyada evlənəndə oğlanın qızın ata-anasına verdiyi mal, pul, başlıq

də onlardan soruşmuşam: “Ay qarılar, sizin sevginiz hara dadır, hara yox olub?”.

– Bəs onlar sənə nə deyirlər, – Atax gülümsünürdü.

– Onlarsa göz yaşı axıdırlar, sonra da “qumluğa çıxıb getdi”, deyirlər. Mənsə onlara deyirəm: “Yox, yaxşısı budur, gedim, bu barədə erkəkli qoca diş eşşəklərdən soruşum!”.

Zərrintacla Cumal qüllənin bayırında, girişin yanında oturmuşdular, söhbəti eşidirdilər. Qocalmış fars qızı ağlayır, qızını sinəsinə sıxırdı.

Cumal da nəvazişlə anasına sıxılırdı, gecə baş verən əhvalata görə ona acığı tutmurdu, – uşaq qəlbi hələ yaddaşsız yaşayırdı.

– Ana, sən Ataxla yatanda bizə qaranlıqdan qonaq gəlmişdi, – Cumal dedi. – O, takıra qaçıb getdi.

242

Zərrintac qızına dedi, o biri qadınlar səhradan gəlmiş bu tək qonaq barədə eşidiblər. O, ruslarla uzaqda, göllərin, meşələrin olduğu diyarda vuruşub. Ruslar həmin adamı əsir götürüblər, o da onların əlindən səhraya qaçıb, indi qorxu içində, qaçaqçaqda tək yaşayır.

– Deməli, tezliklə öləcək: axı yeməyə bir şeyi yoxdu! – Cumal təxmin elədi.

– O, ikinci ildi qaçır, – anası dedi. – Gildən qablar düzəldib köç yollarında qoyur. Əvəzində öldürülmüş qoyunları qoyub qabları götürürlər... Oda deyirdi, qonaq aullarda da olur, orada çayxanadakı samovarları düzəldir, başqalarının xalalarını tikib dolanır...

Cumal fikrə getdi. Onu həyatın, məkanın sirri, qulağını torpağa dayayıb yatanda bir neçə dəfə eşitdiyi uzaq səsküy cəlb elədi. Zərrintac qonağın və ərinin çayını təzələmək üçün qalxdı, amma qəfildən sifəti qapqara qaraldı, Oda-Qaranın oturduğu xalçaya çatmamış gücdən düşdü. O, hörmətsizcəsinə qonağın yanında uzandı, ölümün islaq dəliliyi dodaqlarında göründü. Oda-Qara ayağa sıçrayıb qorxu içində uzaqlaşdı, Ataxbabasa dəhşətli sifətini ondan gizlətməsi üçün təpiklə arvadını vurdu. Zərrintac özü çevrilib sakitləşdi. O, yorğun sümüklərini və içalatını yandıran hərərət duyurdu, yüngülləşirdi, elə bil, içində ləp çoxdan ağrıyan, yığılıb qalan hər nə varsa, dartınır, cırıldayırdı.

VI

Səhəri köçəbə boşdu. Ataxbaba hələ gecəyəkən sürünü yelləməyi, gündəlik həyatın bütün şeylərini, əmlakını yerindəcə atıb getməyi əmr eləmişdi. Nəsil fars qızının köhnə qüllədə xəstələndiyi vəbadan qaçırdı, indi bu yer yüz illiyə adamsız qalacaqdı, çünki səhra camaatı şayiələrlə, uzunmüddətli yaddaşa yaşayır. Cumal tapdalanmış, bir vaxtlar daşdan olmuş pillələrlə qalxıb qüllənin üst otağında gizləndi; otağın döşəməsində taxta qaşiq dururdu, bir tikə çörək atılıb qalmışdı, üç yarımqıq qab vardı; burada, yəqin, yenə səhraya qaçıb getmiş naməlum qonaq yaşayır, gizlənirdi.

Cumal pillələrlə bir qədər aşağı enib, aşağıda, anasının yanında nələ baş verdiyini gördü: Zərrintac özünün kədərli ölümünü dərk etməkdən qaralıb sakitləşmiş halda daş döşəmədə təkçə uzanmışdı. Onun yanına uzaqdan baxmaq üçün gəncliyində Zərrintacla birgə oğurlanmış fars qızı Züleyxa gəldi. Sonra fars Qasımla iki muzdur – Aqar və Lələ gəlib çıxdılar; onlar xəstələnib ölməkdən qorxmurdular, üstündə ölən qadının uzandığı daş yatağa əlləriylə toxundular, özlərilə əbədi vida duyğusu alıb apardılar. Cumal anasına yaxınlaşmadı, çünki onu buradan apara bilərdilər və adamların uzaqlaşmalarını gözlədi.

Hamıdan sonra gələn Ataxbaba xalçaların, yataqların, qab-qacağın əldən çıxmasına təəssüflənə-təəssüflənə bütün otağı gözdən keçirdi. O, Zərrintacın yaxınlığında dayandı, ölən adamın yadında saxlaması, ölüm vasitəsilə göydəki Allaha çatdırması üçün, adətən, öpüşlər arasında ölənin qulağına pıçıldadıqları sözləri ona ucadan deməyə başladı.

– Orada, zəhmət olmasa, Allaha de ki, səninçün nə fərqi var, axı ölüsən, – orada de ki mən dünyada tək qaldım! Qoyunum az qalıb – ölüb gedirlər – təkçə onlara baxaram, adamlarsa qoy ruh olsunlar, Allahın yanında, sənin yaşayaçağın yerdə yaşasınlar.

O çıxıb getdi, amma tezliklə yenə Oda-Qarayla birgə əvəzində artıq başlıq ödəndiyi Cumalı tapmaq, özüyə aparmaq üçün geri qayıtdı. Bu vaxt Cumal aşağı qaçdı, anasına sığınıb onu var gücüylə qucaqladı. Zərrintac hələ azacıq nəfəs alırdı, ruhu həyatda yaşayırdı.

Oda-Qarayla Atax vəbəyla qucaqlaşan bu gəlini özləriylə götürməkdən qorxdular, ümumi ziyanı – biri hamısını almadı, o birisə boş yerə verdi – lənətləyə-lənətləyə çıxıb getdilər.

– Ölüm, Məhəmməd deyirdi, adamları ayıran ən böyük şeydi, – Oda-Qara dedi, – mənəsə o, qoyunlardan, qoçlardan ayırdı.

VII

Bütün adamlar, sürülər, itlər uzağa çıxıb getdilər. Takır türkmən səması kimi boş, səssiz idi. Cumal qalan şeylərdən təsərrüfat düzəltməyə başladı. O, yalnız bir hissəsi yeməyə sərf olunmuş, ölümdən qaçaqcaqda atılmış altı qoyun cəmdəyi tapdı. Qız anası üçün şorba bişirib bir az onu yedirtdi. Zərrintac hələ də sonra qəfil ölməmək üçün birdəfəlik sağalmaqdan qorxa-qorxa azacıq sağ idi. Axşam Cumal qüllənin başından səhraya baxırdı: gözləyirdi ki, haradasa səhrada qaçmaqda olan qonaq gələcək. Amma kimsə gəlmirdi, – takırla buradan uzaqlarda, təzədən bitəcəyi yerdə gözdən itən ot diyirlənib gedirdi.

244

Günəş batır, yenidən çıxırdı. Vaxt keçirdi ki, hər bir insan qəlbində yığılıb qalan əzaba öyrəşsin. Zərrintac sağalır, hələlik gəzməyə, var olmağa başlayırdı.

Yemək üçün bir şeyləri qalmayanda Zərrintac qızıyla Xivə karvan yoluna çatmaq üçün takırla getdi. Amma Zərrintac yalnız takırın yarısını keçib torpağın üstünə çökdü, daha gedə bilmədi.

– Ana, gəl birlikdə ölək, – Cumal dedi.

O, anasının böyrünə uzanıb səbirlə gözlərini yumdu.

– Sən də gözlərini yum, mənə baxma! – Cumal xahiş elədi. – Beləcə, tezliklə öləcəyik. Boş yerə niyə baxasan! Axı bir şey yoxdur, artıq hər şeyi görmüşük...

Cumal anasını özünə sıxdı, onun gecə anıqladığını, qoca və balaca – ondan kiçik – olduğunu sezdi. O, qadını tərپət-məyə cəhd elədi – Zərrintac quru budaq kimi yüngül idi.

Cumal dikəlib anasını ayağa qaldırdı. Ona gücü çatırdı, bir qədər gec ölməyi düşünüb, takırla uzaqlara aparırdı. Axşam Cumal Zərrintacı takırın qumlu sərhədinə aparıb çıxardı, onunla birgə gecələmək üçün isti çalada uzandı.

Səhər onlar yanlarında oturmuş yad adamı gördülər. O, ana və qızıyla salamlaşdı, qonaq eləmək üçün kisəindən bir tikə qoyun əti çıxartdı. Cumal dərhal adamın səhra qonağı olduğunu tanıyib rastlaşdığına sevindi. Qonaq türkmən dilində danışısa da, türkmən deyildi. Onun boz rəngli, çoxdan köhnəlmiş paltarı, dərdə, fəlakətə öyrəşmiş cavan, aydın sifəti vardı.

– Sən kimsən? – Cumal ondan soruşdu.

– Mən avstriyalıyam, Stefan Katiqrobam, – gəzərgi qonaq dedi, – bəs sən?

Cumal heç vaxt avstriyalılar barədə eşitməmişdi. Yalnız iki dəfə adamların oturaq kurqanlarda necə yaşadıklarını görmüşdü, dünyada şəhərlərin, kitabların, müharibənin, meşələrin, göllərin olduğunu da bilmirdi.

Cumal Katiqrob ilə söhbət elədiyi, yemək yədiyi, güldüyü müddətdə qumun üstündə yalnız uzanmış Zərrintac səssiz-səmirsiz öldü.

Cumal bir müddətdən sonra anasını yedirtmək istəyib səslədi, amma fars qızı cavab vermədi. Cumal yaxınlaşıb anasını yoxladı; o, ölənə əynindəki paltarı qaldırdı, iki qara rəngli ölü qurda oxşayan, döş qəfəsinin içinə batmış döşlərini gördü – bunlar bir vaxt onu bəsləyən süd vəzilərinin olub-qalanıydı, anasının dərisinə qabırğalarının arasına çökmüşdü, ürəyi hiss olunmurdu: daha döyünmürdü. Onun bütün sinəsi də elə balacaydı ki, orada yalnız azacıq, quru bir şey yerləşə bilərdi, – artıq qarının xoşbəxt nəşə hiss eləməyə bir şeyi yox idi, gücü ancaq əzab üçün bəs eləmişdi. Bu cür sinə daha heç nə eləyə bilməzdi – nə sevrə, nə nifrət eləyə bilərdi – amma onun üzərinə əyilib ağlamaq olardı. Kölə qadın ölmüşdü.

Katiqrob kənarında dayanıb qızın düşüncəylə, kədərlə dolmuş halda anasının ölmüş cismini necə əzizlədiyinə göz qoyurdu. Sonra Cumal anasının qulağına xoşbəxt tale haqqında göyə xahişini pıçıldağanda Stefan Katiqrob götürüb basdırmağa aparmaq üçün mərhuma yaxınlaşdı. Zərrintacdan nə çoxu, nə isti gəlirdi. – Katiqrob onu mineral kimi yoxladı, dərhal qəlbi heydən düşdü, ağılsa sərtləşdi. O özü də ağlayıb üzünü yana çevirdi... Haradasa onun vətəni vardı, müharibə gedirdi, hər yerdən qaçmışdı, uzun müddətə, ola bilsin, ömürlük, bu, çoxdan öz sümüklərini

çürütmüş, çürüntünü küləyə vermiş yoxsul səhrada gizlənmışdi. O, vyanalı optik indi, yalnız ilğımları, işığın, həyatın ötəriliyini götürdü.

Katiqrob öz düşüncələrindən ayrıldı. Onun qarşısında dərd, aclıq, köləlik içində böyümüş, amma canlı, saf, dözümlü Cumal intizar içində durmuşdu. Avstriyalı onu qucağına götürüb qara, sadələvh gözlərindən öpdü.

Gecə Katiqrob mərhum Zərrintacı takırın hüduqlarından xəyli uzağa aparıb orada dərin çuma basdırdı. Üstündə tərə düzəltdi, amma tərəni tezliklə külək dağıda bilərdi, buna görə avstriyalı əsgər takırın daimi sərhəd xəttinə istinad eləməklə neçə addımlıqda olduğunu qeyd elədi. O, hətta ölmüş insanın unudulmasını istəmirdi. Qeydini özünün yaddaş kitabçasına yazdı.

246

Cumal anasının öldüyü əvvəlki yerdə yuxuya getmişdi. Katiqrob onu oyadıb takırın ortasındakı gil qüllədə yaşamağa apardı. O, başa düşürdü ki, türkmənlər bura tez qayıtmaqçılar – Avropada bir müharibə qurtaranda, ola bilsin, başqası başlanacaq, həmin vaxtacansa o, tənhalıq içində öləcək.

Sonrakı gün Katiqrob Cumalı çantasındakı yeməklərin olub-qalanıyla qüllədə tək qoydu, özüsə yüz verst o tərəfdəki Borkan quyusu olan Xivə karvan yoluna getdi.

Orada altı gün qaldı; yanından iki tacir karvanı keçdi, sonra onların ardınca Xəzər dənizi tərəfdə gizlənən piyada oğrular, fərarilər dəstəsi ötüb-getdi. Kimə hansı iş lazım idi, Katiqrob onu görürdü, əvəzində qoyun əti, düyü, sarımsaq, kibrit, şərab alırdı. O, ayaqqabı, yol ləvazimatı yamayrdı, dəvələrin, eşşəklərin yağırını yağlayırdı, fokuslar göstərir, nağıllar danışırdı.

Doqquzuncu, yaxud onuncu gün o, adəti üzrə, yeməklə, qazanılmış var-dövlətlə Cumalın yanına, takıra qayıdırdı. Bir dəfə karvanın atıb getdiyi xəstə eşşəyi gətirdi, Cumal da onu sağaldıb öyrətdi. Bir dəfə də Katiqrob qıza Aral dənizinin balıqqulağılarından boyunbağı gətirib dodaqlarından öpdü. Cumal onun hissənə müqavimət göstərmirdi, amma özü laqeyd idi, insanı nəyə görə sevmək lazım gəldiyini bilmirdi. O, ölmüş anasını, öz tayfasının başqa qadınlarını xatırlayırdı – onların çoxu ərləri öləndə yaşmaqçılarını suyla isladırıldı ki, yaş çıxmayan gözləri nəm olsun.

VIII

Onlar altı il birgə oldular, gil qüllənin qarşısındakı takır da hələlik səssiz, ölgün – Cumalın taleyi kimi boş dururdu. Stefan Katiqrob əvvəlki kimi aradabir karvan yoluna gedirdi, amma karvanlar yoxa çıxmışdılar, yalnız nadir hallarda ona yarım kisə duyü, yaxud anıq qoyun qazanmaq nəsim olurdu.

Katiqrobun olmadığı gümüşü gecələrin birində Cumal uzaqda güllə səsləri eşitdi. O, xəncər, kibrit, bir az duyü götürüb eşşəyə mindi, kiminsə güllə atdığı səmtə yollandı. Qız bütün gecəni, bütün gününü axşamacan getdi, kimsəylə rastlaşmadı, eşşək dərin isti qumda yorulub dayandı. Cumal eşşəkdən düşdü, noxtasından tutub, bir insana rast gəlmək, yaxud quyu tapmaq üçün irəli dartdı.

Cumal tanımadığı yerdə gecələyib, səhər yenə eşşəyini uzaqlara sürdü, axşama yaxın yanında qarqaralı quyu və cürdək olan balaca takıra çatdı. Cumal su çəkdi, amma su qatı, irin kimi zəhərliydi, – quyuda ayaqları yuxarı ölü insan vardı, iri, piyli milçəklər saksaul ağızlığın üstüylə gəzişirdilər. Susuzluqdan ağzından köpük axan eşşək cürdəyə yaxın durmadı; onda Cumal paltarının ətəyini cırıb yandırdı, eşşəyin başını elə döndərdi ki, tüstü üzünə vursun, suyun dadını hiss etməsin. Eşşək içməyə başladı, irinli sudan doyub ölənəcən üç cürdək içdi. Cumal sabah özü də öləcəyini bilə-bilə yalnız ona təəssüflənirdi ki, anasından uzaqda yıxılacaq.

Gecə Cumal mürgülədi, mürgüsü ara vermədi, – o, yaşadığını unutdu, nə gəldi onu elədi: gah qalxıb gəzişirdi, gah təzədən uzanırdı, sonra yenə qaçırdı, gülür, ağlayırdı, elə hey get-gedə daha da unudulan, ondan toranlığa çıxıb gedən, uzaq fəryad kimi yox olan nəyisə xatırlayır, onun arxasınca əlini uzadırdı.

Gecə xəyalında takırla qaçan minlərlə adam, güllə səsləri, qışqırtı canlanırdı. O, xəncəri qapıb öz ümitsizliyi, tənhalığının göz yaşları içində yıxılanacan onların dalınca qaçırdı. Bir dəfə sakit oyandı. Sərin idi. Ay işığı üzünə düşürdü, ətrafda adamlar – Ataxbaba, Oda-Qara, dörd tanımadığı adam astadan danışdılar. Takırdan o tərəfdə, qumluqda yəhərli atlar otlayırdı, balaca tonqal yanırdı, odun üstündə-sə su dolu qazan qaynayırdı.

Cumal ayağa durdu. Onun tapıldığına kimsə sevinmədi, hələ sağ olduğuna da kimsə təəccüblənmədi, – yəqin, bu adamların özlərinin daimi qayğıları vardı. Amma, hər halda, Oda-Qara ona bir parça çörək verdi, qız hər bir adamın yanındakı tufəngi gördü. Ondan qırmızıları görüb-görmədiyini soruşdular, amma Cumal bunun nə olduğunu bil-mirdi. Atax ona inanmadı.

– Quyuları sən zəhərləyirsən! – o qışqırdı.

– Yox, – Cumal dilləndi.

– Yalan danışırısan, casus qız, – Ataxbaba inanmadı, – murdar qırmızı! Bütün kölələr qırmızılardı!

– Mənə içməyə su verin, – Cumal xahiş elədi. – Qazandakı suyunuz buxarlanıb gedir.

– Sabah içib doyarsan, – Ataxbaba dedi. – Bu su sənün üçün şordur.

248

Onlar çay içməyə başladılar və qazandakı bütün suyu içdilər. Cumal üzünü kənara çevirib acığından bu sudan içmək istəmədi.

Səhərə yaxın Oda-Qaradan başqa hamı yuxuya getdi, o, atları və silahları gözetləməyə qaldı. Amma Cumalın ona satılmış arvad olduğunu xatırlayıb, Oda-Qara sürünə-sürünə qızın yanına gəldi, böyründə uzandı. Cumal dinməzəcə onu yaxına buraxdı, sonra Oda-Qara qızı möhkəm qucaqlayanda, əlləri də bununla məşğul olanda Cumal kişinin saqqalından yapışib xəncəri boğazına soxdu. Oda-Qara qışqırtı əvəzinə, yalnız son sözünü pıçıldaya bildi və öldü.

Cumal ölünü üstündən aşırıb dirsəkləri üstündə dikəldi. Adamların beşi də yatırdı, ay səhərin səmasında batırdı, ətraf genişlik və təmizdi. O qət elədi ki, əgər onun kölə anası haradasa ölüb qalıbsa, qoy bu azad, varlı adamlar da qumluqda məhv olsunlar.

Cumal ayağa qalxıb atların yanına getdi, ehtiyat eləmədən uzunayaq səhra atlarının çidarlarını açdı. Atlardan birini ardınca dartdı, yatanların tufənglərini yığıb bağladı ki, dağılmasınlar, sonra çəpəki atın yəhərinə qoydu. Cumal atı tər-pədid səhər çağından təzə-tər, elə bil, şəh içmiş kimi özünə gəlmiş qumluqla keyli çapa-çapa getdi. Çoxdan suvarılmış sərbəst atlar da onun arxasınca atıldılar və su olacağını fikirləşə-fikirləşə geri qalmadan çapdılar.

İki, yaxud üç saatdan sonra qız Qırmızı Ordu dəstəsinə rast gəldi, dəstə onun silahlarını alıb Ataxbabanın basmaç dəstəsi barədə məlumat verməyi əmr elədi.

IX

Həmin hadisədən sonra Cumal uzun müddət – on il qütləli takırda olmamışdı. O, bütün bu illər ərzində Aşqabadda və Daşkənddə yaşayırdı, kənd təsərrüfatı institutunu bitirmişdi.

Cumal Taciyeva (o, anasının adından götürdüyü soyadı daşıyırdı) hər yerdə Avstriya hərbi əsiri Katiqrob barədə soruşurdu, amma onun haqqında heç bir məlumat yox idi. Cumal bilirdi ki, haradasa Zauqus çökəkliyi yaxınlığında balaca qədim bitkilər qoruğu var, orada tüfəngi və iki iti olan tək bircə adam yaşayır. Güman ki, gil qülləylə böyük takır elə orada yerləşirdi. Amma getməyə vaxtı yox idi, səfərini də ildən-ilə təxirə salırdı.

Bir yaz Taciyevaya Qaraqumun dərinliyində təcürbi bağçılıq üçün yer müəyyənləşdirməyi tapşırıdılar. Təbii ki, bağçılığı küllü dənəvər qumluqdan daha çox takır torpağa alışdırmaq yaxşıdı. Cumal Taciyeva Avropa köynək-tumanını soyundu, qara fars paltarını geyindi, başına ağ şal salıb səhər at belində təkə Aşqabaddan çıxdı. Onun əlində on verstlik səhra xəritəsi vardı, bu xəritə üzrə böyük takırın harada olduğunu güman eləyirdi. Amma əvvəlcə qədim səhra bitkiləri qoruğuna yollandı – bununla mütəxəssis və səhra sakini kimi maraqlanırdı. Darıxdıncı yolun beşinci günü o, qəfildən qızıl ilanlı qüllənin mavi qübbəsini, onu dövrələyən əbədi takırı gördü. Atların dırnaqları qalın gil plitələr üzərində buzlaqdakı kimi taqqıldayırdı; hər şey ətrafda əvvəllər olduğu kimi kədərliydi, elə bil, vaxt ötməmişdi, Cumalın özü də şəhərlər, çaylar görmədən, dünyada onun boş qəlbi üzərində uğuldayan küləkdən başqa heç nə bilmədən gənc və sərt qalmışdı.

Günortaydı, may günəşi Cumalın bütün qumsal, gilli, nəhəng, kədərli vətəni işıqlandırır. O, qədim, məhv olmuş xalqın nə vaxtsa tikdiyi kimsəsiz qülləyə yaxın getdi. Cumal başa düşdü: “Takır böyükdü, onun yanında içməli suyla çoxlu quyu var, burada məskən salaram, biz də bağ salarıq, – mənim yazıq vətənim burdadı”.

Cumal qülləyə girdi. Aşağı otaq hələ də boş, narahatdı. Döşəmənin plitələri üzərində kimlərinə nəcisi, əzilmiş əl sümüyü vardı. Küncdə paltarının qalıqlarıyla örtülmüş insan skeleti dururdu, öldürüldüyündən, yaxud öldüyündən sonrakı işgəncədən sümükləri içinə əyilmişdi. Cumal skeletin üzərinə əyildi, onun sümükləri çoxdan qurumuşdu, çöndərilmiş kəlləsi divara baxırdı, bir neçə qabırğası yox idi, sinəsi, elə bil, ağır çəkic zərbəsiylə əzilmişdi. O, Avstriya gödəkcəsinin cırıqları içində cib tapdı, amma orada tanış olan kağız, yaddaş kitabçasını tapmadı. Yalnız girişin yanındakı divarda kimyəvi karandaşla almanca yazılmışdı: “Sən mənim yanına gələcəksən, Cumal, biz görüşəcəyik”.

– Mən sənənin yanına gəldim, biz görüşdük! – Cumal tək, səssiz qüllənin qübbəsi altında ucadan dedi.

250

O, qüllədən çıxıb gələcək bağılılığın ölçüləri barədə mülahizələr üçün gözəyari plan çizmaq məqsədilə takırı dörd dolandı. Bir neçə verst gedib, qıraqda, qumluğun içində tikanlı məftildən hasar gördü, ona tərəf yönəldi. Hasarın arxasında adda-budda otlar bitmişdi, bir qədər uzaqda gözətçinin evi vardı, hasara alınmış sahənin ortasında qoyulmuş adi bir daş dururdu. Daşın üzərində latın hərflərilə qazılmış “Qoca Cumal” yazısı vardı.

Cumal atdan düşdü, üzünü fars yaylığıyla örtüb tikanlı məftilin qarşısında diz üstə çökdü. O, başqa cür neyləməli olduğunu bilmirdi. O, rəhmətlik anasının kiminsə haqqında şikayətlə dediyi sözləri xatırladı: “Bu nə yaman dərdədir belə! Gedən heç vaxt geri qayıtmayacaq”.

Cumal yaylığını üzündən götürüb anasının daşının yanında bitmiş qədim bitki qalığına, boz gövdəyə baxdı, – bitkini, onun adını rəsminə, həm də uşaq yaddaşına görə tanımışdı, amma əhəmiyyətini əvvəllər başa düşmürdü. Belə çıxırdı, o, istədiyi yerə gəlib çatmışdı, – yer üzündən itib getmiş bitkilər qoruğu elə burdaydı.

MÜHƏNDİS

(yarımçıq povest)

Nəzər Cağatayev onda hələ dünyada yox idi. Onun atası İvan Firsoviç Cağatayev rus əsgəri kimi Xivə ekspedisiya qoşunlarında qulluq eləyirdi. Savadsız, xeyirxah adam olan Cağatayev yad, darıxdırıcı ölkəyə tab gətirdi, amma xidmətinin ilk illərində öz qəlbinə güc gəlmək ondan ötrü ağır olurdu; o, boz sifətiylə aşağı, kasıb mahud paltarına doğru dığırılanan, sonra heç nə olmamış kimi, tez quruyan rəngsiz, xırda göz yaşlarıyla ağlamalı olurdu.

Uzaq, uzunmüddətli xidmət yerlərində ona heç kəs mane olmurdu, əsgər yad aləmin kimsəsiz səhrasına baxa-baxa sakitcə tənha dərđini çəkirdi. Öz hisslərini tükədən-dən sonra əsgər Cağatayev dincəlməyə rahat, bəzənsə şən halda qayıdırdı. Gildən tikilmiş kazarmada doğmaları da olmasa, onun kimi bədbəxt adamlar vardı. Onların hər biri öz quberniyası üçün darıxırdı, orada onsuz artıb-çoxalmış ailə ehtiyacları barədə fikirləşirdi, yalnız buradan uzaqda olan xəbər-ətərsiz daxmasındakı ailəsinin yoxsul taleyini bölüşmək üçün qayıtmaq istəyirdi. Xoşbəxtliyə, var-dövlətə ümid yox idi, amma ehtiyaca birgə ümumi ruhla dözmək yetərlidi, onda, demək olar, təskinlik yaranır. Əgər dərđ gözə görünmədən uzaqdadısa, yaxud yavaş-yavaş yaxınlaşırsa, qorxuludu, amma yaxında olanda, bağına basıb sümüklərini ona sıxanda qorxulu deyil, adi şeydi.

Cağatayevin əsgəri xidməti artıq beşinci il idi gedirdi. Tezliklə evə, Rusiyaya, öz torpağına, üzərindəki şeyləri eynilə özünün kəndli bədənini kimi inək, süd, tüstü, paslı köklərdə çürüyən torpaq qoxulu kəndinə çıxıb getmək vaxtı gəlib çatacaq. İnsana çevrilən torpaq maddələri az dəyişir, onda özü haqqında olan xatirələr, elə bil, əzab çəkir. Axşamlar, bayramlarda əsgərlərə mahnı oxumaq, nağıl danışmaq əmri verirdilər ki, onların düşüncəsi öz kəndləri üzərində cəmləşməsin, ruqları saxta əyləncənin səs-küyündə, qarmaqarışıqlığında rahatlıq tapsın. Ətrafin havasında yabançı Asiya yayının istisi vardı; xoşbəxt günəş sabah həyatın ən

yaşxı gününün olacağını, bu günse elə-belə, əbəs yerə keçdiyini vəd verib uzaq torpağın və qumluğun arxasına enirdi. Əsgərlərin yerləşdikləri gil, alçaq şəhərdə, onun ətrafında – bütün məkanda – susqun adamlar yaşayır, sinələrində ev sarıdan sınıq ürək gəzdirir, onları kimdənsə qoruyan rus əsgərlərinə tutqun nəzərlərlə baxırdılar. Cağatayev artıq yerli camaata alışmışdı, özünə oxşamayan sirli görkəmi, müb-həm qəlbinin xeyirxahlığıyla bu camaat ona xoş gəlirdi.

Xidmət müddətinin bitməsinə bir il qalmış Cağatayevlə beş nəfər əsgəri Amudəryanın Aral dənizinə töküldüyü qalın qamışlığa öz elmi işləriylə əlaqədar yollanan üç rus alimini müşayiət eləmək üçün göndərdilər.

252

Aprelin axırında rus alimləri və əsgərlər buradan o tərəfə sət bitkilərin, isti palçıqın içiylə təkbaşlarına ins-cins olmayan yerlərə getmək üçün son hazırlığın təyin olunduğu Nukus şəhərinə gəldilər. Nukusda dəstəyə biri qaraqalpaq, o birisə ahıl türkmən olmaqla iki bələdçi qoşuldu. Bu türkmən on bir il ərzində Xivə xanlığında əsir kölə kimi yaşamışdı; o, özünün bütün köləlik müddətini arxasınca aradabir ümumi ağalarının sarayından başqa kölə gələnəcən həsir çubuğu yığa-yığa Amudəryanın qurumuş köhnə çay yatağının qamışlıqlarında keçirmişdi. Türkmən yaşaya bilməzdi, çünki demək olar, fasiləsiz qızdırma xəstəliyinə tutulurdu. Xəstəlikdən başı açılarsa zəiflikdən yarıdəli vəziyyətdə gəzirdi, dərddən, gücsüzlükdən ölmək istəyirdi. Amma həyat, hər halda, qəlbinin dalanlarını döyə-döyə onun cisminə davam eləyirdi, o da həyata öz-özüylə danışmaqla, öz şöhrətini, fəaliyyətini, var-dövlətini xəyalında canlandırmaqla cavab verirdi. Keçən müddət ərzində özünü iki nəfər hesab eləməyə öyrəşdi. Daim daxilində yaşayan həmin o biri adam onu söhbətlə, ya mübahisəylə, ya da səssiz dostluqla əyləndirirdi, ona oxşayırdı, amma bununla belə, sərbəst mövcud idi, çox vaxt yatır, cavab vermirdi. Bu vaxt türkmən ondan ötrü danırırdı, təzədən özünü ikilikdə hiss eləmək üçün get-gedə daha da inadla donquldanırdı, bu zaman aydın quru gözəlliyi olan qaraşın üzü işıqlı, insani olurdu.

O, Nukusda elmi dəstəyə özünün daxili, gizli dostuyla söhbət eləyə-eləyə gəldi, daim gözəgörünməz kimsəylə qırıq-qırıq sözlərlə danışırdı. Baş alim, professor Çenakin türkmənin donqultularına qulaq asdı, amma ruhu barədə

çox fikirləşmədi, çünki türkmənin yerinə olsaydı, o da ölər, ya da aqlını itirərdi.

– Sən kimsən? – Çenakin türkməndən özbəkcə soruşdu.

– Biz Koçmatıq, – o adam cavab verdi.

– Sən Aralı yaxşı tanıyırsan?

– Biz uşaq vaxtı cəhənnəmdə yaşayırdıq, – Koçmat cavab verdi, – sonra Arala, qamış səltənətinə qaçdıq, orada məni xivəliklər tutub apardılar, balaca qız, bacım Toxtaxanımsa qaldı; indi o, daha sağ deyil, bacımı təkcə mən xatırlayıram...

Alim Çenakin özü üçün aydın, sadə, amma başqaları üçün qaranlıq olan bu yabançı ağıla qulaq asırdı.

– Bəs sənin doğulduğun cəhənnəm hardadı?

– Orada, qaranlıqda, – Koçmat qərbi göstərib, özü üçün nəsə dedi; bütün bu adamlar çıxıb gedəndən, unudandan sonra onu tək qoymayacaq, qəlbinin içində gizlənmiş dostu üçün dedi.

– Bəs sənin uşaqlığının zülməti hardadı? – Çenakin yoxsul yadelliyə mərhəmətli təbəssümünü (gizləyə-gizləyə) soruşdu.

Koçmat cavab verdi ki, onun uşaq ölkəsi səhranın qurtardığı zülmət kölgədə yerləşir, – bu ölkə öz torpağına dərin çökəkliyi məzar kimi endirir və küləyin sıgalladığı Yastı dağlar Koçmatı zülmətlə, sükutla örtüb həmin yeri səhər və günorta günəşindən qoruyur, yalnız axşamın, dan yerinin işığı ora çatır, alçaq, elə bil, məhv olmuş torpaqda təkəmsəyrək otları işıqlandırır.

– Sənin vətəninə tanıyıram, Çenakin dedi, – ora Üst-Yurdun kölgəsi düşür, cəhənnəmə oxşamır.

– Cəhənnəm yoxdu, – Çenakin dedi.

– Yoxdu, – Koçmat cavab verdi.

Nukusda dəstə iri qayıqlara minib Amudəryanın aşağı deltasına, göllərə, axarlara üzdü. Bir gecə onlar çayın sahilində gecələdilər, sonrakı günsə qayıqlar Amudəryanın genişləndiyi yerə çatdılar, bu vaxt Çenakin yan axara dönməyi tapşırırdı. Qayıqlar çayın kiçik rus meşələrinə oxşayan qamış cəngəllikləriylə çay otu basmış sakit suyuyla asta-asta getdilər. Uzaqda, otların arasında qızmış suda cürbəcür gözəgörünməz məxluqlar tərpendilər; onlar, yaqın, indiyəcən orada səssiz-səmirsiz durmuşdular, amma qayıqların hərəkətindən qorxmış halda, öz ölümlərini gözləyə-gözləyə

qışqırırdılar, daha tez çoxalmağa, kef eləməyə tələsdilər. Cağatayev bu səsləri çoxdan tanıyırdı, indi isti otluqdan gələn yorğun, zəif səsləri eşidəndə özünün son sevincini təslim eləməyən bütün miskin həyata yazığı gəlirdi. Hərdənbir qamışların başına tanımadığı rəngbərəng quş qonurdu, daxili həyəcandan vurnuxurdu, qızmar günəş altında lələklərini parıldadıb nazik, cingiltili səslə nəşə oxuyurdu.

Axşama qayıqlar yalnız qırılmış yun kimi xırda otlar örtülmüş alçaq, nəm torpağa dirəndilər. Bu düzənliyin yaxınlığında qamışdan hörülmüş girdə koma-dəyələr vardı. Hələ bütöv günəşə, Aral dənizinə doğru uzanan mavi yüngül boşluğa baxmayaraq, ətraf əsla adamsız idi.

Professor Çenakin burda uzun müddətə dayandı, adamları yaxınlıqdakı qamışlığa göndərdi ki, yandımağa, müvəqqəti gecələməyə daxma tikmək üçün qamış gətirsinlər. Gələn adamlar qayıqları möhkəm saya çıxaranacan, şeylərini yerbəyer eləyənəcən qamış kənddən kimsə bəri çıxmadı, hətta uşaq da görünmədi – ola bilsin, orada bir adam da yox idi. Gecəyarısınacan alimlər, əsgərlər və hər iki bələdçi qamış daxma, gecələməyə həsir hazırladılar, sonra şam yeməyi üçün, həm də ağcaqanadlar sifətlərini sancmasın deyə tonqal qaladılar.

İvan Cağatayev başçı kimi təhlükəsizlik xatirinə gecə növbətçi qoyub o biri adamların yanında uzandı. Xeyri özünə də məlum olmayan hərbi işlə artıq neçə illərdi məşğul olurdu. Elə indi də ağılagəlməz uzaq yerlərdə, özgə bədbəxtliyinin arasında dolaşır, hətta öz əməyindən aldığı yabançı, kənar sevinclə rahatlıq tapa bilmir: onsuz da daha özünə xeyri yoxdu ki.

Cağatayev qamış daxmanın zülmətində arvad kimi uzun-uzadı ah çəkdi: ah həmişə dərdli ürəyi zəiflədir, ürəksə dərdsiz ağrımır.

– Nədən şikayətlənirsən, köhnə əsgər? – yaxında uzanmış Çenakin soruşdu.

– Az başa düşdüyümdən, – Cağatayev dedi. – Uzanıb fikirləşirəm: biz niyə burdayıq? Yoxsa yeri təzədən əkəcəksiniz-nədir, yer onsuz da boşdu.

* * *

Güman ki, A.Platonovun povest adlandığı bu yarımçıq əsər “Can” povestinin variantlarından biri, yaxud bir epizodu kimi düşünülmüş. “Can”ın qəhrəmanı Nəzər Cağatayevin atası İvan Firsoviç Cağatayev povestdə ötəri xatırlansa da, yazıcının həmin obrazla bağlı daha böyük planı olduğu məlumdu. A.Platonovun bu yarımçıq əsərə sonralar nəyə görə qayıtmadığı müəmmaldı. “Can”la səsleşdiyini nəzərə alıb, əsəri kitaba daxil etdik.

CAN¹

(povest)

1

Moskva İqtisad İnstitutunun həyatına görkəmindən rusa oxşamayan cavan oğlan Nəzər Cağatayev çıxdı. O, təəcüb-lə ətrafına göz gəzdirib, ötüb-keçən uzun illərdən özü-nə gəldi. Burada, bu həyətdə bir neçə il gəzmişdi, gəncliyi də burada keçmişdi, amma o illərə heyfi gəlmir, artıq uca-lıb, öz ağlının zirvəsinə qalxıb, oradan öləzimiş axşam günə-şinin qızdırdığı bütün bu yay aləmi görünür.

256

Həyətdə təsadüfi ot bitmişdi, küncdə zibil yeşiyi durur-du, sonra köhnə taxta dam yerləşirdi, onun yanında hər cür insan şəfqətindən məhrum tənha qoca alma ağacı ömür sürürdü. Həmin ağacın lap yanında haradan düşdüyü məlum olmayan, güman ki, yüz pud ağırlığında xalis daş dururdu, daha o tərəfdəsə on doqquzuncu əsr lokomobilinin² dəmir çarxı torpağa batmışdı.

Həyət boş idi. Cavan oğlan damın kənarında oturub, fikrini cəmlədi. O, institutun dəftərxanasından diplom işinin müdafiəsi barədə arayış almışdı, diplomun özünüsə sonra poçtla göndərəcəklər. O, daha bura qayıtmayacaq. Bütün buradakılarla, cansız əşyalarla gizlicə vidalaşırdı. Onlar da nə vaxtsa – öz-özlərinə, yaxud insanın vasitəsilə – canlı ola-caqlar. O, həyətdəki bütün lazımsız şeylərə baş çəkib, əliylə yoxladı; nədənsə istəyirdi ki, əşyalar onu yadda saxlayıb sevsinlər. Amma özü buna inanmırdı. Uşaq xatirələrindən bilirdi ki, uzun ayrılıqdan sonra tanış yerləri görmək qəribə və kədərlidi; sən hələ onlara qəlbinlə bağlısan, hərəkətsiz əşyalarsa artıq səni unudub, tanımır, elə bil, sənsiz fəal, xoşbəxt həyat sürüb, sənsə onlardan ötrü yad, öz hiss-lərində tənhasan, qarşılarında miskin naməlum varlıq kimi durubsan.

¹ *Can* – xoşbəxtlik axtaran ruh (*türkmən xalq inancı*)

² *Lokomobil* – buxarla işləyən və başqa maşınları hərəkətə gətirən mühərrik (*tərc.*)

Damın arxasında köhnə bağ uzanırdı. İndi orada masalar düzürdülər, müvəqqəti işıq çəkirdilər, müxtəlif yır-yığış eləyirdilər. İnstitutun direktoru bu gün sovet iqtisadçıları və mühəndislərinin ikinci buraxılışıyla əlaqədar təntənəli gecə təyin eləmişdi. Nəzər Cağatayev öz məktəbinin həyətindən dincəlmək, gecə üçün paltarını dəyişmək məqsədilə yataqxanaya girdi. O, çarpayısına uzanıb, istər-istəməz, yalnız gəncliyə xas olan qəfil cismani xoşbəxtliklə yuxuya getdi.

Keyli sonra, axşam qaranlığı düşəndə, Cağatayev təzədən iqtisad institutunun bağına gəldi. O, uzun tələbək illərində qoruyub saxladığı gözəl boz kostyumunu geymişdi, qızların əl güzgüsünün qabağında üzünü qırxmışdı. Onun bütün olan-qalanı yastığın altında, çarpayının böyründəki dolabçadaydı. Cağatayev gecəyə gedəndə dolabının içindəki zülmətə təəssüflə göz gəzdirdi; tezliklə dolabı unudacaq, Cağatayevin paltarının da, bədəninin də qoxusu həmişəlik bu taxta yeşikdən yox olacaq.

Yataqxanada başqa ali məktəblərin tələbələri yaşayırdılar, buna görə də Cağatayev gecəyə tək yollandı. Bağda kinoteatrdan dəvət olunmuş orkestr çalırdı, masalar uzun bir cərgəylə düzülmüşdü, onların üzərində elektriclərin ağac-ların arasına müvəqqəti çəkdiqləri projektor lampaları yanırdı. Bomboş yay gecəsi öz təntənələrinə, özlərinin son görüşlərinə yığışanların başları üstündə dururdu, həmin gecənin bütün gözəlliyi açıq, ilıq ənginlikdə, səmanın və bitkilərin sükutunda idi.

Musiqi səslənirdi. Cavanlar masaların arxasında buradan ətraf yerlərə, orada özlərinə xoşbəxtliyi təmin etmək üçün dağılışmağa hazır halda oturmuşdular. Musiqinin skripkası hərdən bir uzaqlaşan, zəifləyən səs kimi donurdu.

Cağatayevə elə gəlirdi, üfüqdən o tərəfdəki – bəlkə də, onun nə vaxtsa doğulduğu, indi anasının yaşadığı, ya da öldüyü, kimsəyə tanış olmayan həmin ölkədəki insan ağılayır.

– Gülçatay! – o, ucadan dedi.

– Nə deməkdir? – qonşusu, texnoloq qız soruşdu.

– Mənası yoxdu, – Cağatayev izah elədi. – Gülçatay – mənim anamdır, dağ çiçəyi deməkdi. Adamları, balaca olanda, bütün yaxşı şeylərə oxşayanda belə adlandırırlar...

Skripka təzədən səsləndi, onun səsi təkcə şikayət elə-mirdi, həm də çıxıb getməyə, geri qayıtmamağa çağırırdı,

ona görə ki, musiqi həmişə, hətta kədərli olanda da qələbə naminə səslənir.

Az sonra cavanların adı təntənəsi olan rəqslər, oyunlar başlandı. Cağatayev adamlara və gecə təbiətinə baxırdı: o, hələ uzun müddət, ola bilsin, əbədi burada qalmalı, əzabla mübarizə aparmalı, işləməli, xoşbəxt olmalıydı.

Cağatayevlə üzbəüz gözləri qapqara işıqla parıldayan, ona naqolay, xoşagələm görkəm verən mavi donunun yaxasını qarısayağı yuxarıya, çənəsinəcən bağlamış tanımadığı cavan qadın otururdu. O utandığından, ya da bacarmadığından rəqs eləmir, vurğunluqla Cağatayevə baxırdı. Onun xeyrxahlıqla, sərtliklə düz qarşısındakına dikilmiş ensiz aydın gözləri olan qaraşın sifəti, mübhəm duyğularla dolu ürəyini gizlədən enli sinəsi, ağılamağı, gülməyi bacaran mülayim, zərif ağız qızın xoşuna gəlirdi. Qız rəğbətini gizlətmirdi, Cağatayevin üzünə də gülümsədi; o, qıza heç bir şeylə cavab vermədi. Ümumi şənlik get-gedə daha da böyüyürdü. Tələbələr – iqtisadçılar, planlaşdırıcılar, mühəndislər masaların üstündən çiçəkləri götürürdülər, bağdakı otları yolurdular, onlardan rəfiqələrinə hədiyyələr verirdilər, yaxud ot-əncəri düz qızların qalın saçlarına səpirdilər. Sonra konfetlər peyda oldu, onlar da kefə sərf edildi. Cağatayevlə üzbəüz oturmuş qadın yoxa çıxdı – indi o, rəngbərəng kağızlar səpilmiş bağ ciğirində rəqs eləyirdi, məmnun idi.

258

Masa arxasında qalmış digər qadınlar da dostlarının diqqətindən, onları əhatə eləyən təbiətdən, özlərinin uzunluğuna, nikbinliyinə görə əbədiyyətə bərabər olan gələcək duyğularından xoşbəxt idilər. Aralarında yalnız birinin başında çiçək, konfet yox idi; kimsə zarafatyana sözlərlə ona doğru əylimirdi; o da ümumi bayramda iştirak elədiyini, burada ləzzət aldığını, sevinc duyduğunu göstərmək üçün miskin halda gülümsünürdü. Onun gözlərisə iri [iş heyvanının]¹ gözləri kimi kədərli, dözümlüydü. Hərdənbir diqqətlə ətrafa baxırdı, kimsəyə lazım olmadığına inanıb qonşularının stullarının üstünə tökülmüş çiçəkləri, rəngli kağızları tələsik yığır, sezilmədən gizlədirdi. Cağatayev aradabir onun hərəkətini görürdü, amma başa düşə bilirdi; artıq uzun-uzadı yeknəsəq təntənədən darıxmağa

¹ Burada və sonra kvadrat mötərizələrdə müəllif tərəfindən düzəlişlərin tamam aparılmadığı yerlər göstərilir (*tərc.*)

başlamışdı, buradan getməyə hazırlaşdı. Başqa adamlardan düşən gülləri yığan qadın da harasa getmişdi – axşamın vaxtı keçmişdi, ulduzlar irilənmişdilər, gecə başlanırdı. Cağatayev yerindən qalxdı, yaxın yoldaşlarına təzim elədi – onlarla tezliklə görüşməyəcək.

Cağatayev ağacların yanıyla getdi, kölgədə gizlənmiş həmin [at] sifətli qadını gördü; qadın onu görmürdü, o, indi öz saçlarına çiçəklər, lentlər sancırdı, sonra ağacların arxasından yenə işıqlandırılmış masanın yanına qayıtdı. Cağatayev tezəcə ora döndü; o, dərhal masaları aşırmaq, ağacları yıxmaq, üstünə miskin göz yaşları tökülən bu kefi dayandırmaq istəyirdi, amma qadının gözləri yaşlı olsa da, xoşbəxt idi, gülürdü, qara saçlarında qızılıgül vardı. Cağatayev bağda qaldı; o, qadına yanaşib tanış oldu; qadın kimya institutunun diplomçu tələbəsiymiş. Özü bacarmasa da, onu rəqsə dəvət elədi, amma qadın əla rəqs eləyirdi, oğlanı musiqinin ritminə uyğun lazım olan tərzdə aparırdı. Onun gözləri tez qurudu, üzü gözəlləşdi, vəhşi çəkingənliyə adət eləmiş, vaxtı keçən bakirəliklə dolu olan, çörək kimi məhrəm hərarət qoxuyan bədəni indi etimadla ona sığınırırdı. Cağatayev onun yanında özünü unutmuşdu, güman ki, daha görüşməyəcəyi bu yad qadından yuxu, xoşbəxtlik saçılırdı; sezilməyən xoşbəxtlik tez-tez bizimlə yanaşı belə yaşayır.

Görüş və şənlik səma işıqlananacan davam elədi; sonra bağ boşaldı, cansız avadanlıq qaldı, hamı dağılışdı. Cağatayevlə yeni rəfiqəsi Vera sübh şəfəqinin işıqlandırdığı Moskvaya getdilər. Yadelli Cağatayev bu şəhəri vətəni kimi sevirdi, burada uzun müddət yaşadığına, elm öyrəndiyinə, minnətsiz çoxlu çörək yediyinə görə minnətdar idi.

O, yol yoldaşına baxdı – qadının üzü uzaqda qalxan günəşdən gözəlləşmişdi.

Vaxt keçdi, səma əngin, aydın oldu, gərilməmiş günəş öz varını – işığını fasiləsiz yerə göndərirdi. Vera dinməzcə gedirdi. Cağatayev hərdənbir onun üzünə diqqətlə baxırdı, hətta qadının adı səssizliyi belə otların sükutunu, öyrəşdiyin dostun sədaqətini xatırladırsa, nəyə görə onun hamıya çirkin göründüyünə təəccüblənirdi. Axı ona yalnız uzaqdan-uzağa nifrət eləmək, yaxın qoymamaq, yaxud ümumiyyətlə, insana etinasız olmaq mümkündür. Amma

Cağatayev indi yanaqlarında yorğunluq qırışlarını, arzularını gizləyən üzünün ifadəsini, kirpiklərinin qoruduğu gözlərini, şişmiş dodaqlarını – bu qadının canlı cismində gizlənmiş bütün sirli ruhunu, bədəninin bütün gözəl, güclü quruluşunu yaxından görəndə ona duyduğu nəvazişdən qorxurdu, qadına qarşı heç nə eləyə bilməzdi, hətta gözəl olub-olmadığını fikirləşməyə utanırdı.

– Mən əldən düşmüşəm, biz axı yatmamışıq, – Vera dedi, – gəl vidalaşaq.

– Eybi yoxdu, – Cağatayev cavab verdi. – Mən tezliklə çıxıb gedirəm, gəlin bir az bir yerdə olaq.

Onlar yenə irəli getdilər, uzun küçələrdən keçdilər, haradasa ayaq saxladılar.

– Mən burda yaşayıram, – Vera təzə iri binanı göstərdi.

– Sizə gedək. Siz uzanıb dincələrsiniz, mənə yanınızda oturaram, sonra da çıxıb gedərəm.

Vera utana-utana dayanmışdı.

– Hə, yaxşı, – deyib qonağı içəri apardı.

Onun adi qız mebeli olan iri otağı vardı, amma pərdələri çəkilməmiş bu otaq nəşə qüссəli, darıxdırıcı idi, demək olar, boşdu.

Vera yay plaşını soyundu, Cağatayev sezdi ki, o görün-düyündən kökdü. Sonra Vera qonağını yedirtmək üçün özünün şey-şüy saxlanclarında eşələnməyə başladı, Cağatayevsə bu qızın çarpayısının üzərindən asılmış ikitəsvirli tabloya uzun-uzadı baxdı. Tablo yerin dümdüz, göyünсə yaxın sayıldığı vaxtın arzusunu əks etdirirdi. Orada nəhəng bir adam yerin üzərində dikəlmişdi, göy qübbəsində başıyla deşik açmışdı, çiyinəcən səmanın o biri üzünə, həmin vaxtın qəribə sonsuzluğuna girib ora baxırdı. O naməlum, yad məkana o qədər uzun-uzadı baxmışdı ki, özünün adi səmadan aşağıda qalan bədənini unutmuşdu. Tablonun o biri hissəsində elə həmin görünüş, amma başqa vəziyyətdə təsvir olunmuşdu. İnsanın bədəni üzölmüşdü, arıqlamışdı, güman ki, ölmüşdü, qurumuş başı – doğrudan da, sonu görünməyən, oradan kasıb, dümdüz yer üzünə qayıdış olmayan yeni sonsuzluqlar səyyahının başı, o dünyaya – göyün tənəkə ləyənə oxşayan xarici səthinə yuvarlanmışdı.

Amma, xəstə adam kimi, Cağatayevdən ötrü indi hər şey xoşagəlməz, maraqsız olmuşdu. O, ürkmüş qəlbiylə

böyründə şey-şüy işlərinin üzərinə əyilmiş Veranı qucaqladı, elə bil, qızınmaq, rahatlanmaq üçün ona mümkün qədər daha bərk sığınmaq istəyə-istəyə, qızı qüvvətlə, ehtirasla özünə sarı çəkdi. Vera onu dərhal başa düşdü, itələmədi. O, qəddini düzəltdi, oğlanın başını sinəsinə əydi, qara cod saçlarını sığallamağa başladı, özüsə üzünü yana çevirib, o tərəfə baxırdı, amma bununla belə, göz yaşları aradabir Cağatayevin başına düşüb, orada quruyurdu. Vera səssiz, təkcə gözlərindən şoralanan göz yaşlarıyla, hiçqırmamaq üçün üzünün ifadəsini dəyişmədən ağlayırdı. Cağatayev qadının ağlartısını eşidirdi, amma indi baş verənlər onun vecinə deyildi, indi daha nəşə kömək eləyə bilməzdi.

– Mən axı hamiləyəm, – Vera dedi.

– Qoy olsun, – Cağatayev ölümə məhkum adam kimi ürəklənib ona hər şeyi bağışlaya-bağışlaya dilləndi.

– Yox! – Vera göz yaşlarını qurutmaq, hətta yuxusunda da yadıncan çıxmayan çirkin sifətini gizlətmək üçün üzünü donunun qoluyula örtüb kədərlə deyirdi. – Yox. Mən heç nə eləyə bilmərəm.

Cağatayev onu buraxdı. Xoşbəxtliyə çatmaq üçün müt-ləq Verayla qızgın kef eləyib özünə təskinlik vermək ona lazım deyildi. Yanında olmaq, əlindən tutmaq, niyə ağladığını soruşmaq – dərddən, yoxsa təhqirdən – kifayət idi.

– Ərim bu yaxınlarda ölüb, – Vera dedi. – Ölünsə unut-mağın necə çətin olduğunu bilirsiniz. Uşaq da doğulanda atasını görməyəcək, təkcə anası ona azlıq eləyəcək... Axı, doğrudan da, azdı?

– Azdı, – Cağatayev razılaşdı. – İndi mən onun atası olacağam.

O, qadını qucaqladı, günün günorta çağı yuxuya getdi-lər, tikilən Moskvanın səs-küyü, yer təkinin qazılması, cama-atın küçə nəqliyyatında dava-dalaşı – hər şey qulaqlarında eşidilməz oldu; yalnız bir-birinin əlindən yapışmışdılar, hər biri yuxu içində digərinin tutqun, qısa nəfəsini eşidirdi.

Axşamüstü idarələrdə işlərin qurtarmasına az qalmış yaxınlıqdakı zaqşda qeydiyyatdan keçdilər. İki çiçək dəstəsi-nin arasında dayanmışdılar; zaqş müdiri qısa nitqlə onları təbrik elədi, ömrüboyu sədaqət nişanəsi kimi öpüşməyi tək-lifi etdi, inqilab nəslinin əbədi çağlara yayılması üçün çoxlu uşağa sahib olmağı məsləhət gördü. Cağatayev Veranı iki

dəfə öpdü, əgər müdir xidməti zərurətlə kifayətlənməsəydi, o da Veranı öpsəydi, yaxşı olardı, deyə fikirləşə-fikirləşə onunla vidalaşdı.

Həmin vaxtdan Cağatayev hər gün axşamlar Veraya qonaq gəlirdi, belə anlarda qadın artıq onu gözləyirdi, gəlişinə sevinirdi. Onlar elə dərhal qucaqlaşırdılar, bununla belə, Cağatayev Verayla bətnindəki atası ölmüş uşağı qoruyaqoruya həddən artıq ehtiyatla davranırdı. Sonra hamı kimi, sadəcə, qol-qola gəzməyə gedirdilər, sanki çox şeyi almaq üçün diqqətlə vitrinləri gözdən keçirirdilər, öz həyatıyla yaşayan səmanı seyr eləyirdilər, onları əhatə eləyən, aramsız axıb gedən hadisələrdən heç nəyi unutmurdular, elə bil, ürəkləri sevgi vaxtı elə ağırlaşmışdı, öz işini hiss eləməməsi üçün onu həmişə boş şeylərlə əyləndirmək lazım idi.

262

Amma Cağatayev hələ Veranın həqiqi əri deyildi, qadın birgə həyatlarında onu incitməmək, ona təslim olmamaq üçün oğlanı daim nəvazişlə, qorxuyla rədd eləyirdi. Qadın, elə bil, qəfildən, qəribə halda peyda olan cüzi təskinliyini ehtiras içində məhv eləməkdən qorxurdu; ya da sadəcə, özü uzun müddət, etibarlı şəkildə qızınmaq, onda soyumayan hərərət tapmaq istəyib, sərhəsabla, ağılla biclik işlədirdi. Amma Cağatayev Veraya, yalnız mənəvi, qeyri-insani olan bağlılığına tab gətirə bilmirdi, tezliklə qadın çarpayıda aciz, amma gülümsəyən, məğlubedilməz görkəmlə uzanan-da onun üstündə göz yaş tökdü.

Cağatayev öz həyatının qüvvəsinə dözməyi bacarmırdı, qadının günahsızlığına, xeyirxahlığına inanırdı, buna görə də onu yad əlçatmazlıq təhqir eləyirdi, o, yaddaşını, şüurunu itirirdi. Hələ uşaqlıqda eynilə qalın şüşənin arxasında yeməyi görüb, dərhal yeyə bilməyəndə, yalın ayaqlarını yerə döyürdü, təskinlik tapmayan hiddətindən göz yaş töküürdü, ötüb-keçənləri hədələyirdi.

2

Yay davam eləyirdi. İstidən Moskvanın ətrafındakı torflu bataqlıqlar tüstülənirdi, axşamlar havada uzaq kolxozların, tarlaların isti buxarlı qoxusuna qarışmış yanıq iyi duyulurdu, elə bil, təbiətin hər yerində şam yeməyi hazırlayırdılar.

Cağatayev Verayla son günlərini keçirirdi; o, iş üçün təyinat almışdı; anasının yaşadığı, ya da çoxdan öldüyü vətəninə, Asiya səhrasının ortasına çıxıb getməliydi. Cağatayev oradan on beş il qabaq oğlan kimi itkin düşmüşdü. Qoca anası, türkmən qadını Gülçatay başına papaq qoydu, heybəsinə bir parça boyat çörək atdı, üstəlik, ovulmuş qamış köklərindən, qətrəndən, yarmadan bişirilmiş kökə əlavə elədi, sonra yaşlı dostu əvəzinə yanıyla bitki getsin deyə, əlinə qamış verib getməyi tapşırırdı.

– Tərpən, Nəzər, – oğlunu yanında ölmüş görmək istəməyən qadın dedi. – Əgər atanı tanısan, ona yaxın getmə, Künyə-Ürgəncdə, Taşauzda, Xivədə bazarlar, var-dövlət görsən – ora getmə, hamısının yanından öt, uzağa, yadların yanına get. Qoy sənin atan yad adam olsun.

Balaca Nəzər anasının yanından çıxıb getmək istəmirdi. Ona deyirdi, ölümə öyrəşib, daha qorxmur, deyirdi, daha az yeyəcək. Amma anası onu qovurdu.

– Yox, – qadın deyirdi. – İndi elə zəifəm, səni sevbə bil-mərəm, indi tək yaşa. Mən səni unudacağam.

Nəzər anasının yanında ağıladı. Onun arıq, soyuq ayaqlarının birini qucaqladı, öyrəşdiyi zəifləmiş bədəndən yapışdı, uzun müddət durdu; oğlanın kiçik ürəyi onda ağrımağa başladı, qəfildən üzüldü, islanmış kimi ağır-ağır döyündü.

Oğlan toz-torpağın içində oturub anasına dedi:

– Mən də səni unudacağam, mən də səni sevmirəm. Siz balaca bir adamı yedizdirə bilmirsiniz, öləndə də kimsəniz olmayacaq.

O, üzüqoylu uzandı, göz yaşlarının, öz nəfəsinin nəmişliyi içində yuxuya getdi. Nəzər yuxudan bomboş yerdə ayıldı. Anası çıxıb getmişdi, səhradan hər cür qoxudan, canlı səsdən məhrum olan zəif yad külək əsirdi. Oğlan bir müddət sakitcə oturdu, o, anasının çörəyini yeyirdi, ətrafına baxırdı, indi yaşlaşdıqca unutduğu həmin fikri beynindən keçirirdi. Onun qarşısında üstündə doğulduğu, yaşamaq istədiyi torpaq dururdu. Həmin uşaqlıq diyarı səhranın qurtardığı qara kölgəlikdə yerləşirdi; orada səhra öz torpağını dərin çuxura tökürdü, elə bil, quru küləklərin gəmirirdi yastı dağlar da özlərinə qəbir hazırlaya-hazırlaya, Cağatayevin yurdu zülmətə, sükuta bürüyə-bürüyə həmin alçaq yerləri göylərin işığından daldalayır. Yalnız gecikmiş işıq ora

gedib çatır, sanki solğun şoran torpağın üzərindəki adda-budda otları, üstündə göz yaşları qurumuş, amma dərdi-qəmi ötüb-keçməmiş kimi, qüssəli alaqranlıqla işıqlandırır.

Nəzər aşağı çökmüş qara torpağın qırağında dururdu; buradan o tərəfə daha xoşbəxt, işıqlı qumsal səhra başlanırdı, ölgün qum təpələrinin arasında, hətta sakit vaxtda, yoxa çıxmış həmin o uşaqıq günlərində vurnuxan, ağlayan, uzaqdan qovulmuş zəif külək daldalanırdı. Oğlan bu küləyin səsinə qulaq asdı, onu görmək, onunla bir yerdə olmaq üçün arxasınca göz gəzdirdi, amma heç nə görmədi, onda da qışqırdı. Külək itib-batmışdı, kimsə səsinə səs vermədi. Uzaqlarda gecə düşürdü; anasının onu gətirib çıxardığı tutqun, alçaq torpağa artıq kölgə enmişdi, yalnız uşağın əvvəl yaşadığı alaçıqlardan, qazmalardan ağ tüstü qalxırdı. Nəzər çəşqınlıq içində ayaqlarını, bədənini əlləşdirdi: bir halda ki kimsə onu xatırlayıb sevmir, bu dünyada mövcudurmu; fikirləşməyə bir şeyi qalmadı, elə bil, başqa yaxın adamların gücündən, arzusundan asılı halda yaşayırmış, indisə onlar yoxdurlar, onu qovublar... Kələ-kötür kol küləksiz yoldan çıxırdı, qumun üstüylə yanından ötüb keçə-keçə diyirlənirdi. Kol tozlu, yorğun, həyatının, hərəkətinin ağırlığından yarımcan idi; onun kimsəsi – nə doğması, nə yaxını – var idi, həmişə harasa uzaqlaşmış gedirdi. Nəzər ovcuyla otu oxşayıb dedi: "Mən sənənlə gedəcəyəm, tək darıxıram, – sən mənim bərəmdə bir şey fikirləş, mən də sənənlə haqqında düşünəcəyəm. Onlarlasa yaşamaq istəmirəm, məni qoymadılar, qoy özləri ölsünlər!" Sonra yurdu-nu, onu unudan anasını qamış dəyənləklə hədələdi.

Nəzər süpürüm kolunun arxasınca gedib düz zülmətə-cən addımladı. Zülmətdə uzandı, yanında qalsın deyə kolu əliylə tutaraq yorğunluqdan yuxuya getdi. Səhəri oyanıb, dərhal kolun böyründə olmadığından qorxdı: gecə tək-tənha diyirlənib getmişdi. Nəzər ağlamaq istəyirdi, amma gördü kol indi yaxın qum təpəsinin üstündə qımıldanır, oğlan özünü ona yetirdi.

Yurduyla anası çoxdan gözdən itmişdilər – qoy böyüyən-cən qəlbi onları unutsun. Həmin gün sərgərdan kol Nəzəri qoyun çobanının yanına aparıb çıxardı, çoban oğlanı yedirib-içirdi, kolunu da dəyənləyinə bağladı ki, o da dincəlsin. Uzun müddət Nəzər çobanla gəzdi, onun yanında yaşadı,

nə vaxt ki qar yağdı, ağası çobanı iş dalınca Cərcoya buraxdı, ona görə ki, çoban kor olmağa başlamışdı, çoban da oğlanla yola düşdü, şəhərdəsə onu kimsəyə lazım olmayan adam kimi şura hakimiyyətinə təhvil verdilər. Şura hakimiyyəti həmişə halına bir artıq ağızın təfavüt eləmədiyi çoxuşaqlı dul arvad kimi gərəksiz, unudulmuş hər şeyi yığır.

İndi uzun-uzadı illər keçmişdi, amma heç bir şey yaddan çıxmamışdı, itirilmiş ana da yenə əvvəlki tək sevimişdi, onun barəsində xatirələr üçün həmişə ürəkdə yalnız güc tapılacaq, elə bil, uşaqlıq başa çatmayıb. Cağatayev atasını heç vaxt görməmişdi. Atasını Xivə ekspedisiya qoşunlarının rus əsgəri İvan Cağatayev artıq iki balaca uşağı olan Koçmatın cavan arvadı Gülçatay doğandan əvvəl yoxa çıxmışdı; amma Nəzər körpə olanda anasının Koçmatdan dünyaya gətirdiyi uşaqlar öldülər, anası oğlana sonralar yalnız onların barəsində danışmışdı ki, nə vaxtsa yaşayıblar. Koçmatsa kasıb, arvadından xeyli yaşlıydı; o, yayda ailəsinə çörək qazanmaq üçün Künyə-Ürgəncin, Taşauzun bəy torpaqlarına gedib, işləməklə yaşayırdı. Qış vaxtında Üst-Yurdun ətəyində qazılmış qazmada, demək olar, fasiləsiz yatırdı. O özünün cüzi qüvvəsini qoruyurdu, Gülçatay da onunla bir keçənin altında yatırdı; o da az yemək üçün uzun qışda qızınır, mürgüləyirdi, aralarında sağ olanda uşaqları yatırıdılar. Hər dənbir Gülçatay eşiyə çıxırdı, yemək üçün ot-əncər yığırdı, yaxud mizdurluq eləmək üçün Xivəyə gedirdi... Bir dəfə Xivədə iş tapmadı; qışın o çağıydı ki, varlılar çay içib, qoyun əti yeyirdilər, kasıblarsa havanın istiləşməsinə, ot-əncərin bitməsinə gözləyirdilər. Gülçatay bazarda daldalanırdı, alverçilərin artıq-urtuğunu, adamların götürməyə utandıqlarından bir şey yeyirdi. Həmin Xivə bazarında Gülçatayı əsgər İvan Cağatayev gördü, ona hər gün qazançada müftə yemək gətirməyə başladı. Gülçatay axşam boş bazarda içində mal əti olan əsgər şorbası yeyirdi, əsgərsə bir az onu əlləyirdi, sonra qucaqlayırdı. Amma qonaqlığın əvəzində bu adamı rədd eləməyə qadının vicdanı yol vermirdi: o susur, müqavimət göstərmirdi. Qadın rusa nəylə təşəkkür eləməyi düşünürdü, təbiətin verdiyindən başqa onun bir şeyi yox idi.

* * *

– Gözlərin niyə yaşarıb? – vətəninə yola düşən günü Vera Çağatayevdən soruşdu.

– Balaca olanda anamın mənə necə gülümsədiyini yadıma düşdü.

– Necə gülümsəyirdi axı?

Çağatayev çətinə düşdü.

– Yadımda deyil... Mənimlə fərəhlənirdi, dərdimə şərik olurdu – indi adamlar belə gülümsəmirlər. Onun göz yaşları xoşbəxt sifətindən axıb-tökülürdü.

Anası ona deyirdi, əri Koçmat Nəzərin özünün yox, rus əsgərinin oğlu olduğunu biləndə onu vurmadı, qəzəblənmədi, yalnız hamıya qarşı danıxdırıcı, yad oldu. O, tək-tənha uzaqlara gedib çıxdı, orada təkbaşına öz kədərindən nəfəsini dərdi; sonra qayıdıb, Gülçatayı əvvəlki kimi sevdi.

266

Nəzər Çağatayev Verayla axırıncı dəfə gəzməyə getdi. Axşam onun qatarı Asiyaya çıxıb gedəcək. Vera artıq ondan ötrü uzaq yola yır-yığış eləmişdi: corablarını yamamışdı, lazımlı düymələrini tikmişdi, özü alt paltarını ütüləyib, əriylə birlikdə getdiklərinə görə, bir neçə dəfə bütün şeyləri dönə-dönə sığallaya-sığallaya, onlara həsəd apara-apara yoxlamışdı.

Küçədə Vera Çağatayevdən bir yerdə, tanışigilə getməyi xahiş elədi. Ola bilsin, yarım saatdan sonra onu həmişəlik unudacaq.

Onlar geniş mənzilə girdilər. Vera ərinin yaşlı qadınla tanış eləyib, soruşdu:

– Kseniya hardadı – evdədi, yoxsa başqa yerdədi?

– Evdədir, evdədir, indicə gəlib, – ev sahibəsi dilləndi.

Geniş, tör-töküntülü otaqda on üç, yaxud on beş yaşlı qarasaçlı qız oturmuşdu. O, kitab oxuya-oxuya hörüyünün ucunu əlində fırladırdı.

– Ana! – qız da anasının gəlişinə sevindi.

– Salam, Ksenya, – Vera dilləndi. – Bu, mənim qızımdır, – o, qızı Çağatayevlə tanış elədi.

Çağatayev həm uşağa, həm qadına məxsus olan qəribə əli sıxdı; əl yapışqanlı, çirkliydi, ona görə ki, uşaqlar təmizliyə dərhal öyrəşmirlər.

Ksenya gülümsünürdü. Qız, anasına oxşamırdı, həyətdən, yaşamağa öyrəşmədiyindən bir qədər qüssəli, boyartı-

mının yorğunluğundan solğun olan düzgün yeniyetmə sifəti vardı. Gözləri ayrı-ayrı rəngdəydi – biri qara, o biri maviydi, bu da üzünün bütün ifadəsinə çəkingən, aciz məna verirdi, elə bil, Cağatayev miskin, zərif eybəcərlik görürdü. Ksenyanı yalnız ağız korlayırdı – artıq həddən artıq böyümüşdü, iriləmiş dodaqları sanki elə hey su içmək istəyirdilər, dərisinin günahsız sükutu içərisindən güclü dağıdıcı bitkinin deşib çölə çıxmasına oxşayırdı.

Hamı qeyri-müəyyən vəziyyət üzündən susurdu, bununla belə, Ksenya artıq hər şeyi başa düşmüşdü.

– Siz burada yaşayırsınız? – Cağatayev cəfəng bir şey soruşdu.

– Hə, atamın anasının yanında, – Ksenya dedi.

– Bəs atan hardadı, ölüb?

Vera kənardaydı, o, pəncərədən Moskvaya baxırdı.

Ksenya güldü.

– Yox, nə danışırsınız? Mənim atam cavandı, o, Uzaq Şərqdə yaşayır və körpülər tikir. İkisini artıq tikib.

– Böyük körpülərdi?

– Böyükdü: biri asma, o biri iki dayaq özüllü, itirilmiş kessonlu¹. Onlar həmişəlik gözdən itib, onlar itib! – Ksenya sevinclə dedi. – Məndə qəzətdən foto var!

– Atan sizi sevir?

– Yox, o, tanımadığı adamları sevir, anamla bizi sevmək istəmir.

Onlar hələ danışırdılar, Cağatayevin qəlbində tutqun təəssüf vardı – o, yuxudakı, səyahətdəki kimi, yüngül, kədərli duyğuyla oturmuşdu. Gündəlik həyatı unudub Kseniyanın əlindən yapışdı, tutub buraxmadı.

Ksenya qorxu, təəccüb içində oturmuşdu, müxtəlif rəngli gözləri öz aralarında tanış olmayan iki yanaşı adam kimi, əzabla baxırdı. Onun anası, Vera qızıyla ərinə sakitcə gülümsəyə-gülümsəyə kənardə durmuşdu.

– Vağzala hazırlaşmaq vaxtın deyilmi? – o soruşdu.

– Yox, mən bu gün getməyəcəyəm, – Cağatayev dedi. O bu qızın qarşısında qəlbinin səbirsizliyi ilə mübarizə apara-apara başmaqlarıyla döşəməni cırmaqlayırdı. Bundan başqa, vəziyyətinin Verayla Ksenya tərəfindən qəddar kişi sevgisi kimi qəbul olunacağına görə utanırdı; özüsə Kseniyanın

¹ Kesson – sualtı işlər üçün kamera

qarşısında yalnız bağlılıq, tamamilə tutqun ləzzət, insani doğmalıq, daha yaxşı qadın taleyi barədə qayğı duyurdu. O, qızdan ötrü qoruyucu qüvvə, ata, onun qəlbində əbədi xatirə olmaq istəyirdi.

Cağatayev üzr istəyib, yarım saatlığa çıxdı, Mostorqda¹ üç yüz rublluq cürbəcür şeylər alıb, onları Kseniyaya hədiyyə gətirdi, əgər bunu eləməsəydi, günlərlə təəssüflənərdi.

Ksenya hədiyyələrə sevindi, anasına yox.

– Ksenyanın cəmi iki donu var, axırını ayaqqabısı da dağılıb, – Vera dedi. – Axı atası heç nə göndərmir, mən də təzəcə işləyirəm... Bu lazımsız şeyləri niyə aldın, bahalı ətir-lər, zamşa² çanta, bu cür alabəzək örtük qızın nəyinə lazımdır?

– Yaxşı, ana, burax, eybi yoxdu, – Ksenya deyirdi.

268

– Donu mənə uşaq teatrında pulsuz verəcəklər, dəstədəsə tezliklə dağ ayaqqabıları paylamağa başlayacaqlar, mənə ayaqqabı lazım deyil. Qoy çanta ilə örtüyüm olsun.

– Hər halda, əbəs yerə, – Vera təəssüflənirdi. – Onun özünə də pul lazımdır, uzağa gedir.

– Mənə bəs elər, – Cağatayev dedi. O daha dörd yüz rubl çıxardı, pulu Ksenyanın yeməyi üçün qoydu.

Qız ona yaxınlaşdı. Əlini uzadıb Cağatayevə təşəkkür elədi, dedi:

– Mən də sizə tezliklə hədiyyə verəcəyəm. Tezliklə var-dövlət aşib-daşacaq!

Cağatayev onu öpüb vidalaşdı.

– Nəzər, sən daha məni sevmirsən? – Vera küçədə soruşdu. – Sən çıxıb getməmiş gedək boşanaq... Özün gördün – Kseniya mənim qızımdı, sən axı, dördüncü ərim-sən, mənim də otuz dörd yaşım var.

Vera susdu. Cağatayev təəccübləndi:

– Niyə səni sevmirəm? Bəs sən o biri ərlərini sevirdin?

– Sevirdim. İkincisi öldü, mən indi də ondan ötrü gizlicə ağlayıram... Birincisə özü məni qızla atdı, onu da sevirdim, ona sədaqətliydim... Mən də uzun müddət adamsız yaşamalı, əyləncəli gecələrə getməli, öz başıma kağız çiçəklər qoymalı olmuşam...

– Bəs niyə səni sevmirəm?

¹ *Mostorq* – Moskva ticarət idarəsi

² *Zamşa* – yumşaq maral dərisi

– Sən Ksenyanı sevirsən, bilirəm... Onun on səkkiz yaşı olacaq, səninsə otuz, bəlkə də, bir az çox. Evlənərsiniz, mənə sizə elçilik eləyərəm. Ancaq yalan demə, həyəcanlanma, mən adamları itirməyə öyrəşmişəm.

Cağatayev qadının qarşısında başa düşmüş kimi, ayaq saxladı. Qadınla evlənsə də, taleyini bölüşsə də, oğlana onun dərdi yox, tənhalığa məhkum olduğuna inanması qəribə gəlirdi. Vera öz dərini qoruyurdu, bu dərini xərcləməyə tələsmirdi. Deməli, insan qəlbinin lap ortasında, ağıllığın dərinliyində düşmən qüvvəsi mövcuddur, bu qüvvədən ömrün illəri arasında, sadıq əllərin ağuşunda, hətta öz övladlarının öpüşləri altında canlı parlaq gözlər sönbə bilər.

– Buna görə mənimlə yaşamaq istəmərdin? – Cağatayev soruşdu.

– Hə, buna görə. Sən axı mənim belə bir qızımın olduğunu bilmirdin, fikirləşirdin daha cavan, daha təmizəm...

– Yaxşı, nə olsun ki! Bu mənim vecimə deyil...

– Yox, de görüm: sən bayaq Ksenyaya vuruldun? Mən sezdim.

– Vuruldum, – Cağatayev cavab verdi, – tab gətirmədim.

Onlar dinməzəcə Veranın otağına gedib çatdılar. Qadın plaşını soyunmadan, ətrafdakı əşyalarına etinasız, yad halda sığınacağıının ortasında dayandı. Əgər indi qəfil hadisə baş versəydi, öz şey-şüyünü qonşuya bağışlayardı; bu xeyirxah iş ona bir qədər təskinlik verərdi, əmlakının azalmasıyla birlikdə əzab çəkən qəlbinin ölçüsünü də azaldardı.

Amma sonra öz bədənini son qalığına qədər paylamalı olardı; bununla belə, bu sonuncu qalıq da paltar, şey-şüyü, rahatlıqlarıyla birlikdə bütün bədəni kimi, elə həmin qüvvələ də əzab çəkərdi, məhv etmək, unutmaq üçün onu da vermək lazım idi.

Ümidsizlik, qüسسə, ehtiyac insan bədənində axırıncı çata qədər sıxıla bilər: yalnız ölümqabağı nəfəs onları bayıra çıxarır.

– Yaxşı, indi mən neyləyim? – Vera bu sözləri özündən ötrü söyləyib soruşdu.

Cağatayev Veranı başa düşürdü. Oğlan onu qucaqladı, heç olmasa öz hərərətilə sakitləşdirmək üçün sinəsinin yaxınlığında uzun-uzadı saxladı, çünki xəstəhal əzab daha çarəsizdir, sözlə ifadə olunmur.

Vera dərddən aralanmağa başladı.

– Ksenya da səni sevəcək... Mən onu tərbiyə edəcəyəm, qızıma sənin barəndə yaddaş təlqin eləyəcəyəm, səndən qəhrəman düzəldəcəyəm. Ümidini üzmə, Nəzər – illər tez keçəcək, mənə ayrılığa öyrəşərəm.

– Pis şeyə öyrəşmək nəyə lazımdı? – Cağatayev dedi; o, nədən xoşbəxtliyin insanlara inanılmaz göründüyünü, adamların bir-birini yalnız qüssəylə aldatdıqlarını başa düşə bilmirdi.

Cağatayevi dərd uşaqlıqdan cana doydurmuşdu, indi, təhsilli olandasa, bu dərd oğlana iyrenc gəlirdi, o, vətəninə xoşbəxt zövq aləmi yaratmağı qərara aldı, həyatda nə eləyəcəyisə hələ məlum deyil.

– Eybi yoxdur, – Cağatayev dilləndi, Veranın uşaq – gələcək xoşbəxtliyin sakini olan iri qarnını sığalladı. – Onu tez doğ, şad olacaq.

270

– Bəlkə də, yox, – Vera şübhə eləyirdi. – Bəlkə də, əbədi əzabkeş olacaq.

– Biz daha bədbəxtliyə yol verməyəcəyik, – Cağatayev cavab verdi.

– Siz kimsiniz?

– Biz, – Cağatayev astadan, qeyri-müəyyən tərzdə təsdiqlədi. O, nədənsə aydın danışmağa utanırdı, elə bil, gizli fikri yaxşı deyilmiş kimi, yüngülcə qızardı.

Vera vidalaşanda onu qucaqladı – saata göz qoyurdu, ayrılıq yaxınlaşırdı.

– Bilirəm, sən xoşbəxt olacaqsan, təmiz qəlbin var. Onda mənim Ksenyamı yanına apararsan.

O, öz sevgisindən, gələcəyə inamsızlığından ağladı; sifəti əvvəlcə daha da çirkin oldu, sonra göz yaşları üzünü yudu, bu sifət özgə görkəm aldı, elə bil, Vera uzaqdan yad gözlərlə baxırdı.

3

Qatar çoxdan Moskvadan çıxmışdı; artıq səfərin bir neçə sutkası ötmüşdü. Cağatayev pəncərənin qabağında otururdu, o, uşaqlıqda gəzdiyi yerləri tanıyırdı, ya da bu yerlər başqa, amma tamamilə oxşar yerlərdi. Elə həmin bomboş, qocafəndi torpaqdır, ağlayıb-sızlayan ot gövdələrini

tərpədə-tərpədə, elə həmin uşaq küləyi əsir, məkan ölgün yabançı ruh kimi geniş, darıxdırıcı idi; Cağatayev hərdən bir hamının atdığı uşaq təki, qatardan düşüb, piyada getmək istəyirdi. Amma uşaqlıqla köhnə çağlar çoxdan ötüb-keçmişdi. O, kiçik çöl stansiyalarında rəhbərlərin portretlərini görürdü; çox vaxt bu portretlər əldəqayırmaydı, hara gəldi, hasarlara yapışdırılmışdı. Portretlər, güman ki, təsvir elədiklərinə az oxşayırdı, amma onları, bəlkə də, pionerin uşaq əlilə düzgün duyğu çəkmişdi: biri qocaya, yer üzündəki bütün əsil-nəsilsiz adamların xeyirxah atasına oxşayırdı; amma rəssam fikirləşmədən, sifəti özünə də oxşatmağa çalışmışdı ki, indi dünyada özünün də tək yaşamadığı, onun da atalığı, qohum-əqrəbası olduğu görünsün – buna görə incəsənət bacarıqsızlıqdan güclü çıxırdı. Elə indi də bu cür stansiyaların arxasında cürbəcür adamların yaşayış yeri, daldalanacağı olmayanlara sığınacaq hazırlamaq üçün torpağı necə qazdıqlarını, nəşə basdırdıqlarını, yaxud tikdiklərini görmək olar. Cağatayev yalnız sürgün həyatı yaşamaq mümkün olan boş, adamsız stansiya görmədi; insan hər yerdə yüzillik ümitsizlikdən, atasızlıqdan, ümumi kinli yaddaşsızlıqdan ürəklə uzaqlaşa-uzaqlaşa işləyirdi.

Cağatayev anasının sözlərini xatırladı: “Uzağa, yadların yanına get, qoy sənin atan yad adam olsun”. O, uzağa getmişdi, indi qayıdır, yad adamın şəxsində onu böyüdən, qəlbini genişləndirən, indi anasını, əgər sağdışa, tapmaq, xilas eləmək, yox, əgər ölü halda torpağın üstündə atılıb qalıbsa, basdırmaq üçün təzədən evə göndərən atasını tapmışdı.

Bir gecə qatar gözlənilməz hadisə üzündən qaranlıq çöldə dayandı. Cağatayev vaqonun tamburunun qapısına çıxdı. Səssizlikdi, uzaqlarda parovoz fısıldayırdı, sənişinlər rahatlıq içində yatırdılar. Qəfildən çölün qaranlığında bir quş qışqırdı, onu nəşə qorxutmuşdu. Cağatayev bu səsi uzun illərdən sonra xatırladı, elə bil, uşaqlığı dilsiz-ağızsız zülmətdən şikayətli tərzdə bağırırmışdı. O dinşədi; yenə hansı quşsa tələm-tələsik nəşə hüdüləyib, susdu, quşun səsinə də xatırlayırdı, amma indi adını unutmuşdu: bəlkə də, çölün silviya, yaxud müşgül quşuydu. Cağatayev vaqondan düşdü. Yaxında kol gördü, yanına gedib budağından yapışdı, dilləndi: “Salam, kuyan-suyuk!” Kuyan-suyuk insan təmasından yüngülcə tərpəndi, yenə olduğu kimi – etinasız, yuxulu qaldı.

Cağatayev xeyli aralandı. Çöldə nəşə tərپənin, qışqırırdı, çöl yalnız yadırgamış qulaqlar üçün səssizdi. Torpaq düzənliyə enməyə başlayırdı, gömgöy hündür otlar görünürdü. Cağatayev xatirələr marağıyla otluğa girdi; dibdən tərپədlən ot-əncər dörd yanında titrəşirdi, cürbəcür gözəgörünməz varlıqlar kimin nəyi vardisa – kimisi qarnı, kimisi ayaqları üstə, kimisi də alçaqdan uça-uça ondan kənar qaçırdılar. O varlıqlar, yəqin ki, lap səssizcə dururdular, amma aralarından hamısı yox, yalnız bəziləri yatırdı. Hamısının gündüz o qədər işi olurdu, görünür, gün onlara bəs elə mirdi, yaxud qısa ömürlərini yuxuya xərcləmək istəmədilər, yalnız gözlərinin pərdələrini yarıyacaq salıb, heç olmasa, yarımhəyatı görmək, zülməti eşitmək, gündüzün ehtiyaclarını yada salmamaq üçün azacıq mürgüləyirdilər.

272

Cağatayev öz işini unudub rütubətin qoxusunu duydu; haradasa yaxınlıqda göl, yaxud quyu vardı. O, həmin yerə yönəlib, az sonra bələd olmadığı, kiçik rus meşəsinə oxşayan alçaq, rütubətli otluğa girdi. Cağatayevin gözləri alışmışdı, indi aydın görünürdü. Sonra qamışlıq başladı; Cağatayev qamışlığa girəndə bütün buradakı sakinlər dərhal qışqırırdılar, uçuşdular, yerlərində qurdalandılar. Qamışlıqda istiydi. İnsan qarşısında qorxudan heyvanların, quşların heç də hamısı yox olmamışdı, səs-küylərə görə bəziləri olduqları yerdə qalmışdılar. O qədər qorxmışdular, məhv olmağı gözləyə-gözləyə, tez-tələsik çoxalmağa, kef çəkməyə tələsirdilər. Cağatayev bu səsləri lap əvvəldən tanıyırdı, indi isti otluqdan gələn zəhlətökən, zəif səslərə qulaq asdıqca özünün son sevincindən əl çəkməyən bütün kasıb həyata ürəyi yanırdı.

Qatar səssizcə çıxıb getmişdi. Cağatayev çata bilirdi, amma tələsmədi; yalnız içində dəyişəcəyi olan çamadan getmişdi, onu da Daşkənddə geri almaq olar. Amma Cağatayev öz işinin dalınca tələsmək, məqsəddən yayınmamaq üçün çamadanı almamaq qərarına gəldi. O, əvvəlki kimi torpağa qısılib, otluqda rahatlıq içində yuxuya getdi.

Yeddi gün sonra Cağatayev yaxın piyada yoluyla gedib Daşkəndə çatdı. O, partiyanın Mərkəzi Komitəsinə getdi, burada artıq onu çoxdan gözləyirdilər. Komitə katibi Cağatayevə dedi, haradasa Sarı-Qamış, Üst-Yurd rayonunda, Amudəryanın deltasında müxtəlif millətlərdən ibarət azsaylı

köçəri xalq gəzib-dolaşır, bu xalq ehtiyac içindədir. Onların arasında türkmənlər, qaraqalpaqlar, bir qədər özbəklər, qazaxlar, farslar, kürdlər, bəluclar, kim olduqlarını unudanlar var. Əvvəllər həmin xalq, demək olar, həmişəlik Sarı-Qamış çökəkliyində yaşayırdı, oradan Xivə vahəsinə, Taş-uzza, Xoceyliyə, Künyə-Ürgəncə, başqa uzaq yerlərə xoşarda¹, dolamaçarıxda işləməyə gedirdi. Həmin xalqın yoxsulluğu, ümitsizliyi o qədər böyük idi ki, ildə yalnız bir neçə həftə davam eləyən torpaq xoşar işləri barədə xoşbəxtlik kimi fikirləşirdi, çünki ona həmin günlər yeməyə çörək kökələri, hətta düyü verirdilər. O xalq arxa su qalxması üçün öz bədənleriyle dartayı çəkə-çəkə dolamaçarıxda eşşək yerinə işləyirdi. Eşşəyi ilboyu yemləmək lazımdı, Sarı-Qamışlı işçi xalqsa yalnız azacıq bir vaxtda yeyirdi, sonrasa cəhənnəm olurdu. Hamısı ölmürdü, haradasa səhranın dibində üzüylüb, sonrakı il təzədən qayıdırdı.

– Mən o xalqı tanıyıram, orada doğulmuşam, – Cağatayev dedi.

– Buna görə də səni ora göndəririlər, – katib izah elədi.

– Həmin xalq necə adlanırdı, yadında deyil?

– O xalqın adı yox idi, – Cağatayev cavab verdi. – Amma özünə balaca bir ad qoymuşdu.

– Adı nəydi?

– Can. Bu, qəlb, yaxud gözəl həyat mənasını verir. O xalqın qəlbindən, əziz həyatından başqa heç nəyi yox idi, həmin həyatı ona qadın-analar veriblər, ona görə ki, onu doğub törəyiblər.

Katib üz-gözünü turşudub qəmləndi:

– Deməli, onun bütün var-yoxu – təkəcə sinəsindəki ürəkdir, o da ki döyünəndə...

– Bircə ürəkdi, – Cağatayev razılaşdı, – yalnız bircə həyatdı; bədənindən qıraqda ona məxsus olan bir şey yoxdur. Amma həyat da o xalqın deyildi, ona yalnız belə gəlirdi.

– Anan sənə canın nə olduğunu deyirdimi?

– Deyirdi. Hər yerdən qaçqınlar, yetimlər, bir də qovulmuş qocalar, əldən düşmüş kölələr yığışmışdılar. Sonra ərlərinə xəyanət eləyən qadınlar, ora qorxudan düşənlər, sevdikləri qəfildən ölən, başqa kimsəyə ərə getmək istəməyən qızlar da həmişəlik gəlirdilər. Bir də orada Allahı

¹ Xoşar – mövsümi çöl işləri

tanımayan, dünyanı ələ salan adamlar, canilər yaşayırdılar...
 Amma mən hamısını xatırlamıram – balacaydım.

– İndi ora get. Həmin itkin xalqı tap – Sarı-Qamış çökək-
 liyi boşdu.

– Gedərəm, – Cağatayev razılaşdı. – Orada nə qurmalı-
 yam? Sosializm?

– Bəs özgə nə qurmalısən? – katib dilləndi. – Sənin xal-
 qın artıq cəhənnəmdə olub, qoy cənnətdə yaşasın, biz ona
 var gücümüzlə kömək elərik... Sən bizim müvəkkilimiz ola-
 caqsan. Ora rayondan kimisə göndəriblər, amma o çətin
 ki bir iş görsün: mənə belə gəlir, bizim adam deyil...

Sonra katib Cağatayevə müfəssəl, ciddi təlimat, eza-
 miyyət kağızı verdi, Cağatayev vidalaşdı.

O, vətəninə Cərconun yaxınlığında qayığa minib, Amu-
 dəryayla üzüb getmək istədi.

274

Daşkənd poçtunda Veradan məktub aldı. O yazırdı,
 körpəsi dünyaya gəlməyə doğru yaxınlaşır, artıq bətnində
 nəsə fikirləşir, çünki tez-tez tərpənir, narazılığını bildirir.

“Amma mən ona nəvaziş göstərirəm, qarnımı sıgallayı-
 ram, üzümü ona yaxın əyib, – Vera yazırdı, – deyirəm: “Nə
 istəyirsən? Yerini istə, sakitdi, mən az hərəkət eləməyə çalışı-
 ram ki, acığın tutmasın, niyə məndən aralanmaq istəyir-
 sən?..” Körpəyə öyrəşmişəm, həmişə onunla başqasıyla,
 səninlə yaşamaq istədiyim kimi yaşayıram, doğulmasından
 qorxuram – ona görə yox ki ağır çəkəcəyəm, ona görə ki,
 bu, onunla əbədi ayrılığın başlanğıcı olacaq, indi döyəclə-
 diyi ayaqlarıyla anasından aralanmağa tələsəcək, o ayaqlar
 elə hey uzağa gedəcəklər – ömrü çatanacan, oğlum mən-
 dən, mənim ağlar gözlərimdən gizlənənəcən... Ksenya səni
 xatırlayır, amma darıxır ki, uzaqdasan, gec gələcəksən, hət-
 ta heç nə məlum deyil. Artıq haradasa ölməmişən ki?”

Cağatayev Veraya açıqca göndərdi ki, onunla Ksenya-
 nın alaca gözlərindən öpür, çox çəkməyəcək, bir torpağın
 ortasında xoşbəxtlik yaradanda gələcək.

Cərcodan Nukusa kooperativ mallarla dolu dörd yük
 qayığıyla getmək istəyirdilər. Cağatayev ezam olunmuş

adam hüququndan istifadə eləmədi, ona görə ki, bu hüquq o qədər də tanınmırdı, çay gəmisi matrosunun köməkçisi kimi işə girdi. O, Xivə vahəsinə qədər getməyi şərtləşdi, oradasa sahilə çıxacaq.

Səfərin uzun günləri başladı. Səhər-axşam çay canlı, lilli suyundan keçən köndələn günəş işığından qızılı axına çevrilirdi. Çayda səyahət eləyən bu sarı torpaq əvvəlcədən çörəyə, çiçəyə, pambığa, hətta insan bədəninə oxşayırdı. Bəzən qamışın başına rəngbərəng naməlum quş qonurdu, həmin quş daxili həyəcədən vurnuxurdu, canlı günəşin altında lələklərini parıldadırdı, nəşə saçan nazik səsiylə nəşə oxuyurdu, guya, artıq bütün varlıqlardan ötrü kef vaxtı çatmışdı. Quş Cağatayevə indi onun haqqında nəşə fikirləşən alaca gözlü balaca qadın Kseniyanı xatırladırdı.

On dörd sutkadan sonra Cağatayev baş matrosdan haqq-hesabla təşəkkür alıb, Xivə vahəsinin kənarında sahilə çıxdı.

Cağatayev bir neçə gün Xivədə qalıb, uşaqlıq yoluyla vətəninə, Sarı-Qamışa getdi. O, bu yolu zəifləyən əlamətlərinə görə tanıyırdı: indi qum təpələri alçaq, kanal daha dayaz, lap yaxın quyuya qədər yol qısa görünürdü. Günəş elə eyni cür, amma Cağatayev balaca olduğu həmin vaxtdakından daha alçaqdan işıq saçırdı. Kurğanclar, üstüörtülü arabalar, rast gələn eşşəklərlə dəvələr, arxların qıraqlarındakı ağaclar, uçan həşərat – hər şey əvvəlki və həmişəki, amma onsuz kor olmuş kimi, Cağatayevə etinasızdılar. O, elə bil, yad ələmlə ətrafdakı hər şeyə diqqətlə bax-baxa, unudulanları tanıya-tanıya, amma özü tanınmamış qalaraq incik halda gedirdi. Sən demə, hər xırda varlıq, əşya, bitki əvvəlki bağlılığa qarşı insandan daha artıq təkəbbürlü, azaddılar.

Qurumuş Künyədərya çayına çatanda Nəzər Cağatayev qum çöküntüsünün içində insan kimi qabaq ayaqlarını yerə dayayıb oturan dəvə gördü. Dəvə arıqdı, hörgücləri yatmışdı, ağıllı, qüссəli adam kimi qara gözlərilə çəkinə-çəkinə baxırdı. Cağatayev yaxınlaşanda dəvə yanına gələ-nə fikir vermədi: o, külək axınının qovaladığı quru otları izlə-yirdi – bu otlar ona yaxınlaşacaq, yoxsa yanından ötüb-keçəcəklər. Bir ot saplağı qumun üzərilə düz ağzına sarı yaxınlaşırdı, onda dəvə otu dodaqlarıyla tutub çeynəyir,

udurdu. Uzaqda girdə süpürüm veyillənirdi, dəvə ümiddən xeyirxahlaşmış gözləriylə həmin iri canlı otu izləyirdi, amma süpürüm yan keçirdi; onda dəvə gözlərini yumdu, ona görə ki, necə ağlamaq lazım gəldiyini bilmirdi.

Cağatayev dəvəni dörd tərəfdən yoxladı; heyvan çoxdan aclıq ehtiyacından, xəstəlikdən arıqlamışdı, demək olar, bütün tükü tökülmüşdü, yalnız bəzi əlçimlər qalmışdı, buna görə də dəvə nabelədlikdən, üşüntüdən əsirdi. Yəqin, gücdən düşdüyündən ötüb-keçən hansı karvan tərəfindənsə yükü alınmış, burada qoyulmuşdu – ya da sahibi ölmüşdü, heyvan da özündəki həyat ehtiyatını xərcləyənəcən onu gözləməyə başlamışdı. Dəvə hərəkət qabiliyyətini itirib olub-qalan qüvvəsilə qabaq ayaqlarına söykənmişdi, küləyin üstünə qovub gətirdiyi ot gövdələrini görüb yemək üçün dikəlmişdi. Külək olmayanda əbəs yerə göz işığı sərf eləmək istəmədən gözlərini yumub mürgüləyirdi; çökmək, uzanmaq istəmirdi, onda daha təzədən dikələ bilməzdi, beləliklə, daim gah sərvaxt, gah mürgüləyə-mürgüləyə ölüm əyənəcən, yaxud səhranın hər hansı vəhşi heyvanı kiçik pəncəsinin bir zərbəsiylə canını alanacan oturaq halda qalırdı.

276

Cağatayev göz qoya-qoya, başa düşərək həmin dəvənin yanında uzun müddət oturdu. Sonra uzaqdan bir neçə süpürüm qomu gətirib yemək üçün dəvəyə verdi. Onu sulağa bilmədi, özünün yalnız iki qumquma suyu vardı, amma bilirdi ki, Künyədəryanın axarı boyu irəlində içməli suyu olan göllər, xırda quyular var. Bununla belə, dəvəni qumun üstüylə dartıb aparmaq çətindi.

Axşam düşdü. Cağatayev dəvə başını torpağa qoyanacan onu yemləyir, yaxın yerlərdən ona ot gətirirdi: o, yeni həyatın qısa yuxusuyla yatdı. Gecə düşdüyündən hava soyumağa başladı. Cağatayev kisəsindən kökə yedi, sonra qızınmaq üçün dəvənin gövdəsinə sığınıb mürgülədi. O, gülümsəyirdi; sanki qısa gülməli oyun üçün düzəldilmiş bu mövcud dünyada hər şey ondan ötrü qəribəydi. Amma bu qəsdli oyun uzun müddətə, əbədiyyətəcən uzandı, artıq heç kəs gülmək istəmir, gülə bilmir. Səhranın bomboş torpağı, dəvə, hətta gəzərgi miskin ot – axı bütün bunların hamısı ciddi, əzəmətli, təntənəli olmalıdı; bədbəxt varlıqların daxilində onların başqa, zəruri, labüd xoşbəxt vəzifə hissi var – axı onlar nəyə görə əziyyət çəkirlər, nəyisə gözləyirlər?

Cağatayev dəvənin qarnının yanında yumağa dönüb qeyri-adi həqiqətə heyrətlənə-heyrətlənə yuxuya getdi.

5

Künyədəryayla altı gün yol gedəndən sonra Cağatayev Sarı-Qamışı gördü. Bütün bu müddət ərzində arxasınca cana gəlmiş, artıq öz gücünə yeriyən dəvəni dartırdı. Amma heyvan hələ belində adam apara bilmirdi.

Cağatayev qumluq qurtaran, torpağın aşağı çökəyə, uzaq Üst-Yurda enən yerin qırağında oturdu. Ora qaranlıq, alçaqdi, Cağatayev heç yerdə nə tüstü, nə üstüörtülü arabalar gördü – yalnız uzaqlarda kiçik göl parlıdaydı. Cağatayev qumu xışmaladı, qum dəyişməmişdi: bütün ötən illər ərzində külək onu gah irəli, gah geri süpürürdü, elə hey bir yerdə qalmaqdan köhnəlmişdi.

Nə vaxtsa anası əlindən tutub, onu bura çıxarmışdı, indisə qayıdıb. O, dəvəylə irəli, yurdunun ortasına getdi. Yabanı kolluqlar sısqa qocalar tək durmuşdu; onlar Cağatayevin uşaqlığından bəri böyüməmişdi, deyəsən, bütün yerli varlıqlardan Cağatayevi yaddan çıxarmayanlardan biriydi, ona görə ki, o qədər cazibədar idi, bu cazibədarlıq mülayimliyə oxşayırdı. Belə yaramaz kasıblar yalnız xatirələrlə, yaxud özgələrinin həyatıyla yaşamalıdılar, yaşamağa başqa şeyləri yoxdur.

Cağatayev bir neçə günü adamları tapmaq üçün özünün bu uşaq dünyasında gəzib-dolaşmağa sərf elədi. Dəvə tək qalmaqdan, darıxmaqdan qorxa-qorxa onun ardınca gəzirdi; bəzən ağlamağa, yaxud gülümsəməyə hazır halda, bunu bacarmadığından əziyyət çəkə-çəkə, gərginliklə, diqqətlə uzun-uzadı adama baxırdı.

Cağatayev bomboş yerlərdə gecələyə-gecələyə, son yeməyini yeyib qurtara-qurtara gəzib dolaşır, bununla belə, özünün firavanlığı barədə fikirləşmirdi. O, qədim dənizin yatağıyla tələsə-tələsə, narahatlıq içində adamsız çökəyin dərinliyinə üz tuturdu. Yalnız bir dəfə gündüz getdiyi yolun ortasına uzanıb torpağa qısıldı. Ürəyi dərhal ağrıdı, onunla mübarizə aparmaq səbrini, iqtidarını itirdi; o, öz hissindən utanıb, ondan üz döndərərək, Ksenyadan ötrü ağladı.

Kseniyanı indi ağılında, xatirələrində yaxından görürdü; qız ona yalnız ürəyində sevməyi bacaran, amma qucaqlaşmaq istəməyən, şikəstlikdən qorxan kimi öpüşdən çəkinən balaca qadının miskin təbəssümüylə gülümsəyirdi. Vera aralıda otururdu, əriylə ayrılığı qısalda-qısalda, artıq, demək olar, ona etinasız halda uşaq paltarını tikirdi, çünki bətnində başqası, daha artıq sevimli, köməksiz adam tərənir, əziyyət çəkirdi. Vera onu gözləyirdi, onun üzünü görmək istəyirdi, ondan ayrılmaqdan qorxurdu. Amma qadına bir şey təskinlik verirdi ki, hələ uzun illər böyüyüb “Bəsindi, ana, məndən əl çək, cana doydurdun!” deyənəcən nə vaxt istəsə, onu öpəcək, qucaqlayacaq.

278

Cağatayev başını qaldırdı. Dəvə nazik, şirəsiz otu çeynəyirdi, balaca tıbağa qara, mehriban gözləriylə uzanmış adama yorğun-yorğun baxırdı. İndi onun şüurunda nə vardı? Ola bilsin, sirlili, nəhəng adama sehrli maraqlı hissi, bəlkə də, mürgüləyən ağılın kədəri.

– Biz səni tək qoymaq! – Cağatayev tıbağaya dedi.

O, mövcud olanların qayğısını müqəddəs şeylərin qayğısını çəkən kimi çəkirdi, təskinlik verməyə yarayanları sezməmək üçün həddən artıq xəsis idi.

Onlar dəvəylə irəli, Üst-Yurda, yüksəkliyin ətəyində unudulmuş bir qocanın yaşadığı yerə getdilər. Qoca tərənirin quru enişində qazılmış torpaq damda yaşayırdı, yaylanın dəlmə-deşiklərindəki xırda heyvan və bitkilərlə qidalanırdı. Uzunsürən qocalıqla kasıblıq onu insana az oxşayan varlığa çevirmişdi. O, insan ömrünü çoxdan yaşamışdı, bütün hissələri təmin olunmuşdu, ağılısa yerli təbiəti, şübhəsiz, həqiqət dəqiqliyiylə öyrənmiş, yadında saxlamışdı. Hətta, adəti üzrə, neçə minlərini əzbər bildiyi ulduzlar belə onu bezdirmişdi.

Onun adı Sufyan idi; Xivə müharibəsi zamanındakı rus ordusunun köhnə şinelini geymiş, kartuzunu qoymuşdu, ayaqlarına cır-cındırdan dolaq sarımışdı.

O, Cağatayevi görəndə torpaq damından qabağına çıxdı, dərin gözlərini düzəngaha dikdi.

Ona doğru dəvəylə birlikdə adam gəlirdi. Sufyan dərhal yolçunu tanıdı, gizlicə kədərləndi ki, ondan ötrü naməlum heç nə yoxdur.

– Mən səni tanıyıram, – o, Cağatayevə dedi. – Sən oğlan Nəzər idin.

– Mənsə səni tanımıram, – Cağatayev cavab verdi.

– Sən tanımırısan, sən yediyin kimi yaşayırsan: qarnına nə gedirsə, sonra o çıxır. Mənim içimdəsə hər şey ləngiyib qalır.

Qoca salamlaşma təbəssümünü xatırlaya-xatırlaya üz-gözünü qırırdı, amma üzü, hətta sakit vəziyyətdə də, ölmüş ilanın qurumuş boş dərisinə oxşayırdı. Cağatayev heyrlənib, Sufyanın əlinə-əlinə toxundu. Heç kəs həyatın, canlıların qaygısını çəkmir, amma indi vaxt gəlib çatıb...

Cağatayev qocaya dedi, öz anasının, xalqının xatirinə uzaqdan gəlib, amma bu xalq dünyada varmı, yoxsa artıq çoxdan tükənib?

Qoca susurdu.

– Hardasa öz atana rast gəldinmi? – o soruşdu.

– Yox. Bəs sən Lenini tanıyırsan?

– Tanımıram, – Sufyan dedi. – Mən bu sözü bir dəfə yol adamından eşitdim, deyirdi o, yaxşıdı. Amma mən fikirləşirəm, yox. Əgər yaxşıdırsa, qoy Sarı-Qamışa gəlsin, bütün dünyanın cəhənnəmi burdadı, mən burada hamıdan pis yaşayıram.

– Budur, mən sənənin yanına gəlmişəm.

Qoca yenə inamsız təbəssümündə üz-gözünü qırırdı.

– Sən tezliklə yanımdan çıxıb gedəcəksən, mən burada tək oləcəyəm. Sən cavansan, ürəyin ağır-ağır vurur, sən danıxacaqsan.

Cağatayev qocaya yaxınlaşdı, əvvəllər Veranı öpdüyü kimi, onu bərk-bərk qızğınlıqla öpdü. Qəribəydi, qocanın ağız uzaq cavan qadının dodaqları sayaq elə həmin insani dadı verirdi.

– Sən burada təsadüfən, xatirələrdən oləcəksən. Burada, farslar deyirdilər, bütün yer üzünün cəhənnəmi vardı.

Onlar Sufyanın qamış döşənəcəyi üstündə yatdığı qazmaya girdilər. O, qonağa yayla otlarının kökündən bişirilmiş kökə verdi. Girişin dəliyindən qədimlərdə ümumdünya cəhənnəminin yerləşdiyi Sarı-Qamış çuxuruna çökən axşam qaranlığı görünürdü. Cağatayev uşaqlıqda bu şifahi rəvayəti eşitmişdi, indi əsl mənasını başa düşürdü. Buradan uzaqlarda, Kopetdağ dağlarının arxasındakı Xorasanda, bağların, əkinlərin arasında xoşbəxtliyin, meyvələrin, qadınların saf Allahı, əkinçiliyin, insan artımının müdafiəçisi, İranda

sakitliyin həvəskarı Hörmüz yaşayırdı. İrandan şimalda, dağların enişinin o tərəfində bomboş qumluqlar uzanıb gedirdi; həmin qumluqlar gecənin yarısı olan, yalnız nadir otların əziyyət çəkdiyi, onların da külək tərəfindən qoparıldığı, uzaqlara qaçırılıb aparıldığı, içində elə hey insanın canı ağrıdığı Turanın həmin tutqun sahələri yerləşən tərəfə çıxıb gedirdilər. Oradan ümitsizliyə, acından ölməyə dözməyən qara adamlar İrana qaçırdılar. Onlar bağların qalın yerlərinə, qadın yatacaqlarına, qədim şəhərlərə soxulurdular, məhv edilənəcən, salamat qalanlarısa qumluğun dərinliyinə qədər qovulanacan yeyib-doymağa, doyunca baxmağa, özlərini unutmağa çalışırdılar. Bu zaman səhranın qurtaracağındakı Sarı-Qamışdakı çökəkdə gizlənidilər, orada ehtiyac, İranın şəffaf bağları haqqında xətilər onları ayağa qaldıranacan uzun müddət əziyyət çəkirdilər... Sonra təzədən Qara Turanın atlıları qıra-qıra, kef çəkə-çəkə, Xorasanda Atrekdən o tərəfdə, Astarabadda, nifrət elədikləri, oturaq, tosqun adamın mülkünün ortasında peyda olurdular. Ola bilsin, Sarı-Qamışın köhnə sakinlərindən birini Əhrimən çağırırdılar, bu da şeytanla eyni mənanı verirdi, həmin kasıb da dərdən hiddətlənirdi. O, lap qəzəbli deyildi, amma ən bədbəxtiydi, bütün həyatı boyu ağlayan üzünü Sarı-Qamışın bəhərsiz torpağına əyib ölənəcən yeməyi, kef çəkməyi arzulaya-arzulaya dağlardan İrana, Hörmüz cənnətinə getməyə can atırdı.

Sufyan Cağatayevi gecələmək üçün saxladı. İqtisadçı yuxuda əziyyət çəkirdi: gündüzlər, gecələr boş yerə ötübkəçirdi, tələsmək, Sarı-Qamışın cəhənnəm dibində xoşbəxtlik yaratmaq lazımdı; qəlbinin səbirsizliyindən vaxtın axarını hesablaya-hesablaya, uzun müddət yuxulaya bilmədi. Ulduzlar göydə vicdan işığı kimi bərq vururdu, dəvə eşikdə fısıldayırdı, qumun üzərilə gündüz küləyinin qoparıdığı öləmiş ot, elə bil, öz gövdə ayaqları üstündə sərbəst getməyə çalışa-çalışa ehtiyatla sürünürdü.

Sonrakı gün Cağatayevlə Sufyan itmiş adamları tapmaq üçün qazmadan çıxdılar. Dəvə də öz doğmalarından ayrı yaşayan, onu sevən adamın tənhalıqdan qorxduğu kimi, ürküb onların dalınca getdi.

Cağatayev Sarı-Qamışın qırağında tanış yeri xatırladı. Burada Nəzərin uşaq vaxtıdakından artıq böyüməmiş ağ

ot bitmişdi. Burada nə vaxtsa anası ona demişdi: “Sən, oğlan, qorxma, biz ölməyə gedirik”, əlindən yapışıb özünə yaxın çəkmişdi. Onda burada olan bütün adamlar başlarına toplaşmışdı, beləliklə, analı, uşaqlı, bəlkə də, min nəfərlik kütlə yığılmışdı. Camaat uğuldayır, sevinirdi; onu orada dərhal birdəfəlik öldürsünlər, daha yaşamasın deyər Xivəyə getməyi qərara almışdı. Xivə xanı artıq bu kölə, heç bir şeyə yaramayan xalqa öz hakimiyyətilə əziyyət verirdi. O, əvvəlcə hərdənbir, sonra get-gedə tez-tez sarayından Sarı-Qamışa atlılar göndərirdi, atlılar hər dəfə camaatın içindən bir neçə nəfəri özlərilə aparırdılar, sonra onları ya Xivədə edam eləyirdilər, ya da ömürlük qazamata salırdılar. Xan oğruları, cinayətkarları, allahsızları axtarırdı, amma onları tapmaq asan deyildi. Onda o, bütün gizli, adsız-sansız adamları tutmağı tapşırırdı ki, Xivə əhalisi onların edamını, əzabını görüb qorxsunlar, sarsılsınlar. Əvvəlcə can xalqı Xivədən qorxurdu, çox adam qabaqca qorxudan üzüntü duyurdu; onlar özlərinin, ailələrinin qayğısını çəkməyin başını buraxırdılar, yalnız fasiləsiz zəiflik içində üzü üstə düşüb qalırdılar. Sonra bütün adamlar qorxmağa başladılar, – adamlar bomboş çölə baxırdılar, oradan atlı düşmənləri gözləyirdilər, qum təpəsinin başındakı qumu sovuran hər cür küləkdən qorxurdular, fikirləşirdilər ki, bunlar çapan atlılardı. Xalqın üçdə biri, yaxud bundan çoxu xəbər-ətərsiz Xivəyə aparılanda xalq artıq öz ölümünü gözləməyə alışmışdı; başa düşdü ki, həyat qəlbində, ümidində görünməyü qədər dəyərli deyil, hətta salamat qalanların hər biri onu Xivəyə aparmadıqlarına görə darıxırdı. Amma cavan Yaqubcanovla onun dostu Oraz Babacan, əgər azadlıqda ölmək mümkündürsə, əbəs yerə Xivəyə getmək istəmirdilər. Onlar bıçaqlarla dörd xan mühafizəçisinin üstünə atıldılar, dərhal gələnləri şöhrətdən, həyatdan məhrum eləyib yerdə uzanıqlı qoydular. Balaca Nəzərsə silahlı yad adamları görüb oynamaq üçün özündən ötrü gizlətdiyi iti dəmir parçasının dalınca anasının yanına qaçdı, amma geri qaçıb gələndə artıq gec idi; mühafizəçilər onun dəmir parçası olmadan ölmüşdülər. Orazla Yaqubcanov ondan sonra öldürülmüş əsgərlərin atlarını minib yox oldular, qalan camaatsa xoşbəxt, sakit halda dəstəylə Xivəyə getdi; adamlar onda xanlığı darmadağın eləməyə, yaxud orada təəssüflənmədən

həyatla vidalaşmağa eyni dərəcədə hazır idilər, ona görə ki, sağ qalmaq kimsəyə xoşbəxtlik, üstünlük kimi görünmürdü, ölü olmaq ağırtmırdı. Qabaqda mahnısını mızıldayamızıldaya baxşı¹ gedirdi, yanındasa elə o vaxt da qoca olan Sufyan vardı. Nəzər anasına baxdı; heyrətlənirdi ki, ölməyə getsə də, o, indi sevinc içində idi, bütün qalan adamlar da bu cür həvəslə gedirdilər. Sarı-Qamış xalqı on, yaxud on beş gündən sonra Xivə qülləsini gördü. Xivəyəcən olan yol ağır, ləngərliydi, amma durğun həyatın çətinliyi, ehtiyacı da öyrəşmiş ürək tələb eləyirdi, buna görə də adamlar hədsiz yorğunluqdan hiddət duymurdular. Xivənin yaxınlığında gələn xalqı xanın kiçik atlı qoşunu mühasirəyə aldı, amma onda xalq bunu görüb, mahnı oxudu, şənlik elədi. Hamı, hətta ən dinməz, ən bacarıqsızlar da oxuyurdular; özbəklər, qazaxlar hamıdan irəlidə rəqs eləyirdilər, bir bədbəxt rus qocası ağız qarmonunda çalırdı, Nəzərin anası, elə bil, sirlə rəqsə hazırlaşmış kimi əllərini qaldırdı, Nəzərin özüsə maraqla əsgərlərin indi hamını, onun özünü də öldürəcəklərini gözləyirdi. Sarayının yanında xanı hamıdan qoruyan kök xan mühafizəçiləri dururdu. Onlar yanlarından vüqarla keçən, güllənin – dəmirin qüvvəsindən qorxmayan, guya, ləyaqətli, xoşbəxt olan xalqa heyrətlə baxırdılar. Bu saray mühafizəçiləri əvvəlki atlılarla tədricən Sarı-Qamış xalqını mühasirəyə almalı, onları yeraltı qazamata qovmalıydı, amma nəşəli adamları cəzalandırmaq çətindi, çünki onlar yamanlığı başa düşmürlər.

Xanın bir köməkçisi sarıqamışlı qoca adamlara yaxınlaşıb soruşdu:

– Onlara nə lazımdır, nədən sevinc hissi keçirirlər?

Ona kimsə, bəlkə də, Sufyan, ya da başqa bir qoca cavab verdi:

– Sən uzun müddət bizi ölməyə öyrəşdirdin, indi biz adət eləmişik, hamımız bir yerdə gəlmişik, bizi mümkün qədər tez, biz onu yadırgamamış, xalq şənələnən vaxtda öldür!

Xanın köməkçisi geri gedib bir daha qayıtmadı. Atlı və piyada əsgərlər camaata toxunmadan sarayın yanında qaldılar: onlar yalnız ölümdən qorxan adamları öldürə bildilər, bir halda ki bütün xalq yanlarından ötüb, deyə-gülə ölümə gedir, onda xan, onun baş əsgərləri nə fikirləşəcəklərini,

¹ Baxşı – türkmənlərdə çalğıçı-xanəndə

neyləyəcəklərini bilmirdilər. Onlar heç bir şey eləmədilər, çökəkdən gələn bütün adamlarsa irəli getdilər, tezliklə bazar gördülər. Orada tacirlər alver eləyirdilər, yemək açıqca adamların yanında dururdu, səmada parıldayan axşam günəşi göy soğanı, qovunu, qarğızı, səbətlərdəki üzümü, sarı buğdanı, yorğunluqdan, etinasızlıqdan mürgüləyən çal eşşəkləri işıqlandırır.

Nəzər onda anasından soruşdu:

– Bəs ölüm nə vaxt olacaq axı? Mən ölüm istəyirəm!

Amma anası özü də indi nə olacağını bilmirdi; gördü ki, hələ hamı sağdı, təzədən Sarı-Qamışa qayıtmaqdan, təzədən ömrünün axırınacan orada yaşamaqdan qorxurdu. Xivə bazarında camaat cürbəcür meyvələri pulsuz-parasız götürüb yeməyə başladı, tacirlərsə dinməzcə durur, bu yırtıcı adamları vurmurdular. Nəzər asta-asta yeyirdi, o, qətl gözləyə-gözləyə ətrafına baxırdı, yalnız bir qovun yeməyə macal tapdı. Xalq doyub danıxdırıcı oldu, ona görə ki, nəşəsi ötüb-keçmişdi, ölüm də yox idi. Gülçatay Nəzəri çölə apardı, bütün adamlar da yaşadıkları köhnə yerə çıxıb getdilər.

Nəzər anasıyla geri, Sarı-Qamışa qayıtdı. Onda Cağatayevin indi Sufyanla durduğu cod ağ otluqda dincəldilər, ana oğluna dedi:

– Gəl təzədən yaşayaq, ölmədik!

– Biz sağ-salamatıq, – Nəzər razılaşdı. – Bilirsənmi, ana, yaşayacağıq – heç bir şey fikirləşməyəcəyik, elə bil, yoxuq.

– Öz anasının bətnində ölənlərin işi yaxşıdı, – Gülçatay dedi.

– Sənin qarnında? – Nəzər soruşdu. – Bəs sən məni niyə orada qoymadın? Mən ölərdim, indi də olmazdım, sənə yeyib-yaşayardın, mənim barəmdə fikirləşərdin: mən qəsdən sağam.

Gülçatay onda oğluna baxdı: onun üzündən xoşbəxtliklə şəfqət ötüb-keçdi.

İndi Cağatayev yalnız hələ də o cür yaşayan həmin köhnə otu sıgallayırdı, çünki o ot hələ Nəzər doğulmamışdan qabaq ölmüşdü, amma hələ də dərin quru köklərilə canlı kimi dururdu. Sufyan başa düşürdü ki, indi Cağatayevdə müəyyən həyat həyəcanları baş verir, amma bununla maraqlanmırdı; o bilirdi ki, insan qəlbini nəyləsə

doldurmalıdı, əgər bir şey yoxdusa, ürək öz qanını acgözlüklə yeyir.

Dörd gündən sonra Sufyanla Cağatayev o qədər yemək istədilər, ayaqları yeridiyi, gözləri adi günü sezdiyi bir vaxtda yuxu görməyə başladılar. Dəvə adamları tərک eləmir, amma onlardan aralıda, ondan ötrü yolüstü yeməli otun olduğu yerlə addımlayırdı. Sufyan özünün üzən yuxularına ümitsizcəsinə baxırdı, Cağatayevsə o yuxulardan gah gülümsünür, gah əziyyət çəkirdi. İki piyada Manqır-çardarın yaxınlığında Dəryalıq axacağına çatıb, adi gecəlmə üçün dayandılar, Sufyan daha bulanıq, daha qatı, daha doyurucu olsun deyə, sahilin yaxınlığında suyu qarışdırdı, sonrasa hər iki adam doyunca içib, bədənlərinin yaşadığını unutmaq, gecənin tez keçməsi üçün kiçik mağarada uzandı. Cağatayev səhər oyanıb ölü dəvəni gördü; dəvə daşa dönmüş gözləriylə yaxınlıqda uzanmışdı, boğazında kəsiyin qanı donmuşdu, Sufyan da mal dolu kisənin içində eşələnmiş kimi, oradan təmiz qanlı yaş hissələri çıxarıb uda-uda dəvənin içəlatında eşələnirdi. Cağatayev də dəvəyə sarı süründü; onun açıq qarnından hərarətlə toxluq qoxusu gəlirdi, qan hələ damcılayırdı, bədəninin uzaq dərələrində quyulara axırdı, həyat tədricən sönürdü. Cağatayevlə Sufyan doyub nəşə içində təzədən yuxuya getdilər və gec oyandılar.

284

Sonra onlar irəli – körfəzə, Amudəryanın mənbəyinə getdilər. Özləriylə dəvə ətindən ehtiyat götürmüşdülər, amma Cağatayev o əti iştahsız yeyirdi: kədərli heyvanın ətilə qidalanmaq ondan ötrü çətin idi; dəvə də ona insanlığın bir üzvü kimi görünürdü.

6

Sarı-Qamış çökəyinin sakinləri Amudəryanın mənsəbi boyu qamışlıqlara, kollarıya dağılıbmışdılar. Can xalqının bura gəldiyi, rütubətli bitkilərin arasına səpələndiyi vaxtdan artıq on il keçmişdi. Əvvəlcə ağcaqanadlar elə yeyib-dağıdırdılar ki, adamlar dərilərini sümüklərinəcən didirdilər, amma bir müddətdən sonra qanları ağcaqanad zəhərinə öyrəşdi, özündən zəhərə qarşı çarə hasil eləməyə başladı, həmin çarənin qabağında ağcaqanadlar ələcsiz qalıb yerə

düşürdülər. Buna görə də ağcaqanadlar adamlardan qorxur, onlara qətiyyətlə yaxınlaşmırdılar.

Xalqın bəzi adamları digərinin yeməyə bir şeyi olmadığına görə əzab çəkməsin, yaxınları öləndə ağlamaq lazım gəlməsin deyər, ayrı-ayrı, tək-tək məskunlaşmışdılar. Amma bəzən adamlar ailəliklə yaşayırdılar; belə hallarda onların bir-birinə sevgisindən savayı, bir şeyləri olmurdu, ona görə ki, nə yaxşı yeməkləri, nə gələcəyə ümidləri, nə də adamları əyləndirən başqa xoşbəxtlikləri vardı, ürəkləri elə zəifləmişdi ki, yalnız ərə, yaxud arvada sevgini, bağlılığı – ən aciz, zavallı, əbədi hissi özündə saxlaya bilərdi.

Sufyanla Cağatayev əvvəlcə bir ot daxmasını görəncən nəm torpağın üstüylə tutqun qamışlıqda iki gün gəzib-dolaşdılar. O daxmada kor Molla Çərkəzov yaşayırdı, ona on yaşlı qızı Aydim baxır, yedizdirirdi. Molla Sufyanı səşindən tanıdı, amma danışmağa sözləri yox idi. Onlar qamış döşənəcəyin üstündə üzbəüz əyləşdilər, elə həmin qamışın döyülüb-qurudulmuş kökündən hazırlanan çayı içib, vidalaşdılar.

– Sizdə təzə xəbər var? – Sufyan vidalaşa-vidalaşa soruşdu.

– Yox, həyat yeknəsəq keçir, – Çərkəzov cavab verdi.

– Arvadım, əziz Gün suda batıb öldü.

– Sənin möhtərəm Günün niyə batdı?

– Yaşamadı. Mənim Aydim qızımı apar, mənə də cavan dişə eşşək gətir, fikirlərlə yuxusuzluq olmasın deyər, gecələr onunla yaşayacağam.

– Mən kasıbam, – Sufyan dedi, – dişə eşşəyim yoxdur. Sən qızını qarıyla dəyiş. Qarıyla yaşa: səndən ötrü fərqi yoxdu.

– Fərqi yoxdur, – Molla Çərkəzov razılaşdı. – Amma qarılar tez ölürlər, adam onların xiffətini çəkir.

– Eşitmisən, Moskvadan Nəzər yanımıza gəlib; ona həyatımızı yaxşı yaşamaqda bizə kömək eləməyi tapşırıblar.

– Nəzərdən əvvəl dörd adam gəlmişdi, – Çərkəzov xəbər verdi. – Onları ağcaqanadlar dişdəm-dişdəm elədilər, gələnlər çıxıb getdilər. Mən kor adamam, işim – zülmətdir, məndən ötrü yaxşı olmayacaq.

– Sən, hətta dişə eşşəklə qarından da zövq alırsan, – burada Cağatayev dilləndi. – Sənin xoşbəxtliyin dərdə oxşayır.

– Yaxşı arvadla vaxt hiss olunmadan keçir, – Molla Çərkəzov cavab verdi.

Aydım qız ayaqlarını aralayıb yerdə oturmuşdu, balaca daşla iri həvəngdəstədə qamış əzirdi; o, burada ev sahibəsiydi, yemək hazırlayırdı. Qızın yanında qamışdan başqa bir neçə dəstə bataqlıq və çöl otu, yavanlıq üçün haradasa, uzaq qumluqda qazılıb çıxarılmış tərtemiz bir eşşək, yaxud dəvə sümüyü dururdu. Yuyulmuş qazan Aydımın ayaqlarının arasındaydı, o, hərdənbir əllərinin hazırladığını qazana atırdı, nahara şorba hazırlayırdı. Qız qonaqlarla maraqlanmırdı; onun gözləri öz fikirlərlə məşğul idi, güman ki, gizli, özünəməxsus arzusuyla yaşayırdı, ev işini, demək olar, qeyri-şüuri, ətrafındakı hər şeydən uzaq ürəylə təcrid olunmuş halda görürdü.

– Qoy qızın mənimlə getsin, – Cağatayev ev yiyəsindən xahiş elədi.

286

– O, hələ böyüməyib, onu neyləyəcəksən? – Molla Çərkəzov dedi.

– Mən sənə qocasını, başqasını gətirərəm.

– Tez gətir, – Çərkəzov razılaşdı.

Cağatayev Aydımın əlindən yapışdı, qız ona qorxa-qorxa, başa düşmədən qara, pərlıtsından göz qamaşan, sanki heç bir şey görməyən gözləriylə baxırdı.

– Mənimlə gedək, – Cağatayev ona dedi.

Aydım təmizlənsin deyə, əllərini torpağa sürtüb qalxdı, bütün işlərini yanımcıq qoyub, elə bil, burada bir dəqiqə yaşamış, indi sağ atasını tərk eləmiş kimi, heç nəyə baxmadan getdi.

– Sufyan, axı səndən ötrü mənimlə getmək, yaxud getməmək eyni şeydi.

– Eyni şeydi, – Sufyan cavab verdi.

Cağatayev özü qayıdanacan Çərkəzova yeməyə – yaşamağa kömək eləmək üçün ona korun yanında qalmağı tapşırırdı.

Nəzər qızla qamış meşəsində adamların ensiz izləriylə getdi. O, bu qamış basmış ölkənin bütün sakinlərini, fəlakətdən hamısı burada gizlənmiş xalqı görmək istəyirdi. Anası Gülçatay barədə Sufyandan bir dəfə də olsun soruşmamışdı, onunla qəflətən sağ-salamat, oğlunu xatırlayan vəziyyətdə rastlaşmağa ümid eləyirdi, sümüklərinin harada atılıb qaldığı barədəsə həmişə xəbər tuta bilər.

Aydım bütün uzun yolu itaətlə Cağatayevin ardınca getdi. Bəzən qamışlıq qurtarırdı. Bu zaman Nəzərlə qız borbos qumsal, lilli təzə çöküntülərə, xırda göllərə çıxırdılar, cod, qocafəndi kolluqları hərlənib keçirdilər, yenidən cıgırı olan qamış cəngəlliyinə girirdilər. Aydım susurdu; qız əldən düşəndə Cağatayev onu çiyinə götürdü, dizindən tutub apardı, qızsa oğlanın başını qucaqladı. Sonra dincəldilər, təmiz qumsal nohurdan su içirdilər. Qız Cağatayevə onun başa düşməyə çalışdığı qəribə, adi insan nəzərləriylə baxırdı. Ola bilsin, bu o deməkdi: məni öz yanına apar, bəlkə də: məni aldatma, əzab vermə, mən sevirəm, qorxuram. Yaxud qara, parlaq gözlərdəki bu uşaq fikri anlaşılmazlıqdı: mən yaxşı olmalıyamsa, niyə burada pisəm!..

Cağatayev Aydımı qucağına götürdü, başının tüklərini bir-bir ayırmağa başladı. Sadələvh və yazıq, yalnız xoşbəxtlik, qayğı üçün doğulmuş qız tezliklə onun qucağında yuxuladı.

Axşam düşdü. Daha irəli getmək olmazdı. Cağatayev ot yoldu, gecə soyuğundan qorunmaq üçün otdan isti yataq düzəltdi, qızı bu yumşaq otun üstünə uzatdı, balaca insanı daldalayıb qızdıra-qızdıra yanında uzandı. Həyat həmişə mümkün olan şeydi, xoşbəxtlik də dərhal əlçatandı.

Cağatayev yatmadan uzanmışdı; əgər yuxuya getsəydi, Aydımın bədəni açıq qalar, soyuqdan donardı. Sahilsiz, qapqara gecə otun dibindən dünyanın axırınacan səmanı, torpağı bürümüşdü. Yalnız günəş batmışdı, amma əvəzində bütün ulduzlar çıxmışdı, xal-xal olmuş, narahat kəhkəşan görünməyə başlamışdı, elə bil, azacıq əvvəl bu yol la kiminsə dönüşsüz yürüşü baş vermişdi.

7

Dan yerinin şəfəqləri yatanları otun üstündə işıqlandırıldı. Cağatayevin bir qolu qızın yeri yatmaq üçün bərk, rütubətli olmasın deyə, Aydımın başının altındaydı, o biri əylə səhər şəfəqindən gizlənmək üçün gözlərini örtmüşdü. Naməlum qarı yatanların yanında oturmuşdu, özünü unudub, onlara baxırdı. O, yüngülcə Cağatayevin saçlarına, ağzına, əllərinə toxunurdu, paltarını iyləyirdi, ətrafına göz qoyurdu,

qorxurdu mane olarlar. Sonra Nəzərin qolunu qızın başının altından çıxardı ki, oğlan indi kimsəni duyub sevməsin, onunla tək olsun. Beli çoxdan, həmişəlik əyilmişdi, qarı bir şeyə baxanda, demək olar, üzü yerlə sürünürdü, elə bil, gözü görmürdü, itirdiyini axtarırdı. O, Nəzərin geyindiği hər şeyi nəzərdən keçirirdi, əliylə şalvarının, ayaqqabılarının qayışını, qaytanlarını dönə-dönə yoxlayırdı, gödəkçəsinin parçasını əlində əzişdirirdi, ağzında islatdığı barmaqlarını Nəzərin qara, toz basmış qaşlarına çəkirdi. Sonra rahatlandı, başını Nəzərin ayaqlarının altına qoyub, xoşbəxt, yorğun halda uzandı, elə bil, həyatının sonunacan yaşamışdı, daha görməli bir şey qalmamışdı, sanki tərdən içi çürüyən, çölün tozuna, bataqlığın palçığına bulaşmış bu ayaqqabılarda özünün son təskinliyini tapmışdı. Qarı mürgüləmişdi, ya da yuxulamışdı, amma tezliklə təzədən qalxdı. Cağatayevlə Aydın hələ yatırdılar: uşaqlar çox yatırlar, hətta günəş, kəpənəklər, quşlar da onları oyatmır.

– Tez oyan! – qarı əlləriylə yatan Cağatayevi qucaqlayıb dedi.

O, gözlərini açdı. Qarı üzünü adamın üstüylə sürüşdürüb, boynunu, paltarının üstündən sinəsini, əllərini öpməyə başladı, bütün bədənini həm yoxlayır, həm də yaxından nəzərdən keçirirdi: əzaları salamatdı, ya yox, ayrılıq müddətində bir yeri xəstələnib, ya itirilməyib ki?

– Lazım deyil: axı sən mənim anamsan, – Cağatayev dedi.

O, qarının qabağında ayağa durdu, amma anasının beli o qədər bükülmüşdü ki, indi üzünü görə bilmirdi, oğlunun əlindən yapışib, aşağı dartırdı, Cağatayev də əyilib, qarının qarşısında oturdu. Gülçatay qocalıqdan, ya da oğluna sevgisindən titrəyirdi, amma ona heç nə deyə bilmirdi. O, yalnız öz xoşbəxtliyini qorxu içində hiss eləyə-eləyə, əlini Nəzərin bədənində gəzdirirdi, ötüb-keçəcəyindən qorxa-qorxa, bu xoşbəxtliyə inanmırdı.

Cağatayev anasının gözlərinə baxırdı, bu gözlər indi solğun idi, onu yadırgamışdı, əvvəlki parlaq, qara qüvvə o gözlərdə işıq saçmırdı; arıq, balaca sifəti daimi kədərdən, yaxud yaşamağın gərək və mümkün olmadığı, özünü döyündürməyə, işləməyə məcbur eləmək üçün ürəyinin yadlaşını saxlaması lazım gəlmişdi bir vaxtda hələ salamat qalan

gərginliyindən yırtıcı, qəzəbli olmuşdu. Yoxsa yaşadığını, nəşə istəməyə çalışdığını, öz-özünü nəzərdən qaçırmamağın vacibliyini unudub, ya da sezməyib ki, hər dəqiqəbaşı ölmək olar.

Nəzər anasını qucaqladı. O, indi balaca qız kimi yüngül, çəkisiz idi – indi uşaqsayaq təzədən yaşamağa başlamalıdır, ona görə ki, mübarizə səbri bütün gücünü daimi əziyyətlə əlindən alıb, heç zaman ürəyinin dərddən xali bir yeri olmayıb ki, öz mövcudluğunun xeyrini hiss eləsin; o, hələ özünü anlamağa, alışmağa macal tapmamış, qarınmaq, ölmək zamanı gəlib çatdı.

– Harada yaşayırsan? – Nəzər ondan soruşdu.

– Orda, – Gülçatay əlilə göstərdi.

O, oğlunu xırda otluqdan, seyrək qamışlıqdan keçirib apardı, tezliklə qamış meşəsinin ortasındakı talada yerləşən kiçik kəndə çatdılar. Cağatayev qamış daxmaları, elə qamışdan da hörülmüş bir neçə alaçığı gördü. Cəmi iyirmi, ya da bir az çox sığınaacaq vardı. Cağatayev bu məskəndə nə itlər, nə eşşəklər, nə dəvələr gördü, hətta ev quşu da otluqda öz kefinə gəzmirdi.

Qıraqdakı daxmanın yanında dərisi köhnəlib üzülmüş paltar kimi qat-qat sallanan çılpaq adam oturmuşdu; o, dizlərinin üstündə qamış parçalarını seçib-ayırırdı, onlardan özü üçün ev əşyası, yaxud bər-bəzək düzəldirdi. Həmin adam Cağatayevin peyda olmasına təəccüblənmədi, hətta onun təziminə də cavab vermədi; o, xəyalında kimsənin gözüne görünməyeni canlandırma-canlandırma, qəlbini xüsusi, gizli təskinliklə məşğul eləyə-eləyə öz-özünə nəşə donquldanırdı.

– Bizim bütün camaat burada yaşayır, yoxsa yenə var?
– Cağatayev anasından soruşdu.

– Artıq unutmuşam, Nəzər, bilmirəm, – Gülçatay onların dalınca güclə yeri-yeri, başını ağır yük kimi aşağıdan apararaq dedi. – Yenə adamlar vardı, on adam olardı, onlar lap dənizin qırağınacan qamışlığın içində yaşayırdılar – əvvəllər yaşayırdılar, indi ölmək vaxtlarıdır, ola bilsin, ölüblər, bizim yanımıza da heç kəs gəlmir...

Daxmalarla alaçıqlar qurtardı. İrəlidə yenə qamışlar başlanırdı. Cağatayev dayandı. Burada hər şey – anasıyla vətəni, uşaqlığıyla gələcəyi vardı. Erkən gündüz bu yeri işıqlandırirdi:

yaşıl, solğun qamış, adda-budda dağətəyi otları olan tala-
dakı boz-qəhvəyi, köhnə daxmalar, yuxarıda gün işığıyla,
bataqlıqların nəm buxarıyla, qurumuş vahələrin açıq-sarı
rəngli narın torpağının tozuyla dolmuş, ənginlikdə əsən
səssiz küləklə həyəcana gəlmiş səma – bulanıq, üzgün
səma vardı, elə bil, təbiət də yalnız kədərli, çarəsiz qüvvəydi.

Cağatayev burada ətrafa göz gəzdirib neyləyəcəyini bil-
mədən həmin xəyali, dərindən ünsürlərə gülümsədi. Qamış
cəngəlliyinin üzərində, gümüşü üfüqdə naməlum donuq
ilgim – dəniz, ya da üzən gəmiləri olan göllə sahildəki uzaq
şəhərin bəyaz parlaq sütunlar sırası görünürdü. Anası göv-
dəsini aşağı əyib, oğlunun yanında dinməzcə dayanmışdı.

290

O, daxmada, gilin üstündə əri, doğmaları olmadan yaşa-
yırdı. Onun sığınacağıının içərisində yerə iki qamış həsir salın-
mışdı: birini üstünə örtürdü, o birinin üstündə yatırdı. Bir də
yemək üçün çuqun taşı, gil bardağı vardı, kəndirdən qızlıq
yaşmağıyla südəmər körpə olanda Nəzəri bükdüyü bir əsg
asılmışdı. Koçmat altı il bundan qabaq ölmüşdü, ondan bir
şalvar [digərini Gülçatay tumanını yamamağa sərf eləmişdi],
vahələrdəki xoşarlarda işləməyə getməli olanda bədənindən
tərlə çirki silmək üçün Koçmata xidmət eləmiş hamam lifi
qalmışdı.

Nəzərin anası burada Allah ümidinə yaşayırdı. O, oğlu-
nun hələ sağ olduğuna heyrətləndi, amma qayıdıb gəldiyinə
təəccüblənmədi: dünyada özünün yaşadığı həyatdan ayrısını
tanımırdı, hesab eləyirdi ki, yer üzündə hər şey eyni cürdür.

Cağatayev Aydın qızın dalınca getdi, onu oyadıb anası-
nın qamış daxmasına gətirdi. Gülçatay ot kökü qazıb çıxar-
mağa, sulu çökəklərdə qamış kisəylə xırda balıq tutmağa,
yeməyə yumurta, ya da ətcəbala yığmaq üçün kolluqlarda
quş yuvaları axtarmağa – ümumiyyətlə, bundan sonra var
olmaqdan ötrü təbiətdən bir şey qoparmağa getdi. O, yal-
nız axşama yaxın qayıtdı, otların qamış köklərindən, xırda
balıqlardan yemək hazırlamağa başladı; indi artıq oğlunun
yanında olmasıyla maraqlanmırdı, qətiyyəən ona baxmırdı,
dilin qıfılını da qırmırdı, elə bil, bütün ağılı, duyğuları gücü-
nü tamam əlindən alan dərin, aramsız düşüncələrə dalmış-
dı. Sağ-salamat, böyümüş oğlu barədə qısa insani hisslər
ötüb-keçmişdi, yaxud yerli-dibli yox idi, yalnız fəvqəladə
görüşün heyrəti vardı.

Gülçatay, hətta Nəzərin yemək istəyib-istəmədiyini, vətəninə, qamış məskənində neyləməyi fikirləşdiyini soruşmadı.

Nəzər ona baxırdı; qarının adət elədiyi işlə necə əlləşdiyini görürdü, oğlana elə gəlirdi ki, anası əslində yatır, həqiqətdə yox, yuxuda hərəkət eləyir. Qarının gözləri o qədər solğun, zəif rəngdəydi ki, onlarda görmək üçün güc qalmamışdı, – kor, lal gözlərdəki kimi, bu gözlərdə də heç bir ifadə yox idi. İri, kiflənmiş ayaqlarına görə Gülçatay həmişə ayaqyalın yaşamışdı; paltarları lap boğazınacan çatan, hətta ətəyinin haşiyələndiyi keçə ayaqqabı tikələri də daxil olmaqla, cürbəcür material parçaları ilə yamanmış tünd rəngli tumandan ibarəti idi. Cağatayev anasının paltarına toxundu, tumanı cılpaq bədəninə geymişdi, alt köynəyi yox idi, – anası gecələr, qışda soyuqdan donmağı, yaxud istidən əziyyəti çəkməyi çoxdan yadırgamışdı – o öyrəşmişdi.

Nəzər anasını çağırırdı. O, Nəzərin səsinə səs verdi, oğlunu başa düşürdü. Nəzər anasına məhəl qamış divarın altında kiçik mağara kimi düzəldilmiş ocaqda od yandırmığa kömək elədi. Aydın yad adamlara öz uşaqlığının bərq vuran gücünü, kədərə dönmüş çəkingənliyini saxlaya-saxlaya, qara, saf gözləriylə baxırdı, çünki uşaq daxmanın qarantılığında oturub, ona yemək verib-verməyəcəklərini fikirləşmək yox, xoşbəxt olmaq istəyirdi. Cağatayev Aydınımı kimi elə bu cür, amma daha canlı, daha şən, daha sevgi dolu gözləri harada gördüyünü xatırladı, – yox, burada görməmişdi, həm də o qadın türkmən, qırğız qadını deyildi, həmin qadın onu çoxdan unutmuşdu, adı da Cağatayevin yanında deyildi, indi Cağatayevin harada olduğunu, nə iş gördüyünü təsəvvürünə belə gətirə bilməz: Moskva uzaqdadı, o, burada, demək olar, təkdi, ətrafı qamış, sulu çökəklər, quru otlardan cılız sığınacaqlardı. O, Moskvadan, bir çox yoldaşlarından, Verayla Kseniyadan ötrü danıxdı, axşam tramvayla harasa dostlarına qonaq getmək istədi. Amma Cağatayev özünü tez başa düşdü. “Yox, bura da Moskvadı!” – ucadan dedi, Aydınımın gözlərinə baxıb gülümsündü. O ürək, oğlana baxmaqdan əl çəkdi.

Anası çuqun qabda özünə duru yemək bişirdi, o, yeməyi tərtəmiz yedi, üstəlik, barmaqlarıyla qabın içini sıyırdı, əməllilik, doymaq üçün barmaqlarını sordu. Aydın diqqətlə

Gülçataya göz qoyurdu, onun necə yediyinə, yeməyin qarının arıq boğazının içində damarlarının yanından necə keçdiyinə baxırdı, amma o, acgözlük, həsəd duymadan, yalnız ot-əncəri isti suyla ötürən qarına heyrətlə, mərhəmətlə baxırdı. Yeməkdən sonra Gülçatay yapırıxmış qamış döşənəcəyin üstündə yuxuya getdi, həmin vaxt artıq ümumi axşam, gecə düşdü.

8

Cağatayevin ömrünün vətəndəki birinci günü ötübkəçdi; əvvəlcə gün çıxmışdı, nəyəsə ümid eləmək olardı, indi göyün üzü qaralmışdı, artıq uzaqlarda güclə sezilən, xırda bir ulduz görünürdü.

292

Nəmişlik, səssizlik oldu. Bu qamış ölkənin camaatı susdu; Cağatayev nə qədər gözlədisə, camaatın səsinə eşitmədi. O, yaxınlıqdan ot yolub, anasının daxmasında yatacaq düzəltdi, Aydımı isti yerə qoydu ki, o da yatsın.

Sonra evdən təkçə çıxdı. Amudəryanın hansısa bomboş sısqa sulu qoluna gedib çatdı, təzədən geri qayıtdı. Qüdrətli gecə artıq bu ölkənin üzərinə enmişdi, xırda cavan qamış yuxudakı uşaqlar kimi köhnə bitkilərin ayağı altında qımıldanırdı. Bəşəriyyət fikirləşir ki, çöldə heç nə yoxdu, yalnız qaranlıqda qüssəli çobanın mürgülədiyi cansız adamsız yer var, ayağının altında bir vaxtlar insan faciəsinin baş verdiyi bataqlıq Sarı-Qamış çökəkliyi uzanıb gedir – amma o da ötüb gedib, əzabkeşlər də yox olublar. Əslində, burada, Amudəryada, Sarı-Qamışda da öz taleyinə başı qarışmış bütöv qorxulu bir dünya vardı.

Cağatayev dinşədi: kimsə yaxınlıqda kinayəylə, tələsik danışdı, amma dedikləri cavabsız qalırdı. Nəzər qamış alaçığa yaxınlaşdı. İçəridə yatmış adamların necə nəfəs aldıkları, narahatlıqdan yerlərində qurcuxduqları eşidilirdi.

– Yerdən yun yığ, mənim qoynuma qoy, – yatan qocanın səsi deyirdi. – Nə qədər ki dəvələrin tükü tökülür, tez yığ...

Cağatayev qamış divara söykəndi. Qoca indi, yalnız sayıqlama içində pıçıldayırdı, nə pıçıldadığı eşidilmirdi. Yuxusunda naməlum həyat, əbədi hərəkət görürdü, get-gedə daha astadan pıçıldayırdı, elə bil, uzaqlaşdı.

– Durdı, Durdı! – qadın səsi çağırmağa başladı; o qımıldandı, altındakı həsir xışıldadı. – Durdı! Məndən qaçma, əldən düşmüşəm, sənə çatmıram. Dayan, mənə əziyyət vermə, mənim bıçağım itidi, səni o dəqiqə kəsərəm, təslim ol!

Onlar susdular, indi sakitcə yatırdılar.

– Durdı! – Cağatayev eşikdən astaca çağırırdı.

– Hə? – içəridən donquldanan qocanın səsi hay verdi.

– Yatırsan? – Cağatayev soruşdu.

– Yatıram, – Durdı cavab verdi.

Cağatayev bu Durdını öz uşaqlığının göylüyündə xatırladı; o vaxtlar yomuzlar tayfasından arvadıyla birgə köç eləyən, tısağalar yeyən ariq bir adam idi. Sarı-Qamışa ona görə gəlmişdi ki, darıxmağa başlamışdı, onda da adamların arasında dinməzcə otururdu, sözlərinə qulaq asırdı, öz görüşünün gizli xoşbəxtliyindən məmnundu; sonra o, təzədən səhraya tısağa tutmağa, öz içində nəşə fikirləşməyə gedirdi. Tənha qadın [həmin vaxt Nəzərə o da qoca görünürdü] ərinin arxasınca gedirdi, çiyində özlərinin bütün ailə əmlakını aparırdı. Balaca Nəzər onları səhraya qədər ötürürdü, gözqamaşdıran işıqda bədənsiz üzən başlara, qayığa, quşa, ilğıma çevrilənəcən uzun-uzadı dallarınca baxırdı.

Yaxında araba formasında tikilmiş daha bir qamış daxma vardı. Daxmanın böyründə balaca it şöngümüzdü. Cağatayev itə təəccübləndi, ona görə ki, burada hələ bir ev heyvanı görməmişdi. Qara it Cağatayevə baxırdı, qəzəb, hürüş hərəkəti eləyə-eləyə ağızını açıb-yumurdu, amma səsi çıxmırdı. Eyni zamanda it özündə qəzəbi şiddətləndirmək, yad adamın üstünə atılmaq istəyib, qabaq ayaqlarının gah sağını, gah solunu qaldırırdı, amma bacarmırdı. Cağatayev itə sarı əyildi, it ağızıyla onun əlindən yapışdı, əl itin boş damaqları arasında yox oldu – heyvanın bir dişi də yox idi. O, itin bədənini yoxladı – orada qəddar miskin ürək bərk-bərk döyünürdü, gözlərindən çarəsizlik yaşı axırdı.

Arabada kimsə aradabir mülayim, bəxtiyar səsə gülürdü.

Cağatayev şüvüldən asılmış barmaqlığı qaldırıb, sığınaçağın içinə girdi. Dəyənin içərisi sakit, bürkülüydü, heç nə görünmürdü. Cağatayev əyilib, içəridəki adamı axtara-axtara süründü. İsti yun qoxulu hava onu təntidirdi. Cağatayev kiminsə üzünü tapanacan zəifləmiş əllərlə naməlum adamı axtardı. Bu üz qəfildən Cağatayevin barmaqları altında

qırışdı, adamın ağzından ayrılıqda başa düşülən, bütövlük-də isə heç bir mənası olmayan isti söz havası çıxdı. Cağatayev həmin adamın üzünü əllərində tutub heyrətlə qulaq asırdı, onun nə dediyini başa düşməyə çalışırdı, amma bacarmırdı. Dəyənin bu oturaq sakini səsinə kəsib, qısaca, ağıllı-başlı gülməyə başladı, sonra yenə danışdı. Cağatayevə elə gəlirdi, o, özünün nəyə fikirləşən, amma uydurduğunun mənası olmayan sözlərinə, ağıllı gülməyə başladı. Sonra Cağatayev başa düşüb özü də güldü: sözlər ona görə anlaşılmaz olmuşdu ki, onlarda tək-cə səslər vardı – bu sözlərdə nə marağ, nə duyğu, nə də ruh vardı, elə bil, adamın sinəsinin altında ürəyi yox idi, öz avazını çıxarmırdı.

– Dur get, Üst-Yurda qalx, bir şey götürüb mənə gətir, mən də sinəmə qoyum, – bu adam dedi, sonrasa yenidən güldü.

294

Onun ağıllı hələ yerindəydi, ola bilsin, qorxa-qorxa ürəyinin döyündüyünü, ruhunun nəfəs aldığı başa düşmədən, amma heç bir şeyə marağı, istəyi olmadığından ağıllı gülməyə başladı; hətta tam tənhalıq, gecə dəyəsinin zülməti, yad adam – bütün bunların hamısı təəssürat təşkil eləmədi, qorxu, marağ doğurmurdu. Cağatayev bu adamın üzünə, qollarına toxunurdu, əli onun bədənində dəyirdi, hətta onu öldürə bilərdi – o isə hələ də nəyə həyəcanlanmırdı, elə bil, artıq öz həyatı üçün yad adam idi.

Eşikdə bayaqkı gecəydi. Cağatayev irəli gedə-gedə qayıtmaq, donquldanan adamı götürüb özünü aparmaq istəyirdi; amma əgər o, artıq köməyə yox, yaddaşa ehtiyacı olduğu dərəcəyəcən əzab çəkmişdisə, onu hara aparmaq lazımdı? O, geri baxdı: dilsiz-ağızsız it arxasınca gəlirdi, qamış daxmalarda adamlar öz yuxularında, öz rüyalarında uzanmışdılar, qamışlığın zirvəsində hərdən bir zəif küləyin buradan lap Aralacan gedib çatan əsintisi ötüb-keçirdi. Anasıyla Aydınımın yatdıqları sığınacağıının yanındakı daxmada kimsə astadan danışdı. İt ora girib-çıxdı, sonrasa sahibiyə sığınacağıının harada yerləşdiyini itirməkdən, yaxud unutmaqdan qorxub geri, evə götürüldü.

Cağatayev geri, anasının yanına qayıdıb, soyunmadan Aydınımın yanında uzandı. Qız yuxuda seyrək, demək olar, hiss olunmadan nəfəs alırdı, qorxurdu ki, nəfəs almağı unuda bilər, onda da ölür. Cağatayev gilin üstündə uzana-

uzana mürgü içində yerin uzaq dərinliyində xalqının yuxulu donqultusunun necə səsləndiyini eşidirdi, mədəsində turş, qələvi otlar əziyyət verə-verə həzm olunurdu. Qonşu ot daldalanacaqda ər arvadla danışırdı; o istəyirdi uşaqları doğulsun – bəlkə, indi mayalanacaq.

Amma arvadı cavab verirdi:

– Yox, bizim səninlə zəifliyimiz eynidi, on ildir onu mayalandırıraq, o mənim içimdə döl bağlamır, mən də həmişə ölü kimi bomboşam...

Ər susurdu, sonra deyirdi:

– Yaxşı, gəl ikilikdə bir şey eləyək, bizim sevinməyə bir şeyimiz yoxdu.

– Neyləyək axı, – qadın cavab verirdi, – mənim geyinməyə bir şeyim yoxdu, sənin də; qışda necə yaşayacağıq!

– Yatanda qızınacağıq, – ər cavab verirdi, – kasıbçılıqdan özgə neyləyəsən, axı: təkəcə sən qalıbsan, istər-istəməz baxıb sevirsen!..

– Başqa bir şey qalmayıb, – qadın razılaşırdı, – bizim heç bir var-dövlətimiz yoxdu, mən dönə-dönə fikirləşdim, görürəm ki, səni sevirəm.

– Mən də səni, – ər deyirdi, – yoxsa yaşamaq olmaz...

– Arvaddan ucuz heç nə yoxdu, – qadın cavab verdi – kasıblığımız şəraitində mənim bədənimdən savayı sənin var-dövlətin var?

– Var-dövlət çatışmır, – ər razılaşdı, – sağ olsun, heç olmasa, arvad özü doğulub böyüyür, onu elə-belə düzəldə bilməzsən: sənin döşün, qarnın, dodaqların var, gözlərin baxır, çoxlu qalan şeylər var, mən sənin haqqında fikirləşirəm, sən mənim, vaxt da keçir...

Onlar susdular. Çağatayev qulağının yığılmış çirkini təmizləyib, təzədən dinşəməyə başladı – ərlə arvadın yatdığı yerdən yenə söz eşidəcəkmi?

– Biz pis var-dövlətlik, – qadın dilləndi, – sən arıq, zəif-sən, mənim sə döşlərim soluxur, sümüklərimin içi ağrır...

– Mən sən qalıqlarını sevəcəyəm, – ər dedi.

Sonra tamam susdular, – yəqin, öz yeganə xoşbəxtliklərini əlləriylə tutub saxlamaq üçün qucaqlaşdılar.

Çağatayev nə sə pıçıldadı, gülümsədi, vətənidəki iki adamın arasında, zavallı halda olsa da, xoşbəxtliyin mövcudluğundan razı halda yuxuya getdi.

Səhər Gülçatay nə oğluna, nə onun gətirdiyi qıza fikir verdi. Ruhunun qüvvəsi yalnız Aydınla yanaşı cığırın yanındakı otun üstündə yatmış oğlu barədə xatirələrə çatırdı; indi qarı tək-cə öz həyatıyla yaşayırdı. Daxmada görməli iş yox idi, bununla belə, anası uzun-uzadı maili divarlardakı qamış gövdələrini düzəltdi, yerdəki ot saplaqlarını yığışdırdı, qazanın içini təmizlədi, həsiri düzəldib bükdü, bütün bunların hamısını təsərrüfat var-yoxunun yerində olması qayğısını çəkə-çəkə, çox diqqətlə, cidd-cəhdlə eləyirdi, çünki bundan başqa həyatla, özgə adamlarla əlaqəsi yox idi. Sonra insana fasiləsiz düşünməkdən ötrü nə-sə lazım idi, görünür, o da özünün xırda, demək olar, faydasız tələşində əlləşəndə xəyalında nə-sə canlandırırırdı; axı işsiz fikirləşməyi bacarmırdı; o, daxmanı yığışdıranda təsərrüfat, daxma qadına xatirələr gətirirdi, bomboş zəif qəlbini duyğularla doldururdu.

Oğlundan xahiş elədi ki, ona bir şey versin. Çəkinə-çəkinə, ümitsizcəsinə, acgözlük ifadə eləmədən, yalnız ondan ötrü istədi ki, şey-şüyü çox olsun, onların vasitəsilə gündəlik məşğulluğu artsın, – onda ömrün anları daha yaxşı keçir. Nəzər anasını düzgün başa düşdü, plaşını, revolverin qoburunu [revolverini şalvarının cibinə qoydu], dəftərçəsini, qırx rubl pulu ona verdi, eyni zamanda Aydını yedizdirməyi tapşırırdı. Amma qız özü irəli düşüb özünə yeməyə ot yığmağa getdi, Gülçataysa qaldı.

– Molla Çərkəzovu tanıyırsan? – Nəzər ondan soruşdu.

– Mən hamını tanıyıram, – anası dedi.

– Tərpən, onun yanında yaşa, orada vəziyyətin yaxşı olacaq. O, kordur, ölənəcən səni qoruyacaq.

Beli əyilmiş qoca anası yerə baxırdı; o, əgər artıq qəlbi də duyğulardan yox, vərdişdən döyünürdüsə, əgər həyat ondan ötrü, demək olar, sezilməzdirsə, Çərkəzova nəyə görə lazım olduğunu başa düşmürdü. Amma oğlunun ona verdiyindən başqa, özüylə daldalanacağından heç nə götürməyib – onları da ona görə apardı ki, o şeylər əlindəydi, – getdi. Sən demə, artıq özünün evdəki var-yoxunu da sevmirmiş, ona görə ki, acgözlük üçün onda ruhi insani qüvvə çatışmırdı.

Cağatayev anasının qəlbinin Molla Çərkəzovla ailə həyatında qızınmasını arzulaya-arzulaya Aydımla birgə yaşamaq üçün qaldı. Aydim dərhal təsərrüfat işlərini aparmağa, ot-əncər yığıb qaynatmağa, balıq tutmağa, nahara yemək tədarükü görməyə başladı. Bir dəfə o, axacaqlardan, su basmış yerlərdən keçib uzağa getdi, saksaulluğa çatdı, qış vaxtından ötrü ehtiyat odun gətirdi. Cağatayev sonra bu uzaq saksaulluğa özü gedib odun gətirdi, qızasa getməyi qəti qadağan elədi, – qoy o, yalnız ev sobasında balaca ocaq qalayıb sutkada bircə kərə şorba bişirsin. Amma tezliklə təsərrüfatı tamamilə tək aparmalı oldu, ona görə ki, Aydim xəstələnib qızdırdı, isitdi, tərə batdı. Nəzər uçunmadan onu otları örtürdü, qızarmış gözlərini silirdi, duru ot-alaf şorbası yedirdirdi, amma qız xəstəliyin öhdəsindən gələ bilmirdi, anıqlayırdı, susurdu, ölümə doğru yönəlirdi. Onun gözləri Cağatayevə şüursuz halda baxırdı, qız yüngülləşmək üçün heç nə düşünməyi bacarmırdı. Cağatayev uzun boş günləri Aydımın başı üstündə otururdu, xəstəni qorxudan, qüssədən qoruyurdu.

Digər daxmalarda, alaçılarda da xəstə, zəif adamlar uzanmışdılar. Cağatayev hesabladı ki, can xalqı cəmi-cümlətəni qırx yeddi nəfərdən ibarətdi, onlardan iyirmi nəfəri xəstəydi. Camaatın arasında qadın on bir nəfər, on iki yaşınacan uşaqsız – Aydımlı da bura saymaqla – üç nəfər idi. Ən böyük zəhmətkeşlər kimi, qadınlar hamıdan qabaq ölürdülər, sağ qalanlar çox nadir hallarda uşaq doğurdular. Burada cüzi kasıb qüvvələrini səfərbər eləyib, zənginliyin uzaq ölkələrindəkindən daha artıq uşaq arzulayırdılar, əgər bəzən uşaqlar doğulurdularsa, onda ata-analarının malik olduqları mirası – qamış köklərini – bomboş məkanda uzun ömür payını alırdılar.

Aydımın xəstəliyi vaxtı Cağatayevin rayon icraiyyə komitəsinin müvəkkili Nur-Mühəmməd gəldi. Cağatayev ona dedi, bura xoşbəxt, irəliyə doğru hərəkətdə, çoxsaylı olmaqla xalqına kömək üçün ezam olunub. Nur-Mühəmməd Nəzərə cavab verdi ki, xalqın ürəyi çoxdan ehtiyac içində ağır çəkir, ağılı kütləşib, buna görə də xoşbəxtliklərini duymağa bir şeyləri yoxdu; bu xalqa rahatlıq vermək, onu həmişəlik unutmaq, yaxud azmaları üçün səhrada, çöldə-dağda bir yerə aparmaq, sonra onu mövcud olmayan saymaq daha yaxşı olar.

Cağatayev Nur-Mühəmmədi bir qədər gözdən keçirdi; o, boydan ucaydı, artıq qocalmışdı, gözləri ensiz bəbəklərinin arasından daimi ağrının içindən nəzər salırmış kimi baxırdı. O, özbək xalətə geymişdi, başında araçqın vardı, ayaqlarına keçə tuffilə keçirmişdi – bütün xalqın içində belə geyimi saxlamış yeganə adam idi. Bu onunla izah olunurdu ki, Nur-Mühəmmədin özü can xalqına mənsub deyildi, bura yarım il əvvəl ezam olunmuşdu, adamlara yad nəzərlərlə baxırdı.

– Yarım il ərzində burada neyləmişən? – Cağatayev ondan soruşdu.

– Heç bir şey, – Nur-Mühəmməd məlumat verdi. – Mən ölümləri dirildə bilmərəm.

– Onda nəyi gözləyirsən? Niyə buradasan?

– Mən bura gələndə camaat yüz on nəfərdi, indi azdı. Mən ölənlərə qəbir qazıram, – onları bataqlıqda basdırmaq olmaz, yoluxucu xəstəlik yaranar, mən də ölümləri uzaq qumsallığa aparıram. Hamısı öləncən dəfn eləyəcəyəm, həmin vaxt buradan gedib deyəcəyəm – ezamiyyət yerinə yetirildi...

– Xalq öz yaxınlarını özü basdırar – sən bundan ötrü lazım deyilsən.

– Yox, basdırmayacaq, bilirəm.

– Niyə basdırmayacaq?

– Ölümləri dirilər basdırmalıdırlar, burdasa dirilər yoxdu, ölməyənlər, öz vaxtını yuxuda gözləyənlər var. Sən onları xoşbəxt eləyə bilməzsən, hətta onlar artıq öz dərdlərini də bilmirlər, daha əzab çəkmirlər, əzabdan qurtarıblar.

– Səninlə neyləyəək axı? – Cağatayev soruşdu.

– Heç bir şey lazım deyil, – Nur-Mühəmməd dedi. – İnsana uzun müddət əzab vermək olmaz, Xivə xanlarına fikirləşirdilər ki, olar. Uzun müddət əziyyət versən, məhv olur, onu az-az incitmək, oynamağa imkan yaratmaq, sonrasa təzədən əzab vermək lazımdı.

– Mən onlara qəbir qazmayacağam, – Cağatayev dedi. – Bilmirəm sən kimsən: yadsan, yaxşısı budur, çıx get, bizi tək burax.

Nur-Mühəmməd yatan Aydımın alnına toxundu, sonra yerindən qalxdı.

– Sən öz bildiyini elə, mən də öz bildiyimi. Tezliklə bu qızı torpağa tapşıracağam. Görüşənədək.

O, öz qazmasına getdi. Cağatayev Aydımı otlə həsire bükdü, onu tələsik anasıyla Molla Çərkəzovun yanına apardı: qoy qıza aradabir su versinlər, gecənin soyuğundan qorusunlar. Cağatayev özüsə elə dərhal yüz, yaxud yüz əlli kilometr uzaqda olan Çimqaya yollandı. O, günün bütün qalan hissəsini, bütün gecəni və daha bütöv bir günü yolda paltarını yırtıb, dilənçi kökünə düşüb, səbirsizlikdən çaşıb, əziyyətə düşər olub, ağına qaranlıq çöküb, haradasa üzüqoylu yumşaq palçıqın içində uzananacan qurumuş axarlardan, sel basmış yerlərdən, qamışıqlardan, qarışıq bitkilərin üstündən keçib-gedirdi. Sonra oyanıb yaxınlıqda böyük xarabalıq gördü: o, uçulub-tökülmüş gil divarlara yaxınlaşdı. Hündürə qalxmış günəş köhnə divarların altında bürkü, yuxu, huşsuzluq toplayırdı, boğanaq havanın huşsuzluğu quru gilin köhnəldiyi divarlar altından gəlirdi. Cağatayev daşqın sularının oyuq açdığı həmin uçmuş yerlərdən istehkamin içərisinə keçdi. Orada sakitlik üzündən daha bürkülüydü; göylərin istisi qalın, kirli gövdəli hündür otlar basmış yerə toplaşdı, ona görə ki, otları burada yeyəcək bir kəs yox idi, yalnız öz kefinə böyüyürdü. Cağatayev onların altında hər hansı yeməli xırda ot axtara-axtara bu yağlı bitkilərə nifrətlə baxırdı. O, nəyinsə xırda sınımış sümüklərini tapdı: sümükləri daha qatı üz alınsın deyər, doğramışdılar, ya da əgər insan idisə, qılıncla bir neçə dəfə çapmışdılar. O tərəfdə daha bir neçə sümük, kəlləsiylə birlikdə insan skeletinin bütöv parçasını gördü; bu adam üzüquyulu ölmüşdü, onun qabırğaları, elə bil, ölümündən sonra nəfəs almaq üçün ətrafa dağılmışdı, bir qabırğası şiş ucuyla indi artıq çürümüş, solğun otlara batmış əzik Qırmızı Ordu şləminə dayanmışdı. Cağatayev onu qabırğanın altından çıxardı; üstündə hələ beşguşəli ulduzun yeri qalırdı, şləmin iç tərəfində, parçanın alınıüstü zolağında kimyəvi karandaşla yazı – “Oraz Qolomanov” – həlak olmuş qırmızı qvardiyaçının adı vardı. Cağatayev şlemi təmizləyib, öz başına qoydu, özünün furajkasınisa Qolomanovun kəlləsinə keçirdi. Qalanın iç tərəfindən divarda, güman ki, Qolomanovun, yaxud sümükləri haradasa torpağa səpələnmiş başqa qvardiyaçının süngüsüylə “Yaşasın inqilab yuldaşı!” sözləri cızılmışdı, süngü kimi zaman, yağış, külək düzəltməsin, ölülərin-dirilərin bu ümid izini silməsin deyər, həddən artıq dərindən

çapılmışdı. Yəqin ki, burada otuzuncu, yaxud otuz birinci ildə basmaçılarla, Xivə və türkmən quldarlarının qoşunlarıyla vuruşan Qırmızı Ordu dəstəsi yerləşirmiş, Qolomanov yoldaşlarıyla burada qalıb, arxayincasına çürüyüb, elə bil, əmin idi ki, yaşanmamış həyatı başqaları tərəfindən eynilə özlərininki kimi yaxşı yaşanacaq. Qartallar, yaxud vəhşi heyvanlar sümüklərini daşıyıb aparmasınlar deyə Cağatayev torpaqlı otu Qolomanovun skeletinin üstünə tökdü, öz yoluyla Çimqaya çıxıb getdi.

300

O, Çimqayda içində kolxoz apteki olan qutu aldı, raykom vasitəsilə otuz-qırx xına tozu əldə elədi, amma bilirdi ki, bu vəsaitlər onun hər şeydən çox, hələ mövcud olmayan, ölmədən dözmək mümkün olan başqa həyata ehtiyac duyan xalqına az kömək eləyəcək. Hər ehtimala qarşı, poçta da girdi soruşsun ki, ona Moskvadan məktub varmı, bəlkə də, var. Poçt binasının içərisində uzaq hava yollarının təsvirilə plakat asılmışdı, maili masaların şüşələri altında Moskvaya, Leninqrada, Tiflisə düzgün poçt ünvanlarının nümunələri dururdu, guya, bütün yerli adamlar təkcə bu məntəqələrə məktub yazırlar, yalnız bu gözəl şəhərlərin həsrətini çəkirlər.

Cağatayev “Tələb olunanadək” pəncərəsinə müraciət elədi, ona Moskvadan gələn, bura Özbəkistan partiya MK-nın qayğıkeş işçilərinin Daşkənddən yolladıqları sadə məktub verdilər. Kseniya yazırdı: “Nəzər İvanoviç Cağatayev! Sizin arvadınız, mənəm anam Vera Moskva şəhərində, İkinci klinik xəstəxanada qız doğarkən öldü, uşaq doğulanda ölüdü, onun meyidini mən də gördüm. Qızı xəstəxanada anam Verayla, sizin arvadınızla bir tabuta qoydular, Vahankov qəbiristanlığında, yazıçı Batyuşkovun yaxınlığında torpağa basdırdılar. Siz gələndə mən qəbrin harada yerləşdiyini göstərəm. Pioner salamıyla: Kseniya!”

Türkmən qız “Tələb olunanadək” pəncərəsindən boyulanıb dedi:

– Gözləyin, sizə teleqram da var, altı gündü gəlib.

Sonra o, Cağatayevə Daşkənd teleqramını verdi: “Arvadınızın ölümüylə bağlı məktub sizinlə əlaqələrin çətinliyi üzündən oxunub. Üzr istəyirik. Bir aylığa Moskvaya getməyə icazə verilir sonra qayıtmalısınız. Salam. Təşkilat şöbəsi, İsfəndiyarov. Teleqramı iyirmi gün ərzində çatdırılmayanda Daşkəndə, göndərənmə qaytarmalı”.

Cağatayev məktubla teleqramı gizlətdi, içində kolxoz apteki olan qutunu götürdü, poçt kontorundan çıxıb getdi. Çimçay çox kiçikdi – pəncərəsiz daxmalar, gil sığınacaqlar gen dünyanın ətrafındakı boş məkanın ortasında, demək olar, nəzərə çarpmadan yerləşirdi. Cağatayev çayxanadan arpa kökəsi aldı, artıq beş dəqiqədən sonra şəhərdən qıraqda, öz yoluyla yel kimi gedirdi; günəş hündürə qalmışdı, əməlli-başlı yandırırdı, amma bununla belə, hərərəti insan ürəyini xoşbəxtlik vəziyyətinəcən qızdırı bilmirdi. Cağatayev fikir-xəyaldən əl çəkdi; o, yolun qırağındakı cürbəcür şeylərə – quru otun saplağına, kiminsə arabasından düşmüş, tikə-tikə həzm olunmuş eşşək yeminə, kim bilir, hansısa uzaq səyyahın köhnə rus çırağına diqqətlə baxırdı, yad həyatın, yaxud fəaliyyətin qalıqlarıyla izləri Cağatayevi öz fikirlərindən yayındırırdı. Nəhayət, balaca tısbağa gördü: o çölə çıxardığı şişmiş boynuyla, köməksiz halda salladığı ayaqlarıyla, özünü daha çanağın altında gizlətmədən uzanıb qalmışdı – tısbağa burada, yolun qırağında ölmüşdü. Cağatayev onu götürüb nəzərdən keçirdi. Sonra kənara aparıb, quma basdırdı. İndi bu tısbağa mərhum arvadı Veraya onun özündən yaxın idi, Cağatayev çaşqınlıq içində ayaq saxladı. O, zəifləmiş şüuruyla məlum məqsədlə yaşayıb hərəkət elədiyini başa düşmədən yerə oturdu; təbiətin adi hadisələri Nəzərin qarşısında yad, darıxdırıcı idi; ona daha heç bir tamaşa, zövq lazım deyildi, o, əlində qızmış arpa kökələrini nifrətlə tulladı, sonrasa uşaqlıqdakı, anası tərəfindən Sarı-Qamışdan çıxarılanda olduğu kimi, qışqırıb, gözləriylə bu yad yerdə səsini eşidəcək, yanına gələcək kimisə axtarmağa başladı – elə bil, hər bir adamın arxasınca yorulmaz köməkçisi gəlir, özünü göstərmək üçün son ümitsizliyin gəlib çatmasını gözləyir... Uzaqda, sakitlikdə, sanki durğun pərdənin arxasında, yaxın, amma başqa dünyada nəşə elə hey uğuldayırdı. Səsin mənası, aydınlığı yox idi. Cağatayev dinşədi: xatırladı ki, bu səslər ona əvvəllər də tanış idi, amma heç vaxt onları başa düşməmişdi, diqqət verməmişdi. Səslər yenə təkrar olunurdu, bu səslər aradabir, eyni fasilələrlə boşluğun boş yerlərindən keçərək gəlirdi, – elə bil, iri, buz bağlamış damcılarla şəh damcılایırdı, elə bil, hərdənbir sümsü qısaca çağırırdı, zümrüd meşələr o çağırtnı alıb uzaqlara aparırdı, yaxud özünün ölub gedən hissələrini

saya-saya, biryolluq keçib-gedən sonsuz ulduz vaxtı ötürdü, bu səslər həddən artıq yaxında – Cağatayevin öz bədəninin içində səslənirdi, həmin səslər onların indi unudduqları, sıxılan ürəyində kədərdən boğulan həmin başlıca həyatı xatırlada-xatırlada öz qəlbinin ahəstə döyüntüsündən əmələ gəlirdi.

Cağatayev qalxıb sürətlə öz xalqının məskəninə yollandı. Axşama yaxın o qədər yoruldu ki, torpağın isti bir yanğında gizlənmədən yatdı, bütün gecəni tutqun uğultu, ətrafında cürbəcür çaxnaşma, öz fəaliyyətinə, təyinatına inanan təbiətin narahat hərəkətini eşitdi.

İkinci gecə o, artıq qamış cəngəlliyinin hüduqlarında, bütün doğmalarının yaxınlığındaydı. O fikirləşirdi ki, can xalqı indi artıq yatır, heç olmasa, qoy yuxularında aclıq keçirib, əzab çəkməsinlər, əgər səhər yenidən ölməmək üçün rəyadan artıq olmayan həqiqət barədə, ən azı, zəif təsəvvürə malik olacaqsız, qoy gecə uzansın. Buna görə də gecələr Cağatayev, adətən, az narahat olurdu: başa düşürdü ki, yatanlardan ötrü yaşamaq asandı, anası indi nə onu, nə özünü xatırlayır, balaca Aydımsa, öz-özünə qızışa-qızışa, xoşbəxtsayaq, kimsəyə ehtiyac duymadan uzanıb.

302

O, asta-asta, elə bil, dincələ-dincələ gedirdi, alçaq saksauulluğu adladı, azacıq sel basmış yerdən keçdi; gecikmiş nazik ay daim hər cür təqdirsiz-filansız çalışan axar çayı işıqlandırır. Xivənin böyründən ötüb, Əfqanıstana, yaxud daha uzaqlara gedən qədim karvan yolunun üzərində ay işığından bərq vuran toz dururdu. Bu, Cağatayevdən ötrü anlaşılmaz idi. Həmin yol artıq neçə yüz illərdə başlı-başına buraxılıb, möhkəm qumla dolu yerlərdən ötür, yalnız bir yerdən indi, yəqin, quru olan, qalın piyada tozu qalxan üstü bərkimiş narın torpağın üzərindən keçir. Dəvələrlə eşşəklər belə tozlamırlar, onların tozu yuxarı qalxır, həmin toz da karvanın axırında qatılaşıb. Cağatayev, güman ki, kimsənin olmadığı yerdən kimin getdiyini görmək üçün öz yolundan çıxdı, adam ayağı dəyməyən yerlərlə kəsə cənuba sarı getdi. O, uzun müddət qamış cəngəlliyin arasındakı ceyillikdə bata-bata, ətir saçan tikanlı kolluqları əllilə aralaya-aralaya, altında hansısa unudulmuş arxeoloji şəhərciyin öz qəbrində yatdığı, quru, təmiz, küləklərin süpürüb təmizlədiyi kurqana çıxanacan yanib keçdi.

Qədim yol bu kurqanın ətəyini dövrələyirdi, sonra cənubşərqdə – Çində, Əfqanıstanda, zülmətdə yox olurdu. Naməlum piyadalar hələ bura çatmamışdılar, onlar dinməzcə hərəkət eləyirdilər, səsləri qəti eşidilmirdi – ola bilsin, yoldan yana dönmüşdülər, yaxud geri qayıtmışdılar, ya da yerə uzanıb yatmışdılar. Cağatayev onların qabağına getdi; o, xoşbəxt, ya da heyrətamiz bir şey görməyi gözləmirdi, bilirdi ki, ay işığında uzaq vahələrə, kolxozlara gedib çatmaq, doyunca qoyun əti yemək üçün Amudəryanın dərin deltasından fəlakət üzündən çıxmış vəhşi heyvanlar toz qaldıra bilərdilər.

Amma ona doğru adamlar gəlirdilər. Cağatayev yoldan qıraqda uzandı, gələnlərin hamısını gördü. Rayonun müvəkkili Nur-Mühəmməd kor Molla Çərkəzovun əlindən tutub aparırdı; onların arxasınca Cağatayevin anası gedirdi, xırda ayaqlarıyla Aydim səkirdi. Arxada başqa adamlar gedirdilər, onların arasında da qoca Sufyan, donquldanan Nəzər-Şakir, onun həyatının yeganə bəxşişi kimi sevdiyi arvadı, sonra arvadının yanıyla Durdı – cəmi on dörd, bəlkə də, on səkkiz adam vardı. Qalan camaat, yəqin, yuxudan oyana bilməmişdi, ya da hərəkət eləmək gücünü, istəyini itirmişdi.

Gülçatay gələcək yeməyi üçün oğlunun plaşına bükülmüş qamış kökü aparırdı; Aydim ucundan tutduğu yeməli ot dəstəsini yerlə sürüyürdü; Nəzər-Şakir başında adyaldan iri bağlama saxlayırdı; Molla Çərkəzov sol əliylə Mühəmməddən tutmuşdu, sağ əliyləsə havada nəsə axtarırdı – onların hamısının gözləri yumuluydu, mürgüləyə-mürgüləyə gedirdilər, bəziləri xəyalla yaşamağa vərdiş eləyib, öz sözlərini pıçıldayır, yaxud donquldanırdılar. Tək birçə Nur-Mühəmməd bütün dünyanı dərk eləyə-eləyə açıq gözlərilə irəli baxırdı. O, bataqlıq qamışının qurudulmuş yarpağına bükülən ot oxantısı çəkir, susurdu.

Cağatayev Nur-Mühəmmədin qabağına çıxıb, ondan soruşdu: adamları hara aparır?

Nur-Mühəmməd Cağatayevlə salamlayıb cavab verdi:

– Hansı adamlar?.. Onların ruhu çoxdan pələsəng olub, onlardan ötrü fərqi yoxdu – yaşayırlar, ya yox.

O, yoluna davam eləyirdi. Cağatayev onunla yanaşı getdi. Nur-Mühəmməd öz-özünə gülümsünüb, qırağa baxdı: hətta qaranlıqda ətraf aləm ondan ötrü miskin, nifrətamiz idi, arxasınca, demək olar, mövcud olmayan adamlar gedirdilər.

Yol bayaq Cağatayevin üzərində olduğu kiçik kurqanı dövrələyirdi. O, altında hansısa kiçik xalqın da bir daha özünə heç bir zülmkarı cəlb eləməmək üçün öz sümüklərini bir-birinə qarışdırıb, öz adlarını, cisimlərini itirib yatdığı bu torpaq təpəyə yeni məna ilə baxırdı. Qul əməyi, üzgünlük, istismar heç zaman təkcə fiziki qüvvəni, təkcə əlləri məşğul eləmir, yox – bütün ağıl da, ürək də, ruh kimi birinci oyulur, sonra bədən də tökülür, onda da öz gündəlik marağından yayındırılmış, tərk edilmiş insan boş damarlarıyla, yalnız inanmağa, yuxular görməyə, qeyri-reallığı canlandırmağa adət eləmiş başla yaşadığını başa düşməyib, qala, sığınacaq tək torpağın altına gömülür. Doğrudanmı, onun can xalqı da tezliklə haradasa yaxında yığılıb qalacaq, külək üstünü örtəcək, yaddaşa unudacaq, ona görə ki, bu xalq daşdan, yaxud dəmirdən heç nə ucalda bilmədi, əbədi gözəllik uydurmadi, o yalnız kanallarda torpaq qazırdı, amma suyun axarı kanalları yenidən doldururdu, xalq da selintini təzədən qazırdı, artıq torpağı sudan qırağa atırdı, sonrasa bulanıq axın yeni lil çökdürürdü, yenidən onların əməyini izsiz-tozsuz örtürdü.

– Qalanlar hardadı – yatırlar? – Cağatayev Nur-Mühəmməddən soruşdu.

– Yox, geri qalıblar, amma arxamızca izimizi tutub gəlirlər; sonra çatarlar.

Qabaqdakı adamların yaxınlığında olan Aydım yıxıldı, yerində uzanıb qaldı. Cağatayev bunu eşitdi, dönüb baxdı; arxada yuxulamış adamların daha iki bədəni vardı.

– Eybi yoxdu! – Mühəmməd ona dedi. – Sonra ayılıb çatarlar.

Amma Cağatayev Aydımı qucağına götürüb apardı. O, yatırdı, qızdırmadan titrəmirdi, yəqin, xəstəlik qızdan əl çəkmişdi. Ot yeməyinə, xəstəliyə baxmayaraq, bədəni arıq deyildi, bu bədən, hətta quru qamış köklərindən faydalı olan hər şeyi özünə çəkirdi, uzun müddət, xoşbəxt ömür yaşamağa uyğunlaşmışdı.

– Sən onları hara aparırsan? – Cağatayev Nur-Mühəmməddən soruşdu.

– Sarı-Qamışa, vətənlərinə, – Nur cavab verdi, – əvvəl yaşadıkları yerə.

– Niyə?

– Qoy harasa hərəkət eləsinlər. Mən onları uzun yolla – daşqın yerlərinin başına fırlatmaqla aparıram. Kim yeriyirsə – onun işi həmişə asandır.

– Bəs xəstələr? – Cağatayev soruşdu.

– Onlar da yavaş-yavaş yeriyirlər. Yol getməkdən sağalacaqlar – biz bataqlıqdan uzaqlaşmışıq, qızdırma da olmayacaq.

Cağatayev Nur-Mühəmmədin xeyirxah niyyətinə inanmırdı. O hətta bilmirdi ki, əgər xəstələrin ağılları öz maraqlarından bu qədər uzaq düşübsə, ürəkləri üzgünlüyə alışıbsa, sağlamlığı hiss eləyəcəklərmi? Elə həmin səbəbdən əzabə da dinməzəcə, hissiz-duyğusuz tab gətirirdilər, elə bil, bu, onların işi deyildi. Cağatayev anasına baxmaq üçün Nur-Mühəmməddən geri qaldı. Aydımla rahatca onun qucağında yatırdı; Nəzər yaxınlaşanda Gülçatay gözlərini açıb oğluna heç nə demədi; qarının əlindən zəif, bəxtəvər Molla Çərkəzov tutmuşdu. Ana xatırlamadığı, amma əgər yaxından görməsə, tanımadığı oğluna dalğınlıqla baxırdı. Nəzər anasına baxmaqda davam eləyirdi, qarın da gözlərini ondan çəkdi, çünki oğlunun qarşısında aciz, bədbəxt halda yaşamaqdan utanırdı; o, oğlunu əvvəlki, unudulmuş qüvvəsilə sevmək istəyirdi, amma indi bunu bacarmazdı, indi onun ürəyi yalnız öz nəfəsi üçün bəs eləyirdi, oğlunun başındakı Qırmızı Ordu şlemi ananın xoşuna gəlirdi, fikirləşdi ki, öz başını yuxuda qızdırmaq üçün o şlemi bəxşiş götürməlidir.

Sonra sərsəmləyən xalq öz yolunda quru, isti quma rast gəlib səhərəcən mürgüləmək üçün qumun üstündə uzandı. Cağatayev yatmaq istəmirdi; o, Aydımla anasıyla Molla Çərkəzovun arasına qoydu, səhərəcən neyləyəcəyini bilmədən tək qaldı. Sonra gah darıxa-darıxa, gah gülümsəy-gülümsəyə, həyatını lazımsız bir şey kimi yaşaya-yaşaya öz-özünə sözlər mızıldayırdı.

10

Səhərə yaxın yolda yıxılanlar, yaxud zəiflikdən geri qalanlar gəlib çatdılar, hamı təzədən Nur-Mühəmmədin arxasınca getdi. Aydımla indi özü yeriyirdi, hətta Cağatayevlə birgə güldürdü. O, qızın alnını yoxlayırdı – alnında isti yox

idi, bununla belə, temperaturun yarım dərəcə düşməsi ona bəs idi, onda təzədən qıvraq, gümrah olurdu. Günorta Sufyan Cağatayevi quru yoldan qırağa çəkdi. Ona dedi, hələ Amudərya qollarının yaxınlığında hərdənbir tək yaşayan, artıq insanı unutmuş, amma görəndə keçmiş çobanlarını xatırlayıb yanına qaçan iki-üç qoca qoyuna rast gəlmək olar. Qoyunlar da təsadüfən salamat qalıblar, ya da baylının Əfqanıstana qovub aparmaq istədikləri, amma macal tapmadıqları iri vəhşiləşmiş sürülərdən qalıblar. Qoyunlar da çoban itləriylə bir neçə il bir yerdə yaşayıblar; itlər onları yeməyə başlayıblar, sonra gəbəriblər, ya da qüssədən qaçıb dağılışıblar, qoyunlarsa tək qalıblar, tədricən qocalıqdan, susuz qumluqlarda azmış vəhşi heyvanların əlindən ölürlər. Amma onlardan bəziləri sağ qalıblar, indi əsə-əsə, bir-birinin böyründə, tək qalmaqdan qorxa-qorxa gəzib-dolaşırlar. Qoyunlar kasıb çöldə öz dairəvi yollarından qırağa çıxmadan, iri çevrələrlə gəzirdilər; onların həyati ağılı bundaydı, ona görə ki, otların yeyilmiş, tapdalanmış saplaqları qoyunlar qalan yollarını qət eləyənəcən, əvvəlki yerə qayıdanacan təzədən bitirdi. Sufyan vəhşiləşmiş, məhv olmuş sürüdən qalan qoyunların öz ölümlərinə doğru getdikləri dörd belə otlu köç dairəsi tanıyırdı. Bu köç dairələrindən biri yaxında, demək olar, can xalqının indi Sarı-Qamışa getdiyi həmin yolun kəsişməsində uzanıb gedirdi.

Sufyanla Cağatayev qumluqdakı kiçik, nəm çökəyə çatıb dayandılar. Sufyan əlləriylə qumu dərin qazdı, qum dərinlikdə nəm idi; qoca dedi, qoyunlar qabaq ayaqlarıyla yeri eşirlər, sonra yanğılarını söndürə-söndürə nəm qumu çeynəyirlər – qoyunları elə burada gözləmək lazımdı; o, qoyunların bütün dairəvi yollardan keçdikləri vaxtı bilirdi, hesabladı ki, bura gəlib çıxmaq müddətləri çatıb; keçən il o, qoyun sürüsünün arxasınca gəzirdi, bu yerə gəlib çatmışdı. Onda sürüdə qırxa yaxın qoyun vardı, Sufyan onlardan altısını yedi, yeddi qoyun yolda tələf oldu, qalanlarsa uzaqlaşdılar.

Nur-Mühəmməd camaatı da bura, Cağatayevin Sufyanla qoyun gözlədikləri yerə gətirdi, hamı qoyunların keçən il yaş qum çeynədikləri qoyun cığırının yanında uzanıb mürgülədi. Axsama hələ çox qalsa da, səhərdən az vaxt keçsə də, bütün adamlar təzədən yatırdılar. Cağatayev yatanların arasında təkçə gəzirdi, qorxurdu ki, daha kimsə oyanmayacaq;

o, fikirləri, xatirələriylə öz içində çapalamaqdan darıxırdı. Aydımaya yaxınlaşdı, – qız göz qapaqlarını şirin-şirin yumub huşsuzluq, yaxud röya içində gülümsünə-gülümsünə yatırdı. Əsl həyatda sevincdən məhrum olsa da, bu sevinci gözlərini yumub öz hissələrində, təxəyyülündə alırdı. Molla Çərkəzov başını Cağatayevin anasının sinəsində gizlətməmişdi, ona qısılib kor olduğunu yada salmadan, sevgi, mehribanlıq içində yatırdı. Nur-Mühəmməd qıraqda uzanmışdı; o, torpağın üstündə qımıldanıb nəsə pıçıldadı.

– Sən burada nə fikirləşirsən? – Cağatayev ondan soruşdu.

– Qırx nəfərdən artıq qalıb, – Mühəmməd dilləndi. – Hələ çoxdur! – O, caamatı sayırdı: nə qədəri ölüb, hələ nə qədəri qalıb.

Cağatayev Sufyanı itələdi: qoca yatmırdı, yalnız gözlərini yumulu saxlayırdı, elə bil, nurunu qoruyurdu, görünən gündüz aləminin təəssüratları arasında ruhən dağılmaq istəmirdi. Cağatayev ona dedi ki, Moskvada arvadı ölüb, amma Sufyan dərdinə şərik çıxmadı, susdu, sonrasa dedi, Cağatayev qoyunların qabağına getsin, onlar başqa yerdə yaş qum tapıb yatmış xalqdan yan keçə bilərlər.

Gülçatay oyandı. O, indi yatan Molla Çərkəzovun başını dizlərinin üstündə saxlayıb oturmuşdu. Cağatayev söhbət eləmək üçün anasının yanına getdi, amma ona bir söz demədi. Özü başa düşdü ki, qocayla anasına yalnız onlardan təskinlik eşitmək, bundan sonra yaşamaq üçün müraciət eləyir. Amma bəyem, onun mövcudluğu özünü burada qəlb rahatlığında, yaxın adamların təəssüfündə qorumaqdadımı!.. O, oradan, poçt olan yerdən nahaq yerə Kseniyaya açıqca göndərmədi ki, əgər anasız yaşamağa çətinlik çəksə, atası uzaq olduğu, bəlkə, kömək üçün qayıtmayacağı vaxtda MK-ya getsin.

Cağatayev Gülçatayın açıq başını sıgalladı, Qırmızı Ordu şlemini onun başına geydirdi, ona görə ki, bərk istidən anasının başı ağrımazın. Anası şlemi çıxarıdıb, öz altında gizlətdi; o, əmlakına inanırdı, onu qoruyurdu – buna görə indi də köynəyi şişmişdi, çılpaq bədənində cürbəcür şeylər, sinəsini qızdıran mülkiyyəti vardı. Anasının yaxınlığında qırğız qadını üzünü quma dayayıb uzanmışdı. O yatırdı, yuxuda aradabir körpə ağırlasıyla qəşş eləyib, təzədən rahatlığa

cumub, ahəngdar nəfəs alır, uşaq səsilə qışqırırdı. Cağatayev onun gicgahlarından tutub, üzünü qaldırdı, gördü bu, yaşlı qadındır, uşaqsaşağı bayğın qışqırıqla qəşş eləyəndə ağız açılmırdı. Adama elə gəlirdi, içində uşaq, günahsız özgə adam ağlayır, həmin adam o qədər tənha, qadından ötrü o qədər yaddı ki, hətta yuxudan oyatmırdı – yaxud bu ağlayan onun dəyişməz, hələ cana gəlməmiş əsl uşaq qəlbiydi.

Cağatayev qadının başını qaytarıb yerə qoydu, sərgərdan qoyunları qarşılamağa getdi. Əvvəlcə o, adi yerişlə gedirdi, amma sonra gecə gündüzə üstün gələndə qoyunları qaranlıqda əldən buraxmamaq üçün sürətlə irəli qaçdı. Hərdənbir dayanırdı, dincəlmək üçün nəfəsini dərirədi, amma sonra təzədən tələsirdi. Tamam qaranlıq çökəndə Cağatayev bir qədər seyrək ot saplaqlarını görmək, onlara əllilə toxunmaq üçün belini aşağı əyib qaçdı – bu, qoyunların gedə biləcəkləri yöndü; yoxsa o, yoldan kənara çıxıb bomboş qumluğa düşsə, sərgərdan qoyunları sezməyə bilərdi.

308

O, uzun müddət bomboş qoyun yoluyla qaçdı. Bəlkə də, gecəyanı, yaxud daha gec idi. Cağatayev dərk eləmədiyi, amma bununla belə, qəlbinə sərbəstcə üzən yorğunluqdan, dərdədən, zəif küləkdən gedə-gedə huşunu itirdi, – yuxuladı, yıxılıb, qalxa bilmədi. O, çöldə tək-tənha, qımıldanmağa bir şey olmayan qıt sakitlik içində dərin yuxuya getmişdi. Alçaq otların qara gövdələri təkəm-seyrək halda, yetimlər kimi, yatanın ətrafında, elə bil, onun qalxıb gedəcəyindən, özlərininsə burada yenə tək qalacaqlarından təəssüflənə-təəssüflənə dururdu.

Dan yeri ağaranda Cağatayev gözlərini açdı, şüuru azacıq işıqlanıb yenə söndü, o, hərərət, huşsuzluq duya-duya yenə yuxuladı. İki qoyun Cağatayevin böyürlərində uzanıb onu hənirləyib qızdırırdı. Başqa qoyunlar insanın sifətini nə vaxt qaldıracağını gözləyə-gözləyə ətrafında durmuşdular. Qoyunlar qırx baş idi, onlar çoxdan çoban üçün darıxmış, indisə onu tapmışdılar. Qoca qoç aradabir uzanmış Cağatayevə yaxınlaşırdı, onun boynunu, boynundakı tükləri ehtiyatda yalayır, qoyun insanın qoxusunu, duzlu tərini sevirdi, amma bunları çoxdan dadmamışdı. Qoç çobanın itini görmək üçün gövdəsini hər tərəfə döndərirdi, amma it yox idi. O, qoyunları aparmaqdan, onları su içən vaxt sakitləşdirməkdən, gecələr təkbaşına vəhşi heyvanlardan qorumaqdan

yorulmuşdu; o, çobanın, onun itinin bütün qayğılarını kimlərinə öz üzərlərinə götürdükləri, özününsə yalnız qoyunları sürməli, onların arasında xoşbəxt, yorğun halda yatmalı olduğu gözəl vaxtları xatırlayırdı. İndisə ağıllı, arıq, bədbəxt idi, qoyunlarsa gücünün zəifliyinə, özlərinə biganəliyinə görə qoça nifrət eləyirdilər, onlar da çobanla iti xatırlayırdılar, baxmayaraq ki, itlər su içən vaxt qoyunların arasında qayda yaradır, bəzən səhra otundan çətinliklə qazandıqları yunlarından bir əlçim qoparırdılar. Qoç incik halda yaşayırdı, o, it olmaq istəyirdi, hətta dişsiz damaqlarıyla qoyunların yunundan yapışib, ağızıyla qoparmağa çalışırdı.

Cağatayev oyanıb qoyun sürüsünü öz xalqının yanına qovdu, axşama yaxın ora gedib çıxdı. Xalq hələ də mürgüləyirdi, təkə Aydın qumun üzərində çaylar, dəmir yolları çəkə-çəkə oynayırdı. Cağatayev adamları oyatdı, onlara ocaq qalamaq, yeməyə qoyun əti bişirmək üçün saksaul kolu, lap quru ot yığmağa getməyi tapşırırdı. Sufyan qoyunların boğazının altını həvəslə kəsməyə başladı, boğaz damarlarından qanı birinci içirdi, sonrasa qanı cama süzür, kim istəyirdisə, ona içməyə verirdi. Növbəti salamat qoyunlar yanında dururdular, özləri barədə narahatlıq keçirmədən, diqqətlə qətlə baxırdılar, elə bil, həyatın onlardan ötrü üstünlüyü yox idi. Qoçsa uzaqda, sağ qalmış qoyun sürüsünün içindəydi, Sufyanın hərəkətini daha yaxşı görmək üçün başını qaldırırdı. Yalnız otuz qoyun salamat qalanda, artıq köçəbədə dörd tonqal yananda, bir çox qoyunlar soyulmuş cəmdəkləri, arıq budları, öz bədənlərindəki dəlikləriylə, tamam al-qan içində, ölüm zəifliyi içində yıxılıb qalanda qoç mələyib başını çölün bomboş tərəfinə çevirdi. O, qoyunların içində çoxdan yaşayırdı, indi uzanıb qalan həmin ölülərin arasında özünü erkək kimi aparırdı, – onların sümüyünün nazikliyini, bütöv müti bədənlərinin hərərətini bilirdi.

Cağatayev on başdan artıq kəsməməyi tapşırırdı, qoy qalanları döldən, gələcəkdə yeməkdən ötrü yaşasınlar. Qoç salamat qaldı, uzağa çəkilib uzandı, bütün sağ qalan qoyunlar onun başına yığışdılar. Çöl həyatından arıq, təcrübəli qoyunlar indi uzaqdan itlərə oxşayırdılar.

Cəmdəkləri tonqalda bütöv, tikə-tikə eləmədən bişirməyə başladılar, onları qızardıb, qıraqda qumun üstünə yığırdılar. Sonra yemək başlandı. Adamlar əti acgözlük,

ləzzət duymadan, xırda tikələr qopara-qopara, tikələri zəif, yadırgamış ağızlarıyla çeynəyə-çeynəyə yeyirdilər. Təkcə Nur-Mühəmməd çox və tələsik yeyirdi, o, özünə qat-qat ət qoparıb onu udurdu, sonra doyub, sümükləri tər-təmiz olanacan gəmirirdi, içindəki iliyi sümürdü, yeməyin axırında barmaqlarını yaladı, həzm eləmək üçün sol böyrü üstə yatmağa uzandı. Arvadı olanlar öz arvadlarıyla yatmaqdan ötrü aralandılar, Molla Çərkəzov da Nəzərin anasını uzağa apardı, tənhalər, yetimlər sönən tonqalın qırağında qaldılar – onlar o qədər zəiflədilər, elə dərin yuxuya getdilər ki, elə bil, yedikləri yemək özü qisas alıb içəridən onların qüvvələrini yeyirdi, adamlar da yeməyə təslim olmuşdular.

310

Gecə Cağatayev köçəbəni gəzirdi, o, bir qoçla sağ qalan qoyunları saydı, qoyun dərilərilə başlarını bir yerə yığdı, sonra gecənin zülmətinə baxmağa başladı: indi Kseniya orada, bu zülmətdən uzaqlarda, Moskvanın elektrik işığında neyləyir; və ölmüş Vera harada uyuyur, onun ürkək iri cismindən o torpaqda nə qalıb...

Cağatayev yatanların yanından keçdi; xalq qumun üzərində üstüaçıq uzanmışdı, elə bil, tamam qırılmışdı, özünə qəbirqazan da saxlamamışdı. Amma bəzi ər-arvadlar bir-biriylə sevişə-sevişə qımıldanırdılar. Molla Çərkəzov da Gülçatayla uzanmışdı. Cağatayev bunu görüb ağladı. O, indi bu kiçik xalqı sosializmə alışdırmaq üçün burada neyləyəcəyini bilmirdi. Axı onu ölüm ayağında tək qoya bilməzdi, ona görə ki, anası tərəfindən biyabanda atılmış özünü çoban, şura hakimiyyəti yanına götürmüşdü, naməlum adam da onu həyatla inkişaf üçün yedizdirib qorumuşdu.

Xəstələrlə zəiflər hərərət içində mürgüləyirdilər. Onlardan ikisi qollarında qüvvə toplamaq üçün yatmazdan qabaq sorduqları qoyun sümüklərilə yuxulamışdı. Cağatayev qumlu yaş çökəyə getdi, qumu qazıb, kiçik quyu düzəltdi; quyuda su yığılanda xəstələrin yanına getdi, onları oyadıb hərəsinə bir xına tozu verdi, sonrasa bir neçə dəfə qumlu quyuya qaçıb xəstələrə dərman içirtmək üçün ovcuyla su gətirdi.

Artıq gec idi. Cağatayev üşüdü, bədənini qızdırmaq istədi, daha çox qızdırmalı xəstənin yanında uzanıb yuxuya getdi. Ertəsi gün qoçla bütün qoyunlar yox olmuşdular. İzlərinə görə, onlar öz həmişəki yem yollarını qoyub açıq qumluğa çıxıb getmişdilər.

Sufyan fikrində hesablayıb dedi, bu qoyunlar mütləq öz otlu yollarına qayıdacaqlar, ya da başqa, uzaqdan, Qaraqumdan böyük çevrəylə keçən yola rast gələcəklər. Amma bu hər iki köç yolu çirklı Sarı-Qamış göllərinə, yaxınlığında bütün can xalqının vətəninin olduğu yerə çıxır, qoyunlar da gec-tez əbədi kölgənin çökəyi ilə Sarı-Qamışa çıxacaq, buradakıların çoxunun bütün həyatını yaşadığı Üst-Yurdun tutqun dağlarını görəcəklər. Nur-Mühəmməd Sufyanla razılaşdı.

– Biz onların arxasınca gedəcəyik, – dedi, – qanını içib, ətini yeyəcəyik. Yeddi, ya da səkkiz gündən sonra Sarı-Qamışa çatacağıq... Bu gün gecə bir kəs ölübmü?

Ona cavab verdilər ki, bir qaraqalpaq qanısı ölüb, Nur-Mühəmməd də qeyd dəftərçəsində cidd-cəhdlə qeyd elədi. Cağatayev həmin qanını xatırlamırdı, onu görməmişdi – o, ümumi düşərgədən uzağa gedib tək yaşamışdı, orada da sakitcə ölmüşdü.

Xalq uzun qatara düzülüb qalan qoyunların izlə getdi. Xəstələrlə zəiflər arxada gedirdilər, ev bardaqlarından su içib, tez-tez dincəlməyə əyləşirdilər. Cağatayev hamıdan axırda gedirdi ki, kimsə itməsin və hiss olunmadan ölməsin. Heyvanlar, yəqin, cəld qaçırdılar; bunu Sufyan qoyunların izlərinə görə müəyyən elədi, Cağatayev də belə fikirləşirdi. O, hündür qum təpələrinin üstünə çıxır, hətta ən son üfüqə qədər sürünün hərəkətindən lap zəif toz-duman belə görmürdü – qoyunlar həddən artıq uzağa getmişdilər.

Qoca Xivə köləsi – türkmən qadın ətəyindən cırıb Cağatayevə əsgı verdi, Cağatayev də günəşdən əziyyət çəkə-çəkə başına bağladı. Xalq dözümlə gedirdi; Aydın tamam sağalmışdı, kefi də yaxşılaşmışdı – ondan, avam qızdan ötrü bütün duyğular, təəssüratlar üçün yetərincə əşyalar vardı. Yorulanda Cağatayev onu qucağına götürürdü, o, başını oğlanın çiyinə qoyub, aradabir qışqıra-qışqıra, özünün dəhşətli yuxularında donquldana-donquldana yata bilirdi. Amma əgər öz taleyinə dözə biləcəkdisə, bütün bu sərgərdan xalqın şüurunun hansı yuxular qidalanırdı... O, həqiqətlə yaşaya bilmirdi, əgər özü haqqında həqiqəti

bilsəydi, dərhal kədərdən ölərdi. Bununla belə, adamlar ağıldan, həqiqətdən yox, doğumdan yaşayırlar, nə qədər ki ürəkləri döyünür, onların ümidlərini yeyib xarab eləyir, tikə-tikə doğrayır, özü də dözümdə, işdə öz maddəsini itirib, özü də dağılır.

Gecənin gec, uzaq vaxtına qədər xalq qoyunları haqlaya bilmədi. Səhəri Nur-Mühəmməd yenə soruşdu – gecə ərzində kim ölüb, yoxsa hamı sağ qalıb? Yalnız bir ananın oğlu ölmüşdü, Mühəmməd də məmnuniyyətlə ölmüş nəfərin çıxdaş olunmasını qeyd dəftərçəsinə yazdı. İndi xalqın cəmi iki uşağı – Aydın və xalqın içinə qumluqdan tanımadıqları bir adam gələndə yarım il yaşayıb, öz cismini Köhnə Ürgənc rayonundan quldurun arvadı Gözəldə qoyub harasa çıxıb gedəndən sonra təsadüfən doğulan balaca bir qız vardı.

312

İkinci gün xalq yolda yığılıb qalmış iki qoyun gördü, onlar qaçmaqdan, xəstəlikdən zəifləmişdilər, indi də ölürdülər. Qoyunların seyrəlməmiş yunu qızdırmalı tərdən bir-binə yapışmışdı, arğaz üzləri qəzəbli, vəhşi görünürdü – indi tülküyə oxşayırdılar, quyruqlarındasa qəti yağ qalmamışdı. Qoyunları hələ canları üstündə olsun deyə, dərhal öldürdülər, ocaq qalamadan yedilər, sümüklərinə bölüşdürüb şam yeməyinə apardılar. Sonrakı iki gün adda-budda ot saplaqlarından başqa yemək yox idi, suya da ki iki dəfə takır çalalarında rast gəldilər.

Xalq indi yalnız axşamlar, səhərlər hərəkət eləyirdi, gündüzsə zəiflikdən, istidən qumu qazıb içinə girir, yatırdı. Nur-Mühəmməd hər gün ölənləri qeyd eləyirdi, Cağatayevsə, ürəklərinə qulaq asa-asa, gözlərini müşahidə eləyə-eləyə onların ölümünü yoxlayırdı, ona görə ki, bir dəfə Sufyanla başqa bir qoca, fərqanəli qul Oraz Babayev özlərini ölülüyə vurmuşdular. Amma Cağatayev onların sümüklərinin arasından tutqun, uzaq ürəklərinin səsinə eşitdi, ayağa qaldırıb bundan sonra yaşamağı tapşırdı.

– Siz niyə ölmək istəyirdiniz? – Cağatayev onlardan soruşdu.

– Yaşamaqdan qəlbimiz keyləşib, – Sufyan dedi, – sümüklərimiz kövrəkləşib-quruyub, əyilib, damarlarımız qırışıb, uzanmaq istəyirdi, qoy onları yağış islatsın, külək qurutsun, qurdlar yesin, yoxsa mən onlara mane oluram...

Oraz Babayev dəlicəsinə, Cağatayevə mənasızcasına baxa-baxa dayanmışdı, o, yaqın, hər halda, özünü ölmüş sayırdı.

– Yaşaya bilmirik, – ucadan məlumat verdi, – hər gün buna cəhd eləyirdik.

– Eybi yoxdur, bir yerdə öyrəşərik, – Cağatayev onlara dedi.

– Bir az dözərik, – Sufyan razılaşdı, – sonrasa qəfildən hamımız öləcəyik.

Vanka adlı rus qocası Sufyana yaxınlaşdı, boğazını yoxladı, göz qapaqlarını araladı, gözlərinin içinə baxdı, sonda qabırğalarını əlləşdirdi, bu vaxt dilləndi:

– Nolub sənə? Bayaq söyürdün, indisə ölürsən! Səbir elə: yaşayarıq, qalib gələrək, üstəlik, çəllək dolu bal da görəcəyik – gedib iri tikəmizi batıracağıq...

Rus gülümsünə-gülümsünə aralandı. Altmış il ərzində, demək olar, hər gün onun həyatı başa çatmalıydı, amma o, hələ bir dəfə də ölməmişdi, indi xoşbəxt və bədbəxt adam kimi sakit, etinasız yaşaya-yaşaya ölümün də, hər cür bədbəxtliyin də gücünə inamını itirmişdi. Cağatayev bilirdi ki, Qoca Vanka nə vaxtsa, otuz il bundan qabaq, bura Sibir katorqasından qaçıb gəlmişdi, yad xalqla qaynayıb-qarışmışdı, bir daha Rusiyanın yolunu tanımadan hamıyla eyni vəziyyətdə yaşayırdı.

Gecə acı səhra küləyi başlandı, qum da həmin küləyin arxasınca gedib tədricən qoyun izlərini həmişəlik örtüdü. Cağatayev burada həyatı başa düşdü. Səhər tezdən qoyun sürüsünün tamam əldən çıxdığını, onun arxasınca getməyin mənasız olduğunu, zəifləmiş xalqın yeməksiz, köməksiz düzün ortasında qaldığını – Sarı-Qamişə çatmağa gücünün bəs eləməyəcəyini, geri – Amudəryanın daşdığı yerlərə artıq qayıda bilməyəcəyini başa düşəndə yatanlardan və mürgüləyənlərdən aralandı.

Sərsəri səhər küləyi Cağatayevin sifətinə vururdu, qum, boran daxmanın pəncərələri arxasındakı rus çovğunu kimi adamın ayaqları altında fırlanır, inildəyirdi. Bəzənsə tütəyin şikayətli səsi eşidilirdi, bəzən qarmon, kərənay, yaxud daha çox uzaq boğuş dütar çalırdı. Bu oxuyan bir-birinə sürtünən qum dənələri, küləyin zülm elədiyi qumluqdu. Cağatayev sonrakı işi barədə fikirləşmək üçün yerə uzandı, onu

bura ölmək, xalqına ölüm qismət eləmək üçün göndərməmişdilər... O, əliylə sifətini yoxladı; üzünü tük basmışdı, başına bit düşmüşdü, kirli arıq bədənini xaraba qalmağının dərdsini çəkirdi. Cağatayev özü barədə yazıq, cansız adam kimi fikirləşirdi. Onu indi Kseniyadan başqa kim yada salırdı? Amma, yəqin, o da artıq unutmamağa başlamışdı: gənclik indi özünün xoşbəxt vəzifələrindən daha çox ilham alır. Cağatayev narahat qumun üstündə hamıdan ayrı, bütün yuxudan ayılmayan adamlardan xeyli uzaqda yuxuya getdi. Onun içində hər şey əməlli-başlı, uzun müddətə dondu, bədəninin içərisində gizləndi, tamam ömrünü başa vurmaqdan ötrü müvəqqəti öldü. O, qaranlıqda, qumla yarıya bədənini basdırılmış halda oyandı; külək hələ də əsirdi, artıq yeni gecə düşmüşdü. O, bütün günü yatmışdı – Cağatayev ümumi düşərgəyə getdi; xalq orada yox idi. Adamların hamısı çoxdan oyanmışdı, irəli, ölümdən uzağa çıxıb getmişdi. Təkcə Nəzər-Şakir yığılıb qalmışdı; ona görə ki, ölmüşdü, küləklə quma nəsə söyləyən ağzını açmışdı. Cağatayev ölünü çıxarıb uzun-uzadı onu əlləşdirdi, ölümün həqiqiliyini yoxladı, sonra kimsənin görməməsi üçün adamı tamam kamal qumla örtüdü.

Cağatayev bütün gecəni getdi; o, bəzən aşağı əyilirdi, keçib-gedən xalqın izini görürdü, bəzən izləri külək artıq örtəndə duyğusuna görə gedirdi.

Səhər Cağatayev ətrafa göz gəzdirib sezdi ki, burada su olmalıdı, o, qumla doldurulmuş örtülü quyuya tapdı. Nəzər əlləriylə rütubət olan dərinliyəcən qazıb qumu çeynəməyə başladı, amma yediyindən çox tüpürmək lazım gəlirdi; onda o, islahat qumun hamısını udmağa başladı, susuzluq da daha ona əziyyət vermədi. Sonrakı dörd günü Cağatayev düzənliklə irəli getməyə can atırdı, amma zəiflikdən uzağa gedə bilmirdi, aclıqdan əldən düşə-düşə susuzluqdan ölməmək üçün təzədən yaş qumun yanına qayıdırdı. Beşinci gün o, mürgü və huşsuzluq içində güc toplamağı, sonrasa öz xalqına çatmağı qərara alıb oradaca qaldı. O, olan-qalan iki xına tozunu, cibindəki cürbəcür oxantıları yedi, bundan vəziyyəti yaxşılaşdı. Başa düşürdü ki, xalqı yaxındadı, ondan uzaqlaşmaq üçün gücü yoxdu, amma hansı səmtə yollandığı məlum deyildi. Cağatayev öz-özlüyündə Nur-Mühəmmədin onun ölümü barəsində öz dəftərçəsində necə gizli məmnun-

luqla qeyd apardığını təsəvvür eləyirdi. O, özünün əvvəlki fikrinə gülümsədi: xoşbəxtlik bu qədər qaçılmaz, çox vaxt ümitsizlikdən asandısa, adamlar niyə dərdə, ölməyə bel bağlayırlar... Cağatayev gündən gizlənmək üçün nəm qumun içinə girdi, dincəlmək, ömrünə qənaət eləmək məqsədilə huşa getməyə çalışdı, amma bacarmadı, elə hey fikirləşirdi, az-çox yaşayırdı, cənub-şərqdən isti küləyin zəif duman kimi gəldiyi, bərk, əsl dünyanın mövcudluğuna inanılmaz qədər boş olan səməyə baxırdı.

Cağatayev dincəlib yaxındakı qum təpəsinə doğru süründü, burada yarısınacan qum basmış süpürüm kolunun budaqlarını çeynədi, kolun qalanınısına qumdan qazıb çıxardı, küləyin ağzına verdi. Kol diğirlandı, harasa uzaq yerlərə yol alıb, qum təpələrinin arxasında gözdən itdi. Sonra Cağatayev bir neçə addım da kənara süründü, xırdaca qum qəbirlərdə bir neçə qurumuş yaz otu gövdəsi tapdı, onları da fərqiyyəyə varmadan çeynəyib uddu. Qum təpəciyindən diğirlanıb ətəyində yuxuya getdi, yuxuda da onun zəif şüuruna cürbəcür xatirələr, elə-belə unudulmuş təəssürlər, nə vaxtsa bir dəfə gördüyü darıxdırıcı izlərin xəyalı hücum çəkdi – bütün yaşanmış həyatı qəfildən geri qayıdıb Cağatayevə həmlə elədi. Cağatayev aciz halda onların arxasınca baxırdı, indi xəyalları unutmağı bacarmırdı. Əvvəllər fikirləşirdi, həyatının əksər əhəmiyyətsiz, hətta vacib hadisələri həmişəlik unudulub, sonra gələn böyük faktlarla əbədi örtülüb – indi başa düşdü ki, onun içindəki hər şey, qiymətli əşyalar, lazımsız, başqalarının atdıqları şeyləri qoruyub saxlayan yırtıcı dilənçinin var-dövləti kimi bütöv, məhvedilməz, sağ-salamatdır. Kasıb, ahıl adam onun şüurundan yox olmamışdı, o, hələ də nəsə istəyə-istəyə, yaxud şikayətlənə-şikayətlənə (yəqin, həqiqətdə çoxdan ölmüşdü) mızıldanırdı, amma bax, nə vaxtsa güclü gördüyü rəfiqəsi Vera-sa Cağatayevin üstünə əyilirdi, çıxıb getmirdi, o, səhrada mürgüləyən adama əzab verirdi, onun arxa tərəfində nə vaxtsa gün qabağında – bəlkə, Cərcoda, bəlkə, başqa hardasa gil qabda bitən gülmüşü budağın kölgələri titrəşirdi. Bir də çürümüş ağac qəsəbədə poçt şöbəsi, günorta bürküsündə bomboş, inildəyən dağlar, itib gedən küləyin səsi, Verayla nəvaziş dolu qucaqlaşmalar görkəmində bütün zəhlətökən, tamam mənasız şeylərin hamısı eyni vaxtda

cidd-cəhdlə Cağatayevin içinə soxulmuşdu, əslində, keçmişdə bunlar ötəri, tez yoxa çıxan faktlar olsa da, içində hərəkətsiz, inadkarcasına yaşayırdı. Elə ondaca onlar daha kəskin, daha şiddətlə, həqiqətdə olduğundan daha həyasızcasına yaşayırdı. Əslində, bu əşyalar hürkən halda yaşayırdı və öz əhəmiyyətini gözə soxmurdu, insanın vicdanını, heysiyyətini ağrıtmırdı. Amma indi yığınla Cağatayevin beyninə soxulmuşdu, əgər həyatda onlardan qurtulmaq mümkün olsaydı, – heç olmasa, ona görə ki, vaxt ötüb-keçir – buradasa heç bir hadisə baş vermirdi, daim, özlərinin təkrar olunan fəaliyyətilə Cağatayevin kəllə sümüyünü yonmaqda, sürtməkdə davam eləyirdi. O, qışqırmaq istəyirdi, amma yetərinə gücü yox idi. Ağlamağı beynindən keçirdi, ancaq sonra yaş, möhkəm qumu yemək üçün nəmliyi itirməkdən qorxdı. Qapqara durğun üfüqdən o tərəfdə, qumlu səhraya axan çay kimi, son günəş şüalarının büsbütün udulduğu o qaranlıq, sonsuz gecənin içindən – uzaqdan tək-tük, damcılayan, tutqun səsləri dinlədi. Hərdənbir səbəbini, tam mənasını bilmədən uzaq təbiətin həmin səslərini eşidirdi.

Cağatayev yuxudan, tikanlı kol kimi beynində ilişmiş bütün dünyadan canını qurtarmaq üçün ayağa qalxdı, yuxu yaxasından əl çəkdi, amma xatirələrinin, fikirlərinin bütün dəhşətli daracaqlığı gözgörəti aşkarda qaldı. O, qonşu qum təpəsində nəsə – heyvan, yaxud araba gördü, amma məhz nə gördüyünü anlamağa vaxtı çatmadı, yenə zəiflikdən yerə yıxıldı. Qonşu qum təpəsində olan heyvan, yaxud araba, ya da maşın – elə indi Cağatayevin şüuruna soxuldu, həm başa düşülməsə, həm də adsız olsa da, qarayaxalığıyla onu əldən salmağa başladı. Bütün əvvəlkilərin üstünə gələn bu yeni hadisə Cağatayevin səhhətinə güc gəldi, o, öz ruhunu xilas edib şüurunu itirdi.

O, sonrakı gün erkən oyandı. Külək tamam çəkilib getmişdi, ətrafda çəkingən, o qədər əhəmiyyətsiz, zəif sakitlik vardı ki, həmin sakitliyə qəfildən tufan soxula bilərdi. Gecənin kölgəsi yuxarı qalxmışdı, orada, dünyanın üzərində, gündüz işığından yüksəkdə dururdu. Cağatayev indi sağlam idi, ağıl yerinə gəlmişdi, hələ öz vəzifələri barədə fikirləşirdi: zəiflik yaxasından əl çəkməmişdi, amma daha əzab vermirdi. O, əvvəlcədən görürdü ki, yəqin, burada ölməli

olacaq, xalqının meyitləri də səhrada itib-batacaq. Cağatayevin özünə yazığı gəlmirdi: böyük xalq sağdı, o, necə olursa olsun, bədbəxtlərin ümumi xoşbəxtliyini həyata keçirəcək, amma pisi odu ki, Sovet İttifaqının bütün xalqlarından həyata, xoşbəxtliyə daha çox ehtiyacı olan can xalqı öləcək.

– Ölməyəcək! – Cağatayev pıçıldadı.

O, bütün qəlbilə quma batmış titrəyən əllərinə dayaq-
lanıb qalxmağa başladı, amma dərhal da üzüquyulu geri yığıldı; arxasında, boynunun ardında kimsə vardı; Cağatayev naməlum varlığın tələsik, uzaqlaşan addımlarını eşitdi.

Cağatayev gözlərini yumub cibində revolverin dəstəyindən yapışdı; bircə ondan qorxurdu ki, indi ağır silahın öhdəsindən pis gəlir, çünki qolunda yalnız körpə qüvvəsi qalmışdı. Qımıldanıb-eləmədən, özünü ölülüyə vurub uzun müddət yerində qaldı. O, səhrada ölü adamları yeyən çoxlu vəhşi heyvanlar, quşlar tanıyırdı. Yəqin, xalqın arxasınca – gözün görmədiyi uzaqlıqda – bu müddət ərzində vəhşi heyvanlar sakitcə gəlir, ölən adamları yeyirdilər. Qoyunlar, xalq, vəhşi heyvanlar – üçqat yürüş bir-birinin ardınca səhrayla hərəkət eləyirdi. Amma qoyunlar ot zolağını itirib, aradabir küləyin qovduğu sərgərdan süpürüm otunun arxasınca getməyə başlayırlar, buna görə də külək otdan insanacan ümumi aparıcı qüvvədi. Yəqin, qoyunları haqlamaq üçün küləyin yönüylə getmək lazım idi, amma Nur-Mühəmməd heç nə bilmir, Sufyansa yaşamaqdan danışıb, daha fikirləşmir.

Cağatayev dərhal ayağa sıçramaq, vəhşi heyvana atəş açmaq, öldürüb yemək istədi, amma qorxurdu ki, zəiflikdən gülləsi boşa çıxar, vəhşi heyvanları birdəfəlik qorxudar. O, heyvanı lap bədəninin yaxınlığından buraxıb yaxından öldürməyi qərara aldı.

Yüngül, ehtiyatlı addımlar elə hey Cağatayevin boynunun ardında eşidilir, gah yaxınlaşır, gah uzaqlaşır. Nəzər nəfəsini udub, hələ də onun öldüyünə əmin olmayan pusan varlığın üstünə nə vaxt atılacağını gözləyirdi. Yalnız vəhşi heyvanın dərhal boğazından yapışmasından, yaxud yara alıb uzağa qaçmasından narahat idi. Addımlar indi başının yanında eşidilirdi. Cağatayev özündə bütün həyat qalıqlarından toplanmış əməlli-başlı qüvvə hiss edib revolveri cibindən azacıq eşiyə çıxardı. Amma addımlar bədəninin yanından keçib uzaqlaşdı. Nəzər gözlərini azacıq açdı, ayaqlarından

o tərəfdə iki iri quş asta-asta gedir, üzbəüz tərəfdəki qum təpələrinə tərəf uzaqlaşır. Cağatayev ömründə belə quşlar görməmişdi; quşlar eyni zamanda həm səhra qartallarına – leşyeyənlərə, həm də vəhşi tündrəngli quşlara oxşayırdılar; dimdikləri leşyeyənlərin dimdiyinə oxşayırdı, amma yoğun, qüvvətli boyunları qartalların boynundan uzundu, uzun, möhkəm ayaqlarına zərif, çəkisiz qu bədənini gəzdirdirdi. Quşlardan birinin qat-qat qara qanadı başdan-başa boz rəngdəydi, o birininkisə qırmızı, göy və boz lələklydi, bu, yəqin, ana quş idi; hər iki quşun qasığı qar kimi dümağ tükklə örtülmüşdü – Cağatayev hətta erkək quşun böyründə xırda qara nöqtələr gördü; bunlar qarnının altındakı tükklərin arasına sancılmış birələrdi. Hər iki quş nəyləsə öz bədəninin içində yaşamağa hələ alışmamış, ehtiyatla hərəkət eləyən iri ətcəbalalara oxşayırdı.

318

Gün isti, əzici oldu, qumun üzərilə xırda qasırgalar fırlanırdı, axşam hələ səmanın yüksəkliyində, işıqla hərərin üzərində dururdu. İki quş Cağatayevlə üzbəüzdəki qum təpəsinin üstünə çıxdı, dərhal ona iti ağıllı gözləriylə nəzər saldı. Cağatayev azacıq aralanmış göz qapaqlarının altından onları izləyirdi, hətta ona mənalı-mənalı, diqqətlə baxan gözlərinin nadir boz rəngini sezdi. Dişi quş dimdiyini ayağının caynağıyla təmizlədi, əvvəl yediyi nəyisə, bəlkə də, dimdiklənmiş Nəzər-Şakirin qalığını ağızından tūpürdü. Erkək quş havaya qalxdı, dişi quşsa yerində qaldı. Heyvərə quş alçaqdan yana uçdu, sonra qanadlarının bir neçə sıçrayışıyla hündürə qalxdı, dərhal oradan enməyə başladı. Cağatayev quş onu haqlamazdan qabaq üzünə toxunan yelini hiss elədi, o, gözlərinin qabağında quşun ağ, təmiz sinəsini, acıqlı yox, mənalı açıq-aydın gözlərini gördü, çünki quş artıq insanın sağ olduğunu, onu gördüyünü sezmişdi. Cağatayev revolverini çıxarıb ikiəlli havaya qaldırdı, başına düşən quşa atəş açdı. Quşun sinəsinin, uçuşun sürətindən dalğalanan tükklərinin ortasında qara ləkə peyda oldu, bunun arxasınca ani külək qara hədəf yerinin ətrafındakı bütün tük əlçimini qopartdı, qartalın bədəninsə qısa müddətdə havada hərəkətsiz dayandı.

Quş boz gözlərini qapadı, sonra bu gözlər öz-özünə açıldı, amma artıq heç nə görmürdülər – o ölmüşdü. Quş Cağatayevin bədəninin üstündə düşdüyü vəziyyətdə

qalmışdı; sinəsi insanın sinəsi üzərində, başı insanın başı üstündəydi, qara, kömüksüz qanadlarını yana açıb, dimdiyini Nəzərin alın saçlarının arasına soxmışdu, qopmuş lələklərlə tükləri Cağatayevin üstünü bürüyürdü. Cağatayev özü qartalın ağırlığının zərbəsindən şüurunu itirdi, amma yaralanmamışdı; quş yalnız onu gicəlləndirmişdi, quşun düşməsinin təhlükəli sürəti əks, deşici gülləylə dayandırılmışdı... Cağatayev ayağa sıçrayıb, kəskin ağrıdan yerə oturdu: ikinci, dişi quş dimdiyilə onun sağ ayağını dimdiklədi, oradan bir qədər ət qoparıb dərhal da havaya uçdu. Cağatayev revolveri ikiəlli tutub ona iki dəfə atəş açdı, amma hədəfə dəymədi; nəhəng quş qum təpələrinin arxasında gözdən itdi, sonra onu çox yüksəkdə uçan gördü.

Ölü qartal artıq Cağatayevin üstündə deyildi, Nəzərin ayaqlarının altında qumun üstündə yığılıb qalmışdı; onu, deyəsən, dişi quş öldüyünə əmin olmaq, vidalaşmaq üçün çəkib salmışdı.

Cağatayev ölmüş quşun yanına süründü, lələklərini yola-yola boğazını yeməyə başladı. Dişi qartal hələ görünmürdü, amma artıq səmanın, hətta günorta belə, gecənin zülməti, qürubun, dan yerinin tutqunluğu olan yüksəkliyinə çatmışdı, Cağatayevə elə gəlirdi, daha oradan qayıtmayacaq, orada uçub gedən quşların özlərinin xoşbəxt hava ölkəsi var.

Cağatayev bir qədər yeyib quşun ayağını bel qayıışıyla bağladı, qayışın o biri ucunusa şalvarının altına bərkitdi – əgər bir yırtıcı qartal oğurlamaq istəsə, belədə xəbər tutar. Sonra Cağatayev ayağındakı açıq balaca yaranı tüpürcəyilə müalicə elədi, əsgiyə bağladı, güc toplamaq üçün dərhal uzanıb yatdı.

12

Gülçatay oğluna görə təəssüflənmirdi, artıq onu unutmuşdu. İkiqat olub başqalarının arxasınca gedir, nə vaxt ki, ona elə gəlirdi içində müəyyən şeylər var, onda əliylə qumu yoxlayırdı. Molla Çərkəzov elə hey özünün sağ olduğunu yadda saxlamağa çalışa-çalışa Gülçatayın paltarından yapışmışdı. Nur-Mühəmməd qəlbən ümitsizliyə qapılıb Aydımı qucağına götürdü; o, bu qızı tərbiyə eləmək, yedirmək,

ondan arvadı kimi istifadə eləmək, sonrasa başqasına satmaq istəyirdi. Can xalqında həddən artıq az qadın olması, hələ sağ olanların da artıq qocalıb əldən düşməsi ona əzab verirdi – ümid təkçə Aydımı idi, çünki hələ balacaydı. Qadınlar kişilərdən baha qiymətləndirilirlər, onlar eyni zamanda həm iş, həm də təskinlik tapmaq üçün yarayırlar, amma uzun yolda ölüb-qurtarmasalar, kişiləri də yaxşı satmaq olar.

Cağatayevin ümumi düşərgədə olmadığı həmin səhər Nur-Mühəmməd gülümsündü, ezamiyyəti barədə hesabat tərtib eləmək üçün, hər ehtimala qarşı, məlumat toplayıb yoxaçıxma haqqında öz dəftərçəsində cidd-cəhdlə qeyd apardı. Qət elədi ki, Cağatayev hər bir canlı, qorxaq kimi təkbaşına canını qurtarmaq üçün qaçıb, Nur-Mühəmməd özünü onsuz yaxşı hiss elədi; indi artıq adamlar Nur-Mühəmməddən Sarı-Qamışa tezmi çatacaqlarını soruşmurdular, heç vaxt yeməyi yada salmırdılar. Nur-Mühəmməd özü də zəiflikdən yığıla bilərdi, amma hələ bədəninin köhnə ehtiyatıyla tab gətirirdi, çünki vahələrdə yaşayanda, gizlicə Əfqanıstana, çoxdan qaçmış Cüneyd xanın yanına gedəndə çoxlu duyu, ət, meyvə yeyirdi.

320

Sufyan həmin gün küləyin səmtlə qoparılmış, həyatını yaşamış ot gövdələrinin tələsdiyi, süpürüm kollarının yuvarlandığı tərəfə getdi; o bilirdi, bir halda ki külək onların tək-tük, vahələrdə dözümlü otların bitdiyi yem cığırını izsiz-tozsuz itirib, indi qoyunlar da bu tərəfə gediblər. Qalan adamlar da Sufyanın ardınca getmək istəyirdilər, amma Nur-Mühəmməd onlara başqa tərəfə – küləyə qarşı, cənub-şərqə getməyi tapşırırdı. O, qadın döşlərinin rüşeymlərini duymaq üçün Aydımı özünə sıxdı, amma yalnız qızın nazik qabırğalarını hiss elədi.

Nur-Mühəmməd hamıya nəzər saldı; külək xalqı yırğalayırı, qumlu torpaq adamların ayaqlarını döyəcləyirdi, quru otlar piyadalara qarşı can atırdılar – lap kökündən çıxarılmış bu otları külək süpürücü qüvvəsinin keçdiyi bütün qumlu səhralarla gətirirdi, bəzi adamlar küləkdən yxılırdılar, başqaları yuxu içində, ora-bura səndələyə-səndələyə, çırpınan qumun tutqunluğunda bir-birini itirə-itirə gedirdilər.

Nur-Mühəmməd ayaq saxladı.

Külək ahəngdar əzici qüvvəsilə, maşından püskürən kimi, cənub-şərqdən əsirdi. Xalq onun altında dağılır,

arxasınca aparmaq üçün hamını adbaad çağıran Nur-Mühəmmədin səsini eşitmir, ya da vecinə almırdı. O özü taqətsizlikdən, susuzluqdan, aclıqdan güclə nəfəs alırdı; zəkasının sağlam fikri artıq öz taleyinə etinasızlıq kölgəsilə örtülürdü. Əvvəlcə bütün bu gərəksiz, gücdən düşmüş xalqı Əfqanıstana aparıb köhnə xanlara kölə kimi satmaq, özüsə qalan ömrünü Əfqan vadisində, çayın kənarındakı bir yerdə, şəxsi ev müxəlləfatıyla dolu kurgancında xoşbəxt yaşamağı nəzərdə tuturdu, onda həmkarlar ittifaqının, kooperasiyanın üzvü olmaq lazım gəlməyəcək, qəlbində yığılıb qalmış qəzəbi sükutla saxlamaq lazım gəlməyəcək. İndi qumun, küləyin taqətdən saldığı Mühəmməd görürdü can xalqı hüşunu itirmiş halda yıxılır, yaxud sayıqlayır; hər bir adamın bədəni boşaldı, qəlbə tədricən ölüb getdi. Onlar Əfqanıstana gedib çıxıb bilməzlər, gedib çıxsalar da, hətta ən axırıncı muzdur belə ola bilməzlər, çünki onların qəlbində köləyə də lazım olan, heç olmasa, zəif yaşayış marağı belə qalmayıb.

Nur-Mühəmməd bütün xalq küləyin tutqunluğunda dağılısanacan, ölüm, yaxud yuxu içində yıxılıb uzananacan uzun müddət gözlədi. Aydımlı xirdəyənin yanında gizlənmişdi, huş içində ahəstə nəfəs alırdı. Mühəmməd onu ehtiyatla qucaqlamışdı, yeyib-içmək istədiyini xatırlamadan, ləzzətlə ölməkdə olan xalqa göz qoyurdu. Sufyan qumun üstündə oturub büzüşdü. Beli əyilmiş Gülçatay çoxdan yerdə uzanmışdı, kor əri Çərkəzov, elə bil, ər-arvad yatağında rahatlıq gəzirmiş kimi, onun külək tutmayan tərəfində uzanırdı. Taqan ləqəbli arıq, cavan qaraqalpaq əynindən paltarını – şalvarını-xalətini – soyunub küləyin ağızına verdi, özüsə lüt-üryan qumun içində girdi, demək olar, daha görünmədən oradaca qaldı. İndi Sovet İttifaqı əhalisinin bütöv bir xalq qədər az olması Mühəmmədə ləzzət verirdi, bu xalqı kimsə tanımasa da, hər halda, dövlətin xeyri azaldı, bir vaxtlar baylar üçün bütöv çaylar qazan işçilər indi heç nə, hətta özlərinə qəbir belə qazmayacaqlar.

Nur-Mühəmməd indi adamlarda qum yuxusunu görüb, nəinki ləzzət alırdı, o, hətta rəqs eləyirmiş kimi, azacıq qımıldandı da. O, artıq özünü daha baha, daha yüksək dəyərləndirirdi – səhrada, bütün yer üzündə ona daha çox mal-mülk çatacaq, çünki yaşayanların sayı azalır. Məlum deyil, bütün bu xalqı köləliyə satsaydımı daha çox ləzzət

alardı, yoxsa indi, onu itirəndə, dünya gen olanda, daha acgöz kasıbların ağızları dərhal bağlanandı. Mühəmməd birdəfəlik Əfqanıstana çıxıb getmək, onu orada satmaq, Sovet İttifaqındakı işindən ziyanını, heç olmasa, bir qədər ödəmək üçün özüylə aparmaq qərarına gəldi.

Külək qəfildən dərhal zəiflədi, hər yer işıqlandı. Nur-Mühəmməd qızı sinəsinə elə bərk sıxdı ki, Aydım gözlərini açdı. O, özgə bədəninin xoşbəxtliyindən darıxmış halda, qıza rahat qumlu dərədə nəvaziş göstərməyə getdi. Nə aclıq, nə uzunmüddətli dərd ondakı kişi sevgisi zərurətini məhv eləyə bilməmişdi. Bu sevgi onda doyumсуuz, acgöz, sərbəst halda, bütün çəkilməz bədbəxtliklərin içindən keçib, öz gücünü onun zəifliylə bölüşmədən yaşayırdı. O, xəstə halında, aqlını itirmiş vəziyyətdə, ölüb getməyinə bir dəqiqə qalmış qadını ağışuna ala, uşaq törədə bilirdi.

322

Mühəmməd dalda yer tapdı, qızı yerə qoyub özü də yanında uzandı. Aydım yenə huşunu itirdi. O, qızın çirkli üst paltarını soyundurdu, o qədər yad, çıpaq uşaq varlığı gördü ki, əvvəlcə ehtirasın təsirini hiss eləmədi. Aydım beş yaşlı uşaq kimi balacaydı, sümüklərinin üstü əsl dəriyə çevrilmək üçün hələ indiyədək dolub-toxtamamış ağımtıl-göy örtüklə örtülmüşdü. Amma bu örtüyün içindən, demək olar, lap skeletin sümüyündən artıq qadın döşləri çıxmışdı, bədəninin başqa yerlərindəki şeylərin kasadlığıyla hesablaşmadan gələcək analıq yerləri qabarmağa başlamışdı. Güman ki, Aydımın on iki, yaxud on üç yaşı vardı, əgər ona yaxşı baxılısaydı, evlənmək olardı.

Tutqun qanadları olan iki iri quş Mühəmmədlə Aydımın üzərində alçaqdan uçdu. Mühəmməd onların uçuşuna göz qoydu, sonra qızı qucaqladı, çünki vaxtdı, öz sevgisinə tab gətirmək üçün artıq qüvvəsi yox idi. Aydım ağırdan oyanırdı. O, böyüklərin necə yatdıqlarını, sevişdiklərini dəfələrlə görmüşdü, bu işi dəqiqliklə bilirdi, indi hər şeyi başa düşüb, təcrübəli qadın kimi yaşlı adamların hərəkətini təkrar eləməyə başladı, bu da Mühəmmədi bir qədər təəccübləndirdi. Aydım ağırdan, səbirdən yaşla dolmuş maraq dolu baxışlarla dinməzcə Mühəmmədə baxırdı. Qız, elə bil, başına gələcək naməlum, yaxud yaxşı nəyisə gözləyirdi, amma heç şey baş vermədi, marağı da öldü.

– Çıx get! Tək qalsam yaxşıdır, – Aydım Mühəmmədə dedi, çünki sevgidə heç bir yeni həyat görməmişdi. Amma Mühəmməd hissələrini doyduranacan ondan əl çəkmədi: o, zövq almadan yaşaya bilməzdi.

Səhra tutqunlaşdı, gecə düşüb qaranlığın içində keçdi. Dünən küləkdən qumun üstünə yıxılmış bəzi adamlar səhər qalxdılar, təmiz işıqda, sonrakı günün sakitliyi içində ətrafa boylanmağa başladılar.

Yaxınlıqda, iri qum təpəsinin arxasında atəş açıldı. Mür-güləyən Sufyan qalxıb oturdu, dinləməyə başladı. Aydım uzaqda yatan, oyanmayan Mühəmmədin yanından onun yanına qaçdı.

Xalqın hamısı sağ-salamat idi, amma ondakı həyat artıq öz iradəsinə görə tab gətirmirdi, demək olar, onun iqtidarında deyildi. Adamlar öz mövcudluqlarından necə istifadə edəcəklərini bilmədən irəli baxırdılar, hətta tutqun gözlər də etinasızlıqdan işıqlanmışdı, elə bil, kor olanlar, yaxud yaşayıb ömrünü başa vuranlar kimi, nə diqqət, nə də xüsusi baxış gücü ifadə eləyirdilər; yalnız Aydım sağ olmaq istəyirdi, o, uşaqlığını və enerjinin analıq ehtiyatını tükətməmişdi, hələ də parıldayan nəzərlərlə qumluğa baxırdı.

Qum təpəsinin arxasında yenə iki dəfə [atəş açdılar]. Aydım ora baxmağa getdi, amma atəş açılan yeri dərhal tapmadı. Başqa adamlardan heç kəs getmədi; onlar düşməndən qorxmurdular, dost, yaxud düşmən də gözləmədilər.

Aydım dördüncü qum təpəsini adlayıb gördü ki, ondan aşağı qara quşun yanında yatan, yaxud ölü adam uzanıb. Qız qumsal yoxuşdan enib Cağatayevi tanıdı. O, əllərilə Nəzərin üzünü yoxladı, üz istiydi, ağzından nəfəs çıxırdı.

– Yat! – Aydım pıçılıyla deyib, barmaqlarıyla Cağatayevin yuxuda yarıaçılmış göz qapaqlarını örtüdü.

Sonra Aydım öldürülmüş quşu qayışdan açdı, ayaqlarından yapışıb qumun üstüylə öz xalqının yanına sürüdü.

Bütün adamlar quşun ətrafına yığışdılar, ona etinasızlıqla nəzər saldılar, onlar yeməyə ümid eləməyi yadırgamışdılar. Onda Aydım Taqanın atılmış şalvarının cibindən bıçağı götürdü, quşun tükünü yolmağa, xırda tikələrə doğramağa başladı. Yeyə biləcək hər adama bir qədər quş əti verirdi, özüsə hər tikəni verməzdən qabaq qanını, şirəsini sorurdu. Xalq o tikələri udurdu, bütün sümükləri axıracan içəri

ötürürdü, yolunmuş lələkləri sorurdu, amma doymurdu, əksinə, yalnız iştahaya gəlirdi; heç nə yeməmək, son qüvvəni çeynəməyə, həzm eləməyə xərcləmək daha yaxşı olardı.

Aydım yenə Cağatayevin yanına getdi. Xalq orada öldürülmüş ətli quşlar olduğunu fikirləşib qızın arxasınca yollandı. Amma adamlar indi həddən artıq asta gedirdilər, bəziləri də əlləri üstündə sürünürdülər, o cümlədən Cağatayevin anası da sürünürdü, üstəlik, Molla Çərkəzova da sürünməkdə kömək eləyirdi. Bəziləri yerlərində qalmışdılar, çünki daha öz skeletlərini daşımağa gücləri qalmamışdı. Xalq arxasında Cağatayevin uzandığı qum təpəsinə yalnız axşam çatdı. Xalqın hərəkət elədiyi bütün vaxt ərzində Aydım qımıldanan adamların içində sümüklərin səsinə, cırlısını eşidirdi – yəqin, oynaqlarındakı bütün piy ərimişdi, indi sümükləri də əziyyət çəkirdi.

324

Nur-Mühəmməd də uzaqdan xalqın belə hərəkətini görürdü, amma bu onu maraqlandırmırdı. O, əvvəlcə yaxın ətrafda, heç olmasa, şor da olsa, hər hansı su mənbəyi axtarıb tapmaq istəyirdi, yoxsa Xivə vahəsinəcən gedib çıxma bilməz. Aydımın arxasınca qoşub, qızı da içirtmək, sonrasa artıq onunla birlikdə birdəfəlik Əfqanıstana çıxıb getmək üçün su tapıb qayıtmağı qət elədi.

13

Cağatayev yuxuda ağrıdan ağlayıb oyandı; fikirləşdi ki, ağrını yuxusunda görüb, indi ötüb-keçəcək. İki qara quş – biri əvvəlki diş quş, o biri yeni erkək quş – ondan uzaqlaşdı. Onlar əyri dimdikləriylə bədənini üç dəfə dimdiklədilər, sinəsinin, dizinin, çiyininin ətini sümüyünəcən qopartdılar. Quşlar bir qədər aralanıb dayandılar, boyunlarını çevirib Cağatayevə uzatdılar – hər quş bir gözüylə baxdı. Nəzər revolverini çıxardı, yarasının qanı axıb gedənəcən, yuxuda topladığı gücü itirənəcən tələsik atəş açmağa başladı. Quşlar havaya qalxdılar. Nəzər iki dəfə atəş açmağa macal tapdı, quşlardan birinin qanadları sallandı və o yerə qondu, dərhal da ayaqları qatlandı, sonra quş başını qumun üstünə qoyub, elə bil, yorğunluqdan cana doymuş kimi, bütün boğazını uzatdı; quşun boğazından qan axır, tüklərini, yaxındakı qumu isladır. Gözlərində etinasızlıq peyda olub, boz pərdəylə

örtüldü. O biri quş yuxarı qalxdı, oradan, elə bil, boş mağaradan qışqırılmış kimi, qısa, boğuc səsle qışqırıb gün işığının dumanında yox oldu. Qum təpəsinin arxasından Aydim göründü. O, öldürülmüş quşun yanına getdi, ayaqlarından yapışib Cağatayevin böyründən sürüməyə başladı.

– Aydim! – Nəzər onu səslədi.

Qız Cağatayevə yaxınlaşdı.

– Qoy içim! – o xahiş elədi.

Aydim ölü quşu sürüyüb gətirdi, dizləri üstə çöküb onun boynunu Cağatayevin dodağına söykədi, yaş boğazı sıxmağa, oradan qanı Cağatayevin ağzına sığırmağa başladı.

– Sən qəsdən ölü kimi uzan, – Aydim dedi. – Yanına quşlar uçub, tülkülər qaçıb gələcəklər, sən onları öldür, biz də yeyək...

– Bəs o biri adamlar hanı? – Cağatayev soruşdu.

– Oradan gəlirlər, – Aydim göstərdi.

Cağatayev xahiş elədi ki, əgər varsa, su gətirib yarasını yusun. Aydim onun yaralarına baxdı, içindəki paltar cırıqlarını təmizlədi, tüpürçəyin bədəni sağaltıldığını bildiyindən, yaraları diliylə yalamağa başladı.

– Eybi yoxdur: sən ölməyəcəksən, axı yaralar kiçikdi, – o dedi. – Yenə sakit uzan, yoxsa quşlar daha uçub gəlməzlər.

...Aydim quşu qum təpəsinin arxasına, dərin çökəkliyin sakitliyində xalqının özünə yeni düşərgə saldığı yerə apardı. Quşu dərhal da yedilər, əgər o uzaqdakı hər gün yeyən adamlar Aydimin hər birinə verdiyi kiçik, tükü yolunmuş quş ətini yeyib heç doymazdılarsa, burada çox aclıq keçirmiş adam bu azacıq yeməkdən, demək olar, dərhal doyardı – hər halda, cismi ümid, təskinlik tapırdı.

Yenə qaranlıq düşdü. Sufyan əllərilə qumu nəmişlik olanacan qazdı, susuzluqdan onu çeynəməyə başladı. Bəzi adamlar Sufyanın hərəkətini gördülər, yanına gəlib qumla sudan ibarət naharını bölüşməyə başladılar. Nur-Mühəmməd soyuqdan qorxurdu, arasında bir yer tapıb qızınmaq üçün bir gecəliyə xalqın içinə gəldi.

Səhər tezdən Mühəmməd Aydimi oyatdı, qızı qucağına götürdü, onunla birgə birdəfəlik Əfqanıstana yollandı.

Cağatayev hələ də uzanıb quşları gözətləyirdi. O, patronlarını saydı, cəmi yeddi ədəd qalmışdı. Yəqin bilirdi ki,

quşlar yenə peyda olacaqlar, axı erkək quşu öldürmüşdü. Alabəzək qanadları olan dişi quşsa uçub getmişdi, onun birinci, bəlkə də, ən sevimli erkəyini öldürmüş adamın axırına çıxmaq üçün yenə tək qayıtmayacaq.

Aydım Nur-Mühəmmədin qucağından sıçrayıb düşdü, vidalaşmaq üçün Cağatayevin yanına qaçdı. O, qızı öpdü, arıq əlilə üzünü sıgallayıb gülümsündü. Hava hələ toran idi. Nur-Mühəmməd aralıda qızı gözləyirdi.

– Heç yerə getmə, Aydım, – Nəzər uşağa dedi. – Tezliklə bizim öz xoşbəxtliyimiz olacaq.

– Bilirəm, – Aydım cavab verdi. – Amma o, mənə deyir ki...

– Onu çağır, – Cağatayev dedi.

Aydım yaşlı Nur-Mühəmmədin əlindən tutub gətirdi.

– Ölürsən? – Nur Cağatayevdən soruşdu. – Elə fikirləşirdim, quşlar səni çoxdan dimdikləyiblər.

– Qızı niyə özünlə aparırsan? – Cağatayev ondan soruşdu.

– Deyəsən, lazımdır.

– Qoy bizim yanımızda qalsın! – Nəzər dedi.

Aydım Cağatayevin yanında qumun üstündə oturdu.

– Mən qalırım, – Aydım dedi, – balacayam, yeriməkdən əldən düşərəm, istəmirəm!

Cağatayev dirsəklənib qızı özünə sarı çəkdi. Şeh düşdü, Nəzər də hiss etdirmədən qızın su damcıları olan saçını dililə yaladı.

– Tək get! – Cağatayev Mühəmmədə dedi.

– Ölülərin susmaq vaxtıdı! – Nur-Mühəmməd dilləndi.

– Üzüqoylu uzan yat! – O, brezent çəkməli ayağıyla Cağatayevin sifətinə vurdu.

Cağatayev üzüqoylu yıxıldı, o sezdi ki, indiyəcən Mühəmmədin qoltuğunda orta qulluqçunun idarə portfeli var, bəlkə də, Nur-Mühəmməd özünün bütün həyatını yalnız uzaq yerlərə ezamiyyət hesab eləyirdi, onun mövcudluğunun yeganə gözəlliyi ondaydı ki, ölmüş yerləri buraxıb yeni yerlərə getmək olar: qoy qalanlar məhv olsunlar!

Cağatayev fikirləşmədən dərhal ayağa qalxdı. O, indi boş, yüngüldü, bədəni sərbəst olmuşdu, çəkisiz kimi yırğalanırdı. Aydım onun yıxılmaması üçün əllərini qarnına dayaq verdi. Amma Nur-Mühəmməd Aydımı çəpəki qoltuğuna

vurub, onunla birgə uzaqlaşdı. Cağatayev onların arxasınca atıldı, amma yıxıldı, sonra gücünü toplamağa çalışıb təzədən qalxdı. Zəiflikdən aləm gözlərinin qarşısında bir-birinə qarışırdı: gah peyda olurdu, gah yoxa çıxırdı. Mühəmməd tələsmədən irəli gedirdi, o, yarıməhlədən qorxmurdu.

– Hara gedirsiniz? – Cağatayev zorla dedi.

Aydım Mühəmmədin qucağında ağıladı.

– Məni al, Nəzər Cağatayev... Mən Əfqanıstana getmək istəmirəm, orada burjuylar yaşayırlar...

O, burjuylar barədə haradan bilir?.. Cağatayev daha yıxılmırdı, təntənəli həyat fikri geri qayıtdı, möhkəmlənmiş əlilə revolveri qaldırıb Mühəmmədə dayanmağı əmr elədi. O, silahı görüb qaçdı. Aydım Mühəmmədin boynunda çibanı sezib, uzun dırnaqlarını ora batırdı. Nur-Mühəmməd dəhşətlə qışqırıb qızın üzünə vurdu, amma qolunu açma bilmirdi, onun zərbəsi qızı o qədər də ağrıtmadı. Aydım əllərini onun boğazından ayırmadı, indi Mühəmmədin boynundan sallandı, bu vaxt o, qızı əməlli-başlı vurmaq üçün qucaqlamaqdan əl çəkdi.

– Görürsən, necə ağrıdı! – Aydım dedi. – Axı sənə deyirdilər ki, məni oğurlama, lazım deyil! Sənsə oğurladın, sən basmaçısan! Döz, indi döz!

Nur-Mühəmmədin çibanının altından qan şoralanırdı: Aydım ağrıyan yerin qaysaq bağlamış qabığını artıq qopartmışdı.

Mühəmməd inildəyib qızı boynundan yerə güclə atdı. Cağatayevə tərəf boylanıb, Aydımı təzədən tutub onunla birgə qaçdı; o, boş işləməyi [xoşlamırdı]. Cağatayev Mühəmmədin indi sinəsinə sıxdığı Aydımı öldürməmək üçün gövdəsinə güllə ata bilməzdi, onun ayaqlarına atəş açdı. Güllə dəydi. Nur-Mühəmməd lazımsız, yad bir şey kimi yerdən qopdu, o, qaçışda çiyini üstə qumun üstünə düşdü, Aydımı şikəst eləyə bilirdi. Amma qız Mühəmməd yıxılmazdan qabaq kənara yuvarlandı, dərhal da qalxıb Nəzərin yanına qaçdı. Cağatayev Mühəmmədin axırına çıxmaq üçün bir də atəş açmaq istəyirdi, amma patronu az qalmışdı, onları ov eləmək, öz xalqını yedizdirmək üçün saxlamalıydı. Nur-Mühəmməd qumun üstündə yalnız bir necə saniyə yıxılıb qaldı, sonrasa dərhal qum təpəsinin sərt yamacı arxasına sıçrayıb güclü, sağlam adam kimi uzağa qaçmağa başladı.

O qaça-qaça ağrıdan qışqırırdı, çünki hərəkətilə yarasını daha da böyüdüdü, amma öz fəryadını eşitmirdi. O, qum təpəsinin arxasında yoxa çıxdı, səsi də Cağatayev üçün birdəfəlik eşidilməz oldu. Aydım gözdən itən Nur-Mühəmmədin arxasınca baxa-baxa hələ də heyrət içində dururdu. Fikir-ləşirdi: o tez öləcək, ya yox.

Aydım Cağatayevlə birgə geri getdi.

– Tez gəl, – qız deyirdi. – Nə qədər ki quşlar uçub gəl-məyiblər, yenə qumun üstündə uzan, yoxsa yeməyə bir şeyimiz yoxdu!

Cağatayev get-gedə daha çox zəifləyərək əvvəl uzanıb qaldığı yerə çatdı və ora çökdü. Aydım xalqın yanına, ümu-mi düşərgəyə yollandı. Gün hələ uzundu, amma adamların hamısı olan-qalan paltarlarını üstünə örtüb, yuxuda, yaxud mənasız huşsuzluqda həyatlarına qənaət eləmək üçün artıq uzanmışdı.

328

Cağatayev qıraqda, qumlu aşırımın arxasındaydı. O yal-nız xilasın ümumi həyatıyla bağlı ən vacib cəhətləri haqqın-da fikirləşməyə çalışırdı. Dişi qartal yenə salamat, bədbəxt halda uçub getdi. Əgər birinci dəfə onun erkəyini öldür-müşdüsə, bəs onda ikinci dəfə hansını güllələyib? Yəqin ki, ikinci erkəyini... Yox, quşlarda belə olmur, deməli, dos-tunu, yaxud erkəyinin qohumunu, bəlkə də, ümumi qisas almaq üçün özünə köməyə çağırdığı qardaşını. Amma erkəyinin qardaşı da həlak oldu, bəs indi kimin arxasınca uçub?.. Əgər orada – üfünün arxasında, yaxud uzaq göy-lərdə – döyüş yardımı üçün bir kəs tapmazsa, onda onsuz da tək uçub gələcək. Cağatayev buna əmindir, vəhşi hey-vanların və quşların açıq-aşkar hissələri ona tanışdı. Onlar ağlaya bilməzlər, göz yaşı, qəlb əzabları içində təskinlik tapa, düşməni bağışlaya bilməzlər. Quşlar öz əzablarını mübarizədə, düşmənin ölü cəsədinin içində, öz ölümlərində sakitləşdirməyi arzulaya-arzulaya hərəkət eləyirlər.

Səhradakı ikinci həyatı müddətində Cağatayevə elə gəlirdi, həmişə harasa gedir, uzaqlaşır. O, Moskva şəhərinin tərərriyatlarını unutmağa başlamışdı, yaddaşı Kseniyanın üzünü yalnız ümumi, ölgün cizgilərlə qoruyub saxlamışdı – o buna təəssüflənirdi, onu hərdən bir aqlında görmək üçün öz təxəyyülünü gərginləşdirirdi; obrazını təsəvvür eləyəndə həmişə sezirdi ki, qadının dodaqları Nəzərə nəşə pıçıldayır,

amma məsəfənin uzaqlığından başa düşmür, səsini eşitmir. Çox ləngidiyinə görə qızın hərəsi bir rəngdə olan gözləri ona heyrətlə, bəlkə də, kədərlə baxırdı. Amma bu, ancaq izzəti-nəfsini oxşayan hiss idi! Əslində, Kseniya, güman ki, Nəzəri tamamilə unutmuşdu; axı hələ uşaq idi, qızın qəlbində gözəl, onu fəth eləyən həyat çağlayır, orada da bütün yoxa çıxmış təəssüratları saxlamaq üçün yer çatışmır.

Gün qurtuluşsuz-filansız boş keçirdi. Cağatayev bilirdi ki, xalq bundan sonra öldürülmüş bir və ya iki quşla doyurmaq olmaz, amma o, böyük insan deyildi, indi daha təsirli bir şey eləməyi fikirləşib tapa bilməzdi. Tutaq ki, quşları ovlaması xırda işdi, amma hələ təqətsizliyi ötüb-keçənəcən yeganə mümkün şeydi. Əgər əvvəlki gücə malik olsaydı, on kilometrərlə bütün ətrafı axtarardı, vəhşi qoyunları tapar, bura qovub gətirərdi. Əgər, heç olmasa, əlli, yaxud yüz kilometr hər hansı teleqraf aparatınacan getmək qabiliyyətinə malik olsaydı, Daşkənddən kömək istəyərdi. Bəlkə, göydə aeroplan görünəcək! Yox, çətin ki, burada olsunlar, burada hələ torpağın elə sərvəti yoxdu ki, bahalı maşına xərcləsinlər. Meyitə çevrilməklə mübarizədə səbirdən ibarət olan çox səmərəsiz zəhmət də, hər halda, Cağatayevə təskinlik verirdi, amma səhəri nə olursa olsun, xalqla birlikdə vətəninə, Sarı-Qamışa getməyi qət elədi.

O mürgüleyirdi. Aləm yenə işıqlı, səs-küylü halda canlanırdı, gah da zülmət huşsuzluğa doğru uzaqlaşa-uzaqlaşaraq Cağatayevin gözlərinin qabağında bir-birini əvəz eləyir, sonra qayıdır, başının xəstə sümüklərindən keçib şüuruna soxulurdu.

Axşam Cağatayev qarmaqarışq səslər eşitdi. O, sağ əlini revolverin olduğu belinə uzadıb hazırlaşdı. Səhv eləmişdi – bu, uçan qartalların səs-küyü deyildi. Anası başı ayaqlarına dəyər-dəyər ona yaxınlaşdı, əliylə Nəzərin bədəninə toxmadı, quma zillənən gözləriylə bütün yaxın ətrafı nəzərdən keçirdi. O, oğlunun salamat olduğunu, yoxsa öldüyünü yoxlamır, – dərddən kor olmuş gözlərilə öldürülmüş quşları axtarırdı. Ananın bədəninə qərribə cınıldayan səslər gəlirdi; onun skeletinə quru sümükləri bir-birinə sürtünməyin öhdəsindən çətinliklə, ağır içində gəlirdi. Gülçatay əllərini yerə dayaya-dayaya, əllərilə qumu geri qazıya-qazıya hərəkətinə kömək eləyib asta-asta uzaqlaşdı.

Tezliklə bir-birinə sürtünən çoxsaylı sümüklərin elə həmin səsinə Cağatayev yenə eşitdi. O, axıb gedən yuxulu şüuruna üstün gəlib diqqətini cəmlədi. Qum təpəsinin döngəsi arxasında nəsə tərpendi. Qoca Vanka Nəzərə oradan baxırdı; onun yanında, görünür, aşağıdan, qum təpəsinin o biri tərəfindən yaxınlaşmış Sufyan dikəldi, sonra başqa kiminsə seçilməyən üzünü gördü. Aydı, hətta işığı görməsə də, Molla Çərkəzov da elə oradaydı. İnsan üzləri get-gedə artıb-çoxalır, hamısı Cağatayevə sarı baxırdı. Cağatayev də onlara baxırdı. Ölməkdə olan sümüklərin bir-birinə sürtünməsindən qopan səslər daha eşidilmirdi. Yerə uzanmış adama çoxlu göz – acgöz, yalvarıcı yox, əksinə, etinasız göz baxırdı. Aydımdan başqa, bütün adamların gözləri, Molla Çərkəzovun gözləri kimi, kor olmuş halda baxırdı. Gözlərində enerjini, yaxud fikir ifadəsini saxlamaq üçün adamların qəlbində taqət qalmamışdı. Yalnız yemək öncəduyumu onları bura gətirmişdi, amma həmin duyğu da, adi adamda olduğu kimi, şiddətli, yaxud qəddar deyildi, əksinə, günahsız, doyum-suz qalmağa qabil idi, çünki artıq o duyğu ağıla söykənmirdi.

Bu adamlar Cağatayevdən nə gözləyirdilər? Bəyəm bir, yaxud iki quşla doyacaqlar? Yox. Amma əgər hərəsi bir tikə tükü yolunmuş quş əti alsaydı, onların quşsəsi sevincə çevrilər. Bu, toxluğa yox, ümumi həyatla, onların bir-birilə birləşmələrinə xidmət eləyəcək, o tikə öz piyi ilə skeletlərin cınıldayan, qurumuş sümüklərini yağlayacaq, o tikə adamlara reallıq hissi bəxş eləyəcək, onlar da özlərinin varlığını xatırlayacaqlar. Burada yemək dərhal ruhun qidasına, günəşin yer üzünə dağılmış işığını təzədən görməyə xidmət eləyəcək. Cağatayev elə gəlirdi əgər indi gözlərinin qarşısında olsaydı, bütün bəşəriyyət də ona elə bu cür – intizarla, ümidində aldanmamağa, yalanı sinirmiş, al-əlvan, qaçılmaz həyatla təzədən məşğul olmağa hazır halda baxardı.

Cağatayev gülümsündü; o, bilirdi ki, dərd, əzab yalnız qarabasma, yuxudu, onları, hətta Aydı belə, öz uşaq qüvvəsilə bir göz qırpımında dağda bilər; qəlbində, bu aləmdə, qəfəsdəki, zindandakı kimi, hələ dadılmamış xoşbəxtlik çırpınır, hər bir adam da onun qüvvəsini hiss eləyir, amma yalnız ağrı tək duyur, çünki xoşbəxtliyin fəaliyyəti skeletdəki ürəksayaq sıxılıb, daracaqlıqda eybəcər hala salınıb. O, tezliklə öz xalqının taleyini dəyişəcək. Cağatayev ona baxan

xalqa əl elədi. Aydım başa düşüb, Cağatayevə ov eləməkdə mane olmamaq üçün hamıya getməyi tapşırırdı.

Qaş qaralanda, bütün adamlar huşa gedəndə Aydım tək-cə səhraya vəhşi qoyunları axtarmağa getdi. O, Sufyanla Qoca Vankaya uzun qum təpələrinin arasındakı balaca vadidə əllərilə qumu qazmağı tapşırırdı, orada, qumun altında su toplamalı olan gilə rast gəldi, artıq çuxurdan azacıq su içmişdi. O, başa düşürdü ki, yemək olmayanda su da yedirir.

14

Gecə qumluğun üzərinə çökmüşdü. Cağatayev sağ böyrü üstündə yatırdı, yuxu susuzluğu, aclığı, zəifliyi, hər cür əzab-əziyyəti sıxışdırıb onu bürüyürdü. O, torpaq, uşaqlıq qoxusu verən yay gecəsində, uzaq, hələ eşidilməmiş səs kimi, artıq çinar ağaclarının zirvəsində yanan dan yerində, elektriklə işıqlandırılmış bağda böyüyüb-toxtamış Ksenyayla rəqs eləyirdi. Ksenya onun ehtiyatlı ağuşunda itib-batmışdı, gözləri yumuluydu, elə bil, yatırdı. Dan yerindən, şimaldan külək ağacların arasından əsir, rəqs eləyən qadınların paltarını yellədirdi. Musiqi çalınırdı, erkən işıq və külək sakit, xoşbəxt adamların üzündən keçib-gedirdi. Sonra musiqi susdu, ətraf tamam işıqlaşdı, Cağatayev yatan Ksenyanı qucağında aparırdı. Qəfildən işıq əvəzinə zülmət gördü, başından ağır qopdu, yığılan məqamda, balaca uşaq kimi, irəlində tutduğu Ksenyanı zədələməmək üçün kurəyi üstə çevrildi: tək onun üstünə yığılsın, ziyan çəkməsin. Nəzər qızı əllərilə möhkəm-möhkəm, daha bərk tutdu, amma qız artıq yanında deyildi. O qışqırdı, qaranlıqda yerindən dik atıldı və iki kəskin zərbə – yenə başına və sinəsinə – onu geri yıxdı.

İri quşlar üstünə düşüb təzədən havaya qalxıb onu dimdiklərilə vurur, caynaqlarıyla həm paltarını cırır, həm də bədənini dağıdırdılar. Cağatayev ayaq üstə sıçramağa çalışırdı, amma macal tapmırdı, ağrıdan, hücum eləyən ağır quşların yeni zərbələrindən gücünü itirirdi; o qıvrılır, kəskin ümitsizlik içində səhra gecəsinin dövrələdiyi, son qanından islanmış qumu cırmaqalayırdı. Özündə lap dərinlikdən, yox olub gedən həyatın qalıqlarından hiddətli gücü qaldırmaq üçün qışqırmaq istəyirdi, amma qartal dimdiklərinin sancan

zərbələri, damarlarını dağıdan caynaqları nəfəsini çəkməyə macal tapmamış fəryadını yarımçıq qoyurdu. Quşların qanadlarının yelindən yığılırdı, bu tozanaqda nəfəs ala bilmirdi, quşlardan qopan tüklərdən, lələklərdən boğulurdu. Cağatayev başa düşdü ki, birinci iki dimdik zərbəsini başından, boynuna yaxın yerdən alıb, indi oradan boynunun ardıyla qan axırdı, üstəlik də, deyəsən, döşlərinin birinin giləsi qopmuşdu, orada yarası zoqquldayan, dözülməz ağrıyla ağrıyırdı.

332

Nəhayət, Cağatayev bir anlığa ayağa sıçraya bildi. O, əllərlə boğmaq üçün birinci üstünə gələcək quşu tutmağa hazır halda qollarını açdı. Qartallar havadaydılar, indi üstünə cumurdular. Ayağını revolverinin üstünə qoydu, cəld əyildi, amma götürməyə macal tapmadı. Quşlar kürəyinə atıldılar, amma artıq özünə gəlmişdi, dimdiklərdən aldığı yeni yaralarını hesablaya bildi – qartallar üç baş idi. Cağatayev revolveri qapıb, kürəyinə sancılmış quşları üstündən atmaq, yaxud basıb əzmək üçün geri yığılırdı, amma gücü çatmadı, necə gəldi, böyrü üstə yığılırdı, qartallarsa alçaqdan kənara uçub getdilər. Cağatayev əməlli-başlı nişan almaq üçün qalxmağa cəhd göstərdi, eynən xalqının adamlarında olduğu kimi, skeletin bütün gücdən düşmüş sümükləri cırıldadı. Onun dinşəyib öz bədəninə, öz sümüklərinə yazığı gəldi – onları bir vaxtlar anası ondan ötrü sevgidən, ehtirasdan yox, kefdən yox, əksinə, həyati zərurətin özündən, öz cisminin olub-qalanlarından yığıb-yığışdırmışdı. Özünü əbəs yerə xərcləmək istədikləri özge malı, kasıbların olub-qalan əşyası kimi hiss eləyib hiddətləndi. Cağatayev dərhal qumun üstündə möhkəm oturdu. Qartallar, hətta o qədər də hündürə qalxmadan, yenə qanadlarını bədənlərinə bərk-bərk sıxıb, sürətlə onun üstünə şığıyırdılar. Quşları yaxına buraxdı, sonra tətiiyi çəkdi. Cağatayev qartalları düzgün görmüşdü, üçdü, indi sərrast, soyuqqanlıqla, özünü ikinci bir adam, yaxın, köməksiz dost kimi qoruya-qoruya atəş açırdı. O, şığıyan qartalların demək olar, düz üstünə beş güllə atdı. Quşlar artıq öz uçuşlarını saxlaya bilmədən alçaqdan, havanı fişıldada-fişıldada üzərində uçuşurdular. Onlar Cağatayevdən bir neçə metr uzaqda gecə qaranlığında qaralan qumun üstünə düşdülər.

Cağatayev həyəcandan, yorğunluqdan əsirdi. O, qumda mağara oydu, yatıb doyanacan, yaralarından nə qədər qan axacağına dərini çəkmədən, səhhəti, gələcək həyatı barədə fikirləşmədən qızınmaq, yuxulamaq üçün büzüşüb ora girdi.

Aydım o gecə uzağa getdi; sonra heydən düşdü, Cağatayevin atəşlərinin səsini eşitmədən uzanıb yatdı. Amma uzun müddət yatmamalı olduğunu xatırlayıb, tezliklə narahatlıq içində oyandı, yenə getdi. Gecəyarısının solğunlaşmış ayı uzaq torpağın arxasından çıxdı, qumluğu zəif işığıyla işıqlandırdı. Aydım diqqətli nəzərlərlə ətrafı gözdən keçirdi. O bilirdi, ola bilməzdi ki, indi yer üzündə heç nə olmasın. Əgər qumluqla bütün günü getsən, mütləq nəyəsə rast gələcəksən, yaxud nəsə tapacaqsan: ya su, ya qoyun, ya çoxlu quş görəcəksən, kiminsə azmış eşşəyi rastlaşacaq, yaxud yaxınlıqdan cürbəcür heyvanlar qaçıb keçəcək. Yaşlı adamlar ona deyirdilər, səhrada hər hansı uzaq torpaqdakı qədər var-dövlət var, amma orada adam azdır, ona görə də elə görünür, qalan şeylər yoxdur. Bununla belə, Aydım həтта haradasa qumsallıqdan, Amudəryanın mənşəsinin qamış meşələrindən zəngin və yaxşı torpaq olduğunu bilmirdi.

Aydım ən hündür qum təpəsinin üstündə dururdu; onu bir səmtdə ayın yanıb-sönən, dalğalanan işığı cəlb elədi – qalan yerlərdə işıq sakit idi, oradasa ay işığına nəsə mane olurdu. O, işığın qaraldığı yerə yönəlib tezliklə balaca qoyun balasını sezdi. Quzu kiçik təpənin lap üstündə ayaqlarıyla qumu elə eşələyirdi, elə səpələyirdi ki, uzaqdan, zəifləmiş qaranlığın içindən, təpəli səhranın qaraltıları üstündən bu, adama vacib, sirli hadisə kimi görünürdü.

Quzu, yəqin, quma batmış yaz otlarını eşələyib çıxarır, onları yeyirdi. Aydım sakitcə təpənin üstünə dırmaşıb qoyun balasını tutdu. Quzu müqavimət göstərmədi. O, insan haqqında heç nə bilmirdi. Aydım onu yerə yıxdı, qanını içib doymaq üçün zəif boğazını dişləmək istədi. Amma indi gördü ki, təpənin ətəyində adamlar kimi tez-tez nəfəs ala-ala çoxlu qoyun dibdə gizlənmiş rütubətə çatmaq üçün ayaqlarıyla qumu eşələyir. Aydım quzunu buraxıb təpədən qoyun sürüsünə doğru qaçdı. Lap yaxındakı qoyuna çatmamışdı ki, qoç qarşısına atıldı, döyüşmək üçün başını əyib qabağında dayandı. Aydım bir qədər onun qarşısında çöməlib qaldı, zəif ağılla neyləyəcəyini fikirləşdi. O, qoyun

sürüsünü saydı – üstünə quzuyla onlara qarışmış iki keçini də gəldi, sürüdə iyirmi dörd baş heyvan vardı. Qız asta-asta yaxında qumu eşələyən qoyuna yaxınlaşdı: qoç da ehtiyatla onun ardınca getdi. Aydım qoyunun eşdiyi çaladakı qumu əliylə yoxladı – orada qum quruydu, su hiss olunmurdu. Yaxındakı qoyunların dodaqlarında yorğunluq köpüyü yığışmışdı, aradabir ağızlarıyla qum götürür, axıncı tüpür-cəkləriylə yerə atırdılar. Qum qoyunlara su içirmirdi, özüsə onların şirəsini içirdi. Aydım qoça yaxınlaşdı, qoç o qədər də arıq deyildi, yalnız qoyunların başçısı kimi susuzluqdan, həyatının vəzifəsi qarşısındakı gərginlikdən ağır-ağır nəfəs alırdı. Aydım qoçun buyuzundan yapışıb arxasınca apardı. Qoç dərhal yerindən tərpendi, sonra ağılını başına toplamaq üçün ayaq saxladı, amma Aydım onu dartdı, qoç da qızın ardınca getdi. Qoyunların bəziləri başlarını qaldırdılar, eşələməyə ara verib qızla qoçun ardınca getdilər. Qalan keçilər, başqa qoyunlar da tezliklə öz qoçlarını haqladılar.

Aydım qoçu tələsə-tələsə dartırdı, onun yer yaddaşı dəqiq idi, amma yalnız dan yeri ağaranda, göydə ay gizləndə qumluğu qazıb özünə su tapdığı yerə çatdı. Sürünü orada qoydu, qoyunlar da yenə ayaqlarıyla qumu eşələməyə başladılar, Aydımın özüsə ümumi düşərgəyə, xalqın yanına getdi. O incidi: vadidə bir quyu da qazılmamışdı. Qoca Vankayla Sufyan ya ölmüşdülər, ya tənbellik eləmişdilər, yaxud ola bilsin, özgə həyatının qayğısını çəkmədən özləri içib doymuşdular.

Aydım düşərgədəki bütün yatanları, huşsuzları əliylə yoxladı: yaşamağa öyrəşmişdilər, nəfəs alırdılar, heç biri də ölməmişdi. Aydım Sufyanla Qoca Vankanı oyatdı, onlara qoyun sürüsünü otarmağı, gözətçilik eləməyi tapşırırdı, özüsə Cağatayevi yeməyə gətirmək üçün yanına getdi.

Aydım onu oyadanda Cağatayev uzun müddət ayılmırdı; o, yavaş-yavaş ölürdü, ona görə ki, yuxuda olduğu vaxt qan arasıkəsilmədən asta-asta axıb gedirdi, qanın hərdən-bir təkənlərlə yarıdan çıxıb qumluğa necə çökdüyü görünürdü. Aydım hər şeyi başa düşdü, o, geri düşərgəyə, xalqın yanına qaçdı, amma adamların hamısı bacardığı tək – kimi sürünə-sürünə, kimi ayaq üstə qurdalana-qurdalana, kimi başqasının köməyindən istifadə eləyə-eləyə oradan sürüyə doğru yollanmışdı. Aydım gözlənilə kimdə daha

bütöv, yaxud yumşaq paltar olduğunu axtardı, amma istədiyini tapmadı. Hamının paltarından ən pisi, xoşagəlməzi, yaxud çır-cındır qalmışdı. Molla Çərkəzovun yumşaq şalvarı vardı, amma kor olduğundan şalvar natəmiz idi. Aydim əynindən köynəyini soyunub nəzərdən keçirdi: yarayar, o, hələ balacadı, onda qocalarda olduğu kimi, yoluxucular, xəstəliklər yığışmayıb, köynək yalnız tərinin, bədəninin qoxusunu verirdi, çirksə yox idi – səhra tər-təmizdi. Aydim Cağatayevin yanına qayıtdı, köynəyini zolaq-zolaq cırdı, onun bədənindəki, başındakı qan görünən bütün yaraları sarıdı. Cağatayev artıq oyanmışdı, qızın rahat işləməsi üçün otərəf-butərəfə çevrilirdi. O, gözlərini açdı, adi günəşli gün olsa da, elə bil, qatı tutqunluq içindən Aydımı, öldürülmüş quşları, qumluğu gördü. Qartalları nəzərdən keçirib, ən iri quşun dişi qartal olduğunu tanıdı, o biri iki qartalsa xeyli balacaydı: bunlar onun balaları idi. Qartal bura öz erkəyinin ən sadıq dostlarıyla – balalarıyla qayıtmışdı.

15

Can xalqı dörd gün idi yeyir, dərdlərindən, faciələrindən özünə gəlirdi. Aydim kimsənin həddən artıq yeməməsinə göz qoyurdu, yemək sandan xüsusi canfəşanlıq eləyənlərin qabağını alırdı, yaxud gözlərinə vururdu: başqa cür ağrıtmayacaqdı. Cağatayevin bədənindəki yaralar qaysaq-lanıb sağalırdı; o, alt paltarını Aydımına verdi, qız özünə tumanla kofta tikdi, yoxsa lüt-üryan idi. Ömrü boyu yanında zəruri həyatı şey-şüy – kibrit, iynə, sap, biz, şəxsiyyəti haqqında qəribə bir sənəd, balaca bıçaq, başqa cürbəcür şeylər – gəzdirən Sufyan Aydımdan paltarını közəməyi xahiş elədi. Aydim qocanın xalatındakı bütün iri yırtıqları tikdi, sonra eynilə xalqın əynindəki köhnə paltarların bədənləri görünən yerlərini gözədi; bir çox adamların paltarını parça əldə eləmək, olmayanlara tikmək üçün qısaltmalı oldu. Bu kəsiklərdən qız Taqana bütöv bir şalvar-köynək tikdi, çünki o, həyatına son qoymaq barədə fikirləşəndə paltarını hardasa qumluğa atmışdı, o vaxtdan da çılpaq yaşayırdı.

Bu işə Aydımın dörd günü getdi – gözəməkdə, tikməkdə qıza yalnız Qoca Vankayla Cağatayev kömək eləyirdilər.

Bundan başqa, Aydın xalqın həyatının ümumi qaydalarına, yeməyin bölüşdürülməsinə, yuxusuna, qalan qoyunlara – onları otarıb suvarsınlar ki, arıqlamasınlar, öz cəmdəklərini əbəs yerə xərcləməsinlər – göz qoyurdu. Gecələr Aydın hər qoyunu bir adama bənd eləyirdi, qoçusa öz yanına uzadırdı, möhkəm qəzili boynuna bərk-bərk bağlayırdı, qəzilin o biri ucunusa özü belinə dolayıb möhkəm düyün vururdu. Bu ehtiyatlılıq sayəsində qoyunlar bütün gecəni yeməksiz qalsalar, çəkiləri artmasa da, bir qoyun da qaçıb getmədi. Aydın qoyun sürüsünü gətirəndən doqquz gün sonra səhər xalq öz vətəninə getmək üçün yola düzəldi. İndi onun on qoyunu, on birinci qoçu qalmışdı, on üç baş qoyunu, üç qartalisa yemişdi. Adamlar daha özlərini xatırlamaq üçün yaddaşlarına güc vermədən yaxşı gedir, var olduqlarını hiss eləyirdilər.

336

Sarı-Qamışa qədər orta yerişlə cəmi üç bütöv gün imiş. Amma artıq ikinci gün xalq Üst-Yurdun boz yamaclarını, ayağındakı tutqun yeri, aradabir acı sulu boş torpaqlı çökəyi gördü. Hamı sevinir, ora can atırdı, elə bil, orada xoşbəxtlik təmin olunmuşdu, sahiblərini gözləyən qapısı açıq, yığılıb-yığışdırılmış evlər vardı. Cağatayev anasının əlindən tutub aparır, gülümsünürdü, elə bil, təzədən, uşaq-lıqdakı kimi qəlbində qaçılmaz qələbənin tutqun, ürkək öncəduyumu gələcək böyük həyatın qarşısında dururdu.

Üçüncü günün axşamı xalq sonuncu açıq rəngli qumluğu – səhranın sərhədini – adlayıb, çökəkliyin kölgəsinə enməyə başladı. Cağatayev bu torpağa – şoran, gilli-torpaqlı yerə, ola bilsin, Hörmüzün işıqlı taleyinə nail olmamış, ona qalib gələ bilməmiş yazıq Əhrimənin sümükləri çürüyən əzabkeş cəsədinin tutqun köhnəliyinə baxırdı. O nəyə görə xoşbəxt ola bilmədi? Bəlkə, ona görə ki, ondan ötrü Hörmüzün, uzaq, başdan-başa bağlar olan ölkənin digər sakinlərinin taleyi yad, iyrəncdi, onun qəlbinə təskinlik gətirmir, cəlb eləmədi, yoxsa dözümlü, işgüzar Cağatayev Sarı-Qamışda Xorasandakını yaradardı, yaxud Xorasanı fəth eləyərdi...

Cağatayev adamların əvvəllər gerçəkləşdirə bilmədikləri, buna görə məhz həmin şeyin onun həyata keçirməli olduğu barədə fikirləşməyi sevirdi.

Daha iki gündən sonra xalq çökəkliyi ötüb Üst-Yurdun ətəyinə yaxınlaşdı. Cağatayev burada dağın yamacından

axıb gələn yaz axınlarından yaranmış balaca içməli su gölməçəsi tapdı, adamlar dincəlmək, daimi yaşamağa yer seçmək üçün gölməçənin yanında dayandılar. Amma bu öz-özlüyündə hələ ən [pis] yerlərində belə, təbiətin nemətlərindən istifadə eləməyi bacaran can xalqı kimi xalq üçün dəhşətli deyildi. Aydımla birinci gün süpürüm otuyla dolu olan bir neçə kor dərə tapdı. Otu bura səhradan cənub-şərq küləyi qovub gətirmişdi, yalnız bu cür ölü dərəyə düşməyən süpürüm kolu yamaqla tərənin üstünə qalxır, dağ yamacıyla irəli, çöllüyə gedirdi.

Sufyan Cağatayev gələncən yaşadığı mağarasına baş çəkib, bütün xalqa mağarasının yanında məskunlaşmağı məsləhət gördü: orada çölotu bitmiş geniş, böyük vadi var, xırda çaylar da yayın ortasınca sozulmadan Üst-Yurddan onun ortasıyla axır. Xalq həmin vadiyə yollandı, yolüstü özünün əvvəlki – hələ xanlıq dövründə olan düşərgəsinin izlərini tapdı. Orada heç bir gözə dəyən əşya qalmamışdı, yalnız adı yararsız şeylər, bir neçə kömür parçası, gil yığını vardı, hamının unuduğu, istinin, küləklərin axırına çıxdığı, məhv olmuş araba cağı dururdu; torpağa batmış köhnə uşaq araçqını atılıb qalmışdı – Aydımla onu təmizləyib başına qoydu.

Sufyanın göstərdiyi vadi yaşamaq üçün yaxşıydı. Vadinin xeyli ərazidə ot örtüyü vardı, üstəlik, indi – yayın axırında – otların hamısı qurumamışdı: saralmış gövdələrin arasında canlı, yaşıl cücərtilərə rast gəlinirdi. Çayın yatağı boş idi, amma Sarı-Qamışın dərinliyində – bir-iki kilometrlikdə suyun – yazda, yayın əvvəlində dağ çaylarının axdığı gölün mənsəbinə girəndə ayaqlarının altından çoxlu tısbağa qaçdı, uzaqlaşa-uzaqlaş başlarını çevirib, hər biri qara, iti, mehriban gözləriylə gələnlərə baxdı. Cağatayev onlara sevindi; o, indi dincəlir, özünə gəlirdi: hələ hər şey həyatda mümkün olmuşdu, ən yaxşı tale dərhal gerçəkləşəndi.

O, Aydımla birlikdə Üst-Yurddan lap dərinliyinə, ölgün hündür düzənliyinə getdi. Orada ağac, yaxud, heç olmasa, bəzən yarğanlarda bitən saksaul axtarırdı, – ağac ona təsərrüfat alətləri, əşyaları düzəltmək üçün lazım idi. Yolda Cağatayev Aydımla qucağına götürdü ki, qız yorulub əldən düşməsin, qızın yanaqlarından, gözlərindən, saçından öpürdü – bundan qəlbi rahatlıq tapırdı. O, başqa həyatı, başqa

bədəni duymağı sevirdi, ona elə gəlirdi orada özündəkindən daha sirlı, gözəl, daha [gərəkli] nəşə var, təkçə bir vaxtlar Veranın, ondan da əvvəl başqa qadının, onu sevən, amma gənc çağında xəstəlikdən ölən iqtisad institutunun tələbəsinin əlindən tutduğu kimi, kiminsə əlindən tutmaq imkanına malik olduğundan, səhhəti, şüuru tez-tez yaxşılaşırdı. Aydımda Cağatayevin başını qucaqlayırdı, barmaqlarıyla saçının içindəki iki çapığı – qartal yaralarının izini sığallayırdı; qız yadına salırdı ki, o vaxt bütöv bir bala qartalı yemişdi.

Cağatayevin yalnız karandaşyonan bıçağı vardı, buna görə də başqa bir şeyin bitmədiyi daşlı dərənin ortasında tək-tənha bitmiş yumşaq növdən balaca ağacı kəsmək, sındırmaq üçün uzun müddət əlləşməli oldu; orada başqa bir şey bitməmişdi, elə bil, quş həmin ağacın toxumunu nə vaxtsa havadan salmışdı.

338

Bir neçə gün ərzində yaşamaq üçün seçilmiş Üst-Yurdda yalnız iki nəfər – Cağatayevlə Aydıml işlədi; qalan adamlar vadinin yamacında sığınacaq üçün qazdıqları mağaralarda mürgüləyirdilər, tısbığa tutub onlardan özlərinə yemək hazırlayırdılar, amma az, demək olar, həvəssiz yeyirdilər, gündə bir dəfə də göldən su içməyə gedirdilər. Cağatayev üç qoyuna və qoça toxunmamağı tapşırılmışdı; onları ehtiyat üçün, ən son ehtiyaca saxlamışdı. Nəzər adamları təzədən saydı – kim qalıb, kim ölüb – gördü bir uşaq – uçyaşlı qız çatışmır. Bu balaca qızın, balaca insanın harada yox olduğunu, harada nəzərə çarpmadan öldüyünü nə atası, nə anası, nə başqaları deyə bildi. Heç kəs onun səhrada küləyin, qumun sovurub əllərindən aldığı xatırlamırdı...

Cağatayevlə Aydıml ilk kurğançın tikintisi üçün gil gətirməyə başladılar, amma heç kəs işdə onlara kömək göstərmirdi. Cağatayev daha sağlam adam kimi Sufyanla Qoca Vankanı işləməyə gətirəndə iki dəfə gil daşdılar, sonrasa dayandılar. Onlar yaşlarına görə, artıq hər şeyi təzədən fikirləşməyə, haqqı tapmağa vaxtları olsa da, yerdə oturub fikrə getdilər.

Belə olanda Cağatayev bütün adamları yığıb soruşdu: yaşamaq niyyətləri varmı? Heç kəs ona bir cavab vermədi...

Çoxlu solğun göz gücsüzlükdən, etinasızlıqdan yumulmamaq üçün Cağatayevə gərginliklə baxırdı. Cağatayev öz kədərinin ağrısını duydu: onun xalqına kommunizm lazım

deyil – ona külək soyudanacan, cismini tədricən məkanda itirib dağıdanacan yaddaş lazımdır. Cağatayev hamıdan üz döndərdi; onun fəaliyyəti, ümidləri mənasız imiş. Aydımı qucağına götürüb, buradan birdəfəlik getmək lazımdı. O, bir tərəfə çəkilib üzüqoylu yerə uzandı. Başa düşdü ki, buradan hara getsə, yenə geri qayıdacaq. Axı onun xalqı dünyada ən kasıb xalqıdı: o, özünün bütün canını xoşarlarda, səhranın ehtiyacında sərf eləyib, həyat məqsədini yadırgayıb, şüurdan, öz marağından məhrum olub, çünki arzusu heç vaxt heç zaman həyata keçməyib, xalq özünün su içdiyi elə həmin gölməçədən tutmağa başladığı tısbağalardan, tısbağa yumurtalarından və xırda balıqdan ibarət kasıb gündəlik yeməyinin mexaniki təsiri sayəsində yaşayırdı. Onunla birgə hərəkət eləyib, ümumi xoşbəxtlik yaratmaq üçün xalqda, heç olmasa, azacıq ruh olub, hətta təxəyyül – kasıbların ağılı – hər şey ölüb?.. Cağatayev uşaq yaddaşına, Moskva təhsilinə görə bildirdi ki, insanın hər cür istismarı hökmranlıq məqsədilə onun ruhunun eybəcərləşdirilməsindən, ölümə öyrədilməsindən başlanır, yoxsa qul, kölə olmaz. Kölənin ağılı ağılsızlığa çevrilənəcən ruhun zorla eybəcərləşdirilməsi davam eləyir, get-gedə daha da güclənir. Sınıf mübarizə kölədəki “müqəddəs ruh”un aradan qaldırılmasından başlanır; həm də ağanın özünün inandığı danlağı – onun ruhuna və Allaha – heç vaxt bağışlanmır, kölənin ruhuna yalan, dağıdıcı zəhmət içində aşınmaya məruz qalır. Cağatayev Qoca Vankanın bir dəfə Xivədə məscidin həyətinə müqəvvasını sonradan rus tacirinə satmaq üçün tovuzquşunu öldürmək istədiyi barədə olan hekayətini xatırladı. Qoca Vanka tələsik tovuzquşuna – müqəddəs quşa daş atır – amma dəymir. Yaxınlıqda bitkilərin arasında qarovulçu, yaxud yad adam göründü. Qoca Vanka kolların arasında əlinə gələni qapdı, həmin şeyi tovuzquşunun başına tolazladı. Tovuzquşu dərhal Vankanın ona atdığı tikəni udub yedi, sonra da özünün yaramaz, kəskin səsiylə qışqırdı, Qoca Vankasa əlləriylə boğmaq üçün ona doğru atıldı, amma məqsədinə çatmadı, çünki gəlib çıxan müsəlmanlar Qoca Vankanı tutdular, küçəyə çıxardılar, öldüyünü yəqin eləyənəcən döydülər, sonra susuz arxa atdılar. Onu döyəndə Qoca Vanka üzünü qapayıb əllərinin qoxusundan başa düşdü ki, ikinci dəfə müqəddəs tovuzquşunu qurumuş nəcislə vurub. Qoca Vanka

xəndəkdən sağ çıxdı, amma sonralar, çox-çox illər ərzində bu məşğuliyyətə marağını itirənəcən, bütün uçan, qonan quşlara – xüsusilə bunlar göyərçin olanda – murdar bir şey tozlamağı xoşlayırdı.

340 Cağatayevin başının üstündə bir heyvan fısıldadı, o fikirləşirdi ki, bunlar qoyunlardı. Amma heyvan Cağatayevin qulağını ağızına aldı, dişsiz damaqlarının arasında çeynəməyə başladı. Bu, Cağatayevin xalqının Amudəryadakı düşərgəsində gördüyü elə həmin qəzəbli zəif it idi. O, səhrada adamların yanında deyildi, haradasa aralanmışdı, yaxud bəlkə də, tərkl olunmuş düşərgəni gözətləmək üçün təkbaşına qalmışdı, sonrasa qərubsəyib kəsə yolla Sarı-Qamışa, yenə, görünür, əvvəlki illər yaşadığı yerə qaçıb gəlmişdi. Cağatayev itin başından yapışıb yerə əydi ki, yatsın. İt itaətlə yatdı; o, halsızlıqdan titrəyirdi – qoca, vəhşi, öz əziyyətli həyatını qurtarmaq, başa vurmaq iqtidarında olmayan, hələ də varlığının zövq-səfasına inanan it idi, ona görə ki, dözüminin özündə, arıq titrəyən bədəninə xeyrxahlıq vardı.

İt Cağatayevin yanında yuxuya getdi. Aydım iki kilometrədən cürdəklə su daşıyıb yalın ayaqlarıyla gili tək yoğunurdu. Cağatayev oyananda ətrafında bir neçə adam oturub onun ayılmasını gözləyirdi. Ən böyük insan – Sufyan Cağatayevə dedi ki, xalq indi qəsdən ruhsuzdu, öz məqsədini bilmir, ən yaxşı yeməkdən ləzzət almır, öz qəlbinin ən zəif hərəretiylə qızınır, qəlbisə bu hərəreti otlardan, tıbağalardan, balıqlardan, yeməyə bir şeyi olmayandasa insanın özünün sümüklərindən alır.

Sufyan iti kənara itələyib Cağatayevin qulağına sarı əyildi. İt adamlara acgözlüklə, kədərlə baxırdı. Onun tutqun çətin ümidi isə öləndə bütün adamları yeməkdi. O, bura ayrıca kəsə yolla yox, xalqın arxasınca, xeyli aralıda gəlmişdi, gündüzlər çöl qartalları, başqa yırtıcılar görməsinlər deyər, qumun içinə dərin girib, qumluqda ölən adamları yeyirdi. Sufyan Cağatayevə dedi:

– Sən pis fikirləşirsən. Xalq yaşaya bilər, amma yaşamamalıdır. O, plov yemək, şərab içmək, xalata və arabaya sahib olmaq istəyəndə onun yanına yad adamlar gəlib deyəcəklər: nə istəyirsən – şərab, düyü, dəvə, həyatının xoşbəxtliyini – götür...

– Heç kəs verməz, – Cağatayev dilləndi.

– Bir az verirdilər, – Sufyan deyirdi. – Çoxdan bayların xoşarlarında işləyəndə bir ovuc duyu, çörək, köhnə xalat, baxşının axşam mahnısı vardı...

– Balaca olanda anam mənə özüm-özümü dolandırmağı tapşırırdı, – Cağatayev dedi. – Varımız az idi, ölürdük.

– Az idi, – Sufyan dilləndi, – amma həmişə çox şey istəyirdik: qoyunları da, arvadları da, arxdakı suyu da – insanın qəlbində həmişə öz xoşbəxtliyini gizləmək istədiyi boş yer var. Sümüklərimiz quruyanacan biz az bir şeyin, aradabir verilən dadar-doymaz yeməyin müqabilində işləyirik.

– Sizə özgə ruhu veriblər, – Cağatayev dedi.

– Biz başqasını tanımırıq, – Sufyan cavab verdi. – Sənə deyirəm, əgər azacıq yemək müqabilində işdən, aclıqdan ölü kimi olurduqsa, onda özümüzə xoşbəxtlik qazanmaq üçün hətta ölümümüz də bəs eləyər?

Cağatayev ayağa qalxdı.

– Bir həyat bəs elər! İndi ruhumuz aləmdədir, başqası yoxdur.

– Eşitmişəm, – Sufyan etinasızlıqla dedi, – bilirik – varlıların hamısı ölüb. Amma sən məni eşit, – Sufyan Cağatayevin köhnə Moskva başmaqlarını sığalladı, – sənün xalqın yaşamaqdan qorxur, yadırgayıb, inanmır. O özünü ölüliyə vurub, yoxsa xoşbəxtlər, güclülər ona yenidən əzab verməyə gəlirlər. Özünə lap azacıq, kimsəyə lazım olmayan, görünəndə heç kəsin acgözlük göstərmədiyi şeyləri saxlayıb.

Sufyan yanındakı adamlarla çıxıb getdi. Cağatayev Aydının yanına yollandı, onunla axşamacan işlədi. Axşam qızı quru mağaraya yatmağa qoydu, özüsə ilk sığınacağın tikintisinə gildən, quru ot qatılmış saman kərpiclər hazırlaya-hazırlaya yenə işləməyə başladı. Ətrafında və bütün vadidə kimsə yox idi; adamların hamısı harasa dağılışmışdı – ola bilsin, tısağa, yaxud göldə balıq tutmağa getmişdilər. Cağatayev get-gedə daha sürətlə, daha səmərəli işləyirdi. Gecədən xeyli keçmiş bütün adamların hara getdiyinə baxmaq üçün yamacla dağın döşünə qalxdı. Ay işığı dağların kölgəsiylə Sarı-Qamış çökəkliyini örtüb, yenidən İran dağlarına doğru uzanan cazibədar səhranın üstünə yayılıb bomboş Üst-Yurdun üzərində dururdu. Üç qoyun və qoç yaşıl canlı cücərtilər axtara-axtara, süpürüm kollarının topalarında

şaqqılıt sala-sala yaxındakı balaca dərədə otlayırdılar. Sarı-Qamışın başladığı Üst-Yurdun tutqun kölgəsində tonqalın xırdaca alovu şölələnirdi, tonqaldan bir az uzaqda, gölün üzərində zəif duman topası vardı. Cağatayev tərədən enib oda tərəf yönəldi. Yarım saatdan sonra kifayət qədər yaxınlaşıb saksaulun asta-asta yandığı tonqalın ətrafında bütün xalqın oturduğunu gördü. Xalq nəğmə oxuyur, Cağatayevi görmürdü. Cağatayev o nəğməni dinlədi; uşaqlıqda baxşından, anasından, ayrı-ayrı qocalardan çoxlu nəğmə eşitmişdi – nəğmələr gözəl, amma miskindi. Bu nəğməsə naməlum mənaya malikdi, onda xalqına doğma olmayan, amma ona kədərdən daha artıq uyğun gələn duyğu vardı. Cağatayev hətta öz anasının asta, utandırıcı səsinə eşitdi. Nəğmədə deyilirdi: biz göz yaşlarımız haqlayanda ağılayacağıq, biz sevincdən gülümsəməyəcəyik, işıqlı zaman gəlib çatanda özü adamların qarşısına, bütün aləmə çıxacaq, onlara əl uzadacaq, qəlbimizin dərinliklərinə heç kəs çatmayacaq, bu zaman da yaxındadı: biz köməyimizə yetişmək istəyən ruhumuzun qəlbimizdə necə tələsdiyini eşidirik... Nəğmə bitdi. Qoca Vanka çubuqla tonqalı qurdayır, oradan bişmiş balıqları çıxarır, dadırdı: görsün, hazırdı ya yox, bişməyənlərisə geri atırdı.

Cağatayev özünü adamların arasında görməyib, geri qayıtdı. O, düşərgədə təzədən kərpic düzəltməyə başladı, ay göydə əriyib itənəcən, günəş çıxanacan işlədi. Səhər gördü ki, xalq hələ də sönmüş tonqalın yanında oturur, Qoca Vankasa bütün bədən ilə hərəkət eləyir, vurnuxurdu, deyəsən, rəqs eləyirdi. Gecə artıq keçdiyindən, yatmaq vaxtı olmadığından Cağatayev işdən əl çəkməməyi qərara aldı. O, kərpiclərə gil qəliblərdə forma verir, əməyinə qəlbinin bütün gücünü sərf eləyirdi. Aydın hələ də yatırdı, Cağatayev aradabir onun yatdığı çökəyə yaxınlaşır, milçəklərdən, həşəratdan qorumaq üçün üstünü ota örtürdü: qoy yuxuda ətə-qana gəlsin, böyüsün, ömrü uzun olsun. Günortaya yaxın Cağatayevin yanına Qoca Vanka gəldi, tökülmüş əvvəlki şalvarının əvəzinə Aydının ayrı-ayrı parçalardan tikdiyi şalvarını soyundu, gillə suyun töküldüyü çalaya girdi, anıq, möhkəm ayaqlarıyla yoğurmağa başladı.

Payızacan Üst-Yurdda samanlı kərpicdən ümumi divarla əhatə olunmuş, dörd balaca ev tikildi. Şüşə olmadığına görə, küləkdən, soyuqdan, xırda, uçan, sancan heyvanlardan möhkəm gizlənilib, bütün xalq ilk dəfə bu pəncərəsiz evlərdə yerləşdi. Bəzi adamlar uzun müddət qalın divarlar arxasında yatmağa, yaşamağa öyrəşə bilmirdilər – tez-tez eşiyə çıxır, orada nəfəs alıb, təbiəti seyr eləyib köks ötürə-ötürə geri – sığınacağa qayıdırdılar.

Cağatayevin təkliflə xalq öz Zəhmətkeşlər Şurasını seçdi, adamların hamısı, o cümlədən Aydım fəal kimi üzv oldular. Sufyansa sədr seçildi.

Bütün can xalqı indi dünyada bəşəriyyətin əksəriyyətinin yaşadığı kimi, hər gün öz ölümünü hiss eləmədən yaşayırdı, səhrada, gildə, Üst-Yurdun dağlarında dünyadakı bəşəriyyətin əksəriyyətinin yaşadığı kimi, yemək əldə eləmək zəhmətinə qatlaşırdı. Cağatayev hətta hər gün hamının nahar eləməsinə nail oldu; bilirdi, bu çox vacibdi, ona görə ki, yer üzündə yaşayanların yalnız çoxu nahar eləyir, azı isə yox. Aydım təsərrüfatı yaxşı idarə eləyirdi və hamını qida – dağın dərələrindən göyərtili, balıq, tısbağa, xırda canlılar tapıb gətirməyə məcbur eləyirdi: o özü Gülçatayla birlikdə un düzəltmək üçün yeməli otları ovurdu, gölün qırağına qonan quşlar üçün otdan tor düzəltmək lazım olduğu barədə Sufyana vaxtında göstəriş verirdi. Kim yaşamaq, yemək vəzifəsini yaddan çıxarırdısa, Aydım onlara hamının yanında deyirdi, bir az böyüyəndən sonra o bu yaramaz, balaca qızın yedirməli olduğu belə adamlar yox, tamam başqa cür adamlar doğacaq; axı onların anaları qanlarını axıdıblar, onlarsa borc kimi doğulub yaşayırlar. Bax, o, sabah Nəzərlə böyük bir çala qazacaq – kimə bu dünyada yaşamaq xoş gəlmirsə, qoy ora uzansın!

– Bizə bədbəxtlər lazım deyil, – Aydım deyirdi, – gözü-nü çıxarıb divardan asacağam, onda öz gözünə baxacaqsan, çəpgöz adam!..

Amma Cağatayev öz xalqının indi yaşamağa başladığı o sadə, kasıb həyatdan razı deyildi. O, doğulandan bədbəxt adamın içində gizlənən xoşbəxtliyin aşkara çıxmasına,

taleyinin fəaliyyətinə, gücünə çevrilməsinə kömək etmək istəyirdi. Ümumi öncəduyum da, elm də eyni yeganə, zəruri bir şeyin qayğısını çəkir: onlar insanın qəlbində tələsən, döyünən, əgər azadlığa qovuşmasına yardım edilməsə, orada əbədi boğulacaq ruhun eşiyə çıxmasına kömək göstərirlər.

Tezliklə qar yağdı. Cağatayev və bütün adamlar yemək tapmaqda get-gedə daha çox çətinlik çəkirdilər. Tısbağalar gizlənilib yuxuya getmişdilər; iri quş dəstələri Üst-Yurdun üzərindən şimaldan cənuba uçurdular, balaca göldən su içmək üçün qonmadılar, aşağıda yaşayan kiçik bəşəriyyəti görmədilər. Yeməli otların kökləri quruyub dadsız oldu, göldəki balıqlar dibə yaxın, sükutun tutqunluğuna üzüb getdilər. Cağatayev bütün bu vəziyyəti başa düşürdü. O, təkbaşına Xivə ərzaq bazasına getmək, oradan xalqa bütün qış üçün ərzaq payı gətirməyi qərara aldı. Aydımların onun köhnəlib cırıq-cırıq olmuş paltarını yamadı, özü taxta əldəqayıma mismarlar, qoyun dərisindən ensiz qayıqlarla ayaqqabısını təmir elədi. Sonra tezliklə qayıdacağını gözləməyi tapşırıb adamlarla bir-bəbir görüşdü, Sarı-Qamış çökəkliylə aşağı enməyə başladı. O, qənaət üzündən bütün yolu acqarına getdi, üç gün ərzində qət eləyəcəyini hesablayıb özüylə heç bir yemək götürmədi.

344

Cağatayev bomboş yerlərin dumanlı uzaq havasında gözdən itdi, Aydımların döşündə oturmuşdu, qara, parlaq gözlərindən yaş axıda-axıda ağlayırdı, fikirləşirdi ki, Nəzər daha heç vaxt qayıtmayacaq. Amma sonrakı günlər Aydımların Cağatayevdən ötrü bir dəfə də olsun ağlamadı, adamların yaşaması, ölməsi üçün təsərrüfat qayğıları, ehtiyacla məsuliyyət onun başını qatmışdı. Yalnız aradabir yazıq qar kimi köksünü ötürürdü. Xalq hələ də zəif işləyirdi, o, hələ həyatın üstün olduğuna əmin deyildi, bunu ona xoşarlarda baylar unudturmuşdular, o da öz mövcudluğunu dəyərləndirmirdi, hətta yeməkdən alınan ləzzəti də qətiyyətlə başa düşmürdü.

İndi, Cağatayev gedəndən sonra işin çoxu Aydımların üzərinə düşürdü. Amma iş ona əziyyət vermirdi, Cağatayevdən öyrənmişdi ki, varlılar yoxdu, özüsə ən kasıbdı, tezliklə vəziyyəti yaxşılaşacaq, sonrasa daha yaxşı olacaq.

Cağatayev gedəndən üç gün sonra Aydımlar onu xatırladı, danırmaq, ağlamaq üçün üz-gözünü qırışdırırdı, amma artıq

axşam idi, harasa uzaq bir dərəyə girmiş qoyunlarla qoçu tez-cə axtarıb tapmaq lazım idi, o, Cağatayevdən ötrü ayrıca, yatanda qüssələnməyi qərara aldı. O, qoyunları geri – ümumi kurganqa qovub gətirəndə naməlum işıq qızın gözlərini qamaşdırdı. Gil evlərin yanında elə aydın işıqlar yanırdı, beləsini Aydım heç vaxt görməmişdi. O, ayaq saxladı, qoyunlarla mağarada, yaxud dərin, uzaq uçurumda gizlənmək, sabah gündüzsə qayıdıb burada nə baş verəcəyinə baxmaq üçün geri getmək istədi. Qız qoçun buynuzundan yapışdı, özüsə elə hey gil evlərin yanındakı işıqlara baxırdı; marağ, heyrət ondakı qorxu hissinə üstün gəldi, o, balaca sürüsünü evə yönəltdi. Qız fikirləşirdi: işıqlar – ya vəhşi heyvanlardı, ya da ağıllı bir şeydi – oradan, bolşeviklər yaşayan yerdəndi.

Aydım Cağatayevin işığın yanından ötüb-keçən fiqurunu gördü. Qız onun yanına qaçdı, titrəyə-titrəyə, büzüşə-büzüşə qçıxından yapışdı. Cağatayev qızı qucağına götürdü, ot yataqda yatmaq üçün evə apardı, özüsə avtomobilləri boşaltmaq üçün bayıra qayıtdı. O, avtomobillərə yola çıxdığının ikinci günündə Sarı-Qamışın səhraya çıxacağında rast gəlmişdi. Daşkənddən verilən göstərişlə iki yük avtomobili Xivədən hələ dörd gün əvvəl çıxmışdı, maşınların birində ət konservləri, düyü, qaletlər, un, dərman, kerosin, lampalar, baltalar, bellər, paltar, kitab və başqa şeylər, o birindəsə iki adam, benzin dolu çəlləklər, yağ, ehtiyat hissələr vardı.

Daşkənddən Sarı-Qamış rayonunda, yaxud Üst-Yurdla Aral dənizi arasında köçəri can qəbiləsini tapmaq, ona bütün vasitələrlə kömək eləmək, hətta həmin qəbiləni, yaxud adamların ümumi məhvinə şəhadət verən izlərini tapanacan maşınlara geri qayıtmamaq tapşırığı verilmişdi.

Gecəyarısına yaxın maşınlar tamam boşaldıldı, şoferlərlə ekspedisiya rəisi geri qayıtmaq üçün maşınları yanacaqla dolduranacan Cağatayev Daşkəndə can xalqının vəziyyəti haqqında məruzə yazmağa oturdu. Cağatayev hava işıqlaşanacan yazdı: o, məktubunun axırında xalqa [uzunmüddətli] faciələrdən özünə gəlməyə imkan verməyi [indi bu imkan verilib, xalq da respublikanın göndərdiyi köməkdən istifadə eləyib, qışı tox keçirəcək] təklif eləyirdi, ən başlıcası – burada olan hər bir adam hissələrin, şüurlu fikrin həddən artıq zəif işlədiyini, demək olar, illiklərinəcn yaşanmış, üzülmüş cismi təzədən qazanmalı idi.

Cağatayev məktubu rəisə verdi, avtomobillər Xivə vahəsinə yollandı. Hələ adamların hamısı yatırdı, erkən idi, Sarı-Qamışda qar vardı. Cağatayev baltanı və beli götürdü, Qoca Vankayla Taqanı oyatdı, onlarla saksaul qırmağa getdi. Günorta onlar odunla qayıtdılar, Aydim sobanı quru otla yandırdı, demək olar, heç kəsin ömründə dadmadığı yeni qıdadan nahar hazırlamağa başladı.

Konserv ətiylə düyü adamları dərhal doydurdu, amma onlar bu yeməkdən o qədər yoruldu ki, hamı nahardan sonra yatdı. Axşam Cağatayev yenə ikinci nahar hazırlamağı tapşırırdı, özü də ağ undan kökələr düzəltməyə başladı, sonra təzədən çay, qəhvə, kimin xoşuna nə gəlir, onu hazırladı. Xalq ikinci nahardan doyub səhəri gün günortayacan yatdı. Cağatayev bilirdi ki, bu cür qidalanma bir qədər zərərli idi, amma o, sümüklərinin bərkiməsi, onlardan başqa bütün xalqların zəngin olduğu o hissi – eqoizm, özünümüdfə hissini, heç olmasa, bir qədər qazanmaları üçün adamları yedirtməyə tələsirdi.

346

Üçüncü naharı Sufyan hazırladı. O, bir vaxt Xarəzmdə bayların nə yediklərini görmüşdü, təxminən müxtəlif yeməkləri xatırladığı kimi bəşirdi.

Cağatayev xalqının acgözlük eləmədən qıdanı ağzında ehtiyatla çeynəyə-çeynəyə, elə bil, bu qıdanı çətinliklə əldə eləyən, onlara bağışlayan adamların üzünü, ruhunu öz təxəyyülündə olduğu kimi təsəvvür eləyə-eləyə zərurət şüuruyla, cəsərtsiz düşüncəylə necə yediyinə ləzzətlə göz qoyurdu.

Cağatayev ümumi həyatın onsuz da məşğul olmağa bir şey qalmayan, qəlbinin səxavətlə çəkdiyi əsl xoşbəxtliyini həyata keçirəcəyi günü hazırlaya-hazırlaya səbirlə yaşamaqda davam eləyirdi. Aradabir anasıyla danışırdı, qarını indi ondan heç nə istəmirdi, yalnız ayaqlarını, paltarının üstündən bədənini sığallayırdı; o, anasının əyilmiş başını qarının yaxınlığında saxlayırdı, bətnində yaşamağa başladığı bu, demək olar, məhv olmuş varlığın günahını yumaq, təskinlik vermək üçün nə eləməli olduğu barədə düşünürdü. Bilmirdi ki, anası onu yalnız Aydimin tənələri sayəsində xatırlayır, oğlunu artıq öz hissində tapmadan, xatırlamadan sevməli olduğunu başa düşüb göz yaşlarını gizlicə silirdi: buna görə də qarını Nəzərə bütün yad əziz şeylərə toxunan kimi toxunurdu.

Bir neçə gündən sonra bərk soyuqlar düşdü, evlərin birində sobanı əməlli-başlı qızdırmaq, eyni zamanda bol yemək hazırlamaq lazım gəldi, ona görə ki, soba həm istilik mənbəyi, həm mətbəx vəzifəsini görürdü. O biri evlərdə soba qurulmamışdı. Üst-Yurd yüksəkliklərindən güclü külək əsdi, havayla xırda, buzlamaş qar gətirdi. Aydımları qoyunları özü gecələdiyi evin o biri gözünə gətirdi, gecəni orada saxladı. Cağatayev əldəqayırma arabasının üstündə beş cürdəkdə çətinliklə göldən su gətirdi, arabanı arxadan böyük əziyyətlə itələyirdi. Bu gecə də, aləmi bürümüş erkən qış qaranlığı da, küləyin Cağatayevi yıxıb aparmaq istədiyi Sarı-Qamışın bomboş ölgün çökəkliyi də – hər şey Nəzəri xüsusi, başqa həyatın zəruriliyinə inandırırdı.

Sığınacaqlardan birində adamlar tərپəşirdilər, onun içində açıq girişdən işıq yanırıdı. Orada naharı qurtarıb mürgüləyirdilər. Aydımları təzə qab-qacağı şaqıldada-şaqıldada zir-zibili, qalıqları yığırdı, adamlara deyirdi, bu gecəliyə burada, qızdırılmış yerdə qalsınlar; qoy danışsal, amma isti olsun.

Saat altı idi, amma bütün xalq artıq sığınacağın birində bir-birinin böyrünə uzanmışdı, danışıqlıqda kef içində yatan kimi yatırdı. Cağatayev ayaq üstə nahar elədi, oturmağa yer yox idi. Aydımları qoyunları saldığı o biri evdə gecələməyə getdi, Cağatayev də yatmağa ora yollandı.

Səhəri çovğun oldu, amma hava istiləşdi. Tamam işıqlaşsa da, ümumi kurgançada səs-səmir yox idi. Aydımları iki qoyunun arasındakı isti yerdə yatırdı. Qoyunlar da yatırdılar, təkcə qoç Cağatayevə sərsəm kimi baxırdı. Cağatayev Aydımları o yatmaq istəmirdi, amma özü bütün adamların yatdıqları isti evə getdi. Orada lampayı yandıraraq ətrafa göz gəzdirdi. Xalq elə dünənki eyni vəziyyətdə yatırdı, elə bil, uzun gecə ərzində kimsə çevrilməmişdi. Kor Molla Çərkəzov daim hiss eləmək, qorumaq üçün sol qolunu Gülçatayın kürəyinin altına qoyub açıq gözlərlə yatırdı. Allah ləqəbli qoca fars aydın gözlərinin birinin yanısıyla baxırdı, Cağatayev bu adamın indi nə gördüyünü, nə düşündüyünü, onda qəlbinin hansı arzusu gizləndiyini – bu arzu Cağatayevin arzusu kimiydi, yoxsa tamam başqa cür idi, –başla düşə bilmədi...

Bütün qalan günü Cağatayev qızın üzündən, nəfəsindən zövq ala-ala, uzun yuxu yatdıqca yanaqlarını get-gədə

daha artıq bürüyən gənclik qızartısını gözdən keçirə-keçirə Aydımlın yanında oturdu. O, qoyunları qarın içinə buraxdı – qoy qışın təmizliyində eşələnib gəzişsənlər. Sonra bu yazıq zərif məxluqun ətrafında bolşeviklərin dəmir divar kimi müdafiəsində durduqlarına, özünün də elə buna görə burada olduğuna sakitcə sevinə-sevinə Aydımlı qucağına götürdü.

Axşama yaxın Aydımlı oyandı. O, Cağatayevi danladı – onu niyə tez oyatmayb, bütün günü itib. Cağatayev ona dedi ki, gedib qalan xalqı [yoxlasın] – xalq da uzanıb qalxmır. Aydımlı bunu eşidib, hətta hiddətdən qışqırdı, qonşu evə qaçdı. Qız girişdəki ot örtüyü qaldırdı ki, adamlar soyuqdan üşüyüb ayılsınlar. Amma yalnız yatanlar bir-birinə daha bərk sığındılar, büzüşüb mızıldanır və ölü kimi yatırdılar.

348

İkinci gecə də ötüb-keçdi. Səhəri Cağatayev yenə yatanları yoxladı. Onun üzü dünənkindən də artıq dəyişmişdi. Qoca Vanka canlanıb pörtmüşdü, indi görkəmindən qırx yaşı olardı; hətta əldən düşmüş Sufyan da yaxşılaşmışdı, üzünün ifadəsində müəyyən bir maraq vardı. Altmış yaşlarında adam olan Qara Çormalı yanaqlı, şişmiş halda uzanmışdı, elə bil, susuz vaxtı su içə-icə dərin hisslə nəfəs alırdı. Cağatayev əyilib anasının üzündə dəyişiklik görmədi; Gülçatay, dağ çiçəyi tamam oyanmaya bilərdi, onun gözləri çuxura düşmüşdü, yanaqları qaralmışdı, torpağın möhürü onun üstünə çökmüşdü. Molla Çərkəzovun göz bəbəkləri hələlik açıqdı, bu bəbəklərdə, elə bil, beyninin dərinliklərindən üzə çıxan uzaq parıltı peyda olmuşdu, Cağatayevə elə gəlirdi ki, indi bu adamın gözlərinin işığı qayıdıb.

Nəzər, isti olsun deyə, sobanı qalayıb, Aydımla gəzməyə getdi; uzun aylar ərzində ilk dəfəydi boş vaxtı vardı. Çovğun hələ gecəyəkən ara vermişdi; indi hərdənbir son qar düşürdü, Üst-Yurdun ən yuxarıdakı xiyabanında artıq şən, gözqamaşdıncı, əbədi təntənə vəd eləyən gün işığı bərq vururdu. Aydımlı gülür, qarın üstüylə qaçır, qarlı dolu dərəyə girib uzaqlarda yoxa çıxır, qəfildən arxadan Cağatayevin boynuna atılırdı. Nəhayət, o, qızı əlləriylə sinəsinə sıxıb onunla birgə uçuruma doğru yüyürdü. Qız Nəzərin niyyətini duydu.

– Tulla, ölmərəm! – Aydımlı dedi.

Evə qayıdanda Aydımlı yanıyla sərbəst gəldirdi, Cağatayevdən soruşdu:

– Nəzər, onlar nə vaxt oyanacaqlar?

– Tezliklə, tezliklə... Bəlkə, artıq oyanırlar...

Aydım fikrə getdi.

Evdə soba hələ tamam sönməmişdi. Cağatayev ocağı təzədən qaladı, Aydım ilə birgə, hər ehtimala qarşı bütün xalq üçün nahar bişirdilər.

Axşama yaxın adamlardan bəziləri oyanmağa başladılar. Birinci Sufyan, sonra Qoca Vankayla Molla Çərkəzov oyanırdı, gecəyarı, Gülçataydan başqa, hamı qalxdı. O ölmüşdü.

Cağatayev onu boş, soyuq evə aparıb, quru otdan döşəyin üstünə qoydu. Xalq uzun yuxudan özünə gəlib, isti gil evdə nahar eləməyə oturdu. Cağatayevsə anasının yanında uzanıb yuxuya getdi.

Aydım xalqı yedizdirir, danlayırdı ki, dalbadal iki gecədir yatır, amma bir həyat yaşaya bilmir. Qoca Vanka ona güldü.

– İndi biz öləcəyik! – o deyirdi. – Bizim dərdimizi çəkmə, ay qız...

Aydım gecələməyə Cağatayevin mərhum anasıyla yatdığı evə yollandı. O, sakitcə küncdə uzanıb dərhal yuxuya getdi. Dan yeri ağaranda o qalxıb təsərrüfata çıxdı. Xalqın gecələmək üçün qaldığı qızdırılmış ev bomboş idi, digər iki evdə də kimsə yox idi. Aydım bütün əşyaları, alətləri, bütün ümumi var-yoxu yoxladı, təxmini saydı, Xivədən gətirilmiş ərzaq ehtiyatının yığıldığı evə də getdi; narahat olub, hətta evlərin divarlarını da əlləriylə yoxladı, yeni bir şey öyrənə bilmədi. Ərzağın hamısı yerindəydi. O, dünən nahara konserv bankalarını necə götürmüşdü, onlar eləcə də qalmışdı. Düyü, un kisələrinə də toxunmamışdılar. Ola bilsin, nəşə, bəlkə də, həmişə saymadan götürdüləri tütünlə kibrit yoxa çıxmışdı, amma az idi.

O, vadidən yamacla dağın üstünə qalxdı. Balaca günəş bütün böyük Yer kürəsini işıqlandırır, işıq da tamamilə bəs eləyirdi. Qar Sarı-Qamışda, Üst-Yurdun hündürlüklərində bərq vururdu. Zəif külək əsirdi, amma təmiz səmədan hərərət gəlirdi, bütün ətraf məkan çox gözəl idi. Aydım ətrafı uzun müddət müşahidə eləyib, dörd adam gördü. Onların hamısı bir-birindən çox uzaqda tək-tək gedirdi. Biri Sarı-Qamışla günəşin qüruba enəcəyi yerə gedirdi, başqası Üst-Yurdun aşağı yamacıyla Amudəryaya sarı yönəlmişdi, daha ikisi də uzaq dağ zirvəsiylə dağlardan keçib gecənin qaranlığı istiqamətində gözdən itirdi.

Aydım Nəzəri oyatdı. Cağatayev bir neçə kilometr tək getdi; o, dünyanın, demək olar, bütün bucaqları aydın görünən ən yüksək yerə qalxdı. Oradan tək-tək dünyanın bütün ölkələrinə çıxıb gedən on, yaxud on iki adam gördü. Bəziləri Xəzər dənizinə, o birilər Türkmənistanına, İrana, ikisi – amma bir-birindən aralıda – Cərcoya, Amudəryaya doğru gedirdi. Üst-Yurddan keçib şimala və şərqə gedənlər, gecə həddən artıq uzaqlaşanlar görünmürdülər.

Cağatayev dərindən nəfəs alıb gülümsündü: axı o, Sarı-Qamışın hüduunda, qədim dünyanın cəhənnəm dibində birinci olaraq, özünün yeganə kiçik qəlbindən, dar ağılından, ilhamından burada əsl həyat yaratmaq istəyirdi. Amma necə olacaqlarını adamlar özləri daha yaxşı bilirlər. Onların sağ qalmalarına kömək elədiyi kifayətədi, qoy xoşbəxtliyi üfüğün o tərəfində haqlasınlar...

350

O, asta-asta geri dönüb yolda ağladı.

Hər halda, ona elə gəlirdi ki, bütün faciələrə baxmayaraq, xoşbəxt həyat buradaydı, ya da burada başlanırdı, bu xoşbəxtlik kiçik xalqda, dörd komada, dünyanın hər yerində olduğu qədər, mümkündür. O, qarın içindən süpürüm kolu çıxardı, anası olduğu evə gətirdi. Anası bir vaxt uşaqlıqda yola saldığı kimi, Cağatayev də anasını yola salırdı.

Aydım ölmüş qarıyla üzbəüz küncdə təkə oturmuşdu. Qız qarından qorxurdu, ondan ötrü ona, artıq gözəgörünməz olana baxmaq maraqlıydı.

– Nəzər, istəyirsən, ona ağı deyim? – Aydım soruşdu.

– Lazım deyil, – Cağatayev dilləndi. – Get qoyunları suvar. Səninlə kimsə vidalaşır?

– Yox, mən yatırdım, – Aydım cavab verdi. – Mən gedəndə Qoca Vanka dedi...

– Nə dedi?

– Əlvida, ay qız, dedi, indi ayağımızda bir az taqət var, qarnımız nəfəs alır, yaşamaq vaxtı çatdı. Başqa bir söz demədi.

– Bəs sən nə dedin?

– Mən heç nə... Ona dedim: eşşəklərin də ayağı tutur.

– Niyə eşşəklərin?

– Hər ehtimala qarşı dedim!

Aydım qoyunları yerləşdirməyə getdi. Cağatayevsə kürəyi götürüb dağın belində qəbir qazmağa yollandı. Axşama

yaxın qayıdıb anasını torpağa tapşırmağa apardı; Aydımların vaxtı, Allah bilir, harasa köçən bütöv bir xalqın sığındığı isti evi yığışdırdı. Aydımlar güldü: həтта kor Molla Çərkəzov da çıxıb getmişdi, doğrudanmı, çoxlu yemək yeyən kimi onun gözləri bir şey görmüşdü?..

17

Cağatayevlə Aydımlar qışı dörd gil evdə keçirməyi qərara aldılar... Qayğısını çəkdiyi adamlardan hamısından eyni vaxtda əli çıxan Nəzər indi Üst-Yurdun boş yamaqlarıyla tək gəzirdi. Aydımlar nahar tədarükü görürdü, paltar yamaırdı, qoyunların altını kürüyürdü, yaxud təsərrüfatda başqa işlər görürdü – ikisinə düşən iş bütöv can xalqına düşən işdən az gəlirdi – aradabir də eşiyə çıxırdı ki, Nəzər uzağa getməsin, yəqin, tək-cə Aydımla yaşamaq ondan ötrü darıxdırıcıdır. Amma Cağatayev qaçmış xalqdan ötrü çox darıxdırıcıdır; o, öz vətəninə lazımsız olduğu üçün eyni torpağın adamları onun simasında ən kiçik, yeganə qızlarını çöllükdə yetim qoyub yadlarından çıxardılar. Cağatayev etinasız, tamam-kamal unutmaz başa düşmürdü; o, naməlum, çoxdan ölmüş – həтта ondan ötrü faydasız, onun özünü tanımayan adamları – kəsləri də yadında saxlayırdı – axı, əgər ölənləri, tez yoxa çıxanları unutsan, onda həyat başdan-ayağa mənasız, miskin olar: onda yalnız tək-cə özünü xatırlamaq qalar. Amma Cağatayev tənhalıq, ayrılıq kədərinə uzun müddət dözə bilmədi, o, şəraitə – Aydımla, qoyunlara, boşalmış evlərə, təbiətin hər yerində yaşayan xırda heyvanlara, qurumuş kolları uyğunlaşmağa başladı.

Nəzər yarıqların gözdən iraq, isti mağaralarında yatmış tısbağaları tapıb evə gətirirdi. Bəziləri qızınıb qış yuxusundan ayılır, canlanırdı, digərləri uzun, gələcək yay üçün qüvvə toplayıb yatmaqda davam eləyirdilər... Cağatayev heyətlə hiss eləyirdi ki, əgər Aydımlar kimi uşaq da olsa, yaxın sığınacaqda, heç olmasa, bir adamın varsa, tək-cə heyvanlarla, səssiz bitkilərlə, üfüqdəki səhrayla birgə də yaşamaq olar. Burada da, Üst-Yurdun kəsad təbiətində, Sarı-Qamışın köhnə dibində bütöv insan həyatı üçün vacib iş var. Ola bilməz axı bütöv heyvanlar, bitkilər miskin, kədərli olsunlar

– bu onların özlərini elə göstərmələri, yuxu, yaxud müvəqqəti əziyyətli eybəcərlikdir. Yoxsa hesab eləmək olar ki, əsl ilham təkcə insan qəlbində mövcuddur, bu fikirsə yararsız, boşdur, ona görə ki, tısbağanın gözlərində də məna var, tikanda da onların varlıqlarının böyük daxili ləyaqətini bildirən, insan ruhuyla tamamlanmağa ehtiyacı olmayan ətir mövcuddur. Ola bilsin, onların Cağatayevin azacıq köməyinə ehtiyacı var, amma üstünlük, mərhəmət, yaxud rəhm onlara lazım deyil...

Axşamlar Aydın lampanı yandırır. O, masanın arxasında Nəzərə üz bəziz oturur, gündüz çatdıra bilmədiyi işləri görürdü: parıldayan, qara saçını darayırdı, köhnə əsgildən, kisə parçalardan xalça düzəldirdi, nəyi təsvir elədiklərini başa düşmədən təbəssümlə kitablardakı şəkilləri nəzərdən keçirirdi, yaxud sadəcə ondan gözüni çəkmədən Cağatayevə baxırdı, onun nə düşündüyünü – onun, ya başqasını nın barəsində – anlamağa çalışırdı.

352

– Nəzər, – Aydın uzun gecələrin birində soruşdu. – Nəzər, biz nəyə görə yaşayırıq axı? Bundan halımız yaxşı olacaq?

– Bəs sən indi özünü mənimlə pis hiss eləyirsən? – Cağatayev cavabında dedi.

– Yox, indi yaxşıyam, – Aydın dillənib ağzındakı sapı tüpürcəklədi. – Sənə, sadəcə, elə-belə dedim, çünki mənim ağımdan bir söz çıxır...

Onun iri, açıq qara gözləri uşaqlığın, başlanan gəncliyin parlaq qüvvəsiylə dolmuşdu, bu gözlər Cağatayevə inam dolu maraqla baxırdı, əgər qıraqdan göz qoysaydın, özlüyündə xoşbəxtlik hədəfiydi. Əgər, hətta Aydınımın inamını aldatsaydı, qız, hər halda, öz incikliyini bağışlayacaqdı: o, bundan sonra da yaşamaladı, müəyyən bir əzabla uzun müddət özünü yora bilməz.

– Nəzər, mən həmişə nəyi gözləyirəm, – Aydın yenə soruşdu. – Niyə bir şey vacib görünür, sonrasa heç bir şey olmur... Nədən ürəyim ağrımağa başlayır?

– Sən böyüyürsən, Aydın, – Cağatayev dedi. – Qoy sənə elə gəlsin ki, başında nəsə var, qoy sənün ürəyin ağrımağa başlasın – sən qorxma, bu dərdsiz həyat olmur.

– Olmur, – Aydın razılaşdı. – Mənsə istəmirəm bu olsun. Sənün ananın ürəyi aclıqdan ağrıyırdı, o mənə özü deyirdi...

Qoy indi bizim başqa, bu cür yox, maraqlı dərdimiz olsun. Bu cür dərd bezdirib. Sən bir şey fikirləş [...]

Cağatayev Aydımlı özünə sarı çəkdi, qızın iri, hələ də uşaq başını sıgallaya-sıgallaya oxşadı.

– Yaxşısı budur, mənə fikirləşməməyi öyrət, yoxsa qorxuram: ağılıma dəhşətli şeylər gəlir! – Aydımlı dedi.

– Amma sənün ürəyin aclıqdan ağrımağa başlamır axı? – Cağatayev soruşdu.

– Aclıqdan yox, – Aydımlı cavab verdi. – Mənimki hissəndi... Nəzər, mən niyə yadam?

– Sən kimə yadsan, Aydımlı? – Cağatayev soruşdu.

– Xalq bizimlə yaşayırdı. İndi hamısı köçüb gedib, – Aydımlı dedi. – Tezliklə sən də çıxıb gedəcəksən, onda mən kim yadına salacaq?

– Mən səni tək qoymayacağam, – Cağatayev söz verdi.

– Nəzər, mənə vacib bir şey de...

Aydımlı kerosinin az xərclənməsindən ötrü lampadakı fitili çevirdi. O, başa düşürdü: bir halda ki həyatda vacib bir şey var, hər cür xeyirxahlığı qorumaq lazımdır.

– Vacib olanı mən bilmirəm, Aydımlı, – Cağatayev dedi.

– Onun haqqında fikirləşməmişəm, vaxtım olmayıb... Bir halda ki biz doğulmuşuq, deməli, bizdə də vacib bir şey var...

Aydımlı razılaşdı:

– Ancaq biz azca... vacib olmayansa çoxdur.

Aydımlı şam yeməyinə hazırlıq görürdü – kisədən çörək çıxardı. Çörəyi qoyun piyiylə yağlayıb, yarı böldü. Nəzərə iri tikəni verdi, özünə sə balaca tikəni götürdü.

Onlar lampanın zəif işığında qıdanı sakitcə çeynəyirdilər. Üst-Yurdda və səhrada sakitlik, naməlumluq, zülmət vardı.

Şam yeməyindən sonra Cağatayev aləmdə nə baş verdiyinə baxmaq, qaranlıqda bir kəsin insan səsinin çıxmasını eşitmək üçün eşiyə çıxdı... Qoca Vanka, yaxud Qara Çoruma indi harada gəzir, doğrudanmı, indi Molla Çərkəzov dünyanı öz gözləriylə görür?

Aydımlı da sıgınacaqdan çıxıb Nəzəri çağırdı.

– Gəl yıxıl yat, yoxsa lampanı söndürəcəyəm...

– Söndür, – Nəzər cavab verdi, – sonra yenə yandırram...

– Yox, yaxşısı budur, lazım deyil: kibrit sərf eləyəcəksən!

– Aydımlı dedi. – Qaranlıqda yıxıl yat...

Aydım evə çıxıb getdi. Cağatayev yerə oturub, ətrafa göz gəzdirdi. Hər yer zəif qaranlığa bürünmüşdü; külək yox idi, səmada təkəm-seyək ulduzlar görünürdü, – onları yuxarı qalxmış yüngül duman örtmüşdü. Qar Üst-Yurdun yalnız uzaqdakı hündür dərə enişlərində qalmışdı, onu artıq külək hər yerdən süpürüb aparır, günorta günəşi əridirdi. O biri tərəfə – cənubasa – bomboş səmanın altında miskin, doğma səhra uzanıb gedirdi; hərdənbir bir anlığa səhra qəfildən bərq vuran naməlum işığa bürünür, orada dağlar, şəhərlər, adamların məskəni, böyük cəlbədici həyat gözüne görünürdü. Amma əslində, indi orada tısağalar yatışırdılar, keçən ilki otların toxumları soyuqdan donurdu, xırda, yerli külək qumun içindən çıxır, yenə ora qayıdırdı. Cağatayev aşağı, Sarı-Qamışın yaxınlığına endi, qaranlıq məkanı səslədi. Oradan heç bir cavab gəlmədi, hətta səsi də əks-səda vermədi, – səs dərhal azıb itdi.

354

Cağatayev evə qayıtdı. Aydım adyalın altında yatırdı, daha heç nə eşitmirdi, yuxusuna özünün uşaq yuxuları girirdi, o, özünü görməklə məşğul idi. Nəzər lampanı yandırdı. Heybəsinə çörək qoydu, pambıq sıyrıqlısını geyindi, şapkasını başına qoydu. Sonra adyalın ucunu qaldırıb Aydımın üzünə baxdı – qızın üzü canlı, diqqətliyi, kirpiklərinin tamam örtmədiyi gözləri öz qəlbindəki sirlə hadisələri izləyə-izləyə hərəkətdəydi.

– Aydım, – Cağatayev pıçıldadı.

Aydım əvvəlcə bir, sonra o biri gözünü açdı.

– Yat, Nəzər, – dedi.

– Yox, mən indi yatmayacağam. – Nəzər cavab verdi.

– Gedim xalqı yığım, tezliklə qayıdacağam.

– Tez gəl, – Aydım xahiş elədi.

– Sən mənsiz darıxma, – Nəzər dedi.

– Darıxmayacağam, – Aydım söz verdi. – Tez get, yoxsa zəifləyərlər – indi qaçiblar, oynayıblar, evə qayıtmaq vaxtıdır.

Cağatayev əlini Aydımın başına çəkib qızdan aralandı, amma Aydım ona əvvəlcə lampanı söndürməyi tapşırırdı, çünki gecə hələ uzundu, işıqsa lazım deyildi.

Cağatayev evdən çıxdı, dağın döşüylə Xivə tərəfə yollandı. Tezliklə öz xalqının olduğu yerə baxıb, Cağatayev orada artıq heç nə görmədi – yalnız bütün aləmin və təbiətin ortasında yuxuya getmiş Aydım nəzərə çarpmadan tək qaldı.

Amma bunun eybi yoxdur, onun dərdi azdır – evlərində düyü, un, duz, kerosin var, kibrit də var, xoşbəxtliklə səbrisə qalan xalq yanına qayıdanacan qoy öz qəlbində tapsın.

Cağatayev yeyin gedirdi; dan yeri onu artıq Sarı-Qamışın dərinliyində haqladı; hələ də gecənin içində olan qaranlıq Üst-Yurdsə indi lap uzaqda yerləşirdi, öz zəminiylə torpağın kənarında itib-batırdı... Yolçuluğunun üçüncü günü Cağatayev Xivəyə gəlib çıxdı. Orada səhradakı adamların alınib-satılan mallara baxmaq, ən vacib ehtiyatlarını ödəmək üçün bir şey almaq və bir-birlərilə görüşmək üçün gəldikləri böyük bazarlar vardı. Nəzər ümid eləyirdi ki, öz qəbiləsinin adamlarına Xivə bazarında rast gələcək, onları geri – evə aparacaq. Onlar mütləq başqa xalqın içində peyda olmalıdılar; axı şayiələrə, söz-söhbətə qulaq asmaq, çayxanada oturmaq, öz ləyaqətlərini təzədən hiss eləmək, baxşının dütarda çalib-oxuduğu qədim mahnı barədə fikrə getmək istəyirdilər. Yst-Yurdun gil sığınacaqlarında adi, həyatı şeylər hələ az idi, insansa onsuz heç yerdə yaşaya bilmir.

Cağatayev Xivə bazarında günortaya yaxın peyda oldu. Artıq yaya gedən günəş bazarın zibilli torpaqlarını yaxşı işıqlandırır, torpaq hərərətdən qızırır. Bazarın ətrafında camaatın daxmaları vardı, onların gil divarlarının dibində alverçilər yerə düzülmiş mallarının yanında oturmuşdular. Meydanın ortasında alçaq taxta masaların üstündə də səhranın nemətləri satılıb-alınırdı. Burada balaca kisələrdə qaısı qurusu, qurudulmuş yemişlər, yaş qoyun dəriləri, qadınların uzun tənhalıqda toxuduqları, insanın bütün taleyini təkrar olunan kədərli naxışlar şəklində əks etdirən tutqun xalılar vardı; sonra bütöv bir sıra saksaul ağacından balaca odun şələlərilə tutulmuşdu, ondan sonra yerdə qocalar oturmuşdular – onlar qabaqlarına köhnə beşliklər, naməlum dəmir pullar, dəmir düymələr, tənəkə nişanlar, çənbərlər, köhnə mismarlar, dəmir şey-şüylər, əsgər kokardaları, boş tısbağa çanaqları, qurudulmuş kərtənkələlər, qədim, məhv olmuş sarayların naxışlı kərpiclərini düzmüşdülər – bu qocalar da alıcıların gəlməsini, onlardan öz ehtiyacları üçün mal almalarını gözləyirdilər. Qadınlar çörək, toxunma yun corablar, içməli su, ötənlik sarımsaq satırdılar. Qadın bir şey satıb, qocalardan paltarına bəzək üçün tənəkə nişan, yaxud oyuncaq kimi uşağına vermək məqsədilə

naxışlı kərpic qırığı alır, qocalarsa pulu verib özlərinə çörək, içməli su, ya da tənbəki alırdılar. Alver başabaş, gəlirsiz, ziyansız gedirdi; həyat, hər halda, davam eləyirdi, bazarın tünlüyündə, əyləncəsində unudulurdu, qocalar da razıydılar. Bazarın ətrafında yerləşmiş bəzi duvallarda, onların iç həyətlərində çayxana vardı; orada indi iri samovarlar pıqqapıq qaynayır, adamlar da öz aralarında köhnə, bitib-tükənməyən söhbət eləyirdilər, elə bil, son nəticəyə gəlmək, susmaq üçün onlarda ağıl çatışmırdı. Yaşlı, qəhvəyi rəngli özbək çayxanalardan birinə girdi; onun belində küncələrinə dəmir vurulmuş sandıq vardı. Cağatayev bu adamı xatırladı: onu hələ uşaq vaxtı görmüşdü, özbək o vaxt da qəhvəyi rəngli qocaydı: o, sandığın içində alətləri, materialları ilə aulları, şəhərləri dolaşır, bütün çayxanalarda samovarları təmir eləyir, lehimləyir, təmizləyirdi hisi-pası; uzaq keçidlərdə səhranın küləyi bu iş adamının üz-gözünü yemişdi, qəhvəyi rəngli, sərt, adamayovuşmaz ifadə yaratmışdı, balaca Nəzər də bu səhranın samovar ustasını ilk dəfə görəndə qorxmışdu. Amma özbək işçi elə onda oğlana birinci baş əydi, cibindən əyri mismar çıxarıb ona bağışladı, Sarı-Qamışla harasa çıxıb getdi; yəqin, haradasa uzaq qumluqda samovar sönmüşdü. Zibil yeşiyinin yanında türkmən qızı ona söykərib durmuşdu; o, əlilə yaşmağını ağzına sıxır, bazar camaatının başı üstündən uzaqlara baxırdı. Cağatayev də həmin tərəfə baxdı – səhranın kənarında, yerin üstündə ağ buludların sırasını gördü, bu ya Kopetdağın, Parapamizin qarlı zirvələri, ya uzaq aləmin xəyalı kimi görünən heç bir şey, havada işıq oyunu idi. İndi bu qızın beyni nə barədə düşünürdü, görəsən, doğrudanmı, onun artıq xoşbəxtliyə hazır halda doğulması üçün əvəzində bütün əzablı, sirli şeyləri düşünməli olan böyük adamlar yaşamamışdılar? Əgər tanımadığı bu türkmən qız indi öz fikirləri, kədərilə qayğılı halda durursa, ondan əvvəl adamlar niyə yaşayıblar? Əgər öz qızlarına nəyləsə kömək eləyə bilməyiblərsə, əbəs yerə yaşayıb ölüblərsə, indi o, bir vaxtlar kasıb, cavan anasının dayandığı kimi, yenə tənha durubsa, onun valideynləri, bütün tayfası nə qədər bədbəxt idilər... Bu qızın üzü doğma, utancaqdı, elə bil, dünyada xeyirxahlığın az olduğundan utanırdı: təkcə buludlarla dövrələnmiş səhra, qurudulmuş kərtənkələrlə bu bazar, bir də onun ehtiyaca, səbrə hələ alışmamış yazıq qəlbi vardı.

Cağatayev ona yaxınlaşıb haralı, adının nə olduğunu soruşdu.

– Xanım, – türkmən qız cavab verdi, bu da rusca qız, yaxud qadın mənasını verirdi.

– Mənimlə gedək, – Cağatayev ona dedi.

– Yox, – Xanım utandı.

Cağatayev qızın əlindən tutdu, qız da onun dalınca getdi.

O, qızı çayxanaya gətirdi, onunla birgə eyni qabdan isti yemək yedi, sonra çay içməyə başlayıb üç iri çaynik içdilər. Xanım çayxananın döşəməsində oturub mürgüleyirdi; o, yeməyin çoxluğundan ağırlaşmışdı. Halı yaxşılaşmışdı, hər şey ona maraqlı gəlirdi, ətrafdakı adamlara, Cağatayevə baxanda bir neçə dəfə gülümsündü, burada öz təskinliyini tapdı. Nəzər çayxana sahibindən arxa yataq otağını kirayələdi, Xanımı ora apardı ki, dincələnəcən yatsın.

Cağatayev Xanımı otaqda yerləşdirib bayıra çıxdı, axşamca Xivə şəhərini, adamların yığışdıqları, yaxud cürbəcür zərurət üzündən gəzişdikləri bütün yerləri gəzdirdi. Amma Nəzər heç yerdə özünün can xalqından bir tanış üzə rast gəlmədi; axırda bazar qocalarından, erkəndən şəhərin əmlakını gözətləmək üçün çıxmış gecə qarovulçularından, başqa ümumi, ictimai adamlardan sorğu-sual eləməyə başladı – onlardan kimsə Sufyanı, Qoca Vankanı, Allahı, yaxud başqa bir adamı görməyibmi, onların zahiri əlamətlərini deyirdi.

– Burada hər cür adam olur, – rus millətindən olan bir qoca qarovulçu cavab verdi. – Mən onları yadda saxlaya bilmirəm; axı bura bizim torpaq deyil, Asiyadı.

– Bəs neçə ildir burada yaşayırsınız?

Qarovulçu, elə bil, fikrə getdi.

– Artıq qırx ilə yaxındır, – dedi. – Qaydaya görə, bizim xidmətimizdə hər ötüb-keçəni yadda saxlamaq lazımdı: bəlkə, dələduzdur! Amma beynim işləmir, mən daha başqasının qüvvəsilə yaşayıram, oğul, özümünkünü çoxdan yaşayıb qurtarmışam.

Xivənin digər qoca sakinləri, yaxud qulluqçuları da Cağatayevə heç bir şey söyləyə bilmədilər, elə bil, azmış can xalqından bura kimsə gəlib çıxmamışdı. Milis idarəsinin verdiyi arayışa görə, can tayfasından olan bütün adamlar hələ inqilaba qədər ölüb getmişdilər, onların qaygısını çəkmək daha lazım gəlmirdi.

Axşama yaxın Cağatayev çayxanadakı otağına qayıtdı. Xanım artıq oyanmışdı; o, çarpayıda oturub ev işlərilə məşğul olurdu – donunun ətəyində gizlətdiyi ehtiyat sapı ağzında islada-islada yamayır. Deyəsən, hər yeri öz evi hesab eləməli, dərhal ora alışmalı olurdu; yoxsa əgər ehtiyacını, qayğısını öz evi olanacan təxirə salsaydı, paltarları cırıq-cırıq olardı, səliqəsizlikdən miskin vəziyyətə düşərdi, bədəninin natəmizliyindən ölüb gedərdi. Cağatayev Xanımın yanında oturub bir əliylə onu qucaqladı; o, paltarlarını yamamağına ara verib qorxu, intizar içində dondu. Hələ doğulmamış, adsız, amma içində yaranmaqda olan gələcək həyatın zövq-səfası Cağatayevin qəlbindən canlı, xoşbəxt duyğuyla keçdi. Cağatayevin qəlbində özündən daha yaxşı bir şey, daha ilhamlı, daha gözəl bir şey yığılıb qalmışdı, onun gücünə hərərət verir, onu sevindirirdi. O, Xanıma baxdı; qız oğlana utana-utana, fikirli-fikirli gülümsündü, elə bil, Nəzəri tamamilə başa düşür, ona yazığı gəlirdi. Onda Cağatayev Xanımı ikiəlli qucaqladı, elə bil, qadında hələ çin olmamış, çin olmayacaq, ondan sonra sağ qalacaq – Cağatayevin yaşadığından daha xeyirxah torpaqda ali insan görkəmində – varlığın təcəssümünü görürdü. Xanımla Nəzər xoşbəxt halda bir-birinə sığındılar; ötüb-keçən gecə gil Xivəni zülmətə bürüdü, çayxanada qonaqların səsi kəsildi – onlardan bəziləri gecələməyə getdilər, başqaları yerlərində yatıb qaldılar – çayxana sahibi də yanmamış kömürün içində səhərə qədər qalması üçün samovarın borusunu kip qapaqla örtüdü. Cağatayev indi Xanımı hədsiz zərurət acgözlüyü ilə sevirdi, amma qəlbi yorulmaq bilmirdi, onda bu qadına ehtiyac tükənmirdi; yalnız özünü get-gedə daha azad, xoşbəxt, elə bil, vacib bir şeylə ümidləndirilmiş hiss eləyirdi... Əgər Xanım istər-istəməz yuxuya gedirdisə, Nəzər ondan ötrü danırırdı, yenə onunla olması üçün qızı oyadırdı.

Bütün gecəni yatmamış Nəzər səhəri şən, dincəlmiş adam kimi qalxdı, Xanımsa gözəl, sadələvh sifətli başı yastıqdan yana düşmüş halda, xeyli müddət yatdı. Nəzər onun saçını sığalladı, ağzını, burnunu, alnını – ona əziz olan insanın bütün gözəlliklərini – yadında saxladı, öz xalqını bir daha axtarmaq üçün çıxıb səhərə getdi.

Günəş artıq Çin tərəfdən qalxmışdı, Cağatayev bir müddət ora – səhraların, çöllərin üzərindən Çinin yerləşdiyi

şərqdəki səmanın dumanlı zülmətinə baxdı. Orada artıq yarım milyard səbirli yoxsul çoxdan oyanıb işləyirdi – onların qəlbində nə qədər fikir, hiss vardı, əgər hamısını eyni vaxtda tək-cə öz qəlbində hiss eləsən!..

Qoca özbək işçi bazar meydanında göründü. O, əvvəllər karvansaranın yerləşdiyi, dəvələrin gecələdiyi yerdən çıxdı; yaqın, ötən gecəni orada keçirmişdi, indi işə gədirdi.

Cağatayev özbək ustaya təzim eləyib, ondan soruşdu: can tayfasından ötüb-keçən bir adam görməyib ki? Özbək Cağatayevə yaşlı yaddaş dolu nəzərlə baxdı: ola bilsin, o da Nəzərin simasında bir vaxtlar mismar bağışladığı keçmiş uşağı tanıdı; onun heç olmasa, bir dəfə hissələrinə nə toxunurdusa, həmin şeyi samovar ustası daha unuda bilmirdi – həm də həyat uzun deyil, hər şeyi unuda bilməzsən.

– Üç-Hacıda gördüm, – özbək sakitcə dedi. – O, çayxanada rus musiqisi, qarmon çalğısı altında süzürdü.

– O, Qoca Vankaydı? – Cağatayev soruşdu.

– Qoca Vankaydı, – işçi özbək dedi.

– Bəs sən indi uzağa gedirsən? – Nəzər soruşdu.

Usta cavabı ləngitdi – o, özünün hələ çin olmamış niyyəti haqqında danışmağı xoşlamırdı.

– Uzağa gedirəm, – özbək dedi. – Cərcoya çıxıb gedirəm, orada mexaniklik öyrənəcəyəm, ora ekskavatorlar gətiriblər, kanal qazmağa; samovarları təmir eləməyin daşını atıram.

– Bəs sənənin neçə yaşın var? – Cağatayev maraqlandı. – Mexaniklik öyrənməyə vaxtın çatır?

– Çatar, – samovar ustası söz verdi. – Yetmiş dörd yaşım var – bu ömrü pis həyatda yaşamışam, bəs yaxşı həyatda nə qədər yaşayacağam?

– Yüz əlli il? – Nəzər soruşdu.

– Ola bilər! – qoca cavab verdi.

Onlar vidalaşdılar. Cağatayev çayxanaya qayıtdı, çayxana sahibilə Nəzər on, yaxud on beş gündən sonra qayıdandan Xanımı yedirməyi, burada saxlamağı danışmışdı. Amma çayxana sahibi Xanım üçün xərcliyə borc pul verməyi xahiş elədi; ona ticarət dövryyəsi üçün indi nağd vəsait lazımdı. Cağatayev çayxana sahibinə pul verməyə boyun olub, təzədən Xivə bazarına getdi. O, günortaya yaxın pambıq sınıqlısını sata bildi: hər halda, artıq hava istiləşirdi.

Özünə bir az pul saxladı, qalanını Xanımı yedirməyin əvəzində çayxana sahibinə verdi.

Cağatayev yatan Xanımı oyatdı, qıza dedi, o qayıdana-can burada qalsın. Xanım ona isti, yuxuda qızmış sifətilə gülümsündü, Nəzərdən bir qədər onun yanında qalmasını istədi. Cağatayev qızın yanında qaldı, sonrasa Xanımı gil otaqda tək qoydu, Xivədən çıxıb getdi. O, əvvəlcə Xivə vahəsinin cənub tərəfinə getdi, sonrasa – hər şey orada məlum olacaq...

18

360

Üç gündən sonra Cağatayev Xivə vahəsinin axırını aulunu adladı. Yenə onun qarşısında adi səhra açılmışdı; süpürüm kolları küləyin altında qum təpələrinin üzərilə dolayırdı, köhnə yol uzaq quyulara aparıb çıxarırdı [...]

Cağatayev boş yolla irəli qaçdı. O, hələ bu günün axşamı düşməmiş növbəti vahəyə gedib çatmaq istəyirdi – bəlkə, orada axtardıqlarından kimsə olacaq. Bunlar hara dağılışıblar axı? Axı ağılları hələ zəif, kədərli, hamısı yoxsulluq, yadlıq içində, qumluqlarda, özgə aullarda məhv olub gedəcəkdir... Heç bir xalq, hətta can xalqı ayrı-ayrılıqda yaşaya bilməz; adamlar bir-birini duya-duya, təxəyyülündə canlandırır-canlandırır bir-birinin təkcə çörəyi ilə yox, ruhuyla da qidalanırlar; yoxsa nə fikirləşərlər, zərif, sadələvə həyat qüvvəsini harada sərf eləyərlər, öz kədər-lərinin yayılmasını harada öyrənərlər, harada təskinlik taparlar, harada nəzərə çarpmadan ölüb gedərlər... Hər hansı bir adam yalnız özü-özünün təxəyyülündən qidalanıb, tezliklə ruhunun axırına çıxır, hədsiz yoxsulluqda əldən düşür, dəlisov ölgünlükdə məhv olur.

Əgər Cağatayev atasını onun həyatını qoruyan, nurlandıran xeyirxah qüvvə kimi xəyalında canlandırmasaydı, hiss eləməsəydi [...], öz varlığının mənasından xəbər tuta bilməzdi – o, həm də, ümumiyyətlə, inqilabın onu uşaqlıqda yetimlikdən, acından ölməkdən qoruyan, indi ləyaqətini, insanlığını saxlayan xeyirxahlığını hiss eləmədən yaşaya bilməzdi. Əgər Cağatayev bu hissi unutsaydı, yaxud itirsəydi, özünü itirərdi, zəifləyərdi, üzüquyulu yerə uzanar, donub qalardı...

İki vəhşiləşmiş qoyun yolun yaxınlığında, qum təpəsinin döşündə uzanmışdı. Qoyunlar arıqdılar, itə oxşayırdılar. Cağatayev artıq onları ötüb-keçmişdi, amma qoyunlar, bəlkə, aclıqdan, yaxud susuzluqdan insanın yanında xilas olmağa ümid eləyib, bəlkə də, uzun tənhalıqdan, ümitsizlikdən onun arxasınca getdilər. Amma qoyunlar səhra təbiətinin yetimliyində özlərini itirib tezliklə heydən düşdülər, geridə qaldılar.

Axşama yaxın Cağatayev üç quyunun yanında yerləşən balaca aula çatdı; burada ərsəri qəbiləsindən olan adamlar yaşayırdılar, onlar bura axıb gələn, özüylə balıq gətirən sel sularının yığıldığı Amudəryanın köhnə yatağında balıq tutmaqla dolanırdılar; qalan vaxtlar sakinlər müğənni-baxşılar üçün dütar düzəldir, yaxınlıqdakı səhrada, Cərcoda satırdılar. Cağatayev bu aul barədə eşitmişdi, uşaqlıqda görmüşdü; burada xeyirxah adamlar yaşayırdılar, çünki onlar musiqi alətləri düzəldirdilər, öz məhsullarını sınaqdan keçirmək üçün qısa, yaxud gülməli poetik nəğmələr oxumalıydılar.

Nəzər birinci həyətə girib qapını döydü, amma onun tıqqıldatmağından qapı özü içəri açıldı. Otağın gil döşəməsində toranlıqda dörd adam oturmuşdu; onlardan biri asta-asta dütarın bir cüt simini dıncıqdadır, köhnə bir nəğməni yavaşdan oxuyurdu, başqalarısı qulaq asırdılar. Musiqilə nəğmə qurtaranacan mane olmamaq üçün Cağatayev girişdə ayaq saxladı. Nəğmə, görünür, buradakı bütün adamlara təsir eləmişdi, – onlar içəri girən yad adamı görmədən susurdular. Nəğmədə deyilirdi ki, hər bir adamın onu başqalarından ayıran öz miskin arzusu, sevimli xırda hissi var, buna görə də öz hissi insanın gözlərini həyata, başqa adamlara, yazda qumluqda yaşayan çiçəklərin gözəlliyinə bağlayır...

Mahnı qurtaranda qoca ev sahibi Cağatayevdən yanlarında oturub dincəlməyi xahiş eləmədi. Onun yanında iki cavan oğlan, yəqin, oğulları oturmuşdu, üçüncüsüse qoca Sufyan idi. Dütar çalan ev sahibi indi onu Sufyana verdi – o, dütarı alıb diqqətlə yoxladı.

– Çalmaq istəyirəm, nəğməni özüm qoşmuşam, mənim qəlbim yaxşıdı, – Sufyan dedi, – dütar almağasa pulum yoxdu, mən o qədər də varlı adam deyiləm, təkcə öz cismimdə yaşayıram...

Sufyanın əynində artıq cır-cındıra çevrilmiş, yırtığından, demək olar, bədəni tamam görünən köhnə əsgər şineli vardı.

Dütarın sahibi onu düzəldən oğullarından birinə dedi ki, köhnə və təzə qonağı yedirmək üçün düyüylə balıq bişirmək lazımdır, sonrasa Sufyana müraciət elədi:

– Bu çox yaxşı dütardı. Amma mən onu satmıram... Sən qoca adamsan, özün üçün bir dütarlıq var-dövlət qazanmayıbsan, deməli, xeyirxah ömür yaşayıbsan, mən bu dütarı pulsuz götürməyini xahiş eləyirəm ki, özümü yaxşı hiss eləyim.

Sufyan dütarı dizlərinin üstünə qoyub özünün ilk böyük sərvəti kimi ona heyrətlə baxdı.

Şam yeməyindən sonra Sufyan bir qədər dütarı çaldı, qara, dərin torpaqda üzən ağıllı, güclü balıq haqqında nəğmə oxudu. Sonra Cağatayev Sufyandan soruşdu: onların can tayfası indi, görəsən, hardadı?

– Xalq yaşamaq üçün dağılıb getdi, Nəzər, – Sufyan ona dedi. – Əvvəl çıxıb getməyə gücü yox idi, sənə onu yedirdin, o da gəzməyə getdi.

– Gəzmək onun nəyinə lazımdı? – Cağatayev təəccübləndi. – yenə gücünü sərf eləyəcək!

– Lazımdır, – Sufyan cavab verdi. – Əgər lazım olmasa, xalq təzədən Üst-Yurda qayıdacaq.

– Bəs indi onlar hara gediblər?

– Mən soruşmamışam – qoy hər kəs özü fikirləşsin, – Sufyan dedi. – Yıxıl yat: vaxt keçir, gecə yaşamaq lazım deyil, mən işığı sevirəm, onu görmək üçün az vaxtım qalır...

Səhəri dan yeri ağaranda Sufyan dütarı götürüb, ev sahibilə vidalaşdı.

– Mənimlə gedək, – Sufyan Cağatayevə dedi. – Mən indi baxşı olacağam, öləncən aulları, dəyələri gəzib nəğmə oxuyacağam. Mənimlə birgə bütün adamlara rast gələcəksən, mənim səsimə səs verəcəksən, mənimlə qonaqlıqlarda olacaqsan...

– Mən sənə başqa baxşılardan hələ bilmədikləri yeni nəğmələr qoşa bilərəm, – Nəzər dedi.

– Sən mənə onları yolda oxu, – Sufyan dilləndi.

Daxmanın sahibi onlara çörək verdi, Sufyanla Nəzər Cərcöyə sarı yola düşdülər.

Düz yayacan Cağatayev, Sufyanla birgə aulları, şəhər kənarlarını, köç alaçıqlarını gəzdilər. Sufyan xalqa dütdarda çalib-oxuyur, Nəzərsə hərdən onun səsinə səs verirdi, hər ikisi də öz uzaq yollarında yeyib yaşayırdı. Onlar Cərcodan Aşqabadacan bütün vahələri keçdilər – Bayram-Əlidə, Mərvdə, Üç-Hacıda oldular, quyular və takırlarla köçlərə gedib çıxdılar, nəhayət, Aşqabaddan Darvaza yetişdilər.

Cağatayev heç yerdə öz xalqından tanış adama rast gəlmədi, artıq qəlbə vurnuxmaqdan, əbəs ümiddən, Kseniya, Aydın, Xanım üçün qüssədən, xətirədən yoruldu. O, tez-tez böyük, ağıllı adam kimi Sufyandan soruşurdu: can xalqının adamlarının başına nə gələ bilər, niyə heç yerdə görünməzlər? Sufyan ona cavab verirdi ki, biri, yaxud ikisi ölə bilər, amma qalanlar salamat olacaqlar: bir halda ki artıq uzun ölüm bezginliyinə tab gətiriblər, həyat can kimi bir xalq üçün asan, maraqlıdır.

– Özünə lazım olan həyatı uyduracaq, – Sufyan dedi, – onun xoşbəxtliyini əlindən ala bilməzsən...

Sufyanla Nəzər Darvazda üç gün qaldılar. Onlar vidalaşandan sonra Sufyan Atrek çayı üzərindəki Həsən-Qulu köçəbələrinə getmək fikrinə düşdü. Cağatayevsə Xivə yoluyla Xivəyə, sonrasa Sarı-Qamışla evə, Üst-Yurda qayıtmaq qərarına gəldi. O, Aydınımın taleyindən qorxurdu, görünür, bədbəxt, hamıya yad olan qızın, Xanımın başına nə gəldiyini bilmirdi. Sufyanla Nəzər qəsəbədə, yaxın alaçıqlarda çörək yığırdılar – öz çalğıları müqabilində qonaq olurdular – və bir səhər müxtəlif tərəflərə üz tutdular, indi artıq, güman ki, həmişəlik ayrıldılar.

İstiydi, amma Cağatayev səhraya, dözümə öyrəşmişdi, yanlarında adəti üzrə, bir neçə alaçığa rast gəlib quyudan quyuya gedirdi: axı səhra boş deyil, orada həmişə adamlar yaşayırlar. Alaçıqda Cağatayev gecələməyə dayanırdı, həmişə xeyirxah köçərilərin ailəsində öz qohumlarının yanındakı kimi yemək yeyirdi. Darvazdan götürdüyü çörəkləri qoltuğunda aparırdı, bərk yorulanda aradabir özünü yorğunluqdan yayındırmaq üçün xırda tikələrlə yeyirdi.

Yolçuluğunun beşinci günü Nəzər Xivə qülləsini gördü, gecənin qaranlığı düşənəcən, çayxana sahibi yatmamış, çayxananın qapısını bağlamamış bazara yetişmək üçün yüyürdü...

Budur, o, artıq çayxananın açıq qapısını görür, orada işıq yanır, oradan meydana adam çıxdı. Cağatayev arxayın addımlarla yeridi, çayxanada qonaqlara, çayxana sahibinə baş əydi. Sonra çayxana sahibindən laqeyd görkəmlə Xanımın özünü necə hiss elədiyini soruşdu.

Çayxana sahibi Cağatayevi tanıyıb cavab verdi:

– O, səndən ötrü çox darıxırdı.

– Mən indi gəlmişəm, – Nəzər dedi.

– O, bizi çoxdan tərک eləyib, – həmin adam xəbər verdi.

– O, səni axtarmağa getdi...

– Hara? – Cağatayev soruşdu.

– Demədi, – çayxana sahibi dilləndi. – Bir dəfə ağladı, sonra susdu.

Cağatayev axırını çörəyin qalığını qoynundan çıxarıb dərd qəlbini haqlayanacan gəvələdi – haqlayanda heç nə yeməyəcək.

– Xanımı yedizdirdiyinə görə sənə nə qədər pul borcluyam? – Nəzər soruşdu.

– Pul lazım deyil, – çayxana sahibi dedi. – O, məndən ötrü qabları yuyurdu, çayxananı süpürürdü, işləyirdi.

Cağatayev çayxanadan boş, qaranlıq Xivə bazarına çıxdı. İtirilmiş yazıq Xanıma görə qüssəsi bütün yorğunluğunu aradan qaldırdı, cismi dərhal öz dərdiylə cəng-cidala çıxmaq üçün qüvvətli, qızgın oldu. O, cəld meydanı keçdi, sonra yüyürdü, tezliklə Xivənin hüdudlarından çıxdı. Əgər Nəzər dayansaydı, artıq öz ümitsizliyi ilə mübarizə apara bilməyəcəkdi: o, ağlayar, ya da ölərdi.

Cağatayev ac-susuz, dincəlmədən bütün gecəni yol getdi. O, Sarı-Qamışa, Üst-Yurda tələsirdi. Yanında təskinlik tapmaq, ev işlərinin, gündəlik həyatın qayğısını çəkmək üçün Aydımı mümkün qədər tez görmək istəyirdi... Günorta istidə Cağatayev əldən düşdü, o, gil təpədə qatı, durğun kölgəsi olan yarıq tapdı, oradan mürgüləyən kərtənkələri qovub, axşamacan yatmaq üçün uzandı... Gecə o, Sarı-Qamış çökəkliyinin hüdudlarına daxil oldu, yol əzində birinci dəfə xırda, dayaz gölməçənin yaramaz, duzlu

suyundan doyunca içdi. Yenə də Cağatayev gündüz istisini müəyyən bir rütubətli çalanın sakitliyində yata-yata keçirib axşam olanda yola düşdü, sonrakı günün səhəri Üst-Yurda yaxınlaşdı. O, öz qəbiləsinin gil evlərini tez görmək üçün cəld dağın təpəsinə qalxdı.

Həyəcanlı, arıq Nəzər son yoxuşu yüyürə-yüyürə dırmanıb sevinc, çaşqınlıq içində ayaq saxladı. Bu yüksəklikdə hələ isti olmayan nurlu, saf günəş Üst-Yurdun mülayim boş torpağını işıqlandırır; dörd balaca ev ağardılmışdı; tanış mətbəx borusundan küləksiz havaya tox, yemək qoxusu verən tüstü qalxırdı; ən azı yüz başdan ibarət qoyun sürüsü dağın uzaq döşündə, böyük yarğanın o biri tərəfində otlayırdı, sığınacaqlardan bir qədər o yanda iki yaşlı dəvə darıxmamaq, əbəs yerə heç nə fikirləşməmək üçün dörd yanındakı cürbəcür zir-zibili gövsəyirdi... Cağatayev utancaq, qayğılı halda sobanın olduğu evə getdi, amma axırıncı evdən Aydım əlində boş vedrə ilə çıxdı. O, əvvəlcə vedrəni yerə atdı, amma dərhal özünə gəldi, vedrəni yerdən götürüb yalın ayaqlarıyla Nəzərə doğru qaçdı. Qızın üzü qəfildən qorxmuş, kədərli görkəm aldı, başını Cağatayevin qarnına söykəyib vedrəni əlindən saldı, – Aydım qorxurdu ki, Nəzər tezliklə onu yenə tək qoyacaq, heç vaxt qayıtmayacaq; o, bunu qabaqcadan, vaxtından əvvəl hiss eləyirdi. Cağatayev Aydımı qucağına götürüb bir yerdə gölə getdi, içməyi, yuyunmağı unutmuşdu. Aydım başını onun çiyinə qoydu, Nəzərin qulağına burada uzun müddət necə tək yaşadığını, sonrasa Taqañla Qara Çormanın gəldiyini, onların səhradan qırx baş qoyun, dörd qoç qovub gətirdiklərini danışdı; həmin qoyunlar kimsənin deyildilər, bir dəvənin arxasınca gəzirdilər, dəvənin səhənsə sahibi, deyəsən, yoxa çıxmışdı, dəvə də hara getmək lazım olduğunu bilmirdi. Dəvə səhrada Qara Çormanı görəndə özü insana yaxınlaşıb onun yanından uzandı, qoyunlar da Qara Çormanın ətrafında uzandılar.

– Hardan su içəcəklərini bilmirdilər, – Aydım dedi.
– Otu tapırlar, quyudan su çıxarmağısa bacarmırlar... Yerüstü sular da az olur...

– Bəs o biri dəvə hardandı? – Cağatayev soruşdu.

– O birini özüm tapdım, – Aydım cavab verdi. – Mən sənə baxmaq üçün qumluğa getmişdim, fikirləşdim sən yaxındasan... Oradasa quyuyu var, ağı saksauldan düzəldilib

– dəvə başını quyunun ağızına qoyub quyudakı suya baxırdı, ağızından ora selik damcılayırdı. Artıq zəifləmişdi, ölmək istəyirdi, evə gedib vedrəylə kəndir götürdüm, ona su verdim...

Nəzər Aydınımın üzündən öpdü, qız gülümsündü, üzünü qızlığın ilk abrı içində ondan gizlətdi. Cağatayev Aydınımı yerə qoydu, çünki getdikləri göl artıq yaxındaydı.

Cağatayev hələ burada olmadığı vaxtda nə baş verdiyini başa düşə bilmirdi. O, göldə yuyundu, paltarını qaydaya salıb təmizlədi, evə, yeni aula getdi. Amma günorta yerinə yaxınlaşan günəşlə dağların ətəyindəki sakitlikdə başlanmış boğucu bürkü onu əldən salmışdı; axı cismi artıq çoxdan yorulmuşdu. Cağatayev balaca qayanın kölgəsində uzanıb yuxuladı, heydən düşmüş bütün sümükləriylə huşa getdi.

O, axşam oyandı; ayın çərəyi səhranın üzərində nur saçırdı, xalq onun dörd yanında oturub susurdu. Cağatayev bunun nə olduğunu dərhal yadına sala bilmədi, özünə gəlmək üçün gözlərini təzədən yumdu. İri, isti əl üzünə toxundu, Cağatayev onu çağıran tanış, sadələvh səsi eşitdi.

– Xanım! – Nəzər dilləndi, əhvalı yaxşılaşdı, sakitləşdi, qadının əli zərif, sadəydi. Cağatayev indi bunun yuxu, yoxsa həqiqət olduğu barədə fikirləşmirdi, o, yalnız Xanım barədə düşünürdü.

– Nəzər! – Xanım dedi, əlini Cağatayevin üzündən götürdü.

Cağatayev gülümsəyən Xanımı gördü; o, başının üstündə yerdə oturmuşdu, indi saçlarını ehtiyatla sıgallayırdı. Xanımın yanında, Cağatayevin ayaqlarına yaxın Taqan, Qoca Vanka, Molla Çərkəzov, Allah, Qara Çorma oturmuşdular. Onlar diqqətlə Nəzərin üzünə baxırdılar, hamısı sağ-salamat idi. Cağatayev onların varlığına inanmadan dikəldi, əlini uzadıb hamısına birbəbir toxundu. Adamların arxasında Cağatayevin tanımadığı adamlar – beş kişi, dörd qadın, Aydınımın yaşadı olan bir qız oturmuşdu.

– Salam, Nəzər, – Molla Çərkəzov dedi.

– Bəyəm məni görürsən? – Cağatayev ondan soruşdu.

– Bir az görürəm, – Çərkəzov cavab verdi, – mən artıq çoxdan baxmağa alışırım, amma əvvəl axı yemək yox idi, ürəyim də ağrıyırdı, gözlərim haradan görəydi? İndi o, gözlərimi silir, öpür, onlar da dumanda işıq görürlər...

– Kim onları öpür? – Nəzər soruşdu.

– Xanım, – Molla dedi. – O, mənim arvadımdı, özümlə Nukusdan gətirmişəm, Xanım ora Xivədən gəlmişdi, bazar da tək yaşayırdı... Yat, Aydın səni oyatmağı tapşırımayıb.

– Mən oyanmışam, – Cağatayev dedi; o, hamının əhatəsində yerdə oturub hər şeyin yaxşı olduğunu başa düşdü.

Tezliklə gil evlərdən Aydın qaçıb gəldi, artıq Nəzərin oyandığını öyrənib hamıya Nəzərin xətrinə bişirdiyi plovdan yeməyə getməyi tapşırırdı.

Xanım Molla Çərkəzovun əlindən yapışıb Cağatayevin ardınca getdi, Nəzərsə Aydınımın əlindən tutub aparırdı. Öz sığınacaqlarının yanında Cağatayev yüz başdan bir qədər artıq olan gecələyən qoyun sürüsünü gördü; daxmaların birində hələ iki dəvəni nəzərə almasaq, üç eşşək var idi. Kiçik bir xalqın bu qədər var-dövləti haradandır? Axı Cağatayev buradan çıxıb gedəndə, deyəsən, cəmi üç qoyun, bir qoç var idi.

Nəzər dörd evin hamısına baş çəkdi; evlərin içi təmizdi, divarlar ağardılmışdı, otaqların birində yun ehtiyatı, can xalqının arasında yaşamaq üçün gələn qadınların əliylə burada toxunmuş artıq iki balaca xalı vardı.

Aydınımın ümumi, bayram süfrəsi düzəltdiyi evin döşəməsində yuyulmuş nimçələr düzülmüşdü, gil bardaqlarda Üst-Yurdun uzaq, hündür dərələrindən yığılmış təzə-tər göyerti vardı, iri gil qablarda bütöv xalqı qonaq eləmək üçün çoxlu plov dururdu. Bu plovun ətrafında, Nəzərin keşiyini çəkən adamlardan başqa, Cağatayevin tanımadığı yaşlı, demək olar, qoca daha beş türkmən, yeddi nəfər qadın oturmuşdu. O, özünün bütün qəbiləsinə, bura ümumi həyatla yaşamağa gəlmiş bütün yeni doğma adamlara baş əydi. Aydın ona plovdan birinci götürməyi tapşırırdı, bundan sonra hamı dəyərini, çəkisini anlaya-anlaya tələsmədən yemək yeməyə başladı.

Xalq bütün gecəni bir-biriylə söhbət eləyə-eləyə, öz dostluğundan, görüşündən ləzzət ala-ala oturdu. Adamların əhatəsində, döşəmənin ortasında lampə yanırdı; arada-bir kimsə qoyunlara, eşşəklərə, dəvələrə baxmaq üçün bayıra çıxır, sonra yenə geri qayıdırdı; Aydınımın yaşadı anasının böyründə yuxuya getdi, Aydın da artıq başını Nəzərin dizinin üstünə qoyub yatırdı, xoşbəxt Xanım mürgüləyir, Cağatayevin yanında yatmaq istədiyindən xəcalət çəkirdi.

Üst-Yurdda səssizlikdi, ayın çərəyi çoxdan səhranın kənarına axıb getmişdi, bütün tənha heyvanlar qumluqda, dağlarda yatışırdılar, aradabir daxmada eşşəklər anqırışdı.

– Siz o vaxt qışda bizim yanımızdan niyə çıxıb getdiniz? – Nəzər Qara Çormayla Molla Çərkəzovdan soruşdu.

Onlar qəribə bir fikrin çaşqınlığı içində qaşlarını çatdırlar, Qoca Vankasa ikisinin əvəzində cavab verdi:

– Fikirləşirdik ki, artıq çoxdan dünyada heç nə yoxdu... Fikirləşirdik ki, təkcə biz qalmışıq – onda yaşamağımızın nə xeyri var?

– Yoxlamağa getmişdik, – Allah dedi. – Başqa adamların varlığı bizim üçün maraqlı oldu.

Cağatayev onları başa düşüb soruşdu ki, deməli, indi həyata inanıblar, daha ölməyəcəklər?

368

– Ölmək lazım deyil, – Çərkəzov dilləndi. – Bir dəfə ölərsən, – bəlkə, lazımdı, faydalıdı. Amma insan bir dəfəyə öz xoşbəxtliyini başa düşmür axı, ikinci dəfəsə ölməyə macal tapmır. Buna görə də bu məsələdə kef yoxdur...

– Bəs sizdə qoyunlar, dəvələr haradandı, bu qədər çox var-dövləti haradan almısınız? – Cağatayev yenə soruşdu.

– Qoyunları qazanmışıq, – Taqan məlumat verdi; bundan sonra da hər kəs başına gələnı söylədi.

Taqan Allah, eynilə can xalqının başqa adamları kimi, dünyanın həqiqiliyinə, gözəlliyinə dalmaq, qadınlarla yaşayıb, cürbəcür yeməklər yemək üçün xeyir gələn yerə işləməyə getdi. Qoca Vanka pivəxanalarda, çayxanalarda, bazarlarda, rus toylarında yaxşı oynadığına görə pul alırdı, Allah Cərcodan o tərəfdəki şose yolunda daş qırırdı, Molla Çərkəzov Nukusda yun yuyurdu. Az yeyirdilər – əvvəlki həyatlarını yadırgamışdılar – şəhərlərin yoxsulları onlara tacir kimi gəlirdi, hələ əyinlərində paltar tab gətirirdi – buna görə də hər birinin pulu yığılmağa başladı.

Onlar cürbəcür şeylər – kimi qoyun, kimi eşşək, kimi də hər ikisini alırdı, kimi evləndi – aldılar, yavaş-yavaş Üst-Yurddakı evlərinə getdilər, çünki yaşamaq mümkün görünürdü, yeni aullarısa uzaqda boş qalmışdı, amma ora var-dövlətləri, doğma evləriydi axı... Səhrada – takırların yanında, unudulmuş köhnə çay yataqlarında, rütubətli çökəkliklərdə – hələ ölüb getmiş ailələrin, qəbilələrin qalıqları evlərinə sarı qovuşanda, arvadlarının əlindən tutub gedəndə

tanımadıqları bu adamlara rast gəldilər. Allah birdəfəyə onlardan altı nəfər gətirdi. Taqanla Qoca Vanka rastlaşdıqlarını özləriylə gəlmək üçün çağırırdılar, amma unudulmuş adamların özləri gələcək həyat naminə xilas olmaq üçün onların arxalarınca gəldilər.

– Budur, indi bizimlə bərabər yaşayırlar, – Qoca Vanka yad adamları göstərdi. – Qoy yaşasınlar, xalqdan kasıblıq görməzsən...

– Yox, siz varlı olacaqsınız, – Çağatayev dilləndi.

– Hər şey yoluna düşər, varlı olarıq, – Qoca Vanka razılaşdı. – Ölü kimi yaşayırdıq, yaxşı yaşamaqsa bizdən ötrü çətin deyil.

– Hətta maraqlı da deyil, – Allah dedi.

– Qoy hələ bizim vəziyyətimiz yaxşı olsun, bu, ən maraqlısıdır, – Çağatayev cavab verdi. – Dərd-qəm bizi bundan sonra da tapacaq, amma dərdimiz əvvəlki dərdimiz kimi miskin yox, başqa cür olsun. Bizim dərdimiz kərtənkələ, yaxud tısağa dərdinə oxşayır.

– Bu, düzdür axı! – qəfildən susmuş, mürgüləyən Xanım dilləndi.

– Siz hansı qəbilədənsiniz? – Çağatayev görkəminə görə hamıdan yaşlı olan qoca türkməndən soruşdu.

– Biz can qəbiləsindənik, – qoca cavab verdi, onun sözündən məlum oldu ki, səhranın, Amudəryanın, Üst-Yurdun adamsız yerlərində yaşayan bütün xırda qəbilələr, ailələr, sadəcə, tədricən ölüb gedən adamlar qrupu özlərini eyni cür – can adlandırırlar. Bu onların bir vaxtlar varlı baylar tərəfindən verilmiş ümumi adıdır, ona görə ki, can ruhdu, ölüb gedən yoxsullarınsa ruhlarından, yəni duymaq, əzab çəkmək qabiliyyətlərindən başqa heç nələri yoxdu. Beləliklə, “can” sözü varlıların yoxsullara istehzası mənasını verir. Baylar elə bilirdilər ruh yalnız ümitsizlikdi, amma özləri elə candan – öz canlarından məhv oldular, özlərinin duymaq, əzab çəkmək, düşünmək, çarpışmaq qabiliyyətləri az idi, bu, yoxsulların var-dövlətiydi.

Xalq artıq mürgüləyirdi. Əri Molla Çərkəzova söykənmiş Xanım şirin yuxu içində ağzını yarı açdı, başını dizinin üstünə qoyub yatmış Aydını narahat eləməmək üçün Çağatayev elə oturduğu yerdəcə uzandı, yuxu rahatlığı içində xoşbəxtliklə gözlərini yumdu.

Nəzər Cağatayev yayın axırınacan Üst-Yurdda öz xalqının arasında yaşadı. O vaxtacan aulda üç gil ev artdı, dörd qadın da öz ərlərindən hamilə qalib uşaq doğdu. Noyabr ayında Qoca Vankayla Qara Çorma Xivədən qayıtdılar; onları ora otuz baş qoyun sürüsünün yununu, ətini dövlətə təhvil verməyə, qazanılmış pulasa un, düyü, duz, kerosin, başqa ərzaq, həm də təzə paltar, sürüdə yeni döl irilənənəcan keçinmək üçün ehtiyat almağa Cağatayev göndərmişdi.

370

Noyabrın axırında Cağatayev öz xalqıyla vidalaşdı. O, xalqa qarnında Molla Çərkəzovdan beş aylıq uşaq gəzdirsə də, Xanımı öz yerinə başçı seçməyi məsləhət gördü, amma o doğanacan, ola bilsin, Cağatayev artıq Moskvadan geri Üst-Yurda qayıdacaq. Xalq bir az fikirləşib razılıq verdi: çox vaxt qadın kişidən yaxşı olur, ana atadan dəyərlı, yaxud əzizdi.

Cağatayev Aydıml qızı da özüylə aparırdı. O, qızı Moskvada oxumağa qoyacağına söz verdi. Aydıml oxumuş qız olandan sonrasa özü Üst-Yurddakı evinə qayıdacaq, ömrü çatanların hamısına bundan belə necə düzgün yaşamağı öyrədəcək...

Bir səhər Nəzərlə Aydıml özləriylə yola azacıq yemək götürüb Üst-Yurd yüksəkliyindən endilər. Bütün can xalqı onları ötürməyə çıxdı. Sarı-Qarış çökəkliyinə girəndə Cağatayev geri boylandı; xalq hələ də dağın tərəsində durub ona göz qoyurdu.

– Aydıml, qalanların hamısına bax, – Nəzər dedi. – Vidalaş!

– Axı mən, hər halda, bir vaxt evə qayıdacağam, onları o vaxt da görərəm, – Aydıml cavab verdi, uzaqda qalan balaca adamlara baxmadı.

Üç qoyunla qoç özləri yarım gün onların arxasınca gəldilər, sonra geridə qalib boş səhrada itdilər.

Cağatayevlə Aydıml Xivədən Cərcoyacan yük avtomobilində getdilər. Cərcodansa qatarla Daşkəndə yola düşdülər. Daşkənddə öz fəaliyyəti barədə məruzə eləmək üçün Cağatayev iki gün qaldı. Partiya MK-sında Cağatayevə köçəri can tayfasını Amudərya deltasında ölümdən qurtarmaqla bağlı işinə görə təşəkkür elədilər, dedilər ki, adamlar

böyük yollarını bundan sonra özləri tapacaqlar, yalnız kiçik Üst-Yurd dərəsində qalmayacaqlar. Xoşbəxtliyin ölçüləri həmişə böyükdü, o, bütün sosializmə bərabərdir.

Aydım vağzalın yanındakı çayxanada qalır, qorxudan Cağatayevsiz küçəyə çıxmırdı. İkinci günün axşamı Cağatayev Aydımın əlindən tutdu, onlar Moskva qatarına minməyə getdilər. Vağzalda indi onu xatırlayıb-xatırlamadığını bilmədən o, Kseniyaya teleqram vurdu. Aydım Nəzərə təəccüblə baxırdı: o, üzünü qırxmışdı, saqqalı-bıçığı yox idi, onunla səhrada, suda, dağda gəzən adama oxşamırdı. Qız onun əynindəki Daşkənddə geyindiği təzə kostyumu əliylə yoxlayır, Nəzərin nə qədər varlı olduğunu fikirləşirdi. Amma Cağatayev ona da təzə özbək paltarını almışdı, qızı qatarda başdan-ayağa təzə geyindirdi, köhnə tumanını da, nədənsə, cibində gizlətdi.

Qatarda, demək olar, bütün birinci gecəni Cağatayev səhralara, çöllərə baxa-baxa, çobanların hərdənbir uzaq tonqallarını sezə-sezə pəncərənin qabağında durdu. Aydım taxtda yatırdı. Cağatayev hərdənbir onun adyalını düzəldir, qız uşaq kimi qurcalananda əl-ayağını geri qoyur, gündüz təəssüratlarını əziyyətlə yaşaya-yaşaya yuxuda nəşə mızıldananda başını sıgallayırdı.

Moskva vağzalında Cağatayevi ayrılıq müddətində əsl qadın kimi böyümüş, başqalaşmış Kseniya qarşıladı. O, iri, boz yaxalılıq paltos geyinmiş, qara toxunma papaq qoymuşdu – Moskvada qış idi. Cağatayevi sərnəşinlərin qələbəliyi içində görəndə onun alabəzək gözlərindən yaş axdı. O, Nəzərə sarı qaçdı, arxadan gələn adamların hərəkətini dayandırıb onu qucaqladı. Kseniya Cağatayevin yanında uzaq xalqın uzun, güllü paltarını geyinmiş, əliylə Cağatayevin pencəyinin ətəyindən tutmuş bir qız olduğunu dərhal sezmədi. Onların ikisi də paltosuz idi, buna görə də Kseniya paltosunun düymələrini açıb Aydımı qucağına götürdü, onun bədənini sinəsinə sıxdı. Kseniya Aydımın iki dəfə iriydi, amma buna baxmayaraq gərginlikdən qızarıb pörtdü. Vağzal meydanında Kseniya taksi tutdu, çünki Nəzərlə qız üşüyürdülər.

– Bəs hara gedəcəyik? – Cağatayev Kseniyadan soruşdu, onun Moskvada getməyə yeri yox idi.

– Anamgилə, – Kseniya cavab verdi. – Mən onun otağını sizin üçün tutmuşam.

Avtomobildə Kseniya pörtmüş halda oturmuşdu, elə bil, nədənsə utanırdı, ya da bu, həyatdan həzz almağın rüsvayçılıq kimi göründüyü gənclik əlamətiydi.

Avtomobil dayandı. Kseniya açarı Çağatayevə verdi, sabah ona qonaq gəlməyi xahiş elədi.

– Amma indi mənim ünvanım başqadı, – o dedi. – Ayrı yaşayıram, təkam, sizin teleqramınızisa mənə nənəm göndərdi...

Qız Nəzərə dəftərçəsindən cırdığı vərəqə yazdığı ünvanını verdi, onlar vidalaşdılar. Çağatayev tanış təzə evə girdi. Aydım onun əlindən yapışmışdı.

Onların heç bir yükü yox idi. Veranın xırda mebelinin düzüldüyü iri otaqda Çağatayev paltarını soyunmadan yatağın üstündə oturdu, sonra başını adyalın üstünə qoydu; yatağında Veranın əvvəlki, həmişəlik qoxusu hələ də qalmışdı. Çağatayev bu qoxuyla nəfəs alır, fikirləşir, mürğüləyirdi. Aydım pəncərənin qabağına çıxıb, oradan böyük Moskvaya baxırdı.

372

Sonrakı günün səhəri Çağatayev Aydımla mağazalara getdi, ona Avropa koftaları, tumanları, iki palto – özünə və qıza – aldı. Aydım təzə paltarın içində dərhal dəyişdi. Çağatayev gördü o, çox gözəldi.

Axşam Kseniyaya qonaq getdilər. Yol uzaqdı, Zamoskvoreçyenin mərkəzinə getməliydilər. Tramvaydan sonra Çağatayevlə Aydım xeyli piyada getdilər, nəhayət, yazılmış ünvanla torf texnikumu tələbələrinin yataqxanasını tapdılar. Görünür, indi Kseniya bu texnikumda oxuyurdu.

Yataqxanada, əksər qızların olduğu kimi, onun ayrıca otağı vardı. Çağatayev qapını döydü, otaqlar arasındakı arakəsmələr, dəhlizin divarının özü nazik olduğundan dərhal üç qız səsi, o cümlədən də Kseniyanın səsi “Gəlin” dedi.

O, qapını açdı və həmin dəqiqə ağır həyəcan hissindən üzü həddən artıq qızardı. Masanın üstündə əvvəlcədən hazırlanmış üstüörtülü kasıbyana yemək vardı. Kseniya qonaqları oturtdu. Yeməklərin üstündən örtüyü götürdü, dərhal da onları yeməklərini yemək üçün dilə tutmağa başladı, amma çəngəllər, qaşıqlar, bıçaqlar əlindən yerə düşürdü, üstəlik, yağlı bir, deyəsən, kerosin şüşəsinə doldurulmuş qırmızı, ağzıaçıq şəraba toxundu, şərab masanın üstünə

dağıldı. Kseniya dəhlizə qaçdı, ayaqyolunda gizlənib orada əzablı, miskin utancaqlıqdan ağladı. Aydın onsuz qayda yaratdı, hətta masanın üstündən şərabı geri butulkaya süzdü, beləliklə, əvvəlkinin dörddebiri qaldı. Kseniya gözlərinin altı qaralmış halda qayıdıb gəldi, elə hey alıb bişirdiklərini yeməyi xahiş eləməyə başladı: ayrı nə deyəcəyini bilmirdi. Bəzən sağ olduğundan niyə vicdan əzabı çəkdiyini, özünü qadın hiss eləməkdən qüssələndiyini, insana xoşbəxtlik, həzz arzuladığını izah eləyə bilmirdi – hətta tək olanda bu ağılına gələndə əlləriylə üzünü qapayır, sifəti ovcunun içində qıpqırmızı olurdu.

Cağatayevlə Aydın nəzakət xatirinə yemək yeyib, ev sahibəsilə vidalaşmağa başladılar. Cağatayev onun yanına bir də – bir neçə gündən sonra – gəlməyə söz verdi.

Amma tez görüşdülər – növbəti axşam Kseniya Cağatayevin yanına özü gəldi. O, yaşlı qadın qıza kömək eləyən kimi, Aydına kömək eləmək istəyirdi. Kseniya onu hamama apardı, hamamdan metropolitendə gəzməyə yollandılar, evə də artıq gec qayıtdılar.

İstirahət günü Kseniya səhər tezdən gəldi, özüylə bir neçə alt paltarı gətirdi, daha ona olmurdu, Aydına isə ötrü-sə lazımlı idi. Həmin gün hər üçü yeməxanaya nahar eləməyə getdi, sonra gəzdilər, kinoya baxdılar, axşama yaxın qayıtdılar. Aydın Kseniyanın anasının yatağına girib, dərhal yuxuya getdi. Cağatayevlə Kseniya yatan qızla üzbəüz balaca divanda oturmuşdular, dinməzəcə Aydına, hələ uşaqlığın, əzabın, qayğının cizgiləri olan üzünə, artıq bu cizgiləri əhəmiyyətsiz eləyən, zəiflədən yetkin ali qüvvəsinin aydın ifadəsinə baxırdılar. Cağatayev Kseniyanın əlini ovcuna aldı, onun qəlbinin uzaq, tələsik döyüntüsünü eşitdi, elə bil, ruhu oradan çıxıb, Nəzərin köməyinə yetmək istəyirdi. Cağatayev indi inandı ki, ona kömək yalnız başqa adamdan gələcək.

Dramaturgiya

ATA-ANA

(ssenari)

ƏSAS İŞTİRAKÇILAR:

1. Jənyə – 22-24 yaşlarında, parovoz maşinistinin köməkçisi.
2. Katyav Bessone-Favor – 20-21 yaşlarında.
3. Tramvay bələdçisi – 25-30 yaşlarında qadın.
4. Stepan – 8-10 yaşlarında oğlan, görkəmindən balaca görünür.
5. İvan Bezqədov – 26-28 yaşlarında, kinoteatr direktoru.
6. Konstantin Neverkin – 22-23 yaşlarında.
7. Poçtalyon – 40 yaşlarında.
8. Lüsüen – zənci, parovoz maşinisti.
9. Kor qoca.
10. Onun bələdçisi – 5-6 yaşlarında oğlan.
11. Zaqsın xoşbəxt xidmətçisi.

376

SSENARİYƏ QEYDLƏR

Filmi quru, sərt, yığcam tərzdə, hər cür sentimentallıqdan kənar çəkmək və oynamaq lazımdır. Bu ssenarinin mövzusuna ən çox uyğun gələn üslub kimi, Çaplinin “Parisli adam” filmini misal göstərmək olar. Stepanın rolu reflekslə – uşaqların çox vaxt kinoda oynadıqları kimi yox, oynaq, həm də hər cür sentimentallıqdan və uşaq “gözəlliyindən” kənar ifa olunmalıdır.

Ssenari, əsasən, aktyor oyununa hesablanıb. Məncə, ssenarinin musiqi tərtibatı üçün əsas, çıxış melodiya kimi Bethovenin “Serenada”-sını götürmək olar.

Müəllif

Gecəyarı. Moskva bulvarı (məsələn, “A” dairəsi). Tək-tük adamlar.

Boş tramvay küçə keçidilə bulvar ağaclarının arxasında gedir.

Qoşma vaqonda tək-cə bələdçi var.

Həmin tramvay dayanır.

Qoşma vaqona bir sərnəşin minir.

Tramvay tər-pənir.

Onun pəncərələrinin işığı qaçan zolaqlarla az qala boş bulvarı – ağacların budaqlarını, skamyaları, çığırları, içki budkalarını, “Eskimo”nu, tək-tük cüt fiqurları işıqlandırır. Sürətlə gedən qoşma tramvay vaqonunun arxa tərəfində bir cüt adam – poçtalyon və bələdçi qadın var.

Sərnəşin-poçtalyon mehribancasına əlini konduktor qadının çiyinə qoyur.

O, bir əliylə qadının içində pul olan sumkasını sığallayır.

Pəncərələrin işığı bulvar hasarının üzərilə qaçır: tramvay irəli şığıyır.

Bulvarın ala qaranlıq yerində kişiyə qadın var.

Kişi qadını öpür.

(Yaxınlaşan tramvayın səsi güclənir).

Kişi qadından aralanmır.

Tramvay işığının zolaqları onların üzərilə – paltarları, üzlərilə qaçır.

Tramvay bulvar hasarının qurtaracağında – bulvarda öpüşənlərin bərabərində dayanır.

Arxa qoşma vaqonun tamburunda poçtalyon bələdçi qadını öpür.

İrəlindən – başqa nəzər nöqtəsindən – tramvay vaqonları durur.

Başçı geri boylanır: küçə boşdu.

Başçı öz yerində gözdən itir.

Qucaqlaşmış kişi və qadının əvvəlki fiqurlarıyla bulvar.

Onların üz-büzündəki tramvay: qoşma vaqonun tamburundakı səhnə görünür.

Qoşma vaqonun arxa tərəfi: bələdçi qadına sığınmış sərnəşin sol əlini qaldırır.

Zəngin ipini çəkir.

Tramvay tər-pənir.

Bulvardakı kişi qadından aralandı.

– Ura! – o qışqırır, əlini ötüb-keçən tramvaya tərəf yelləyib salamlayır.

İki fiqur olan tramvay tamburu zəngini cingildəyib sürətlə uzaqlara şütüyür.

* * *

Bulvar. İki əvvəlki fiqur.

– Ura, yoldaş! – bulvardakı adam qışqırır.

Qadın: – İvan, biabırçılıq eləmə. Əgər öpüşmək istəyirsənsə, tez-tez üzünü qırx. Tüklərin üzümə batır.

Kişi: – Döz. Arvadım olacaqsan.

Kişi qadının qoluna girir.

Qadın: – Üzünü qırxmayacaqsan, dodağıma rəng yaxacağam, zəhərlənəcəksən.

378

Kişi: – Eybi yoxdur, sonra tüpürərəm.

Onlar uzaqlaşır bulvarla gedirlər.

Onlar səkilərlə evlərin yanından keçirlər.

Əzab çəkən adamın həm də uşaq ağıltısına oxşayan qırtlaq, uzun səsi.

Lövhlər: “Dəri-zöhrəvi xəstəliklər klinikası”, “Gecə profilaktoriyası”.

İri evin girişi. Dirrik.

İkinci mərtəbə: pəncərələr açıqdır, işıq pəncərələrdən dirriyin təzə-tər yaşıl kollarının üstünə düşür. Həmin pəncərələrdən səs gəlir.

Kişi (Bezqadov) və qadın (Jenya) lövhə vurulmuş girişin qabağında dayanırlar.

Profilaktoriyanın pəncərəsindən eşidilən əzablı səs bir qədər sakitləşir.

Digər sakit səs (həkimin) deyir:

– Qışqır, yenə qışqır. Hə!

Əzab çəkənin səsi:

– Bu saat... Ağrıdır, yenə ağrıdır! (Hələ də qışqırır).

Həkimin səsi:

– Bəs sevişmək, öpüşmək yaxşıydı? Yaxşı? Oxu indi, oxu! Bax, bax-bax-bax...

Jenya və Bezqadov meydandadılar.

Altıüstünə çevrilmiş səki. Xəndək. Onun üzərində güclü işıqlar. Yük maşınları, fəhlələr.

Jenya: – Nə olmuşdu ki, qışqırırdı. Deyəsən, onu abort eləyirlər.

Bezqadov: – Deyəsən, yox.

Jenya: – Bəs səni heç vaxt eləməyiblər.

Bezqadov: – Yox. Mən zahıyam.

Jenya: – Bizim evi yarı çapırlar.

Bezqadov: – Bəs evlənəndə harada yaşayacağıq?

Jenya: – Elə bizdə. Evimizin yarısı qalır. Heyif: çıxarılanlara təzə evlərdə mənzil verirlər. Hətta bizi çıxarmadıqlarına görə ağladım.

* * *

Evin yarısı. O biri yarısı xarabalığa çevrilib.

Jenya və Bezqadov uzaqdan səkidə görünürlər. Salam qalmış yarıməvdən uşaq çıxır: görkəmindən onun altıyeddi yaşı var.

(Yalın ayağına qaloş geyinib, birdüyməli şalvarı, köynəyi var).

Oğlan o biri, Bezqadovla Jenyanın gəldiyi səmtin əks tərəfinə baxır.

Orada kimsə yoxdu. Fənərlər yanır. Təmizlik göz qamaşdırır.

Oğlan: – Yeyib köpüblər, indi sabahcan yıxılıb yatacaqlar.

Gələnlərə – Bezqadov və Jenya tərəfə baxır.

Oğlan: – İkisi gəlir. Qoy gəlsinlər. Gələnlər onlar deyillər.

Jenya və Bezqadov gedirlər; onlar arxadan görünürlər; onların arxasınca – onlardan qabaqda – uşağın fiquru gedir.

Jenya deyir:

– Odur, oğlan dayanıb. Yaman gec yatır, yazıq şeytançıqaz!

Bezqadov: – O, anasını gözləyir... Jenya, deməli, sabah üzümü qırxmalıyam?

Jenya: – Hə, qırxmalı olacaqsan! Sabah bizim nəyimiz var axı?

Bezqadov: – Sabah toyumuz var, sabah nikah kəsdirməyə gedəcəyik.

Jenya: – Ah, hə!

Bezqadov gedə-gedə onu öpür.

Jenya: – Bu nədi? Dərim səpəcək.

Oğlan şalvarının cibindən milis fiti çıxarır, fit çalır.
 Bezqadovla Jenya oğlana yaxınlaşırlar.
 Bezqadov pul kisəsini və üç publ çıxarır.
 – Götür, rəis, konfet alarsan.
 Oğlan: – Keçin, vətəndaş. Mən pul yığmıram, mən yeti-
 məm.

Sonra üzünü çevirir.
 Jenya uşağın qabağında çömbəlir.
 – Bu gecə vaxtı niyə yatmırsan?
 Oğlan (ona baxmadan): – Öz işim var.
 Jenya (qalxıb): – Nə gözəl uşaqdı! Mütləq elə beləsini
 doğacağam.
 Bezqadovla Jenya evə girirlər.
 Oğlan (tək): – Get doğ. Öpüşəndə ləzzət alırsınız, mən-
 sə sonra yaşamalılı oluram.

380

* * *

Böyük dəhliz. Dəhlizin axırında gecə lampası yanır.
 Sakitlik. Boşluq.

Yaxşı döşənmiş otağın içi: divarda – iri pəncərənin yanın-
 da – Stalin və Puşkinin portretləri, onların arasında isə Jen-
 yanın portreti. Üstündə telefon olan dolab. Şkaflar. Başqa
 mebellər. İri çarpayı. Çarpayıda Jenya adyalın altından
 başını çıxarıb, ağzını uşaqsayağı açıb yatır.

Həmin otağın qapısı mətbəxə açılır.

Mətbəx; qaz piletəsi; piletənin üstündə düzəldilmiş yataq-
 da Bezqadov yatır.

Piletənin yanında divarda kəfkirli saat. Saatda əqrəblər
 üçü göstərir.

Yarıqaranlıq. Sakitlik. Kəfkirlər çıqqıldayır.

Uzaqdan çəkingən taqqıltı eşidilir.

Pauza.

Taqqıltı başqa yerdə eşidilir.

Bezqadov yatır.

Jenya yatır.

Kimşə haradasa iri addımlarla dəhliz boyu gedir, qaloş-
 lar döşəmədə şappıldayır.

Pauza.

Jenyanın otağının qapısını taqqıldadırlar.

Jenya bir gözünü açır, amma gözü huşsuz və yuxuludur.

Qapı yenə kifayət qədər bərkdən döyülür.

Jenya o biri gözünü açır, bununla belə, ayılıdır.

Pauza.

Dəhlizdə həmin addımlar, onların uzaqlaşan səsi eşidilir.

Boş dəhliz. Dəhlizlə oğlan qaloşlarını şappıldada-şappıldada uzaqlaşır.

Jenya yuxuda gülür; o, astadan nəsə pıçıldaır.

Qız ucadan deyir:

– Ay mənim parası götürülmüş evdən olan oğlanım...

Bədi. Özümü pis hiss eləyirəm, utanıram. Hamınız üzünü-zü qırxın, tükünüz yanağıma batır.

Dolabın üstündəki telefonun cingiltisi.

Jenya gözlərini açıb təzədən yumur.

Telefonun zəngi təkrar olunur.

Bezqadov oyanır.

Barmaqlarını kəfkirli saatin əqrəblərinə toxundurur.

– Saat dördü. Zəng eləyən hansı gəzərgi mələkdi, görəsən?

Telefonun zəngi.

Jenya adyalın altından yuxulu, heç bir şey anlamayan görkəmlə sıçrayıb qalxır.

Dəstəyi götürür.

– A! Nə lazımdır?.. Sənsən, Vanya? Dedim ki, sabah.

Mən yatıram, yorulmuşam.

Jenya dəstəyi qulağına sıxıb susur.

– Sizi başa düşürəm...

Pauza.

– Mən Jenyayam. Bəs sən?

Pauza.

– Mən ana deyiləm.

Pauza.

Jenya gülümsəyir.

– Xatırladım, xatırladım... Tez gəl, mənim çarpayımda qızın, axı üşümüsən. Mənzil iyirmi yeddi. İyirmi yeddi, üçüncü mərtəbə. Amma səs salma.

Jenya dəstəyi qoyur.

Açarı burub dəhlizin qapısını açır.

Adyalın altına girir.

Bezqadov mətbəx piletəsinin üstündə gah oturur, gah yenə uzanır; onun üzü kədərlidir.

O, barmağıyla saatin kəfirini dayandırır.
 Piletənin qaz kranını açıb-bağlayır.
 Şalvarının qayışını çıxarır.
 Ondan ilgək düzəldir. İlgəyi öz boynunda yoxlayır.
 Həmin evin vestibülü. Telefon-avtomat.
 Oğlan dəstəyi asır:
 – Güclə zəng elədim.

* * *

Elə həmin mənzil. Səhər pəncərədə işıq.
 Jenyanın çarpayısı, Jenyayla oğlan bir adyalın altında yatırlar.

Çarpayının yanında oğlanın qaloşları durur. Stulun üstündə onun şalvar-köynəyi var. Bezqadov artıq geyinib, yatağı yığışdırılmış, piletənin üstündə səhər yeməyi yeyir: sap-ılcada kolbasa qızardır.

382

Gəyirir, boğazını arıtlayır.
 Qarnını sığallayır.
 Qarnı quruldayır. Bezqadov azacıq əyilib öz qarnına deyir:
 – Bu saat, bu saat, faşist, indi yeyib doyacaqsan: ağılımı işlətməyimə mane olma.

Qarnını sığallayır.
 Otaqdan Jenyanın səsi gəlir:
 – Vanya, sabahın xeyir!
 Bezqadov: – Hə, nişanlı qız! Hə, nolar, sabahın xeyir!
 Jenya: – Üzünü indi qırxma, yoxsa axşamacan yenə tük çıxacaq. Yaxşısı budur, bir qədər sonra qırxarsan.
 Bezqadov: – Mən iki dəfə qırxaram, axı çalışqanam.

* * *

Jenyanın otağı. Jenya, Bezqadov və oğlan süfrə arxasında oturub səhər yeməyi yeyirlər.

Oğlan qənaətlə, ehtiyatla yeyir.
 Kolbasanı az, çörəyi çox götürür.
 Jenya: – Telefonumu haradan öyrəndin axı?
 Oğlan: – Qapının üzərində oxudum. Axı qapını döydüm. Sən bərk yatırdın – fısıldayırdın.
 Bezqadov: – Bəs sən kimin oğlusan?
 Oğlan: – Heç kəsin oğlu deyiləm, ata-anamı axtarıram.
 Bezqadov: – Dələduz-səfilsənmi-nədi?

Oğlan: – Yox... Məni xalam danladı, çörəyi çox yeyirəm, ziyan vururam. Mənsə gəzirəm-gəzirəm, soruşuram-danışıram, onları heç kəs tanımır.

Bezqadov: – Kimi?

Oğlan: – Nə atamı, nə anamı. Xalamsa onlara görə sümüklü əlləriylə məni şapalaqlayır.

Jenya: – Bəs ata-anan haradasa yaşayırlarmı?

Oğlan: – Heç kəs demir, indi gedib soruşaram. Bəlkə, var, – axı dünyada uşaq çoxdu, birini də unudublar.

Bezqadov: – Bəs niyə uşaq bağçasında yaşamırsan?

Oğlan: – Sənə deyirəm ki, gəzib ata-ananı axtarıram. Uşaq bağçaları çoxdu – ora vaxt taparam.

Jenya: – Yaxşı, hələ bizdə qal. Mən sənin ata-anamı taparam.

Oğlan: – Dözərik.

Jenya qol saatına baxır:

– Mən getməliyəm.

O qalxır. Plaşını geyinir, böyrü parovoz texniki nişanlı papağını başına qoyur, çamadanını – dəmir sandıqçasını götürür.

Bezqadov: – Jenya, axşam toyumuzdur.

Jenya oğlanla sağollaşır, Bezqadova əl verir.

O deyir:

– Yox, mən hələ fikirləşirəm.

Çıxıb gedir.

* * *

Qorqi küçəsində axşam.

Bayramşayağı geyinmiş Bezqadov qucağında aldığı şeylərlə gedir.

Onun yanında təzə paltar geyinmiş, əlində kağıza bükülmüş gül olan oğlan var. Bezqadov oğlanın qabağında çömbəlir:

– Üzüm necədi?

Oğlan onun yanaqlarını, çənəsinin altını yoxlayır.

– Təmizdi.

Bezqadov: – Milisionerdən yaxın *zaqs*-in harada olduğunu soruş. Harada olduğunu bilirəm, amma yaxşısı budur, yoxlayaq.

Bezqadov səkidə ayaq saxlayır.

Oğlan səkidən keçidə enir.

Qadın milisioner küçənin ortasında dayanıb.
 Oğlan ona yaxınlaşır.
 Milisioner qadın əlini papağının günlüyünə qaldırıb ona
 salam verir.
 Oğlan danışır.
 Milisioner qadın dinləyir.
 O, oğlanın qabağında çömbəlir.
 Oğlan: – Burada toyu harada qeydə alırlar?
 Milisioner qadın əlinin hərəkətilə göstərib – düz, sağa,
 sola, sağa – ona cavab verir...
 Oğlan: – Taparam. Bax, odur, yolu keçirlər: tez fit çal...
 Yaddan çıxararsan!
 Milisioner qadın sıçrayıb qalxır.
 Bezqadovla oğlan yenə səkiylə gedirlər.

* * *

384

Jenyanın mənzili.
 O, təkdir. Gəlin kimi bəzənib.
 Qapını döyürlər.
 Bezqadovla oğlan içəri girirlər.
 Jenya: – Mən hazırım. Sən gözlə. Əvvəlcə onunla
 ikimiz gedəcəyik. Sən bir saatdan sonra gələcəksən.
 Bezqadov təəccüblənir: onun sinəsindən qısa hıçqıltı-
 ya oxşayan səs çıxır.
 Jenya oğlanın əlindən tutur.
 Onunla çıxışa doğru gedir.
 Geri çevrilib dilini çıxarır.
 Çıxıb gedir.

* * *

Bezqadov küçəyə açılan pəncərəni taybatay açır.
 Pəncərədən otağın qarşı tərəfinə geri çəkilir.
 Pəncərənin ağzınacan qaçır,
 sıçrayıb pəncərənin qabağına çıxır,
 orada dayanıb əl-qolunu yellədir.
 Otağın o biri başına geri qayıdır.
 Təzədən qaçır,
 masanın yanından keçəndə
 bir dilim kolbasa götürür,
 pəncərənin qabağında oturur,
 kolbasanı yeyir.

* * *

Zaqs şöbəsi. İçərinin görünüşü. Xoşbəxt qulluqçu masa arxasında.

Jenyayla oğlan ona yaxınlaşırlar.

Xoşbəxt qulluqçu qalxıb onları qarşılayır (o, elə bil, sənədlər vasitəsilə yaradılan yad sevgini xəyalında canlandırmaqdan xoşbəxtdir).

Jenyayla oğlan masanın yanındadırlar.

– Mən bu uşağı oğulluğa götürmək istəyirəm.

Xoşbəxt qulluqçu onun əlini sıxır.

Oğlana da əl verir.

– Çox şadam. Sovet ölkəsi, xeyirxahdı! Zəhmət olmasa, sənədinizi göstərin.

Jenya pasportunu ona verir.

Xoşbəxt qulluqçu pasportu alır,

öz yerində oturur,

vəzifə borcunu yerinə yetirməkdən həzz ala-ala yaş dilini çıxarır (yazanda dili də qələmiylə təxminən eyni hərəkəti edir).

Xoşbəxt qulluqçu:

– Uşağın adı nədi? Neçə yaşı var?

Jenya çaşqınlıq içindədi.

O, oğlana baxır.

Oğlan kreslodada oturur.

Oğlan: – Əgər ata-anam olsaydı, bilərdilər. Onlar adımı da bilirdilər. Mən hər şeyi unutmuşam.

Qulluqçu dilini geri çəkir.

– Bəs siz oğulluğa götürülməyə razısınız?

Pauza.

Oğlan: – Məcburam.

Qulluqçu: – Bəs adınızı necə yazaq deyirsiniz?

Oğlan: – Adımı Styopka yaz.

Qulluqçu (dilini çıxarıb): – Stepan! Yaxşımı səslənir? Siz necə bilirsiniz?

Jenya: – Məncə, yaxşı səslənir.

Qulluqçu çölə çıxardığı dilinin ahənginə uyğun olaraq can-dildən yazır.

– Bəs neçə yaşın var?

Oğlan: – On yaz, on bir yaşına girmişəm. Tezliklə Qırımızı Orduya gedəcəyəm.

Hamı ayağa qalxır.

Qulluqçu Stepanla vidalaşır.

Jenya (Stepana): – Tərpən, atanı bura çağır. Mən burada gözləyəcəyəm.

Stepan çıxıb gedir.

Qulluqçu: – Ah, onun atası da var?

Stepan: – Bu saat olacaq.

Kresloya əyləşir.

Qulluqçu masanın arxasından qalxır.

Balaca bir gül dəstəsiylə qayıdır.

Gül dəstəsini Jenyaya verir.

– Bu sizə dövlətimiz adından hədiyyədi!

* * *

Jenyanın boş otağı.

Bol yemək-içmək olan masa.

Qapı arxasında – dəhlizdə addım səsləri.

Jenya içəri girir.

Bezqadov qucağında Stepan daxil olur.

Jenya (göy rəngli plaşını soyuna-soyuna):

– Hə, budur, səninlə dərhal hazır oğul da qazandıq, dərhal yiyələn dövrünə qədəm qoyduq.

Bezqadovdan hiqçılı səsi çıxır.

Stepanı qucağından yerə qoyur.

Üst-başını çırpır.

– Yaxşısı budur, əvvəlcə quruculuq – ağır, sonra yüngül – sonrasa mənimsəmə olaydı.

Stepan: – Ana, boş-boş danışdığınız yetər, yoxsa sizi atıb gedərəm.

Jenya Stepanın əlindən yapışır,

onu özünə sıxır,

sonra öpür.

Bezqadov hiqçılı səs çıxarır, əllərini Jenyanın ətrafında dolandırır.

– Əl vurmağa yer yoxdur.

Telefon zəngi.

Jenya: – Dayanın... Qonaqlar toya gəlirlər...

Stepanın əlini buraxır, masanın ətrafında vurnuxur.

Stepan: – Öz toyunuzu gözə soxmaq istəyirsiniz-nədir! Ədabazlar.

Stepan yatağın üstündən yastığı götürür. Əlində yastıq mətbəxə gedir.

Yastığı qaz piletəsinin üstünə qoyur.

Qazanları, sapıcaları piletənin üstündən götürür.

* * *

Jenyanın otağı.

Jenya və Bezqadov.

Qapı arxasında səslər.

Bir neçə əl qapını döyür.

Kadr qaralır.

Sakitlik. Yarıqaranlıq.

* * *

Jenyanın otağı.

Qonaqlar dağılışandan sonra bulaşmış qablarla, boş şərab şüşələriylə tör-töküntülü adi masa.

Jenyanın çarpayısı: çarpayıda bir-birinə sıxılıb üç nəfər – Jenya, Stepan və Bezqadov yatır – oğlan ortada, ərle arvadsa onun hər iki tərəfində.

Pəncərədən başlanan aydın günün şəfəqləri görünür.

Bezqadov yuxuda qurdalanır,

adyalın altından döşəməyə yığılır.

Ayılmadan alt paltarında döşəmədə uzanır.

Yatır.

Kadr qaralır.

* * *

Çarpayıda tək-cə Stepan yatır.

Çarpayının yanında kiçik masa var: masanın üstündə uşaq yeməyi – bulka, yağ, bir şüşə süd, bir stəkan qəhvə durur. Qəhvə stəkanının üstündə kağız var.

Qapını döyürlər.

Stepan yatır.

İkinci dəfə döyürlər.

Qapı aralanır.

Poçtalyon başını uzadıb baxır.

Ehtiyatla içəri girir.

Qəzeti masanın üstünə qoyur.

Yatan uşağı görür.

Yatağa yaxınlaşır.
Ehtiyatla oğlanın başını sıgallayır.
Stəkanın üstündəki kağızı götürür.
Oxuyur.

Kağızda çap hərflərilə yazılıb:

“Əziz Stepan! Mütləq hamısını ye. Yenə istəsən – dolabdan götürərsən. Biz işdəyik. Kitablar və oyuncaqlar gətirəcəyəm. Çıx, bir az gəz. Sənin anan Jenya”.

Kağızı yerinə qoyur.

Süd şüşəsini götürür.

Yarısını içir.

Şüşəni yerinə qoyur.

– Uşağa yaman çox şey verirlər. Uşaqları çox yedizdirirlər.

Sumkasının gözündən köhnə, işlənmiş markalar çıxarır.

Onları masanın üstünə, səhər yeməyinin yanına qoyur.

– Qoy oynasın – ağılı inkişaf etdirir. Markalardan hər şey – faşizmin, kommunistin, adi yaşayışın harada olduğu görünür.

Çıxıb gedir.

* * *

Kinoteatrın vestibülü: kassalar, bilet növbəsinə dayanmış adamlar, reklam afişaları, direktorun kabinetinin qapısı, inzibatçının pəncərəsi.

Tamaşaçıların arasında bir qrup: Katya Bessone-Favor, Konstantin Neverkin, daha üç yoldaşı: iki oğlan, bir qız. Onların arasında nəşə anlaşılmazlıq var.

Katya Bessoneylə Neverkin mübahisə edir, dalaşırlar.

Katya Neverkindən aralanır.

O, inzibatçının pəncərəsinə doğru – arxası tamaşaçıya sarı dayanır.

Ora nəşə deyir.

Aralanır.

Direktorun qapısını döyür.

Onun kabinetinə girir.

* * *

Kinoteatr direktorunun kabineti içəridən:

Direktor masası arxasında Bezqadov oturur.

Masaya Katya Bessone yaxınlaşır.

– Salam! Zəhmət olmasa, mənə bilet verin.

Bezqadov (dalğın halda): – Bilet kassadadır... Bəs siz kimsiniz?

Katya: – Elə-belə – heç kəs. Qızam.

Bezqadov: – Qız! Baxır necə qız – əsil-nəcabətli, yoxsa yox?

Katya (kədərlə): – Yox, adi qızam.

Bezqadov: – Adi qız? Niyə axı, artıq əsil-nəcabətli olmaq vaxtıdı.

Katya: – İstəyirdim, ancaq icazə vermirlər. On min metr hündürlükdən tullanmaq istəyirdim, amma ürəyim ağrıyır. Əvvəllər ağrıyırdı.

Pauza.

Bezqadov ciddi, hətta dərin mənalı görkəmlə məşğul olur.

Katya durur,

masanın üstündən icazə blankını götürür, fikirli halda blankın birini açır, onu əlində saxlayır.

Bezqadov (müşətərinə xatırlayıb): – Ürəyiniz ağrıyır? Qoy ara versin, ağrımasın.

Katya: – Bacarmır. Ürəyim sevir, zəifləyib.

Bezqadov qısaca hıçqıldayıb:

– Sevir. Nahaq. Kimi?

Katya: – Belə, birini. Amma o özü də istəmədən mənə daha sevmir.

Masanın böyründə oturur.

Ağlamaqdan qorxur: etinasızlığını saxlamağa çalışıb, üz-gözünü qırışdırır.

Bezqadov əlini masanın üstündən ona uzadır;

Xətkeşi götürür.

Xətkeşi uzadır,

onunla qızın saçlarını sığallayır.

Qapını döyürlər.

Bezqadov (dalğın görkəmlə): – Bəli-bəli!

Xətkeşi masanın üstünə atır.

* * *

Konstantin Neverkin görünür.

Masanın yanına gəlir.

Neverkin: – Yoldaş direktor! Orada bütün biletlər satılıb, yalnız qatlama stullar qalıb, zəhmət olmasa, de, o yerləri satsınlar.

Katya (çəkinə-çəkinə): – Kostya! Kontramarka al.

Əlindəki vərəqi ona verir.

Neverkin (kontramarkanı alıb): – Axı dörd dənə lazımdı!

Katya: – Beş! Mən – beşinciyəm.

Bezqadov: – Siz haradan çıxdınız, şeytanlar!

Katyanın gözlərindən yaş axır,

amma o, elə bil heç nə olmamış kimi, gözlərini geniş açıb cəsarətlə Bezqadova baxır.

Neverkin yad, etinasız görkəmlə dayanıb.

Katya: – Yoldaş direktor! Bu – Kostyadı: o, məni sevmir.

Neverkin: – Yox, sevmirəm!

Bezqadov: – Bəs niyə?

390

Neverkin: – Suala bax!!! Dünyagörüşümüz uyğun gəlmədi.

Bezqadov: – Buraxılış vərəqənizi verin: iki yer yazaram.

Katya: – Kostyayla mənə?.. Sağ olun!

Neverkin vərəqi verir.

Bezqadov kağızı alıb yazır:

– Kostyayla yox, Vanyayla. Sizin dünyagörüşünüz mənim xoşuma gəlir.

Buraxılış vərəqini Katyaya verir.

Qız vərəqi alır.

Bezqadov: – Zala gedin. Mən indi gəlirəm.

Katya qalxır,

inamsız halda qapıya doğru hərəkət eləyir,

cəld üzünü pudralayır,

çıxıb gedir.

Bezqadov masanın siyirməsini açarla bağlayır.

Neverkin düşünmək üçün sir-sifətini və alnını qırışdırıb fikirli halda durur.

Bezqadov masanın arxasından çıxır, əlini işıq düyməsinə atır.

Neverkin: – Bəs mən?

Bezqadov: – Sizə sabah gündüz seansına gələrsiniz.

İşığı söndürür.

Çıxıb gedir.

Neverkinin silueti qalır.

Neverkin: – Yaramaza bir bax!... Əla filmdir – birseriyalı savaş filmi.

Kadr qaralır.

* * *

Gecə. Moskva kinoteatrından insan axını çıxır.

Axından Bezqadovla Katya qol-qola girib ayrılırlar.

Onlar səkiylə uzaqlaşır.

Bezqadov Katyaya doğru meyillənir.

Bezqadovların yaşadığı evin girişindən Stepan əlində kiçik çamadan çıxır.

Küçədə o tərəf-bu tərəfə baxır.

Yüzlərlə tələsən adamın yanından səkilə addımlayır.

O, yavaş-yavaş gedir.

Ayaq saxlayır.

Bütün yaşlı adamların – kişilərin və qadınların üzünə diqqətlə baxır.

– Keçib-gedənlərin hamısı yad adamlardı: atam-anam yoxdu. Bədbəxtliyə bir bax!

İnamsız addımlarla irəli gedir.

Jenyanın səsi:

– Styopa!

Jenya qaça-qaça yolu keçir.

Stepan dayanır.

Milisionerlərin fit səsləri.

İki milisioner Jenyaya doğru qaçır.

Jenya Stepanın qolundan yapışır.

Milisionerlər anayla oğula doğru qaçır.

Milisionerlər Jenyanın yanında dayanırlar,

gülümsəyib əllərini gicgahlarına qaldırır, salam verirlər.

Jenya Stepanı qucağında aparır.

Jenya: – Sən hara gedirdin?

Stepan: – Öz işimin dalınca.

Jenya: – Hansı öz işinin?

Stepan: – Ata-anamı axtarmağa.

Jenya: – Niyə? Axı mən sənə anam.

Stepan susur, sonra deyir:

– Bəs atam hanı? Təkcə ana azdı.

Jenya: – O, işdədi, tezliklə gələcək... Sənə nə olub – darıxmısan, məndən ötrü ağlamısan?

Stepan: – Heç kəs ağlamayıb. Yol çamadanımı yığırdım... İçinə yemək qoyurdum.

* * *

Jenyanın evi.
Evin girişi qabağında Katya Bessone təkcə dayanıb.
Jenya oğlunu səkiyə qoyur.
Stepan evin yuxarı mərtəbələrində baxır.
Üçüncü mərtəbənin pəncərəsində işıq.
Stepan: – Atam gəlib. Işıq yanır, mən söndürmüşdüm.
Stepan binaya girir.
Jenya onun arxasınca gedir.
Üçüncü mərtəbənin pəncərəsində işıq.
Işıq sönmür.
Katya səkidə gəzişir.

392

* * *

Binadan Bezqadov tələsə-tələsə bayıra cumur.
Jenyanın əli onu tutub saxlayır,
bir anlığa gülən Jenyanın özü də görünür, sonra o, bina-
da gözdən itir.
Bezqadov Katyayla yanaşı gedir, ağır-ağır nəfəs alır,
Katyaya deyir:
– Arvada deməliydim ki, hələ gəzəcəyəm.
Katya Bezqadovun qoluna girir: – Bəlkə, uşaqlara?
Bezqadov: – İyrənclik lazım deyil!
Qol-qola gedirlər.
Qəfildən Bezqadov əlini Katyadan çəkir.
Əllərini ciblərinə soxur.
– Deyəsən, kibriti unutmuşam.
Üçüncü mərtəbənin pəncərəsində işıq yanmır.
Işıq yanır.
Katya və Bezqadov.
Katya: – Siz ki papiros çəkmirsiniz!
Bezqadov: – Hə də! Axı atmışam.
Üçüncü mərtəbənin işıqlı pəncərəsi.

* * *

Pəncərədə Stepanın üzü görünür.
Stepan küçüyə göz gəzdirir.

Jenyanın fiquru pəncərədə görünür.

Jenya pəncərəni açır.

Jenya və Stepan pəncərədən əyiliblər küçəyə, Bezqadovla Katyanın arxasınca baxırlar.

Stepan qışqırır (dodaqlarının hərəkətindən görünür), sözlər eşidilmir: “Ata, evə gəl, yaramaz”.

* * *

Bezqadov və Katyanın üzləri.

Bezqadov havadan üzərinə yağan “ata... yaramaz!” sözlərini eşidir.

Katya bu sözləri eşitmir, ya da başa düşmür.

Uzaqlarda – gedən cütlüyün arxasında – üçüncü mərtəbə hündürlüyündən Katya və Bezqadovun arxasınca baxan iki baş – Jenyayla Stepanın başları görünür.

Bezqadov əlini Katyanın qolundan çəkib:

– Kibritin ardınca gedim, yenə papiros çəkmək istədim.

Katya: – Ziyandı axı. Məni ötürənəcən dözüün. Doğrudanmı çətindi?

Bezqadov (fədakarcasına): – Yox, asandı.

Geri dönmədən keçib-gedirlər.

* * *

Təzə ev. Haradansa elektrikle işıqlandırılmış güllük.

Katya və Bezqadov dayanıblar. Bezqadov qızın əllərindən tutub:

Katya: – Deməli, məni elə dərhal da sevdiniz?

Bezqadov (inamla): – Dərhal.

Katya: – Hə, yaxşı, sevin, unutmayın. Gecəniz xeyrə qalsın.

Əllərini onun əllərindən çəkir.

Evin girişinə doğru qaçır.

Bezqadov: – Dayanın. Bəs nə vaxt görüşəcəyik... Katya!

Katya (geri dönüb): – Nə vaxtsa... Kinoya gələndə.

Binanın girişində yox olur.

Bezqadov (tək): – Həyat pis deyilmiş ki!.. Dözərik!

* * *

Gecəyarısı tramvay dayanacağı.

Bir neçə sərnəşin – onların arasında Bezqadovla boş, yastı sumkasıyla poçtalyon dayanıb.

Boş tramvay yaxınlaşır.

Bezqadovla poçtalyondan başqa, qalan səmnişinlər irəlidəki vaqona minirlər.

Bezqadov arxadaki, yalnız konduktor qadının olduğu vaqona minir.

Onun arxasınca poçtalyon minir.

Tramvay tərpnir.

Bezqadov beş rubl çıxarıb bələdçi qadına verir.

Poçtalyon: – Xırda yoxdur, vətəndaş, dayanacaqda irəlidəki vaqona verin.

Bələdçi qadın: – Xırda yoxdur, vətəndaş.

Bezqadov hər ikisinə, onlarsa Bezqadova günahkar kimi baxırlar: bunlar Bezqadovun bulvarda Jenyayla öpüşəndə gördüyü elə həmin adamlardır.

Bezqadov: – Məndə xırda var.

Ciblərini eşələyir.

Bələdçi qadına pul verir.

Poçtalyon: – Tfu, sən təsadüfə bax!

Sonra pulu Bezqadovun əlindən qapır.

Pulları sayır.

– Burada ancaq iyirmi qəpik var! Tərpn, vətəndaş, irəlidəki vaqona get, özünü də, bələdçini də yorma!

Tramvay dayanır.

Poçtalyon pulları Bezqadova verir.

Bezqadov (poçtalyona): – Arvadına xəyanət eləməyə gəlmisən?

Poçtalyon: – Aхмақ! Xəyanət yox, sevgidi.

Yavaşca bələdçi qadını qucaqlayır.

İrəlidəki vaqondan sürücü girir.

– Nədi, səhərəcən burada dayanacaqıq?

Poçtalyon: – Tərpn!

Sonra zəngin ipini dartır.

Sürücü gedir.

Poçtalyon cibindən pul çıxarıb, Bezqadova verir:

– Al bunu, bileт götür. Sənlik işimiz yoxdur; fərli adam deyilsən.

Tramvay tərpnir.

Bezqadov vaqonun arxa tərəfinə gedir, tramvay gedə-gedə yerə atılır.

* * *

Jenyanın qaranlıq otağı.

Qapı aralanır.

Bezqadov ayaqlarının ucunda içəri girir.

İşıqı yandırır.

Çarpayıda Jenya oğluyla qucaqlaşmış aciz, huşsuz halda yatırlar.

Masanın üstündə təmiz dəsmalın üzərində kotlet, buter-brod, bir stəkan süd – Bezqadov üçün qoyulmuş şam yeməyi var.

Balaca divana stul söykədilib, yataq düzəldilib.

Bezqadov kotletlə bulkanı götürür, işığı söndürür: qaranlıq.

* * *

Səhər. Bezqadov balaca divanda yatır. Onun yanında Jenya dayanıb.

Jenya: – Sən dünən kiminləydin?

Bezqadov (yorğun halda): – Hə!... Əmim qızıydı, gəlib bura çıxmışdı...

Jenya (xoşbəxt halda gülümsəyə-gülümsəyə): – Mənsə elə bildim... başqasıdı. Onu bizə qonaq gətir.

Bezqadov (əsnəyə-əsnəyə): – Yaxşı... Hələ çox gəlib-gedəcək.

Jenya paltosunu geyir, papağını başına qoyur, çama-danını – dəmir sandığını götürür, yatan Stepanı öpür.

Bezqadovu öpür.

Əl eləyir,

çıxıb gedir.

Bezqadov gözlərini yumur.

* * *

Qapı döyülür.

Bezqadov yatır, ya da mürgüləyir.

Qapı aralanır.

Poçtalyonun sifəti görünür.

O, qəzeti qapıya yaxın masanın üstünə qoyur.

Bezqadovu tanıyıb ona baxır.

Bezqadov gözlərini açır,

poçtalyonu görür,

qışqırır:

– Axı sən yuxusan, şeytan!

Poçtalyonun başı yox olur.

Bezqadov divanda oturur.

– Yoxsa yuxu deyil!

Yatan Stepana tərəf baxır.

Stepan yatır.

Bezqadov qalxır,

Stepanın yatağına doğru gedir,

çarpayının yanında diz çökür,

yatan uşağa baxır.

Sonra ehtiyatla onun üzündən öpür.

Stepan qurcalanıb deyir:

– Ata, məni oyat...

Bezqadov Stepanı silkələyir.

O, gözünü açıb oyanır,

atasına baxıb məsələnin nə yerdə olduğunu başa

düşür, deyir:

– Ata! Sən buradasan! Mənsə indicə dəhşətli yuxu gördüm! Yenə heç kəs yoxdu – nə atam, nə anam, təkçə mən, bir də xalam varıq...

Bezqadov adyalın üstündən uşağı sıgallayır.

Stepan sakitləşir.

Bezqadov onun böyründə oturur, uşağı adyalın altından çıxarıb dizinin üstündə oturdur...

Bezqadov: – Sən indi bütün xalaları unutmalısən!

Stepan (atasının köynəyini düzəldə-düzəldə): – Hə... Özünsə dünən yad xalayla qol-qola gedirdin... Sən təkçə anamı sev, xalalarısı sevmək lazım deyil.

Pauza.

Bezqadov qısaca hıçqıldayıb: – Daha eləməyəcəyəm...

Stepan Bezqadovun qucağından düşür.

Şalvarını, köynəyini geyir.

Bezqadov ona kömək eləyir.

Stepan (uzada-uzada): – Gəl dinc yaşayaq... Gəl birgə işləyək, anamı gözləyək...

Bezqadov yatağı yığışdırmağa başlayır, o, canfəşanlıq eləyə-eləyə otaqda vurnuxur.

Stepan masa arxasında bulka yeyir, süd içir, atasına baxır, sonra ona deyir:

– Çalış, çalış, az göz...
Kadr qaralır.

* * *

Gərgin işləyən maşının uzaq melodiyası,
sonra həmin melodiya yaxınlaşıb lap ekrandan eşidilir.
Böyük yük parovozu böyük sürətlə ekrana gəlir.
Parovoz budkasının sağ tərəfi: pəncərədən qarasifətli
maşinist irəli baxır,

Maşının sol tərəfi: pəncərədən aparıcı mexanizmin işinə
hisə bulaşmış maşinist köməkçisi Jenya göz qoyur.

Soldaki maşın irəli can atır.

Jenya. O, idarəetmə mexanizmində – budkanın içində
əlilə hərəkət edir,

sifonun qolunu çevirir –

parovoz ucadan fit verməyə başlayır.

Parovoz budkası içəridən: sağda maşinist, solda Jenya,
onların arasında maşının idarəetmə mexanizmi.

Maşinist oxuyur.

Parovoz gedir.

Maşinist – Jenya tərəfə: – Cena! Kran!!!

Jenya silindrlərin hava kranını açır.

Budkanın içinə aşağıdan buxar dolur; adamları başdan-
ayağa bürüyür.

Jenya kranı bağlayır, buxar dağılır.

Maşinist irəli baxa-baxa həyəcanla: – Cena! Cena!

Maşinist cəld sol əlilə nizamlayıcını kəskin tərzdə bağ-
layır,

o biri əlilə üç dəfə fit verir,

əyləcin kranını təcili əyləmə vəziyyətinə gətirir, geriye
hərəkətin dəstəyini fırladır.

Jenya başını pəncərədən daha çox çıxarır, irəli baxır... .

Yol parovoza doğru qaçır.

Uzaqda – ucaboy bir adam yolun kənarındakı çınqılın
üstündə durub əlindəki uzun ağaqla relsləri yoxlayır.

Görkəmindən üç-dörd yaşlarında olan bir uşaq onun
əynindəki Qırmızı Ordu şinelinin ətəyindən yapışmış relslərin
üstüylə irəli çəkir.

Əliağaclı adam balaca bələdçisinin ardınca relslərin
üstünə çıxır, yenə əl ağacıyla ətrafını yoxlayır.

Parovoz üç dəfə fit verir.
 Bələdçi parovoza tərəf baxır,
 ucaboy adamı relslərin üzərində tək qoyur,
 özüsə qaçıb yolu keçir,
 arxda (su arxında) bitmiş otluqda gizlənir.
 Parovozun uzun-uzadı qırıq-qırıq siqnalı.

Ucaboy adam əl ağacını hərləyə-hərləyə öz ətrafında fırlanır.

O, ekranda get-gedə – ona yaxınlaşan çəkiliş nöqtəsindən – onun üstünə gedən parovozdan daha da böyüdüdür.

Ucaboy adam – saqqallı, qaraeynəkli qoca – kordu, o, əl ağacıyla relslər arasında boş yer tapır.

Parovozun siqnalı.

Kor adam relslərin arasıyla parovozdan əks istiqamətə qaçmağa başlayır,

398

qaça-qaça əl ağacıyla gah sağ, gah sol relsi yoxlayır
 və –

tirlərin üstüylə qaçır.

Parovozun siqnalı.

Parovozun budkası.

Maşinist: – Kran!

Jenya silindrlərin hava kranını açır.

Jenya maşinistə qışqırır:

– Tam sürətlə geri!

Maşinist nizamlayıcı dəstəyini yarımçevrənin ortasına-cənab hərəkət etdirir.

Parovozun maşını: silindrin altından – kranlardan – qasırğa kimi fişıldayan buxar çıxır.

Əyləc yastıqlarının altından alov bərq vurur, sıçrayır.

Parovozun budkası. Jenya nizamlayıcını çevrənin bölmələrilə axıracan aparır.

Parovozun maşını: silindrin altından daha qızgın buxar qasırgası çıxır.

Əyləc yastıqlarının altından alov çıxır.

Parovozun siqnalı.

Kor adam relslərin arasıyla irəli qaçır.

Parovozun budkası.

Jenya: – Saxlaya bilməyəcəyik! Kranı bağlamaq lazımdır.

Maşinist: – Yox. Maşını sındıranıq. Təhlükəli olacaq!

Jenya pəncərədən yola baxır.

Kor adam yaxında qaçır.
Qıraqda ona paralel var qüvvəsiylə bələdçi oğlan qaçır.
Jenya silindrin kranından yapışır.
Maşinist: – Cena! Lazım deyil!
Jenya kranı bağlayır:
– Artıq bağladım.
Parovozun maşını: silindrlərdən çıxan buxar qasırgaları.
Buxar dərhal kəsilir.
Bununla yanaşı: dişlə dayanır,
çarxlar donub qalır,
amma parovoz hələ də irəli hərəkət edir: relslərin üzə-
rilə sürüşür.

* * *

Parovozun qara qoşqusu (tenderi) vaqonlarla: buferlə-
rin diskləri – parovozun və ön vaqonun – yayı axıracan sıx-
dılar – vaqonlar böyük qüvvəylə sıxır.

Parovozun budkası.

Jenya: – Qum tökək!

Maşinist qum tıxacını açır.

Jenya pəncərədən başını çıxarıb maşına tərəf əyir:

– Qum tökülmür!

Parovozun maşını əvvəlki vəziyyətdədir; borunun ucu
çarxların qovşaqları yanında – onlardan heç bir şey tökül-
mür.

Parovozun budkası: Jenya iri açarı götürür.

Budkadan parovozun qazanxana dəhlizinə gedən qapı-
nı açır.

Dəhlizə qaçır.

Qazanxananın çəninə qum yeşiyindən yuxarıdan aşağı-
ya – çarxların altına boru gedir.

Jenya açarla həmin borunu vurur.

Kor adam qaçır.

Bələdçi oğlan qıraqda var gücüylə ona paralel qaçır.

Parovozun siqnalı.

Bələdçi oğlan relslərin üstünə – korun yanına sıçrayır.

Parovozun qazanxanası. Jenya açarla qum borusunu
döyəcləyir.

Parovozun lap yaxın siqnalı.

Bələdçi oğlan qaça-qaça korun kürəyinə atılır, onun
çiyinlərindən yapışır,

kürəyinə dırmaşır,
 çiyində oturur.
 Kor qoca səndələyir,
 sürətini azaldır,
 əl ağacını atır.

Parovoz az qala onun lap kürəyinə dırmaşır.
 Bələdçi korun qulaqlarından yapışır, onun başını sola
 çevirir.

Jenya parovozun qazanxanasının yanındadı.
 Parovozun maşını əvvəlki ölü vəziyyətindədi, paravozsa
 sürüşə-sürüşə gedir.

Çarxların qovşaqları yanında qum borusu.
 Borudan qum axıb tökülür.

Parovozun hərəkətsiz qalmış oxu geri fırlanır.

Oxlar parovozun çarxlarını onun əks hərəkətinə doğru
 fırladır.

400

Bu fırlanma sürətlənir, parovozun relslərə sürtünən
 çarxları altından alov çıxır.

* * *

Oğlan güclə qaçan korun çiyində oturub.

Oğlan korun qulağından tutub qaçdığı tərəfin soluna
 sarı döndərir.

Kor sola dönür.

Relslərə ilişir.

Bələdçisiylə birgə çınqıllı zolaqdan qırağa yığılır,
 hər ikisi ot basmış xəndəyə yuvarlanırlar.

* * *

Parovoz necə vardısı eləcədir: dayanıb, maşından,
 qazanxanadan yağ, su, maye çirk damcılarını axır. Maşinist və
 Jenya onun yanındadırlar. Onlar maşını yoxlayırlar, qovşaqlara
 baxırlar, detalları nəzərdən keçirirlər.

Kor arxın yamacında uzanıb; o, ağır-ağır nəfəs alır, üzün-
 dən, qara şüşəli eynəyinin altından çirkli tər və göz yaşı çay
 kimi axır. Otluğun içindən bələdçi oğlanın sifəti görünür,
 onun qara gözləri hədsiz maraqla baxır.

Jenya. Qız otluğun içində gizlənmiş bələdçi oğlanın
 qabağında çöməlib.

Pauza.

Jenyayla oğlan bir-birini nəzərdən keçirirlər.

Jenya: – Hə, salam, ay adam!

Bələdçi oğlan: – Salam.

Jenya əlini bələdçi oğlana uzadır.

* * *

Parovoz necə varsa.

Oğlan korun şinelinin ətəyindən yapışıb aparır, onu parovozun budkasına qalxan pilləkənə yaxınlaşdırır.

Onların arxasınca Jenya gedir.

O qalxır, yeni sərnəşinlərə parovoza qalxmaqda kömək edir.

Jenya: – Bizimlə tez gedərsiniz.

Hər üçü pilləkənlə qalxıb parovozun budkasına girir, orada gözdən itir.

* * *

Moskva yük stansiyası.

Parovozun yanında Jenya, bələdçisilə kor qoca, maşinist, qırmızı furajkalı növbətçi var. Maşinist növbətçinin qarşısında tutduğu kiçik qeyd dəftərçəsinə nəsə yazır, sonra vərəqi cırıb bələdçi oğlana verir:

– Budur... Orada harada yaşadığım yazılıb. Mütləq mənə qonaq gəlin.

Bələdçi kağızı götürür.

Koru arxasınca aparır.

Stansiya növbətçisinin dəftərçəsi örtülür.

Növbətçiyə maşinist bir-birinə hərbi qaydada salam verirlər.

Növbətçi çıxıb gedir.

* * *

Tender kranından su axır; Jenya onun yanında üzünü dəsmalla silir – indi o, ağarıb, tərtemiz olub, sabunu maşinistə verir.

Hisə bulaşmış maşinist kranda yuyunur, ondan çirk çay kimi axır, amma elə qara da qalır – o zəncidi.

Jenya gül-gülə dəsmalı ona verir:

– Nə yaman qarasan!

Maşinist: – Cena, sən şovinistsən, sən zəncilərin əleyhinəsən.

Jenya: – Bəs sən kimin tərəfdarısan?
Maşinist: – Mən sənin tərəfindəyəm, sizin tərəfinizdəyəm.
Jenya: – Lüsyen! Mənim evdə oğlum var. Maşını depoya özün apar, mənsə gedim.
Maşinist-Lüsyen: – Oll-rayt, Cena! Yaxşı, nolar.
Jenya: – Sal ol, Lüsyen!..
Vidalaşırlar.
Jenya əlində sandıqça-çamadanı gedir.

* * *

Lüsyen təkdi. O, gedən Jenyanın arxasınca baxır.
Başını aşağı salır,
öz sinəsinə baxır.
– Ürəyim Cenanı sevmək istəyir!
Yumruğunu sinəsinə vurur.
– Olmaz! Vəssalam. Parovozu sev.

402

* * *

Moskva. Axşamüstü. Katya Bessone yaşayan evin qabağı.
Neverkin gəzişir,
yuxarı mərtəbələrə baxır,
üç dəfə fit çalır.
Dördüncü mərtəbədə nəfəslik açılır,
oradan əl uzanır,
əl salam verib yellənir,
sonra “al” göstərir.
Neverkin ora baxır,
astadan “Doğma anam məni necə...” oxuyur,
bəndin sonunu ucadan, üzünü yuxarı – pəncərəyə doğru qaldırıb oxuyur;
– Bolşeviklər sənsiz keçinərlər!
Katya başını pəncərədən çıxarır; o, şüşənin arxasında ayaq üstə durub oradan qışqırır:
– Bəs sən – sən də mənsiz keçinərsən?
– Hə, əlbəttə! Nə fərqi var!
Katya: – Dayan, keçinmə! İndi sənin yanına gələm!
Neverkin (özündən razı halda): – Bax, belə!

* * *

Katya və Neverkin güllüyün yanındaki skamyada oturlar.

Səmadakı axşamüstü günəşi şəfəq saçır, Katyanın yanığını və göy daşlı balaca sırğa asılmış qulağını işıqlandırır.

Katya kədərli.

Neverkin onun bir əlindən yapışır.

Katya: – Bəs onlar sənə çox lazımdılar?

Neverkin: – Suala bax!!! Səbrin çatmır – gör necə lazımdı!

Katya: – Onda götür...

Üzünü Neverkinə yaxınlaşdırır.

Neverkin onun qulaqlarından balaca qızıl sırğaları çıxarır.

Qulaqlarını əlləşdirəndə Katya astadan ona deyir:

– Axı bu sənin hədiyyəndi... Mən onları sevirdim...

Neverkin: – Belə keçinərsən! Məni mənən sev...

Sırğaları kağıza büküb pencəyinin balaca cibinə qoyur.

Katya dinməzəcə ona göz qoyur, sonra deyir:

– Sən onları başqa nişanlığa bağışlayacaqsan?

Neverkin: – Suala bax!!! Heç olmasa, belə olsun...

Yaxşı, hələlik!

Əl vermədən gedir.

* * *

Katya skamyada tək oturur.

O, mənasız-mənasız Neverkinin arxasınca baxır.

Onun gözlərində yaş gilələnir; o, sifətini qırıqdırıb yaşla mübarizə aparır.

Onun yaxınlığındakı cığırda poçtalyonla bələdçi qadın sumkasız-filansız görünürlər; onlar qol-qola girib gəzişirlər.

Katyanın oturduğu skamya ilə üzbəüzdülər.

Poçtalyon sayıq nəzərlərlə Katyanı süzür.

Poçtalyon: – Dünyada dərd-azar var; tədbir görmək lazımdı...

Hər ikisi ötüb-keçir.

* * *

Katya təkdi; o, açıq gözlərlə yatan adam kimidi.

O, əlilə qulaqlarını, sırğaların asıldığı yerləri yoxlayır.

O qalxır,

səmaya baxır,

sәмada axşamüstünün günəşilә işıqlanmış bulud yığınları, adi mavi boşluq var.

Katya bağıın cıdırıyla gedir.

Bağıın çıxışında köşk var; poçtalyonla bәlәdçi qadın köşkdәki şimniyyatları eşәlәyirlәр.

Katya görünür.

Poçtalyon onu görür.

Katya onların bәrabәrinә çatır.

Poçtalyon (Katya): – Gözlәrini qurut, qızım...

Katya ayaq saxlayıb poçtalyona baxır.

Poçtalyon: – Bizimlә kinoya gülmәyә gedәk...

Katya (etinasızlıqla): – Gedәk.

Üç nәfәр addımlayır: poçtalyon ortada iki qadının qoluna girib.

Kinoteatrın vestibülü: çoxlu adam, kassa, kassanın üstündә yazı: “4 rublluq biletләр qalıb”.

404

Qrup: poçtalyon, bәlәdçi qadın, Katya.

Poçtalyon kisәsini eşәlәyib pulunu sayır; deyir:

– Çatmır.

Katya: – Mән indi gәlirәм.

Cәld onlardan aralanır.

* * *

Bezqadovun kabineti. Bezqadov masanın arxasındadı.

Qapı döyülür:

– Gәlin.

Katya içәri girir.

Bezqadov ayağa qalxır.

– Yәnә sizsiniz?! Siz bu filmi artıq görmüsünüz.

Katya dinmәzcә durur.

Göz yaşları ara-sıra gilәlәnib yanaqları boyu axır.

Katya: – Mәnim üçün maraqlıdı.

Bezqadov: – Buyurun.

Buraxılış vәrәqi yazır.

Buraxılış vәrәqini ona verir.

Katyanın göz yaşları axır.

Bezqadov: – Sizә nә olub?

Katya әllәrilә üzünü qapayır.

Bezqadov ona dođru atılır.

Katya: – Qulaqlarımdan sırğalarmı çıxardılar.

Bezqadov onun başını sıgallayır; təskinlik verir:

– Mən sizə başqasını alaram.

Onu qucaqlayır.

Katya əllərini üzündə tutub barmaqlarını aralayır ki, görə bilsin; qızın gözləri görünür; o, Bezqadova baxır.

Katya: – Siz onda məni, doğrudanmı, dərhal sevdiniz?

Bezqadov onun üzündəki barmaqlarını ehmalca aralayıb dodaqlarından öpür.

Katya: – Mənsə dərhal sevə bilmirəm, mən tədricən...

Qapı yavaşca aralanır,

Stepan görünür,

onun ardınca poçtalyon görünür (poçtalyon qapının arasında müşahidəçi kimi qalır).

Bezqadovla Katya qucaqlaşmış halda dayanıblar.

Stepan: – Ata, bu kimin xalasıdı?

Bezqadov (özünə gəlib, Katyadan aralanıb):

– Sən niyə bura gəldin?

Stepan: – Tanışlıqla kinoya baxmaq üçün. Mənə pulsuz bilet ver.

Bezqadov ona buraxılış vərəqi yazır.

Katya Stepanın başını sıgallamağa cəhd göstərir.

Stepan onun əlini itələyir.

Poçtalyon: – Ay səni, nə qəribədi!..

Bezqadov qorxu içində poçtalyona baxır:

– Sən kimsən?

Poçtalyon: – Aleksey İvanoviçin yanında işləyirəm, rabitə qulluqçusuyam, həmkarların üzvüyəm.

Qapının arxasında gizlənir.

Stepan buraxılış vərəqini götürüb gedir.

Katya: – Bu... sizin oğlunuzdu?

Bezqadov: – Yox, belə... bir özgənin şeytan balasıdı!

Katya stulda əyləşir.

– Darıxıram... Nəsə bir şey istəyirəm...

Bezqadov ona yaxınlaşıb əlini çiyinə qoyur. – Nə olub axı?

Katya dərhal ona sığınıb üzünü gizlədə-gizlədə deyir:

– Əbədi sevgi.

Bezqadov dalğın halda qıza nəvaziş göstərə-göstərə dillənir:

– Boş şeydir. Olar.

* * *

Jenyanın boş otağı.
 Qapının açar deşiyində burulan açarın səsi.
 Qapı aralanır. Jenya parovozdan getdiyi elə həmin dəmir
 çamadan-sandıqçayla içəri girir.
 Jenya çamadanı stulun üstünə qoyur,
 masanın üstündən kağızı götürüb, oxuyur.
 Uşaq xətt ilə yazılıb:
 “Ana, kinoya atamın yanına getdim, hörmətlə, ümu-
 miyyətləsə, hələlik. Stepan”.
 Jenya gülümsünür,
 kağızı cibinə qoyur,
 sumkasını götürür,
 oradan güzgünü çıxarıb pudralanır,
 başına ayrı papaq qoyur,
 sonra çıxıb gedir.

406

* * *

Axşam gur işıqlı kinoteatrın girişi.
 Tamaşaçılar. Kinoteatra giriş.
 Jenya görünür, içəri girir.
 Vestibül. Direktorun kabinetinin qapısı.
 Kabinetdən Bezqadovla Katya çıxırlar.
 Bezqadov kabinetinin qapısını açarla bağlayır.
 Jenya vestibüldədi, onları görür.
 Jenya divara tərəf dönür,
 utana-utana divanı ovcuyla sıgallayır.
 Tamaşaçılar ona baxırlar.
 Bezqadov Katyayla çıxışa doğru gedir, onlar gözdən
 itirlər.
 Yazıq, kədərli Jenya çəkinə-çəkinə tamaşaçıların ara-
 sından çıxışa doğru keçir.

* * *

Zərgərlik mağazasının pəncərə-vitrini.
 Bezqadovla Katya vitrindəki əşyalara baxırlar.
 Jenya qaranlıq küncdə – həmin pəncərənin yanında,
 Katyayla və Bezqadovun bir neçə addımlığında durur.
 Bezqadovla Katya yaxından.

Katya (barmağıyla vitrindəki sığaları göstərib): – Mənimkilər bax, beləsiydilər; o qədər də yaxşı deyillər.

Bezqadov: – Daha yaxşısı olacaq. Sabah alaram.

* * *

Moskva gecəsi. Demək olar, boş küçənin yuyulmuş asfaltı parıldıyır: uzaqda cütlük – Bezqadovla Katya gedirlər. Tamaşaçıya yaxın yerdə uzaqlaşan cütlüyün arxasınca ehtiyatla Jenya yeriyir.

Katya Bessonenin yaşadığı evin girişi.

Küçədən giriş qapısı.

Bezqadovla Katya görünürlər.

Həmin qapıdan içəri girirlər.

* * *

Ekranada: küçədən giriş qapısı. Pauza. Heç kəs yoxdu.

Jenya qaça-qaça qarıya yaxınlaşır.

Qapını açıb içəri girir.

Əsas girişin yarıqaranlıq, tutqun küncü.

Küncdə Jenyanın gizlənən fiquru; uzaqdan Bezqadovla Katyanın anlaşılmayan danışığı eşidilir: təkcə səslər gəlir.

Səslər kəsilir. Pauza. Jenya dinməzcə durur.

İkiqat öpüşün aydın səsi.

Jenyanın qısa fəryadı.

* * *

Bomboş, gecə işığında bərq vuran küçə.

Jenya plaşda, başıaçıq qaçır, saçları dağılıb.

* * *

Qaranlıq kadr. Qapıda açarın səsi.

İşıq: içəri girən Jenya otağında işığı yandırır.

Stepan çarpayıda paltarlı yatır.

Jenya ehtiyatla onu soyundurur, üstünü adyalla örtür.

İşığı söndürür.

* * *

Jenyanın otağında səhər. Çarpayıda Jenyayla Stepan yatırlar.

Qapıda açarın səsi.

Bezqadov qorxa-qorxa, ehtiyatla içəri girir.

Jenya gözünü açır, qalxıb yatağın içində oturur.

Jenya: – Çıx get.

Bezqadov: – Nə olub axı?

Jenya çarpayıda düşür,

gecə köynəyində dolaba doğru gedir,

qapısını açır, orada qurdalanır,

qutu çıxarıb açır,

qutuda iri sırğalar var.

Jenya Bezqadova: – Ona başışla.

Qutunu Bezqadova verir.

Bezqadov qutunu alır,

sırğalara baxır,

qutunu masanın üstünə qoyur.

Bezqadov: – Çıxıb gedirəm...

Çamadanı divanın altından çıxarıb açır,

corablarını, qalstuklarını, kitablarını və s.-ni ora atır.

Jenya çarpayıda oturur.

O, Stepanı oyadır.

Oğlan oyanıb diqqətlə ata-anasına baxır.

Jenya: – Qalx, Stepan, atan bizi atıb gedir.

Stepan çarpayıda oturur.

– Ata, hara gedirsən? Kinodakı xalanın yanına?

Bezqadov (əşyalarını yığışdıra-yığışdıra): – Hə, Stepan.

Daha əlvida.

Stepan: – Bəs niyə öz xalanı qucaqlayırsan? Yaxşısı budur, təkcə anamı sevəydin.

Bezqadov: – Böyüyəndə bilərsən, Stepan.

Stepan fikirli və kədərlidir:

– Mən elə nə vaxt böyüyəcəyimi gözləyirəm... Ondasa səni şil-küt eləyəcəyəm!

Bezqadov (gərgin halda): – Nə olub axı?

Stepan: – Onda uşaqlar doğuzdurmağa başlayacağam, ölənədək onlarla yaşayacağam... Qoy onların ataları olsun, axı mənim atam yoxdu...

Pauza.

Bezqadov çevrilib Jenyayla və Stepana baxır; astadan dillənir:

– Jenya, olar qalım?

Jenya: – İkinci çamadanını götürməyi unutma... İstəyirsən, sənə tez şələ-küləni yığışdırıb getməyə kömək eləyim?
Bezqadov (tutqun halda): – Lazım deyil. Özüm öhdəsindən gələrəm.

* * *

Qapı döyülür.
Qapı aralanır.
Poçtalyondu: o, qəzeti uzadır.
Bezqadov (poçtalyona): – Bax, bir şeytan da gəldi!
Dayan, mən sənənlə gedirəm.
Poçtalyon içəri girib saatını çıxarır:
– Planı artıqlamasıyla yerinə yetirirəm, gözləmək olar.
Jenyayla yanaşı çarpayıda oturmuş Stepan başını söykənəcəyin arxasında gizlədir.
Bezqadov hər iki çamadanı örtür.
Birini poçtalyona verir:
– Aparmağa kömək elə!
Poçtalyon çamadanı alır,
Bezqadov çamadanı götürür,
dinməzəcə onunla qapıdan çıxır.
Poçtalyon Bezqadovun arxasınca yollanır, qapının arxasında geri çevrilir;
Stepan başını söykənəcəyin arxasından çıxarır: üzü göz yaşları içindədi.
Poçtalyon çamadanı yerə qoyur,
qayıdır;
sumkasının gözündən poçt markası çıxarıb oğlana verir:
– Afrikanındı. Liberiya ölkəsinin: o ölkəni xəyalında canlandır, ağlamağını da kəsəcəksən.
Stepan markanı alır.
Poçtalyon yolüstü çamadanı götürüb gedir.
Jenya dəsmalla Stepanın yaşa batmış üzünü silir.
– Sənə nə olub! Ağlama, lazım deyil...
Stepan: – Hə, lazım deyil, amma yenə atam yoxdu.
Jenya (ona nəvaziş göstərib): – Sənin anan var...
Stepan: – Hə, anam... Amma ikisi də olmalıdı – ata və ana, təkcə ana yarıydı...
Stepan yenə başını çarpayının başına söykəyir.

* * *

Jenya çarpayıdan qalxır,
tez xalatını geyinir,
mətbəxə keçir;
mətbəxdə qaz pılətəsinin üstündə Bezqadovun unu-
duğu kişi qayıışı durur.

Jenya onu götürür,
əlində saxlayıb baxır.
Döşəmədə çirkə bulaşmış şəkil var.

Jenya şəkli götürür.
Şəkildə Bezqadovla Jenya mehriban sevgililər kimi əks
olunublar.

Jenya şəkli xalatının qoluyla silir, ona ötən illərin xatirə-
lərini əks etdirən ifadəylə baxır.

410

Ağ kağız götürür,
qayıışla şəkli kağıza bükür.

* * *

Jenyanın otağı. Çarpayıda Stepan başını adyalla bürü-
yüb yatır.

Jenya ona yaxınlaşır,
əyilib adyalın ucunu qaldırır.
– Mən bir azdan işə gedəcəyəm. Qalx!

Stepan (adyalın altından): – Qalxmayacağam.

Jenya: – Sabah sənə dayə gətirəcəyəm, sonra uşaq
bağçasına özün gedəcəksən, sonra məktəbə gedəcəksən...

Stepan: – Onda baxarıq.

Jenya işə getmək üçün geyinib: plaşda, parovoz nişanlı
papaqdadı, əlində dəmir sandıqça-çamadan var; masanın
üsütündə səhər yeməyi qoyulub, otaq yığıdırılıb. Stepan
hələ də çarpayıda başını bürüyüb yatır.

Jenya: – Deməli, bu gün mən qayıdanacan qalxmaya-
caqsan?

Stepan: – Baxarıq...

Jenya ona yaxınlaşıb adyalı qaldırır,
oğlunun alnından üç dəfə öpür:

– Yaxşı, qalxma!... Dərd çəkmək lazım deyil.

* * *

Otaq boşdu. Təkcə Stepan yatır. Bayırdan avtomobillərin səsi, siqnalları, yaxınlıqdakı tikintidən çəkiqlərin taqqıltısı, mişarların xırçılıtsı eşidilir, uzaqlarda parovoz uzun-uzadı və həyəcanla fit çalır.

Stepan çarpayıda oturur (o, uzun uşaq gecə köynəyindədi), asta-asta bütün otağı gözdən keçirir, yerə düşür;

divarda Stalin və Puşkinin portretləri.

Stepan biranlığa Stalin və Puşkinin portretlərinə baxır. (Həmin portretlərin arasında Jenyanın şəklİ var).

Bağlı pəncərə arxasından barabanla pioner musiqisinin yaxınlaşan boğuş səsi eşidilir.

Stepan dolabı açır, ağ vərəq, mürəkkəbqabı, qələm götürür, masanın arxasında oturub yazır.

(Pəncərə şüşəsinin cingiltisindən pioner musiqisinin evin lap yanından keçdiyi məlum olur).

Stepan masanın arxasından qalxır,

pəncərəyə doğru gedir,

pəncərənin qabağına çıxır,

pəncərəni açır,

yerə düşür,

pəncərə taylarını bayıra açır.

(Pioner musiqisi indi daha uzaqdan səslənir, amma get-gedə uzaqlaşib kəsildiyi eşidilir).

Stepan çarpayının altından balaca çamadan çıxarır – bu, onun artıq bir dəfə evdən getdiyi çamadandı, həmin vaxt Jenya ona küçədə rast gəlmişdi;

çamadanı açır,

çarpayının yanındakı kətilin üstündə olan üst paltarını, dolabın arxasındakı köhnə qaloşlarını ora qoyur,

özüsə hələ də gecə köynəyində qalır.

Çamadanı örtür,

onu paltar dolabına aparır,

orada gizlədib dolabın qapısını bərk-bərk örtür.

(Bu zaman pioner musiqisi uzaqlarda tamamilə eşidilməz olur).

Stepan açıq qapıdan mətbəxə keçir;

oradan balaca nərdivanı gətirir,

nərdivanı otağın divarına – Jenyanın iri şəklinin yanına
 dayayr (həmin şəklin hər iki tərəfindən Stalinin və Puşkinin
 iri portretləri asılıb);
 yatağı yığışdırır,
 yastığı çırpır,
 yatağı adyalla səliqəylə örtür;
 dolabın arxasından şotkanı götürür;
 onunla döşəməni süpürür,
 masanın üstündə anasının qoyduğu səhər yeməyindən
 konfet götürür,
 konfetin kağızını açır,
 konfeti ağızına qoyur,
 amma dərhal da ağızından çıxarıb geri, konfet qabına
 qoyur,
 sarğı kağızını diqqətlə gözdən keçirir, sonra kağızı da atır:
 – Maraqsızdı.
 Dolabın üstündən kitab götürür,
 kitabı açıb vərəqləyir,
 geri tullayır:
 – Darıxdıncı hərlərdi...
 Telefonun dəstəyini götürür.
 Qısa pauza.
 – Niyə bizə heç kəs zəng vurmur?..
 Qısa pauza.
 – Mən oğlanam... Niyə telefonla bizimlə danışırlar?..
 Qoy tez danışsınlar, axı gözləyirəm.
 Dəstəyi yerinə qoyur.
 Dolabın yanındakı kətilin üstünə çıxır.
 Gözləyir. Pauza.
 Kətildən atılıb yerə düşür.
 Nərdivanla Jenyanın şəklinə doğru qalxır.
 Çatır. Şəkildəki Jenyanı öpür.
 Nərdivandan iki pillə aşağı enir.
 Fikirli-fikirli dayanır.
 Yenə yuxarı qalxır.
 Portretdəki Stalini (Jenyanın şəklindən solda) öpür.
 Portretdəki Puşkini (Jenyadan sağda) öpür.
 Bir neçə pillə aşağı enir.
 Nərdivanın pilləsindən taybatay açılmış pəncərənin qaba-
 ğına adlayır.

Bir anlığa pəncərənin qabağında arxası tamaşaçılara sanı durur.

Pəncərənin qabağından küçəyə doğru addım atır.

İkinci addımda yox olur: oğlan küçəyə yıxılır.

(Açıq pəncərədən həmişə eşidilən adi qatmaqarışlıq səs-küy qəfildən bir neçə saniyəliyə susur; sonra təzədən başlanır).

* * *

Otaq boşdu. Döşəmədə konfet kağızı, atılmış kitab, küncə süpürülmüş zibil var.

Qapı döyülür.

Qapı yenə döyülür.

Poçtalyon qapını aralayıb baxır:

– İkinci poçt. Sifarişli məktub.

Məktubu uzadır.

İçəri girir.

Məktubu masanın üstünə qoyur.

– Qol çəkməyə adam da yoxdu. Özüm qol çəkərəm.

Siyahı kitabını açır.

Stepanın yazdığı qələmlə qol çəkir.

Stepanın yazdığı kağızı götürür.

Kağızı oxuyur.

Telefon zəng çalır.

Poçtalyon dəstəyi götürür.

– Alo! Mənəm! Yox, Stepka deyil... Bu saat, bu saat...

Gözlərini silir.

– Mən sizə sifarişli məktub gətirmişəm... Məndən, poçtalyondan!.. Mən özümdən, markasız gətirmişəm...

Qısa pauza. Poçtalyon qulaq asır.

– Siz onun anasıdır? Onda evə gəlin: o indi rəhmətə gedib...

* * *

Stepanın məktubu:

“Əziz ana Jenya, sən anam deyilsən, doğru deyil, atam bizi atdı, başqasını sevdi, mən yaşamaqdan yoruldu, doğrulmaqsa istəmərdim, heç kəsdən xahiş eləməmişdim, mən necə ölməyi bilirəm, ona görə də öldüm, ümumiyyətlə, mən yoxam və əlvida. Stepan”.

Otaqda təkə poçtalyonu.

O, çarpayının üstündə oturur.
Qapını bərk-bərk döyürlər.
Poçtalyon qımıldanmır.
Kadr qaralır.

* * *

Səhər. İşıq pilləkən meydançasının divarlarında oynayır.
Katyayla Bezqadov pilləkənlə aşağı enirlər.
Katya: – Sən yalan danışırıdın! Sən hər şeyi bilirdin! Sən əclafsan!..

Bezqadov (hiddətlənib): – Sus bir görək, yaramaz!..

Katya ayaq saxlayıb Bezqadovun üzünə şillə vurur:
– Al, murdar!

Bezqadov üzünü tutur,
ağından və özünü qorumaq üçün dönür.

414

Katya: – Öz uşaqlarınla möhtəkirlik eləmə, yataqda yalan danışma... Sənin uşaqların ölür, sənsə arvad dalınca düşübsən, sən məni öpürsən!..

Katya üzünü divara söykəyir.

Bezqadov cəld aşağı qaçıb əkilir.

Kadr qaralır.

* * *

Xəstəxana bayırdan. Xəstəxananın girişi.

Zənci Lüsyenlə Jenya görünürlər; Lüsyen Jenyanın qoluna girib, o biri əlində kiçik gül dəstəsi və hədiyyələr qutusu var.

Onlar girişin pillələriylə qalxırlar.

Xəstəxananın qapısı açılır – poçtalyonla bələdçi qadın onların qarşısına çıxırlar.

Hamısı qarşılıqlı salamlaşır.

Jenya (həyəcanla): – Siz onun yanından gəliirsiniz? Halı necədi?

Poçtalyon: – Çox yaxşıdır! Təkcə ayağının biri olmaya-caq. Amma indi ki texnika işləyir, düzəldərlər! Ayaq boş şeydir!

Bələdçi qadın: – O, burada kökəlib, ağıllı, gözəl uşaq kimi yatır...

Poçtalyon: – Ağlagələn işdirmi! Üçüncü mərtəbədən! Bizim evdən atıla bilməzdi...

Jenya (başə düşməyib): – Nə?
Poçtalyon (sərt halda): – Heç nə... Uşağı saxlaya bil-
mədin! Yaxşı, ümumiyyətlə, hələlik!
Təzim eləyib bələdçi qadınla gedir.
Jenya çaşqın halda durur. Lüsyen ehtiyatla onun
qoluna girir.
Onlar xəstəxanaya girirlər.
Kadr qaralır.

* * *

Jenyanın otağı.
Jenya və Lüsyen paltarlı oturublar.
Pauza.
Lüsyen (çəkinə-çəkinə): – Cena...
Jenya: – Nədi?
Lüsyen onun əlinə toxunur, amma dərhal da buraxıb
çaşqın halda deyir:
– Siz... məktubları oxumursunuz, qəzetləri də...
Telefonun qoyulduğu dolabın üstündə bir yığın qəzet,
bir neçə bağılı zərf var.
Lüsyen: – Poçtalyon cavab istəyir... O, iki aydı cavab
gözləyir.
Jenya: – Bilirəm... Mənə demişdi. Xahiş eləyir ki, uşağı
oğulluğa götürmək üçün verim. Evlənilib, arvadı da bunu
istəyir.
Lüsyen sualedici, mehriban nəzərlərlə Jenyaya baxır.
Jenya Lüsyenin əlindən tutub: – Yəqin, ki, razı olaca-
ğam, oğlanın qarşısında hər şeyə görə mən günahka-
ram...
Lüsyen: – Siz günahkar deyilsiniz... Siz nəcibsiniz...
Jenya: – Yox, mən onu necə sevəcəyimi bilmirdim...
Yəqin ki, əvvəlcə özüm uşaq doğmalıyam...
Lüsyen Jenyanın əlinə baxa-baxa: – Sevmək üçün
doğmaq lazımdır...
Jenya əlini çəkib: – Siz nə deyirsiniz?.. Mən tək cə öz
uşağımı yox, bütün uşaqları sevmək istəyirəm...
Lüsyen (Jenyanın əlini öpüb): – Sevəcəyik... Hamısını
sevəcəyik...
Jenya kədərli təbəssümlə boş əlini Lüsyenin saçlarına
çəkir.

* * *

Qapını döyürlər.

Jenya (Lüsyendən aralanıb): – Bəli...

Otağa Katya Bessone girir.

Katya: – Bağışlayın... Jenya sizsiniz?

Jenya: – Mənəm.

Katya Jenyanı qucaqlayıb, yanağından, boynundan öpür.

Jenya utana-utana onun qolları arasından çıxmağa çalışır.

Katya: – Məni bağışlayın... Mən sizin ərinizin, Vanka Bezqadovun arvadı idim...

Jenya Katyanın əlindən çıxır.

Katya: – Məndən inciməyin: oğlunuzun başına nə gəldiyini eşidib Bezqadovdan ayrıldım.

Lüsyen ayağa qalxıb: – Boşanmaq yaxşı deyil.

416

Katya Lüsyeni gözdən keçirib: – Mənsə ona şillə vurub ayrıldım.

Jenya gülümsəyə-gülümsəyə: – Siz, əzizim...

Katya: – Eybi yoxdu. Mən sizdən üzr istəməyə gəldim...

Bəs oğlan haradadı, o, artıq sağalıb?

Jenya: – Yox. Sabah gəlin, sabah onu xəstəxanadan buraxacaqlar.

Katya: – Yaxşı, gələrəm. Gəlin dil tapaq, rəfiqə olaq.

Jenyanı öpür.

Jenya Katyanı öpür.

Vidalaşırlar.

* * *

Pauza.

Lüsyen: – Cena!

Jenya: – Nədi, Lüsyen?

Lüsyen: – Bəs sən Vanka Bezqadovu təzədən sevməyəcəksən?

Jenya gülür:

– Çətin ki...

O, əlini Lüsyenin çiyinə qoyur.

Lüsyen (kədərlə, Jenyanın əlini öz çiyində hiss eləmədən): – Mən qara adamam...

Jenya (əlini Lüsyenin çiyində saxlayıb): – Bəyəm elədi?... Özüm də bilmədən unutmuşam...

Lüsyen, gülümsəyə-gülümsəyə, Jenyanın hər iki əlin-dən yapışb: – Mən sizə ciddi təşəkkür eləyirəm.

* * *

Qapı döyülmədən açılır.
Jenyayla Lüsyen aralanırlar.

Poçtalyon gəlir.

Poçtalyon dərhal: – Hə, nədi, xanım, fikirləşdin? Uşağı verirsən?

Jenya: – Sabah gəlin, yenə danışaq.

Poçtalyon (narazı halda): – Yenə sabaha qaldı – poçt adamı gəzmək yox, oturmaq istəyir.

Çıxıb gedir.

Lüsyen ehtiyatla Jenyanın paltarının qolundakı gözəgö-rünməz tozu çırpır.

Jenya onun qabağında fırlanır,

Lüsyen qızın kürəyindəki tozu da çırpır.

Kadr qaralır.

* * *

Xəstəxananın bağında payız bitkiləri. Xiyaban.

Xiyabanın o başında aynabənd və xəstəxanaya giriş.

Xəstəxananın qapısı açılır.

Əvvəlcə Jenya çıxır; o, ehtiyatla Stepanın qolundan tutub çıxarır; oğlan sağ qoltuğuyla qoltuq ağacına söykənə-söykənə gəlir. Sağ ayağı aciz halda sallanır.

Jenya Stepanın sol qolundan tutur, onlar pilləkənlə enirlər.

Cığrıla gedirlər. Stepanın rəngi əvvəlkinə nisbətən solub, başı sarıqlıdı.

Onlar ekranda iri plandadılar.

Jenya: – Yatmaqdan yoruldu?

Stepan: – Eybi yoxdur, yaşamaq daha darıxdırıcı idi.

Jenya: – İndi özünü yaxşı hiss edirsən?

Stepan: – Bir az özümə gəlmişəm...

Stepan ətrafındakı aləmə diqqətlə baxır.

– Ana, mənə qəfəsli quş al. Onun balaca insan olduğu barədə fikirləşəcəyəm. Bax, o cığrıla gedən it də axsayır.

Qoltuq ağacıyla irəlini göstərmək istəyir (cığrıla üç aya-ğı üstündə, dördüncüsünü sürüyə-sürüyə balaca it gəlir),

müvazinətini itirib yıxılır,
amma anası onu tutur,
götürüb qucağında aparır (Stepan qoltuq ağacını ana-
sının çiyininə qoyub).

* * *

Jenyanın otağı. Masanın üstündə pirojna, konfet, çiçək,
oyun qutusu var. Otaqda intizar içində bayramsayağı geyin-
miş poçtalyon, açıq-aşkar hamilə olan bələdçi qadın, özünə
siğal vermiş Lüsyen, yaraşığıl Katya Bessone-Favor oturublar.

Poçtalyon qalxır, danışa-danışa gəzişir:

– İndi yaşamaq maraqlı olub: hər gün bir xoşbəxtliyə
düçar olursan. Dünən ərzağın qiymətini aşağı salıblar, bu
gün oğlumu qəbul eləyirəm, sabah görərsən, stratostat uçdu.

Qapını çəkinə-çəkinə döyürlər. Hamı gərgin halda dönür.

Qapı aralanır. Kor adamın bələdçisi olan oğlan görünür,

onun arxasınca kor qocanın özü girir.

Onlar irəli gəlmədən utana-utana dayanırlar.

Bələdçi oğlan kağızı göstərir:

– Xala bizə qonaq gəlməyi tapşırıb...

Lüsyen kağızı oğlandan alır,

ona əl verir:

– Salam, salam, zəhmət olmasa, oturun...

Lüsyen bələdçi oğlanı masa arxasında oturdur, kor
qocanı da onun yanında əyləşdirir,

oğlanı da konfetə qonaq eləyir.

* * *

Dəhlizin o başında, qapının arxasında təkrar olunan
taqqıltı.

Bərk, qeyri-müəyyən taqqıltıyla kəsilən addım səsləri
eşidilir.

Otaqda hamı susur.

Qəribə addımlar – üç ayaqla – yaxınlaşırlar, onların
ahənginə uyğun ağac-ağaca sərt və bərk halda dəyir.

Addımlar qapının önündə dayanır.

* * *

Qapı aralanır.

Qoltuq ağacıyla döşəməni taqqıldada-taqqıldada Ste-
pan girir.

Onun dalınca Jenya girir.
Stepan adamları süzür,
Stalinin, Puşkinin və Jenyanın divardakı portretlərinə
baxır, heç nə demir.

Poçtalyon: – Nə olar, vətəndaşlar, gəlin sevinək...

Pauza. Hamı susur. Jenya bələdçi oğlanın qabağında
çöməlib onunla salamlaşır.

Poçtalyon: – Aha! Yaxşı, lazım deyil!.. Stepan, gəl yıçışaq:
indi sənın atan mənəm... (Jenyaya). Sizsə, vətəndaş,
sənədinizi götürün, bir yerdə zaqsa gedək ki, sənədinizdən
pozsunlar.

Pauza.

Stepan: – Daha mənə ata lazım deyil.

Katya (Stepana sarı əyilib): – Bəs ana istəyirsən?

Stepan: – İstəmirəm, yadırgamışam.

Heç kəsə qulaq asmayan, qonaqlara etinasız olan Jen-
ya Stepanı dizlərinin üstünə alıb onun başındakı sarğını
açmağa başlayır.

Poçtalyon: – Bu necə ola bilər? Bu, qanmazlıqdı! Mən
artıq ondan ötrü çarpayı və qəfəsdə quş almışam...

*(Bütün bu səhnə müddətində Stepan Jenyaya tabe
olur, amma elə bil, onu hiss edib görmür; Jenya da Stepa-
nın sözlərinə və hərəkətinə etinasızdı. Onunla istədiyini
eləyir, sarğısını açıb təzədən sarıyır, dırnaqlarına baxır, qulaq-
larına baxır, gözlərini silir, oğlan da qeyri-şüuri ona tabe
olub müqavimət göstərmir).*

Stepan: – Özünə başqasını gətir – bax, başqası oturur
(bələdçi oğlanı göstərir).

Poçtalyon ayıq nəzərlərlə oğlana baxır.

Bələdçi qadın da ona baxır. Bələdçi qadın (poçtalyo-
na): – Onun sifəti ağıllıdır.

Poçtalyon: – Zərər yoxdur, yəqin, pəncərədən atılmaya-
caq – dəli deyil.

Stepan: – Kimdir dəli?

Poçtalyon: – Sən. Bax, həmin o adamsa (bələdçi oğla-
nı göstərir) dəli deyil, o, yaxşı vətəndaşdı.

Stepan pirojnanı götürüb poçtalyona atır; pirojna onun
ağzının yanından dəyir.

Poçtalyon dodağının ətrafına düşən kremi yalayıb yeyir,
sonra üzünü masa örtüyünün ucuyla silir.

Поçтальон бәләдчи оғланı кәтилдән қуқағına гөтүрүр.

– Buradan gedäk.

Бәләдчи қадın: – Doğrudan da, o nәdi, bu nәdi, ikisi dә oғlandı.

Бәләдчи оғланın гөзләрini дәсмalla silir, sonra bütün sifәtini silir.

Бәләдчи оғлан: – Bәs babanı kim гәздирәк?..

Katya (gülümsәyә-gülümsәyә): – Mән... Evimdә dörd pişik var, indi onları qoyub babayla yaşayacaғam.

Kor: – Bәs sән haradasan, qızım?

Katya kora yaxınlaşır,

kor barmaqlarını onun üzündә, saçlarında гәздirmәyә başlayır,

sonra yanaғını ovucları arasına alıb öpür.

Поçтальон бәләдчи оғланı қуқағında апарır, onun арха-
sınca da fikirli бәләдчи қадın гedir.

420

* * *

Katya korla söhbәtlәşir,

Lüsyenlә vidalaşır,

Jenyayla vidalaşır (Stepan hәlә dә Jenyanın quқағın-
dadır; o, artıq oғlanın sarғısını dәyişib).

Jenya: – Siz, doğrudan da, qocanı öz evinizә aparırsınız?

Katya: – Әlbәттә... Mән yanımda adam olmasına öyrәş-
mişәм. Әvvәlcә nişanlım yanımdaydı – o, mәni atdı. Sonra
sizin әriniz – onu özüm qovdum... İndi dә tәk-tәnhayam,
pişiklәrlә qalmışam... Qәlbimi qoymaға yer tapmıram!

Katya korun qoluna girir, kor boşluға tәzim elәyir,
onlar çıxıb gedirlәр.

* * *

Stepan mürgülәyir.

Jenya ehtiyatla onun başını yastıғın üstünә qoyur.

Lüsyen çarpayının yanında durur.

Jenyayla Lüsyen Stepana göz qoyurlar.

Pauza.

Oғlan yatır.

Lüsyen: – Cena, mән onun atası olacaғam.

Jenya susur.

* * *

Qapı səssiz, dərhal açılır.
Bezqadov iki çamadanıyla peyda olur;
o, bir anda vəziyyəti sezir;
çamadanları yerə qoyur.
Bezqadov (çəkinə-çəkinə): – Jenya... Mən qayıtdım...
Jenya: – Hara? Evimizi sökürlər, biz də buradan
köçürük...

Bezqadov: – Kim köçür?
Jenya: – Biz, hər üçümüz...
O, Lüsyeni qucaqlayıb üzündən marçılıyla öpür.
Bezqadov qısaca hiçqıldayıb çamadanlarına doğru
əyilir, onları götürür:
– Qara çörəyə keçmişən?..
Dönür, qapını ayağıyla itələyib gedir.
Pauza.

421

* * *

Stepan (yuxusunda): – Ana, qoy atam Stalin olsun,
başqa bir adamsa olmasın.
Jenya: – Yaxşı, yaxşı...
Stepan (yuxuda): – Get evlən.
Jenya: – Bu saat, bu saat gedərəm.
Jenya Stepanın yanına uzanır.
Xoşbəxt Lüsyen dinməzəcə onların yatağının başı
üzərində durur.

* * *

Yaraşlıq Moskva küçəsinin perspektivi. Tək-tük piya-
dalar.

Poçtalyon qucağında bələdçi oğlan tez-tez gedir. Onun-
la yanaşı bələdçi qadın yeriyir. Onlar uzaqlaşır, amma hələ
görünürlər, Katya Bessone kor qocanın qoluna girib aparır,
onlar yavaş-yavaş uzaqlaşır,
onlardan irəlidə – uzaqda – əlində uşağı yuxarı qaldır-
mış poçtalyon hələ də görünür.

Yaxın planda – Bezqadov əllərində iki çamadan yolu
şığayıb keçir.

Qeyd dəftərçələrindən

QURU BİTKİ

Təxminən 1927-ci il

Bu o demək deyilmi ki insan həqiqəti bilmir: həqiqət yoxdur, ola da bilməz, heç lazım da deyil; həqiqətə can atmaq böyük yanlışlıqdı, həyatın özülü həqiqət yox, sərbəst oyunla sevinirdi.

* * *

Həqiqət sirdi, həmişə sirdir. Aşkar həqiqət yoxdu.

* * *

424

Mən öz var-dövlətimi hesablamaq üçün həddən artıq varlıyam.

* * *

Azadlıq yalnız insanın öz-özü qarşısında azad olduğu, özü-özündən utanmadığı, öz-özünə yazığı gəlmədiyi yerdə mövcuddu. Buna görə də hər bir adam azad ola bilər, əgər özü istəməsə, kimsə onu azadlıqdan məhrum eləyə bilməz. İnsanın, guya, öz azadlığını təmin etmək üçün göstərdiyi zorakılıq, əslində, bu azadlığın axırına çıxır, çünki güc olan yerdə azadlıq yoxdu, azadlıq vicdanın olduğu, əməlinə görə insanın öz-özü qarşısında utanc hissini olmadığı yerdədi.

* * *

Allahın mühakiməsinə iki nəfər gəldi: biri yanımcın idi, ölürdü, o biri sağlam, şən idi.

- Sən nə iş görmüsən? – Allah birincidən soruşdu.
- Ömrüm boyu Sənin naminə ölmüşəm, – cavab verdi.
- Nəyə görə?
- Ölməmək üçün.
- Bəs sən? – Allah ikincidən soruşdu.
- Ömrüm boyu ölümdən qorxmuşam, yalnız öz canımın qayğısına qalmışam.
- Nəyə görə?

– Canımda həyatın sönməməsi üçün.

Onda Allah hər ikisinə dedi:

– Hər ikiniz bir şeyi – həyatı istəmişiniz, ondan uzaqlaşmışınız, biriniz ölü ruha çevrilib, çünki cismini öldürüb, o biriniz ölü cismə dönüb, çünki bədəninədən başqa hər şeyi unudub. Siz ikiniz də ölüsünüz. Amma əgər ruhla bədənin eyni olduğunu dərk eləseydiniz, hər ikiniz əbədi sağ olar, mənim sevincimi dadardınız. (...) Dünyada yol çox yox, bircədi, o yolla hamı getmir.

– Bəs indi neyləyək? – günahkarlar soruşdular.

– Özünüzü dərk eləyin, təzədən yaşamağa başlayın.

* * *

Dahi: o, zəifləri boğur, güclülərə həyat verir.

* * *

Bilik dəmir pullara xırdalanmış inam qızılıdır.

* * *

Sənətkarlıq ən mürəkkəb şeyləri ən sadə şeylərlə ifadə eləməkdir. O, qənaətcilliyin ali formasıdır.

* * *

Sev və inan, onda xoşbəxt olacaqsan!

1928–1930

Uşaqlar sosializm qurmaq üçün qənd yemirlər.

* * *

Əgər sağ olanları ölənlərlə müqayisə eləsək, onda sağ olanlar yararsız şeylərdir.

* * *

Xoşbəxtlik dərkolunmaz olanda, onun haqqında yalnız yarpaqlar pıçıldayanda, mədəniyyət və istirahət parkında dini musiqi çalınanda həyat çox gözəldi.

* * *

Öhdəsindən necə gələcəyimizi bilmirik, amma hər şeyi öz əlimizə alırıq – başqa əl yoxdu.

* * *

Bizim tutqun kədərimiz işıqdan qorxur, gözlərini qıyr, sevinc təntənəsindən də göz yaşları axır.

* * *

İnqilab qoy büdrəyib yıxılanacan getsin. Əgər yıxılsa, ayağa qaldıracağıq, yenə gedəcək.

* * *

Mənim və hamının olmasa da, hər halda, mən həyatın möhkəmliyini və özümün sarsılmaz sevincimi görürəm.

1931–1933

Mənim bədbinliyim şəxsidi, nikbinliyimsə tamamilə ictimaidi.

* * *

Sənət ölməli, – o mənada ki, onu nəşə qeyri-adi, insani bir şey əvəz etməli; əgər qəlbində xüsusi, əsl həyat həvəsi varsa, insan səssiz də yaxşı oxuya bilər.

* * *

İstedadla yox, “insaniyyətlə” – aydın həyat hissiylə yazmaq lazımdı.

* * *

Adamlar öz aralarında sevgidən, nifrətdən, qəzəbdən, xırdaçılıqdan və i.a. daha dərin hisslərlə bağlıdır. Onlar, hətta biri yaramaz olanda, həmin yaramazlıq dostluqlarının tərkibinə daxil olanda da yoldaşdılar.

* * *

Yeni aləmdən ən yeni aləm doğulur. Bütün varlıqlar daimi yaşamazdan qabaq dərilərini dəyişir, zərdblərini boşaldırlar...

* * *

Gözəllik əks anlayışdı. Kim çirkindisə, o, sosial narahatlıqdan daha çox əziyyət çəkib. Kim gözəldirsə, narahatlıqdan qaça bilməyib. Amma çirkinlik vasitəsilə ali gözəlliyə çatmaq olar. Çirkinlikə insanın əzab-əziyyət içində olduğu keçici vəziyyətidir.

* * *

Hətta ölümü, kədəri hiss eləmək üçün sağ olmaq lazımdı – ölümlər heç nə hiss eləyə bilməzlər. Ölüm üçün sağ adamlar lazımdır.

* * *

Hər bir adam özünə daha böyük uğur təmin eləmək üçün uşaqlıqdan sosial maskasını hazırlayır. Artıq uşaqlıqdan insan eybəcərlik içinə düşür: bütün adamlar, əslində, maskalanıblar. Əgər insan maskasız olsaydı, nə olardı! Necə yaxşı olardı!

* * *

Qohumluq hissələrinə sahib olmadan bir-birinin çatışmazlıqlarını aradan qaldırmaq, bağışlamaq olmaz.

* * *

... Bütün sənətkarlıq özünün miskin mayeyle, yorğun maddəyle doldurulmuş başının hüdudları xaricinə çıxmaqdı. Subyektiv həyat hədəfdədi, başqa insandadır. Bütün sirr bundadır.

* * *

Sevgi hissindən məhrum adam qulluq ehtiraslarıyla yaşamağa başlayır – ... onun həyat axarı da buradan başlanır.

* * *

İnsan ona görə yaşamaqdan əl çəkmir ki, yeməyi, paltarını, evi yoxdu.

Ona bunları verin – yaşamaqdan əl çəkəcək!

* * *

Əgər o, sağ qalıb, dəli olmaybsa, onda bu çox gözəldi.

* * *

İnsan nəylə yaşayır: bir şey fikirləşir, yəni bəzən rəsmi ideyalardan fərqlənən gizli ideyaya malik olur.

* * *

Bütün bunları söyləmək mümkün deyil, yalnız skripkada çalmaq olar!

* * *

Şüur sənət predmeti deyil; şüurlu insan yalnız əsərin kinayəli formasına tabe olur...

428

* * *

Adamları qohumluq əsasında birləşdirmək mümkün deyilsə, onları əziyyət zəminində birləşdirmək olar.

* * *

İnsan öz skeletini satdı. Skeleti olan insana gözetçi qoydular ki, öləndə itlər skeletini xarab eləməsinlər.

* * *

Ölüm ayağında adamlar quruluq hiss eləyirlər, nəm bir şey istəyirlər.

* * *

Balıqlar suda ləngiyən küləklə nəfəs alırlar.

* * *

Reallıqda yaşamaq, ona tab gətirmək üçün həmişə beynində uydurma, qeyri-real bir şey təsvir eləmək lazımdır.

* * *

Darıxan adama hey elə gəlir ki, filan işi bu cür yox, başqa cür eləsəydi, daha yaxşı olardı...

* * *

Öz içində oynamağa bir şey yoxdu, bütün texniki oyuncaqlar, bütün yaradıcılıqlar da buradan yaranıb.

* * *

Heyvanlar barədə də yazmaq lazımdır: onların səssiz iradə azadlığı, müstəqil ağılı var.

* * *

Biz bir-birimizlə anlaşılmaz, amma əsl dildə danışırıq.

* * *

Romanı qəbul eləmədilər – əlləri də, bədənləri də səpdi. İnsanı sındırmaq düşündüklərindən asandır.

1934–1936

429

Həqiqət həmişə özünə oxşamır.

* * *

Bitki birinci dəfə ata-ananın toxumundan, ikinci dəfə ata-ananın cəsədindən ibarət olan torpaqdan yaranır. Ata-ananın cəsədləri övladın həyatının fasiləsiz zəminidir. Biz öz ata-analarımızın cəsədlərindən dikəlirik!

* * *

Sevgidə olan sırf heyvani şeylər, bəlkə də, izzəti-nəfsimizi oxşayır, amma belə sevginin qeyri-insaniliyi, dəliliyi, ruhsuzluğu təhqir eləyir.

* * *

Əvvəlki sivilizasiyaların məhv olmasında heç də təbiət yox, adamlar günahkardılar.

* * *

Bəbirin gücü bir, ürəyisə qırx adamın ürəyinə bərabərdir. Pələngin gücü yüz dəfə çoxdur, amma ürəyi insan ürəyindən böyük deyil.

* * *

Axmaq şeyləri uydurmaq üçün ən azı bu uydurmaya görə beyinə malik olmaq lazımdır.

* * *

Başa düşən adam üçün kainat mövcud deyil.

* * *

Adamların hər cür topluluğu kasıb adamlara baha başa gəlir.

* * *

Heç nəyi axıra çatdırma: sonunda zarafat olacaq.

* * *

430

Sənət (keçmiş) əvvəlcə cəmiyyətə dərd verirdi (Şekspir), sonra vaxt keçirdi, ağrı çəkiliirdi, sənət klassika kimi qəbul olunurdu.

* * *

Yer elə soyuq, kimsəsizdir ki, ailə kasıb sobası kimi lazımdı.

* * *

İkinci həyat insana gərəkdir, yoxsa birinci həyat da lazım deyil, heç vaxt da alınmayacaq.

* * *

Qadından ötrü kişi kilsə üçün xaç kimidi.

* * *

Ağıl üçün hər şey gələcəkdədi, qəlb üçün hər şey keçmişdədi.

* * *

Uzunmüddətli nikah ər-arvadın sədaqətinə yox, onlardan birinin, yaxud hər ikisinin gizlicə başqa birini sevdiklərinə əsaslanır.

* * *

O dünyada hər şey naməlum olmalıdır: rastlaşmaq ehtimalı çox azdı...

* * *

... Qadının, ümumiyyətlə, insanın sirri: öz içində yaşamağa bir şey yoxdur, qəlbində həqiqi nəşə olan başqasını sevməlidir, – amma axı bu da yoxdu. Sevgi məsuliyyəti başqasının üzərinə qoymaq, özü isə boş olmağa hüquq qazanmaqdı...

* * *

Adamlara ata kimi münasibət bəsləmək lazımdı.

* * *

Sağ vaxtı səhv elədiyim, sevmədiyim ölümlər məndən intiqam alacaqlar.

* * *

İnsanın yaşamağa bir şeyi yoxdu, o, pul yığmağa, bəzi şeylər toplamağa başlayır. Dərddən, tənhalıqdan xəsisdi.

* * *

– Siz çoxdan gülümsəmirsiniz?
– Yarım ildi. Axı mən çox ciddi idarədə işləyirəm, çox ciddi!

* * *

Musiqi tamam qadağan olunmuş ədəbiyyatdır, o böyüyəndə – bundan, tamam qadağan olunmaqdan da müstəqil böyük sənət yarandı.

* * *

Həyatda artıq çox, – hətta xoşbəxt – tər tökməkdən məyusluq yaranır.

* * *

İnsan ata-ana zövqünün damcısıdır, o, sevincə çevrilməlidir.

* * *

Sənət həmişə şüurlu surətdə yox, əlverişli təsadüf sayəsində inkişaf eləyir.

1941–1944

“Mən, necə deyərlər, pis yaşayıram. Amma bunun eybi yoxdur: pis yaşamağa öyrəşmişəm. Sağam – yaxşıdı, başqa heç bir şeyim də yoxdu, ancaq yaşayıram”.

* * *

Aşkar nümayişkaranə xeyirxahlıq gizli xəbisliyin əvəzi olur...

* * *

Musiqiçi get-gedə daha yaxşı, daha zərif, daha xoşbəxt-cəsinə çalırdı – o, düşmənlə döyüşə gedənləri xoşbəxt görmək istəyirdi.

* * *

Çox adamlarda ağıl – abırsızlıq, kinayə, “siz intelligentlər” və i.a. istehzasıyla əvəz olunur. Amma bunun arxasında xuliqanın qanacaqsızlığı durur. Hiyləgər eqoizmdi.

* * *

Zövq insanı tərbiyə eləmir.

* * *

Yalnız zamanın – əbədiyyətin müdrikliyi çatışmır, o, hər şeyi ancaq qısa zamanların anında görür. Buradan, əbədiyyətin olmamasından, tarixin uzunluğundan müdrikliyin çatışmazlığı yaranır.

* * *

İki insan – biri çətindən, o biri asandan keçir. Ancaq birincini sevirlər, haqlı olaraq onu sevirlər.

* * *

Ana oğlunu yarada-yarada həmişə düşünür: o sən-sənmi? Qadın yol və vasitə, oğlu yolun məqsədi və mənasıdır.

* * *

Hər şey dünyaya gəlir, təzədən geri qayıdır – yalnız zaman geri dönmür.

* * *

Ən böyük tənqidçi Şekspir idi: o, başqalarının hazır əsərlərini götürür, onların üzünü köçürə-köçürə daha yüksək yaradıcılıq qüvvəsi tətbiq eləməklə sənətdə daha nə eləməyin mümkünlüyünü göstərmək üçün necə yazmaq lazım gəldiyini göstərirdi. – Bu, ideal formada tənqid!!!

* * *

434

Adamlar sevgilə, vəcdə, coşqunluqla yox, sədaqətli ər-arvad, bir masanın arxasındakı böyük kəndli ailəsi kimi, bir-birlərinə xüsusi sakit bağlılıq, vərdiş hissiylə yaşayırlar.

* * *

Milyonlarla adamın ölümü zamanı dirilərə ölümlərlə bağlı vicdan əzabı əziyyət verir.

* * *

Həyat dəyişiklikdi, amma ruhun yüksəkliyi onun dəyişməzliyindədi.

* * *

Ruhunu qəhrəmanlıqla qidalandır, zövqdən məhrum qalmaqacaqsan.

1944–1948

Uşaqlığın sirri nədədi? – Uşağın içində çoxlu adam var – onları təxəyyülə asanca çıxarır, tək, amma, elə bil, yoldaşlarıyla birgə yaşayır. Böyük adamsa tənhadı...

* * *

Dərd və əzaba qarşı maneə var – insanın müqaviməti dərd böyüdükcə artır – nəhayət, dərd ona “bata bilmir”...

* * *

Böyüklərdə yalnız onların əsl uşaq cizgilərini görmək vacib, düzgündü. Böyük adam, olsa-olsa, eybəcər hala salınmış uşaqdı: o, qocalıqda bu eybəcərlikdən qismən xilas olur.

1951-ci ilədək

İnsan heyvanlar və bitkilərlə müqayisədə (öz hərəkətlərinə görə) ədəbsizdi.

* * *

Doğrunun, həqiqətin çox böyük çatışmazlığı var: o özünü rifah sayır, bütün vasitələrlə hamının sərvətinə çevrilmək istəyir.

* * *

Həqiqət həmişə yalan formasındadı; bu, həqiqətin özünü müdafiəsidi, onu hamı keçir.

* * *

Bir adamın sevgisi başqa bir adamda həyat istedadı doğura, yaxud ən azı onu fəaliyyətə təhrik eləyə bilər. Bu möcüzə mənə tanışdı.

* * *

Xeyir şərdən ölçüyəgəlməz dərəcədə artıq vaxt enerjisi tələb eləyir. Elə buna görə də xeyir üçün çətindi, xeyirxah adamın vaxtı yoxdu, şər adamsa asanlıqla uğur qazanır.

* * *

Sənət boşluğa dözmür, o, çəmən otlarla dolan kimi, həyatla, adamlarla dolmalıdır.

* * *

(...) Sevgi etibardan daha abırıldı, çünki hətta aldadılmış aşıq təəssüf yox, təəccüb, hörmət doğurur.

* * *

(...) Həyatın mənası böyük, yaxud kiçik ola bilməz – o mütləq kainatın və dünyanın proseslərilə çulğadır, onu xüsusi tərəfinə dəyişir, – elə bu dəyişiklik də həyatın mənasıdır.

* * *

(...) Sevgi sevilən adamı özünün başlıca, ən səmimi ideyalarına qovuşdurmaqdı – onun vasitəsilə (sevənlə seviləni) öz həyatının mənasını gerçəkləşdirməkdi.

* * *

Qadını sevmək asandır – bu özünü sevmək deməkdi.

* * *

436

Hələ kişilərlə qadınlar bir-birini sevə bilirlərsə, insan qəlbə hər şeyi itirməyib.

* * *

(...) Hər cür fikir, hər cür intellektual hərəkət özünün fikri iki dəfə gücləndirən ekvivalenti, hissdə əksi olmayan yalan, namussuzluqdu.

* * *

Bir nəfər sənəti özünə necə tabe eləmək, dəyişdirmək və i.a. istəyirdi – onun özünüsə sənət dəyişdi.

* * *

Həyat əldən buraxılan və buraxılmış imkandı.

* * *

Ruhunu, cismini qida tapmağa xərcləmək olar, amma bundan ötrü şərafini sərf eləmək olmaz.

Məktublarından

A.PLATONOVUN ARVADI M.PLATONOVAYA MƏKTUBLARINDAN

Türkmənistan, 1933–1936-cı illər

30/III-34-cü il

440

...Hər tərəf səhradı, saksaul bitir, gözəl üzləri olan çoxlu dəvə var... Sonra budur, isti qumluqda dəniz, fəhlə qəsəbəsi, balıqçı gəmilərinin yelkənləri... Mənə tanış olmayan hər şeyə acgözlüklə baxıram. Bütün gecəni Ay səhranın üzərində nur saçırdı – vaqonda gecə adamların qeyd elədikləri tənhalıq-filan yoxdur... Stansiyalarda qırğızlar, onların uşaqları balıq satırlar, balıq çoxdu. Əgər sən səhranın bu böyük yoxsulluğunu görsəydin! Stansiyadakı adamlar – qırğızlar mənim xoşuma gəlirlər. Aradabir uzaqda yanında dayanmış dəvələrlə gil evlər görünür. Əgər səhranı görməsəydim, heç vaxt onu başa düşə bilməzdim – belə kitablar yoxdu. Sabah axşam Daşkənddə olacağam və irəli gedəcəyəm...

2/IV-34-cü il

...Bu gün günorta saat 4-də Aşqabada gəldim. Üfüqdə qarlar örtülmüş dağlar var. Aşqabad bir qədər Soçini xatırladır. Bu yaxınlarda birinci dəfə nahar elədim, adamı o qədər çox yedirirlər ki, yeməyə utanır. Amma bu cür təntənəli gəzinti mənim xoşuma gəlmir, bir şey fikirləşərəm... Bundan başqa, qələbəlik mənlilik deyil – hər şeyə tək baxmağı sevirəm, onda daha yaxşı görürəm, daha dəqiq fikirləşirəm...

4/IV-34-cü il

Vaqon, axşam.

Salam, yoldaşlar (...)!

Aşqabadda təxminən üç gün oldum... Krasnovodskda gedirəm... Bütün qalan yazıçılar Aşqabadda qaldılar, vənada oturub sərinləşdirici içkilər içirlər. Mən hamıdan ayrıldım. Krasnovodskdan sonra Neftdağa (harda olduğunu dəqiq bilmirəm) gedəcəyik. Akademik Qubkin Krasnovodskda gəldi; neft mədənlərində onunla görüş olacaq. Neftdağdan daha harasa gedəcəyik, beləliklə, Aşqabada altı gündən sonra qayıdacağam... Krasnovodsk Xəzər dənizinin Asiya tərəfindədi, ora içməli suyu Bakıdan paroxodlarda gətirirlər. Bütün bunları görmək maraqlıdı, amma mən çox yorulmuşam, buna görə də özümü pis hiss eləyirəm...

... Türkməncə bir neçə söz öyrənmişəm.

Sən mənim xeley muxabbatımsan – sevimli arvadımsan. Sən mənim kurbaşamsan – qurbağamsan. Totiks¹ mənim xeley balamdı, yəni cigitim, sevimli uşağım, oğlumdu.

Mənim canım, yüregim (ruhum və qəlbim) sizin həsrətinizi çəkir.

Bu gün sizə ikinci məktubdur ki yazıram. Onu haradan yola salacağımı bilmirəm. Sizə görə məni güclü narahatlıq hissi bürüyür. Axı çox uzaqdayam.

Yaxşı xaşlaşma (əlvada!), mənim xeleyim, mənim balalam!

5/IV -34-cü il

Mən Krasnovodskdayam. Yamyaşıl, dalğalı Xəzər dənizini görürəm. Sahilindəki qumlu-gilli dağlarda miskin şəhər. Sabah buradan geri, Aşqabada çıxıb gedəcəyəm. Dəniz Qara dənizə qətiyyə oxşamır, daha zəhərlidi, köpüyü daha ağdı, daha coşqundu. Mən bunu sahiləki daşın üstündə oturub yazıram, digər daş da mənim masamdı. O biri sahilə də Qafqazdı. Sənə nə qədər yeni şey danışacağam, nə qədər şey öyrənmişəm!

¹ Totik – A. Platonov öz oğlunu belə çağırırdı.

... Bu qeydləri səhraya getməzdən bir neçə dəqiqə əvvəl yazıram...

Bir qədər həyəcanlanıram, bunu da gizlətmirəm. Mən Mərkəzi Qaraquma üç sutkalıq səfərə (ikinci dəfə) çıxıram. Axı Qaraqum Saxaradan kiçik deyil! Üç sutka yük avtomobilində Saxaranın dərinliyini! Deyirlər, avropalının dərisi iqlim şərtləri üzündən mütləq suluqlarla örtülür. Beləliklə, mən ilk həftələrdə yaralarla gəzəcəyəm. Getdiyim yerdə nadir bulanıq quyulardan, zəhərli həşəratdan, səmadan, qırpuru qumdan başqa heç nə yoxdur...

...Gecə hələ çox uzundu, üstəlik də, yorulmağıma baxmayaraq, yuxum gəlmir...

* * *

442

...Mən burada işləmək üçün tələsməyə çalışıram, o mənada ki, pyes üçün dolayı material kimi dəyərlı, yararlı bir şey tapım, kəşf eləyim. Amma həmişə zahiri materialdan daha çox özünə güvənmək lazımdı.

Hələ açıq-aşkar bir şey tapmamışam, amma bu, həmişə məndə belə olur axı: mən lazım olan şeyi çox vaxt axtarılanda yox, gözlənilmədən tapıram...

...Mən səhranın həmişə qum qasırgası olan, həmişə adamların xüsusi eynəklərdə gözdikləri uzaq yerlərinə getdim. Eynəksizdim, gözlərim də bərk ağrıdı. Dəhşətli ilan və böv gördüm...

...Sabah, ayın 16-da 10 günlüyə Mərkəzi Qaraquma gedirəm. Aşqabada 10-11 gündən sonra qayıdacağam...

Səhraya təkçə, Darvazın harasında yerləşən kükürd mədənlərinə fəhlələr apararı yük avtomobilində gedirəm. Yol quyuların xəttilə (hər 50-70 km-dən bir quyular – yaz suyunun qalığı olan çökək) qumluqla gedəcək. Nə görsəm, yazacağam. Dünən üç yazıçı və arxeoloqla birgə Bağırda (Aşqabadın 30 km-liyində) idim. Orada çox qədim şəhərlərin – Nessi-İsgəndəriyyənin və müsəlman şəhərinin xarabalıqları var. Bu şəhərlərin yaşı 2000-3000 ildir. Həmin dövrün naxışlı qablarının bir neçə kiçik parçasını tapdım, onları Moskvaya gətirəcəyəm.

...Xarabalıqlar çox gözəldir. Onlar Kopetdağın dibində yerləşir; bunlardan o tərəfdə İranın Xorasan vilayəti. Bu qala – şəhərlərin yönü və müdafiə sədləri Qaraqum

səhrasına istiqamətlənib. Biz Makedoniyalı İsgəndərin xarabalıqları yüksəkliyindən səhraya uzun-uzadı baxdıq. Xarabalıqlar (divarları) gildəndi, amma həddən artıq möhkəmdi. Axı bütün Asiya gildəndir, yoxsuldu, boşdur.

* * *

İlk ulduzlar görünənəcən orada olduq. Ulduzların altında səhra mənə böyük təsir bağışladı. Mən əvvəl başa düşmədiyim bəzi şeyləri başa düşdüm.

Biz aulların çayxanalarında bir neçə dəfə gök-çay (qənd-siz yaşıl çay) içdik. Qocaların arasında xalçanın üstündə oturub söhbət elədik. Burada kifayət qədər çoxlu fars və kürd var.

...Yaz, yenə qalıb-qalmamağımı qət eləmək məndən ötrü çox çətindir. Düzdü, çox kasıbıq, amma bizim kasıblıqdan başqa, böyük dərd çəkəcək qəlbimiz də var...

...Düzdü, güclə seziləcək formada folklor mövzunu tapdım. Bir vaxtlar Apuleyin Asiyanın harasında Amur və Psixeya mövzularını tapdığı kimi. Bilmirəm, məndən nə çıxacaq – bu, Calma haqqında nağıldır.

...Günlər get-gedə daha ağır və uzun keçir. Üzücü isti var.

1936-cı il

...Mən iki saat əvvəl gəlmişəm. Qatar şaxta və qar üzündən 18 saat gecikdi. Mehmanxananın nömrəsində oturmşam. Pəncərədən Kopetdağ dağlarını görürəm, o dağların başı qarlıdı, dağların üstündə ayın gecə işığı, gümüşü rəngli bulud var. Yenə bunların hamısını 10 ay əvvəldəki kimi görürəm, elə bil, mən özüm "Takır"ın iştirakçısıyam.

Onlar "Takır"ı çox bəyənilər, amma təkcə onu tamam (...) başa düşümlər. Sadəcə, peşə yoxluğu özünü göstərir. Amma bunun məndən ötrü əhəmiyyəti yoxdu. Məni diqqətlə və mehribanlıqla, amma kifayət qədər ciddi qarşıladılar... amma belə şeylərə o qədər də alışmamışam, boş şeylərdi.

Nəhayət, burada tamam tənhayam. Tamamilə dağların və səhranın bu cür sakitliyi kimi dərin kədər məni bürüyür.

Əlbəttə, çalxalayan yol da özünü bildirir... Doğrudan da, çox uzaqdayam, burada vaxt çox ağır keçir. Özümü işlə məşğul eləməyə çalışıram, vaqonda da mümkün qədər işlədim... Aşqabadda 5-6 gün olacağam, bundan sonra səyahətə çıxacağam, səyahətdən sonrasa Voronejə, yaxud Leninqrada gedəcəyəm, nə eləyəcəyimi bilmirəm.

* * *

Tərcüməçidən

A.Platonovu “qumlu okean” heyrətə salmışdı. Yazıçı uzun müddət Cərcə, Taşauz və Künyə-Ürgəncin qum səhralarının təsiri altında olmuşdu. Peşəkar yazıçı olsa da, o, qəlbən mühəndis-meliorator kimi, “takırların”, susuz, ölü torpaqların böyük gələcəyini əvvəlcədən görürdü, türkmənlərin həyat əlaməti olmayan takırları canlandıracağına, nəhəng, ölü səhranı kanallarla saksaul meşələrinə çevirəcəyinə inanırdı. A.Platonovun Türkmənistanı öyrənəndən sonra yazdığı “Takır” hekayəsi və “Can” povesti onun bu fikirlərindən doğulub.

Andrey Platonov

Seçilmiş əsərləri

446

MÜNDƏRİCAT

Andrey Platonov: qəlbin yanında olan yazıçı 5

HEKAYƏLƏR

Potudan çayı	12
Tutqun gəncliyin dan yerində	41
Fro	67
Üçüncü oğul	90
Semyon (<i>köhnə vaxtların hekayəsi</i>)	96
Nikita	108
Yuşka	116
Ulya	123
Qayıtma	130
Ölənlərin intiqamı	155
Zamanın axarı	162
Qaraayaq qız	169
İnək	174
Seryoqa və mən	185

Volçək	189
Öküzlər	193
Növbəti	197
Çəmən ustaları	201

PRİTÇALAR

Naməlum çiçək (<i>nağil-rəvayət</i>)	208	447
Əkinçi külək	212	
Vətən sevgisi, yaxud qarğanın səyahəti (<i>nağılvəri əhvalat</i>)	216	

TÜRKMƏNİSTAN YAZILARI

Takır	230
Mühəndis (<i>yarımçıq povest</i>)	251
Can (<i>povest</i>)	256

DRAMATURGİYA

Ata-ana (<i>sənəri</i>)	376
-------------------------------------	-----

QEYD DƏFTƏRÇƏLƏRİNDƏN

Quru bitki	424
----------------------	-----

MƏKTUBLARINDAN

A.Platonovun M.Platonovaya məktublarından	440
---	-----

**Andrey
Platonov**

MÜASİR DÜNYA ƏDƏBİYYATI

Andrey Platonov. Seçilmiş əsərləri.

Çapa imzalanmışdır 05.10.2009. Format 60x84 $\frac{1}{16}$. Ofset çap üsulu.
Fiziki çap vərəqi 28. Sifariş 202. Tiraj 7000.

“Şərq-Qərb” ASC-də çap olunmuşdur
Bakı, Aşıq Ələsgər küçəsi, 17
Tel.: (+994 12) 474-75-62
Faks: (+994 12) 470-18-49
e-mail: sharq.qarb@gmail.com